

**ՎԿԱՅԱՐԱՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ**

ԳԻՐԴ Ե.

**Պատրաստեց՝
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԻՍԿԱՅԱՏԵԱՆ**

**ՊԵՂՈՍԹ
2013**

9(47.925/

h -80

ՀԽԻ Գրք

**ՎԿԱՅԱՐԱՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
Գիրք Ե.**

49/9

**Պատրաստեց՝
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԻՍԿԱՀԱՏԵԱՆ**

**ՊԷՋՐՈՒՄ
2013**

«Վա՛յ քեզի, ո՛վ կործանող, որ
Դուն չկործանուեցար.

Վա՛յ քեզի, ո՛վ յափշտակող, որ
Քեզ չյափշտակեցին:

Երբ դուն կործանելը լմնցնես,
Քեզ պիտի կործանեն.

Երբ յափշտակել է դադրիս,
Քեզ պիտի յափշտակեն:»

(Մարգարեութիւն Եսայեայ, 33:01)

**Սոյն գիրքը պատրաստողը իր յատուկ շնորհակալությունը
կը յայտնէ տպագրութեան մեկենասներուն՝
Տէր եւ Տիկին Արմէն եւ Միմի Յարութիւնեանին:**

* * *

**Շնորհակալութիւն նաեւ՝
Տէր եւ Տիկին Էլեկտրական ճարտարագէտ Վարդան եւ Մակի
Գուգուճեաններուն:**

hiskahadian@yahoo.com
հեռ. (+961) 1 566896, (+961) 3 283313

no. 129, Adjemian bldg., Khalil Badawi str., Beirut, Lebanon

PATRIARCAT DE CILICIE
DES ARMÉNIENS CATHOLIQUES

بطريركية كيليكية
لأرمن الكاثوليك

ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՀԱՅՈՑ

Պէտրութ, 19 Դեկտեմբեր 2012

Դիւան Բիւ 278/12

Յարգարժան Տիար Յարութիւն Խեղահատեան,

Շնորհակալութեամբ իր օրին ոտադրեմքով «Այսպարան Հայկական
Ցեղասպանութեան» Դ. Հատորը, որ արդիւնքն է ձեր հետեւողական, գիտական
պրպտումներուն եւ մատենագիտական յորջ եւ անիտեց աշխատանքին: Ուն յատուկ
կարեւորութիւն կը զգենու մանաւանդ Հայոց Ցեղասպանութեան 100-րդ տարելիցին
ընդառաջ եւ կը համապատասխանէ մեր մտաւորականութենէն եւ պատմագիրներուն
ակնկալած աշխատանքին: Իսկապէս, Եզակի կարեւորութիւն ներկայացնող
իրագործում մըն է «ՎԿԱՅԱՐԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ» շարքը, որ ինչպէս
նկատեցինք պիտի ունենայ նաեւ իր շարունակութիւնը:

Այս առիթով, Նոր Տարւան եւ Սուրբ Մնեղեան սեմին, Մեր գնահատանքին եւ
հայրապետական օրհնութեան կը միացնենք Բաջառապետութեան, յարատեւութեան եւ ձեր
ազնիւ ու ազգամուր ատաշտըրանքներու յաջողութեան Սեր մաղթանքները:

Ներսէս Պետրոս ԺԴ.

Էնդրոն Պետրոս ԺԴ.

Պաթողիկոս Պատրիարք Տանն Կիլիկիոյ
Պաթողիկէ Հայոց

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Նախանձախնդիր եւ գիտակից հայ ճարտարապետ Յարութիւն Իսկահատեան քանի մը տարիներէ ի վեր լծուած է կարելոր աշխատանքի մը: Ան պրպտումներով եւ իրեն եղած թելադրանքներով կ'ընտրէ Հայոց Յեղասպանութեան վերաբերող ծանօթ եւ անծանօթ կամ շատ քիչ տարածուած գիրքերէ գրութիւններ, անոնց պատմութեան ամփոփումը պարզացուած ձեւով կը մատուցանէ հայ հասարակութեան: Այսօրուայ նորահաս սերունդին համար հոյակապ մեկտեղում մըն է որ կը կատարէ: Մեծ դիւրութիւն մը կ'ընծայէ բոլոր անոնց, որ հետաքրքրուած են Հայոց Յեղասպանութեան պատմութեամբ եւ դրուագներով, որոնք մատուցուած են դիւրամատչելի ձեւով:

Հայոց Յեղասպանութեան մօտալուտ հարիւրամեակին Յարութիւն Իսկահատեան գնահատելի ներդրում մըն է որ կ'ընէ: Իր ոճը հեզասահ է եւ ընթերցողէն լաւ կ'ընկալուի:

Առանց ընկրկելու դժուարութեան առջեւ ահա ան հրապարակ կու գայ «Վկայարան Հայկական Յեղասպանութեան» Ե. հատորով: Յ. Իսկահատեանի աշխատանքը պէտք է սրտագին շնորհաւորել:

Չաւեն Մսըրլեան

ՄԱՍՈՒԼԻ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐ «Վկայարան Հայկական Յեղասպանութեան» մատենաշարի Դ. գիրքին մասին (հատուածներ)

Շահանդուխտ, «Կարդալով Լոյս Տեսած Գիրքերը. Վկայարան Հայոց Յեղասպանութեան», «Ազդակ» օրաթերթ, Պէյրութ, 6 Հոկտեմբեր 2012

«... (Յարութիւն Իսկահատեանը) մտահոգած է այն իրողութիւնը, որ ցարդ Հայոց Յեղասպանութեան մասին գրուած հրատարակութիւնները պէտք է ամփոփել հատորներու ընդհանուր ժողովածուով, որպէսզի համայնական երեւոյթ ու շօշափելի իրագործում մը յանձնուի պատմութեան՝ մեր ապագայ սերունդներու առ ի գիտութիւն եւ անմոռանալի աւանդ:

Ինքնուրոյն մտայղացում մըն է այս, զոր կը նկատենք օգտաշատ, մասնաւորաբար՝ մեր ապագայ սերունդին: Համայնագիտարան մը գուցէ, իրագործուած տարիներ պահանջող քրտնաջան եւ հետեւողական կեդրոնացումով: Ան ի մի ամփոփած է իր կարդացած գիրքերուն այն մասերը, որոնք կը պատմեն մեզի միայն Օսմանեան Պետութեան կատարած անլուր ցեղասպանութիւնը: Գրադարաններ լեցուցած հատորները այս նոյն թեմայով՝ կը գտնենք համատեղուած հատորներու մէջ, որոնց վերջին էջերուն արձանագրուած են նաեւ տեղանուններու եւ

անձնանուններու ցանկերը, պատկեր մը, որ ունի նաեւ ուսուցողական բնոյթ, ինչ կը վերաբերի մեր կորուսեալ ծննդավայրերուն եւ հայրենի քաղաքներուն, գիւղերուն, շէնքերուն՝ աշխարհագրական իմաստով:

(3. Իսկահատեանի) ունեցած հետաքրքրութիւնը հայ ժողովուրդին ցաւատանջ ծակատագրին շուրջ եղած է մղում մը՝ մոռացութենէ փրկելու Տէր Զօրէն անցած եւ գերեզման չունեցած անմեղ նահատակներուն յիշատակը յաւերժացնելու պարտք մը: Ան կը մտածէ նաեւ օտար լեզուի թարգմանել իր պատրաստած հատորները:

Գնահատելի նախաձեռնութիւն մը, որ արժանացած է նաեւ մտաւորական եւ ժողովրդային ընթերցող դասին քաջալերանքին»:

Ա. Կեսար, «Այնթապի Գոյամարտը», տպարան «Հայրենիք», Պոսթըն, Մետէշուսեց, Ա. Մ. Ն., 1945. միջակ չափի 195 էջ:

Հեղինակը՝ Ա. Կեսարը, իր գիրքի պատրաստութեան համար օգտագործած է հետեւեալ աղբիւրները.

1-12 Անձնական յուշերը հետեւեալ այնթապցիներուն. Աւետիս Գալէմբեարեան, Ատուր Լեւոնեան (որու յուշերն ընդօրինակած է Յակոբ Գարամանուկեանը), Գէորգ Սվաճեան (Խմբապետ), Աստուածատուր Կիլիսեւեան, Տէր Ներսէս Քահանայ Թաւուզճեան (քաղուածքներ), Լեւոն Լեւոնեան, Հայր Գաբրիէլ Գասպարեան (Փասքալ), Տրդատ Կիլիսեւեան, Խմբապետ Եագուպ Տանէլեան, Սարգիս Պալապանեան (Պալապան Խոճա), Յակոբ Գարամանուկեան, Տոքթոր Գրիգոր Սարգիսեան:

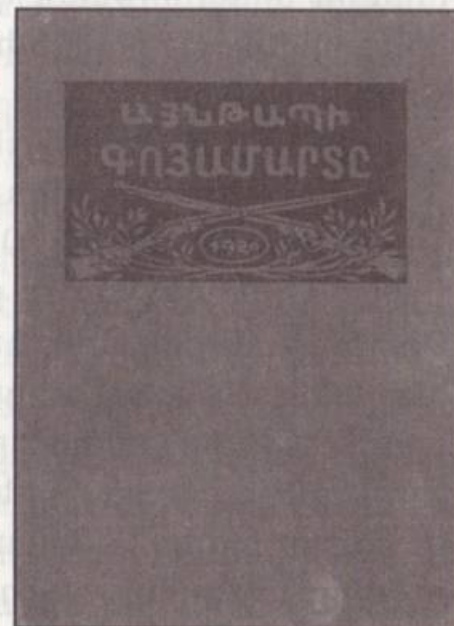
13-14 Այնթապի Զինուորական Կեդրոնական Մարմինին եւ Գէորգ Պարսումեանի օրագրութիւնները:

15-16 Այնթապի Ազգային Միութեան եւ Այնթապի Հ. Յ. Դ.ի կոմիտէի նիստերուն արձանագրութիւնները:

17 Հատուածներ Ամերիկեան Գոլէճի (պաշտօնական անունը՝ Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճ - խմբ.) նախագահ Ճոն Ի. Մերիլի անգլերէն գրքոյկէն եւ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի վարիչ Տոքթոր Ռոպըրթ Ա. Լէմպըրթի տեղեկագրութենէն:

18 Այնթապի Հայրենակցական Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ դրկուած հարցարաններու բազմաթիւ պատասխանները:

Գիրքի Ա. մասին համար (1915-ի տարագրութենէն առաջ ժամանակաշրջանն ընդգրկող) Ա. Կեսար օգտուած է

Մխիթարեան Հայր Սուրբաս Վրդ. Էփրիկեանի «Բնաշխարհիկ Բառարան»-էն, ինչպէս նաեւ «Հայրենիք», «Պայքար» եւ այլ թերթերու մէջ լոյս տեսած յօդուածներէ: Այս մասին մէջ, հեղինակը պատմական հակիրճ ակնարկ մը կը նետէ Այնթապ քաղաքի պատմութեան վրայ: Ան շատ ամփոփ կերպով կը ներկայացնէ 1895-1896-ի, 1909-ի եւ 1915-ի Մեծ Եղեռնի ու բռնագաղթի օրերը:

Գիրքի Բ. մասին մէջ, Ա. Կեսար կը նկարագրէ Այնթապի 1920-1921-ի հերոսամարտին նախորդող ամիսներուն կացութիւնը: Արդարեւ, 30 Հոկտեմբեր 1918-ին Մուտրոսի մէջ կնքուած զինադադարէն քառասուն օր ետք, 11 Դեկտեմբեր 1918-ին քանի մը անգլիացի սպաներ Այնթապ կը մտնեն: Քաղաքին մէջ կարգ ու կանոն կը հաստատուի եւ ժողովուրդը վերաշինութեան գործին կը ձեռնարկէ: Բրիտանական բանակի զինուորներուն թիւը հետզհետէ կ'աւելնայ: 22 հազար վերապրող հայեր Այնթապ կը վերահաստատուին: Անոնցմէ 8 հազարը այնթապցի չէր, գլխաւորաբար սեբաստացի էր: Հայութիւնը ուրախութեան մէջ էր: Բրիտանական իշխանութիւնները քանի մը իթթիհատական ոճրագործներ կը ձերբակալեն եւ զանոնք Եգիպտոս կ'աքսորեն:

Սակայն, այս կացութիւնը երկար չի տեսեր: Քեմալական ոյժերու ծաւալումը թափ կ'առնէ: 1919-ի աշնան բրիտանացիք աստիճանաբար կը հեռանան Այնթապէն: Չանոնք ֆրանսացիք կը փոխարինեն եւ մուտք կը գործեն Այնթապ: Սկիզբը կու գան քանի մը ֆրանսացի սպաներ, ապա կը հետեւին 200-ի չափ զինուորներ, որոնց մեծ մասը հայ կամաւորներէն էր: Թուրքերը հայոց դէմ ոտնձգութիւններ կը կատարեն, գողութիւններ եւ սպանութիւններ կ'արձանագրուին:

1920-ի սկիզբը թուրքերն ու ֆրանսացիները Մարաշի մէջ բախումներ կ'ունենան: Այնթապի թուրքերը հայ կամաւորներու ներկայութենէն իրենց դժգոհութիւնը կը յայտնեն ֆրանսացիներուն: Կացութիւնը հետզհետէ կը վատթարանայ: Քեմալականները իրենց շարքերը կը կազմակերպեն:

Այնթապի, Մարաշի եւ Եդեսիոյ ֆրանսական ոյժերուն ընդհանուր հրամանտարը՝ Չօր. Քերէթ Այնթապ կը ժամանէ: Ֆրանսացիք տիրող կացութեան հանդէպ ընդհանրապէս անհոգ ու անտարբեր էին: Թուրքերն իրենց պահած զենքերը երեսան կը հանեն, իրենց երիտասարդները կը մարզեն, եւ զենքերով ալ կը շրջագային՝ ազատ ու համարձակ: Ի տես այս վիճակին, հայերն ալ կը սկսին կազմակերպել իրենց ոյժերը: Դաշնակցական փորձառու յեղափոխական Աւետիս Գալէմքեարեանը մեծ ներդրում կ'ունենայ Այնթապի ինքնապաշտպանութեան գործը կազմակերպելուն մէջ: 21 Յունուար 1920-ին, Հ. Յ. Դ.ի Այնթապի կոմիտէն ժողով մը կը գումարէ ու ինքնապաշտպանութեան կանոնաւոր մարմին մը ստեղծելու պարտականութիւն կը յանձնէ Խորէն Վարժապետեանին: Խորէն իր շուրջը կը հաւաքէ հնչակեան, ռամկավար եւ չէզոք անհատներ՝ դաշնակցականներու կողքին, եւ ինքնապաշտպանութեան միացեալ մարմին մը ստեղծելու առաջին քայլը կ'առնուի: Խորէնի կը միանան նաեւ հայկական զանազան միութիւններու անդամներ: Խորէնի միացողներուն շարքին էր նաեւ Ատուր Լեւոնեանը, որ բրիտանական բանակին ծառայած ըլլալով, զինուորական հարցերու մէջ փորձառութիւն ունէր: Նորաստեղծ խումբը իր ժողովները կը գումարէ YMCA-ի (Young Men Christian Association - Երիտասարդաց Քրիստոնէական Ընկերակցութիւն) ակումբին մէջ՝ կասկածի տեղիք չտալու համար: Ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու եւ զայն վարելու գործը միասնաբար կը ստանձնեն Աւետիս Գալէմքեարեանը, Ատուր Լեւոնեանը եւ Խորէն Վարժապետեանը: Այս երեքը միասին Այնթապի Չինուորական Կեդրոնական Մարմինը կը հիմնեն: Խորէն երբ թոքախտով կը հիւանդանայ՝ Սկրտիչ Արարատեանը կը փոխարինէ զայն:

31 Յունուար 1920-ին ֆրանսացի զինուորի մը եւ թուրք նպարավաճառի մը միջեւ վեճ կը ծագի: Օգտուելով վեճին հետեւանքով ստեղծուած լարուածութենէն, նոյն օրը, թուրքերը շուկայ իջած քանի մը հայոց վրայ կը յարձակին, հայ պատանի մը կը սպաննեն եւ ուրիշ հայեր ալ կը վիրաւորեն:

Հայերը խուճապի կը մատնուին: Բիլիսէն Այնթապ հասած երկու հայ կառապաններ կը պատմեն, թէ զինեալ չէթէներ Պէշկէօզ գիւղի հայոց վրայ յարձակած են եւ Շահան պէյ կոչուած չէթէապետին անունով՝ հայերը սպաննելու հրաման տուած թուրքերուն: Աւելի ուշ երեսան կու գայ, թէ Պէշկէօզի մէջ Սեդրակ անունով հայ մը սպաննուած էր:

Յուսահատեցնող այս լուրերուն կը հետեւի Մարաշի հայոց ջարդին գոյժը. Մարաշի մէջ 10 հազար հայեր կոտորուած ու հրկիզուած էին: Այնթապի մէջ կացութիւնը ալ ատելի կը վատթարանայ: Սնունդը դժուարութեամբ կը ճարուի: Հայերն այլեւս շուկայ չեն կրնար իջնել: Եղանակը ատելի կը ցրտէ տեղացած առատ ձիւինին պատճառով: Թուրքերն ու ֆրանսացիները իրարու դէմ կռուելու տենդագին պատրաստութիւններ կը տեսնեն: Միլլի (քեմալական) չէթէները ատելի համարձակութեամբ կը գործեն իրենց ոճիրները: Բիլիսի ճամբուն վրայ, Շահան պէյի չէթէները կը կողոպտեն Ամերիկեան Նպաստամատոյցի ինքնաշարժ մը եւ քանի մը ամերիկացի կը սպաննեն: Այս դէպքին օրը թուրքերը երեք հայերու ալ կեանքը կը խլեն:

«Իմթիզան քոմիսիոն» կոչուած հայ-թուրք խառն յանձնախումբ մը («իմթիզան» արաբերէնի եւ թրքերէնի մէջ «խառն» կը նշանակէ - Յ. Ի.) կը ստեղծուի՝ անդորրութիւնը վերահատարելու համար: 2-3 շաբաթ յարաբերական խաղաղութիւն կը տիրէ, սակայն կիրքերը բորբոքած ըլլալով, ոճրային դէպքերը կրկին կը սկսին: Օրու գիւղի ճամբուն վրայ չորս հայ կը սպաննուի, ինչպէս նաեւ ֆրանսացի սպայ մը իր հետեւորդ զինուորին հետ՝ Թութլու Գույու կոչուած վայրին մէջ: Իսլամացած հայ մը կ'անյայտանայ եւ ուրիշ մը կը սպաննուի: Այս իրադարձութեանց պատասխանատուութիւնը թուրքերը հայոց վրայ կը նետեն...

Քեմալական չէթէները, առանց ֆրանսացի ոստիկաններու ընկերակցութեան, կը շրջագային Այնթապի հայկական թաղերուն մէջ: Բաղաքին անդորրութիւնը պահպանելու պատրուակին տակ, թուրք ոստիկանները հայու մը տունը կը

խուզարկեն եւ զենքի կտոր մը կը գրաւեն: Այնթապի հայոց Զինուորական Կեդրոնական Մարմինը հայոց կը հրահանգէ դիմադրել՝ նման դէպք մը նորէն պատահելու պարագային:

1920-ի Մարտին, քանի մը նոր պատահարներ կ'արձանագրուին Այնթապի մէջ: Ֆրանսական ոյժերը իրենց զինուորներուն թիւը կ'աւելցնեն. երկու հազար ֆրանսացի զինուորներ գնդապետ Անդրէայի առաջնորդութեամբ կը մտնեն Այնթապ: Հայերը կը յուսադրուին, սակայն ֆրանսական զօրասիւնը շուտով կը հեռանայ քաղաքէն...

Սուրիոյ մէջ ֆրանսական ոյժերու ընդհանուր հրամանատար Տըլամոթի անունով հետեւեալ յայտարարութիւնը կը ցրուի ժողովուրդին մէջ. «Մեր գործն է միայն խաղաղութիւնը պահպանել այս երկրամասին մէջ, որուն ճակատագիրը մօտ օրէն պիտի ճշդորոշուի հաշտութեան դաշինքին մէջ (ընդգծումը իմա է - Յ. Ի.): Մինչ այդ, ժողովուրդը հանդարտութեամբ պետք է հետեւի իր գործերուն: Խստիւ պիտի պատժենք բոլոր այն անձերը, որոնք կը վրդովեն ժողովուրդին անդորրութիւնը» (սոյն յայտարարութեան մէջ ընդգծուած հատուածը արդէն կը քացատրէ ֆրանսացիներուն երկդիմի քաղաքականութիւնը եւ անոնց հիւսած դաւադրութիւնը Կիլիկիոյ քրիստոնէականներուն նկատմամբ - Յ. Ի.):

Գնդապետ Անդրէայի զօրասիւնը Այնթապէն հեռանալու ատեն իրեն հետ տարած էր հայ կամաւորներուն խումբը: Այնթապի Զինուորական Կեդրոնական Մարմինը գործի կ'անցնի եւ ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւններ կը տեսնէ: Հայոց քով հազիւ 50 զենք եւ 4000 փամփուշտ, 100-ի չափ որսի հրացան եւ քանի մը հատ ալ ուրիշ տեսակի զենքեր կային: Հայոց զինուորական վիճակը շատ տկար էր: Չէթէները արտաքին աշխարհի հետ կապի բոլոր ճամբաները բռնած էին:

1 Ապրիլ 1920-ին երբ ֆրանսական բանակը կը քաշուի Այնթապէն, թուրքերն անմիջապէս յարձակումի կ'անցնին հայոց թաղամասերուն վրայ, որոնք պաշտպանական 11 շրջաններու բաժնուած էին: Կը սկսի այնթապահայութեան

Հայերը խուճապի կը մատնուին: Քիլիսէն Այնթապ հասած երկու հայ կառապաններ կը պատմեն, թէ զինեալ չէթէներ Պէշկէօզ գիւղի հայոց վրայ յարձակած են եւ Շահան պէյ կոչուած չէթէապետին անունով՝ հայերը սպաննելու հրաման տուած թուրքերուն: Աւելի ուշ երեսան կու գայ, թէ Պէշկէօզի մէջ Սեդրակ անունով հայ մը սպաննուած էր:

Յուսահատեցնող այս լուրերուն կը հետեւի Մարաշի հայոց ջարդին գոյժը. Մարաշի մէջ 10 հազար հայեր կոտորուած ու հրկիզուած էին: Այնթապի մէջ կացութիւնը ալ ատելի կը վատթարանայ: Սնունդը դժուարութեամբ կը ճարուի: Հայերն այլեւս շուկայ չեն կրնար իջնել: Եղանակը ատելի կը ցրտէ տեղացած առատ ձիւնին պատճառով: Թուրքերն ու ֆրանսացիները իրարու դէմ կռուելու տենդագին պատրաստութիւններ կը տեսնեն: Միլլի (քենալական) չէթէները ատելի համարձակութեամբ կը գործեն իրենց ոճիրները: Քիլիսի ճամբուն վրայ, Շահան պէյի չէթէները կը կողոպտեն Ամերիկեան Նպաստամատոյցի ինքնաշարժ մը եւ քանի մը ամերիկացի կը սպաննեն: Այս դէպքին օրը թուրքերը երեք հայերու ալ կեանքը կը խլեն:

«Իմթիզան քոմիսիոն» կոչուած հայ-թուրք խառն յանձնախումբ մը («իմթիզան» արաբերէնի եւ թրքերէնի մէջ «խառն» կը նշանակէ - Յ. Ի.) կը ստեղծուի՝ անդորրութիւնը վերահատարելու համար: 2-3 շաբաթ յարաբերական խաղաղութիւն կը տիրէ, սակայն կիրքերը բորբոքած ըլլալով, ոճրային դէպքերը կրկին կը սկսին: Օրու զիւղի ճամբուն վրայ չորս հայ կը սպաննուի, ինչպէս նաեւ ֆրանսացի սպայ մը իր հետետրոյ զինուորին հետ՝ Թութլու Գույու կոչուած վայրին մէջ: Իսլամացած հայ մը կ'անյայտանայ եւ ուրիշ մը կը սպաննուի: Այս իրադարձութեանց պատասխանատուութիւնը թուրքերը հայոց վրայ կը նետեն...

Քենալական չէթէները, առանց ֆրանսացի ոստիկաններու ընկերակցութեան, կը շրջագային Այնթապի հայկական թաղերուն մէջ: Քաղաքին անդորրութիւնը պահպանելու պատրուակին տակ, թուրք ոստիկանները հայու մը տունը կը

խուզարկեն եւ զէնքի կտոր մը կը գրաւեն: Այնթապի հայոց Զինուորական Կեդրոնական Մարմինը հայոց կը հրահանգէ դիմադրել՝ նման դէպք մը նորէն պատահելու պարագային:

1920-ի Մարտին, քանի մը նոր պատահարներ կ'արձանագրուին Այնթապի մէջ: Ֆրանսական ոյժերը իրենց զինուորներուն թիւը կ'աւելցնեն. երկու հազար ֆրանսացի զինուորներ գնդապետ Անդրէայի առաջնորդութեամբ կը մտնեն Այնթապ: Հայերը կը յուսադրուին, սակայն ֆրանսական զօրասիւնը շուտով կը հեռանայ քաղաքէն...

Սուրիոյ մէջ ֆրանսական ոյժերու ընդհանուր հրամանատար Տըլամոթի անունով հետեւեալ յայտարարութիւնը կը ցրուի ժողովուրդին մէջ. «Մեր գործն է միայն խաղաղութիւնը պահպանել այս երկրամասին մէջ, որուն ճակատագիրը մօտ օրէն պիտի ճշդորոշուի հաշտութեան դաշինքին մէջ (ընդգծումը իմա է - Յ. Ի.): Մինչ այդ, ժողովուրդը հանդարտութեամբ պետք է հետեւի իր գործերուն: Խստիւ պիտի պատժենք բոլոր այն անձերը, որոնք կը վրդովեն ժողովուրդին անդորրութիւնը» (սոյն յայտարարութեան մէջ ընդգծուած հատուածը արդէն կը քացատրէ ֆրանսացիներուն երկդիմի քաղաքականութիւնը եւ անոնց հիւսած դաւադրութիւնը Կիլիկիոյ քրիստոնէաներուն նկատմամբ - Յ. Ի.):

Գնդապետ Անդրէայի զօրասիւնը Այնթապէն հեռանալու ատեն իրեն հետ տարած էր հայ կամաւորներուն խումբը: Այնթապի Զինուորական Կեդրոնական Մարմինը գործի կ'անցնի եւ ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւններ կը տեսնէ: Հայոց քով հազիւ 50 զէնք եւ 4000 փամփուշտ, 100-ի չափ որսի հրացան եւ քանի մը հատ ալ ուրիշ տեսակի զէնքեր կային: Հայոց զինուորական վիճակը շատ տկար էր: Չէթէները արտաքին աշխարհի հետ կապի բոլոր ճամբաները բռնած էին:

1 Ապրիլ 1920-ին երբ ֆրանսական բանակը կը քաշուի Այնթապէն, թուրքերն անմիջապէս յարձակումի կ'անցնին հայոց թաղամասերուն վրայ, որոնք պաշտպանական 11 շրջաններու բաժնուած էին: Կը սկսի այնթապահայութեան

հերոսամարտը: Հայերը պատնեշներ կը շինեն շատ արագ եւ կազմակերպուած ձեով ու թրքական յարձակման կը դիմադրեն: Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճի նախագահ ճոն Ի. Մերիլի վկայութեամբ, հայոց կեցուածքը ամէն տեսակ գովեստէ վեր էր: 1920-ի առաջին երեք ամիսներուն, հայերն իրենց ապահովութեան յոյսը թուրքերու հետ հաշտ ապրելու վրայ դրած էին: Հակառակ բոլոր վտանգաւոր դէպքերուն, անոնք կը շարունակէին թուրքերու հետ խաղաղօրէն գոյակցելու միջոցներ ապահովել: «Հայերը իրաւացիօրէն կրցան ըսել, թէ իրենց վրայ յարձակում գործուած է առանց պատճառի եւ իրենց ըրածը միայն ինքնապաշտպանութիւն է, առանց վրէժխնդրական ոգիի», - կ'եզրակացնէ Մերիլը: Նման գնահատումներ տուած են նաեւ տոքթոր Շէփըրտը, տոքթոր Ուպըրթ Ա. Լեմպըրթը եւ ուրիշներ: Կռիւներուն ընթացքին, Այնթապի *մութասարրիֆ* ճելալէտտինը Այնթապի Ազգային Միութեան կը յղէ նամակ մը, որուն մէջ կը յայտնէ, թէ քաղաքին մէջ արձանագրուած դէպքերը թիրիմացութեան արդիւնք են եւ թէ թուրքերը հայոց դէմ թշնամական որեւէ կեցուածք չունին: Աւելի ուշ, կը պարզուի թիրիմացութիւնը. բանտէն քանի մը հոգի փախուստ տուած էր եւ պահակներն անոնց ետեւէն կրակած էին: Թուրք չէթէները եւ ժողովուրդը, իրողութենէն անտեղեակ, կարծելով, թէ հայոց վրայ յարձակման ազդանշանը տրուած էր, շուկային մէջ գտնուող հայոց վրայ յարձակած էին (սակայն ինչպէ՞ս բացատրել թուրքերու՝ անմեղ հայեր ջարդելու սրուած ախորժակը, երբ պատահարներուն անտեղեակ էին... - Յ. Ի.): Այնթապի հայերը լաւապէս կը գիտակցէին թրքական կեղծիքն ու խաբէութիւնը: Ֆրանսացի զինուորներուն վրայ ո՛չ մէկ գնդակ արձակուած էր, մինչդեռ հայերէն 10 մեռեալ եւ 19 վիրաւոր ինկած էին, 23 հայեր ալ թուրքերուն քով կալանաւորուած էին դէպքերուն առաջին շաբաթը: Հայկազուն անունով կարնեցի հայ կամաւոր զինուոր մը սպաննուած էր, իսկ տասնեակ մը ֆրանսացի զինուորներ գերի ինկած էին թուրքերուն ձեռքը:

Ընդհարումներուն երկրորդ օրը՝ 2 Ապրիլ 1920-ին, գե-

րիւններու փոխանակում կը կատարուի: Նոյն օրը յոյս կար կռիւները դադրելու, սակայն Չինարլը Ճամիի մօտերը դիրք բռնած թուրքերը անընդհատ կը կրակեն Լատինաց վանքին վրայ, ուր փոքրաթիւ հայեր եւ ֆրանսացի զինուորներ դիրքաւորուած էին: Հայերն ու ֆրանսական իշխանութիւնները օգնութիւն կը փութացնեն Լատինաց վանքը: Հայ մարտիկները վանքէն դուրս կ'ելլեն ու կ'ընթանան Չինարլը Ճամիին ուղղութեամբ: Այս մարտին կը փորձարկուին հայոց պատրաստած ռումբերը եւ մեծ յաջողութիւն կը գտնեն՝ նպաստելով թուրքերու փախուստին:

Մինչ մարտերը կը շարունակուին, բանակցութիւններ տեղի կ'ունենան կռուող կողմերուն միջեւ: 4 Ապրիլ 1920-ին, *միլլի* ոյժերու հրամանատարը՝ Գըլըճ Ալին (ապագային՝ Անկախութեան Դատարանի անդամ եւ Մուսթաֆա Բենալի աջ քաղուկը) Այնթապ կը հասնի: Ան կը գումարէ Իմթիզան Բոմիսիոնի ժողով մը եւ 4 օրուան համար զինադադար կը յայտարարէ: Բայց ընդհարումները չեն դադրիր: Գըլըճ Ալի հայոց Չինուորական Կեդրոնական Մարմինին կը յղէ նամակ մը, ուր կը յայտնէր, թէ թուրքերը թշնամաբար չեն տրամադրուած հայոց նկատմամբ: Այս նամակին մէջ ան կը հրահանգէր բանալ խանութները եւ սովորական կեանքը շարունակել: Հակառակ պարագային, ան հայոց կը սպառնար: Թուրքերուն նպատակը հայոց խանութները կողոպտել եւ հայերը կոտորելն էր...

7 Ապրիլ 1920-ին Մարտինի հայ որբերը Այնթապ կը տեղափոխուին երկար բանակցութիւններէ ետք (բանակցութեանց մանրամասնութիւնները տեսնել էջ 75-80): Նոյն գիշերը թուրքերը մեծ յարձակողականի կ'անցնին հայկական եւ ֆրանսական ոյժերուն դէմ:

Այնթապի հայերը բողոքականներու ժողովարանին մջ կը հիմնեն զինարան մը եւ ըստ անհրաժեշտութեան զէնքեր, ռումբեր ու «Վրէժ» անունով մկրտուած թնդանօթ մը կը սարքեն: 11 Ապրիլին, Ս. Յարութեան տօնին օրը, կռիւները կը շարունակուին: Թուրքերը Մարաշի երեք յարանուանութեանց

հերոսամարտը: Հայերը պատնեշներ կը շինեն շատ արագ եւ կազմակերպուած ձեռով ու թրքական յարձակման կը դիմադրեն: Այնթապի Ամերիկեան Գովէճի նախագահ Շոն Ի. Մերիլի վկայութեամբ, հայոց կեցուածքը ամէն տեսակ գովեստէ վեր էր: 1920-ի առաջին երեք ամիսներուն, հայերն իրենց ապահովութեան յոյսը թուրքերու հետ հաշտ ապրելու վրայ դրած էին: Հակառակ բոլոր վտանգաւոր դէպքերուն, անոնք կը շարունակէին թուրքերու հետ խաղաղօրէն գոյակցելու միջոցներ ապահովել: «Հայերը իրաւացիօրէն կրցան ըսել, թէ իրենց վրայ յարձակում գործուած է առանց պատճառի եւ իրենց ըրածը միայն ինքնապաշտպանութիւն է, առանց վրէժխնդրական ոգիի», - կ'եզրակացնէ Մերիլը: Նման գնահատումներ տուած են նաեւ տոքթոր Շէփըրտը, տոքթոր Ուպըրթ Ա. Լեմպըրթը եւ ուրիշներ: Կռիւներուն ընթացքին, Այնթապի *մութասարրիֆ* ճելալէտտինը Այնթապի Ազգային Միութեան կը յղէ նամակ մը, որուն մէջ կը յայտնէ, թէ քաղաքին մէջ արձանագրուած դէպքերը թիրիմացութեան արդիւնք են եւ թէ թուրքերը հայոց դէմ թշնամական որեւէ կեցուածք չունին: Աւելի ուշ, կը պարզուի թիրիմացութիւնը. բանտէն քանի մը հոգի փախուստ տուած էր եւ պահակներն անոնց ետեւէն կրակած էին: Թուրք չէթէները եւ ժողովուրդը, իրողութենէն անտեղեակ, կարծելով, թէ հայոց վրայ յարձակման ազդանշանը տրուած էր, շուկային մէջ գտնուող հայոց վրայ յարձակած էին (սակայն ինչպէ՞ս բացատրել թուրքերու՝ անմեղ հայեր ջարդելու սրուած ախորժակը, երբ պատահարներուն անտեղեակ էին... - Յ. Ի.): Այնթապի հայերը լաւապէս կը գիտակցէին թրքական կեղծիքն ու խաբէութիւնը: Ֆրանսացի զինուորներուն վրայ ո՛չ մէկ գնդակ արձակուած էր, մինչդէռ հայերէն 10 մեռեալ եւ 19 վիրաւոր ինկած էին, 23 հայեր ալ թուրքերուն քով կալանաւորուած էին դէպքերուն առաջին շաբաթը: Հայկազուն անունով կարնեցի հայ կամաւոր զինուոր մը սպաննուած էր, իսկ տասնեակ մը ֆրանսացի զինուորներ գերի ինկած էին թուրքերուն ձեռքը:

Ընդհարումներուն երկրորդ օրը՝ 2 Ապրիլ 1920-ին, գե-

րիներու փոխանակում կը կատարուի: Նոյն օրը յոյս կար կռիւները դադրելու, սակայն Չինարլը Ճամիի մօտերը դիրք բռնած թուրքերը անընդհատ կը կրակեն Լատինաց վանքին վրայ, ուր փոքրաթիւ հայեր եւ ֆրանսացի զինուորներ դիրքաւորուած էին: Հայերն ու ֆրանսական իշխանութիւնները օգնութիւն կը փութացնեն Լատինաց վանքը: Հայ մարտիկները վանքէն դուրս կ'ելլեն ու կ'ընթանան Չինարլը Ճամիին ուղղութեամբ: Այս մարտին կը փորձարկուին հայոց պատրաստած ռումբերը եւ մեծ յաջողութիւն կը գտնեն՝ նպաստելով թուրքերու փախուստին:

Մինչ մարտերը կը շարունակուին, բանակցութիւններ տեղի կ'ունենան կռուող կողմերուն միջեւ: 4 Ապրիլ 1920-ին, *միլլի* ոյժերու հրամանատարը՝ Գըլըճ Ալին (ապագային՝ Անկախութեան Դատարանի անդամ եւ Մուսթաֆա Քեմալի աջ քաղուկը) Այնթապ կը հասնի: Ան կը գումարէ Իմթիզան Քոմիսիոնի ժողով մը եւ 4 օրուան համար զինադադար կը յայտարարէ: Բայց ընդհարումները չեն դադրիր: Գըլըճ Ալի հայոց Չինուորական Կեդրոնական Մարմինին կը յղէ նամակ մը, ուր կը յայտնէր, թէ թուրքերը թշնամաբար չեն տրամադրուած հայոց նկատմամբ: Այս նամակին մէջ ան կը հրահանգէր բանալ խանութները եւ սովորական կեանքը շարունակել: Հակառակ պարագային, ան հայոց կը սպառնար: Թուրքերուն նպատակը հայոց խանութները կողոպտել եւ հայերը կոտորելն էր...

7 Ապրիլ 1920-ին Մարտինի հայ որբերը Այնթապ կը տեղափոխուին երկար բանակցութիւններէ ետք (բանակցութեանց մանրամասնութիւնները տեսնել էջ 75-80): Նոյն գիշերը թուրքերը մեծ յարձակողականի կ'անցնին հայկական եւ ֆրանսական ոյժերուն դէմ:

Այնթապի հայերը բողոքականներու ժողովարանին մջ կը հիմնեն զինարան մը եւ ըստ անհրաժեշտութեան զէնքեր, ռումբեր ու «Վրէժ» անունով մկրտուած թնդանօթ մը կը սարքեն: 11 Ապրիլին, Ս. Յարութեան տօնին օրը, կռիւները կը շարունակուին: Թուրքերը Մարաշի երեք յարանուանութեանց

պետերը - որոնք ձերբակալուած էին - Այնթապ կը բերեն՝ «յորդորելու համար» այնտեղի հայութիւնը՝ յանձնուելու թուրքերուն: Այդ ճիգերը ապարդիւն կ'անցնին:

Թուրքերը Շէյխ Ճամիսի կոչուած մզկիթին մէջ դիրք բռնած էին եւ անընդհատ կրակ կը տեղացնէին քաղաքի հայկական թաղամասերուն վրայ: Զինուորական Կեդրոնական Մարմինը կ'որոշէ գրաւել այս դիրքը, ինչը հայ մարտիկները կ'իրագործեն յաջորդ օրը իսկ: Քանի մը օր ետք, հայերը ուրիշ վտանգաւոր դիրք մը՝ Պիլպիլզատէի տունը կը գրաւեն: 20 Ապրիլ 1920-ին, ֆրանսական զօրքին մեծ մասը կը հեռանայ դէպի Քիլիս: Հայերը Գօզանլիի թրքական դիրքերն ու Քիւրտ Մահալլէսին կը գրաւեն: Այս մարտերուն, ֆրանսացիք շատ սահմանափակ կերպով օգտակար կ'ըլլան հայոց:

Սննդամթերքի ապահովումը Հալէպէն Այնթապ կը կատարուէր գաղտնի եւ վտանգաւոր ճամբաներով՝ Քիլիսի վրայով: Մայիսի սկիզբը այս գործին մէջ ընդգրկուած ազգային գործիչ Յովսէփ Բորբոսեանը կը նահատակուի:

1920-ի Մայիսի վերջերը կը հեռանան նաեւ այն ֆրանսական ոյժերը, որոնք դեռ նոր ժամանած էին Այնթապ: Ֆրանսացի զնդապետ Ապատի հայոց կը յանձնարարէ, որ հինգ հազար հայեր իրենց հետ հեռանան քաղաքէն, որպէսզի պարենաւորման ծանր հոգը թեթեւայ: Այս լուրը հայոց մէջ յուսալքում եւ ընդվզում կը յառաջացնէ: Յամենայն դէպս, ուրիշ ճար չկար: Երկու ամիս կռուելէ ետք, 4 հազար հայեր ֆրանսացի զինուորներուն հետ կը հեռանան Այնթապէն: Քաղաքը մնացող հայերը հաստատ կը մնան կռուելու իրենց որոշումին վրայ:

Թուրք-ֆրանսական բանակցութեանց եւ գաղտնի համաձայնութեան իբր արդիւնք, Այնթապի հայերը անել կացութեան կը մատնուին: Ֆրանսացիք կ'որոշեն հեռանալ եւ իրենց դաշնակից հայերը ձգել բախտի քմահաճոյքին... Այնթապի հայերը, այդուհանդերձ, ժողով մը կը գումարեն եւ կը վճռեն չհեռանալ, հակառակ սննդեղէնի սաստիկ նեղութեան (տագնապին սրութիւնը մասամբ կը հարթուի՝ Այնթապի

հոշակաւոր պիստակը աղալով անոր ալիւրէն հաց պատրաստելու շնորհիւ - Յ. Ի.):

1920-ի Յունիսին, իրերայաջորդ ժողովներէ ետք, զինադադար կը կնքուի: Ինքնապաշտպանութեան առաջին փուլը վերջ գտած էր 23 հայ նահատակներ եւ գրեթէ նոյնքան հայ վիրաւորներ տալով:

Զինադադարի ընթացքին կը գումարուին հաւաքներ, որոնց մէջ թուրք պատասխանատուներ իրենց ելոյթներուն մէջ կը յիշեն հայոց հետ 600 տարուան «բարի» դրացնութիւնը: Սակայն թուրքերը ճամբայ կը բանային Մուսթաֆա Բենալի վարչակարգին առջեւ: Անոնք հետզհետէ նորանոր պայմաններ կը դնեն հայոց առջեւ՝ այսինչ կամ այնինչ դիրքն իրենց յանձնելու: Այնթապի հայկական թաղամասերը չորս կողմէ պաշարուած էին թուրքերով: Ֆրանսացիք հայոց ո'չ մէկ օգնութիւն կ'ընձեռեն: Հայոց Ազգային Միութիւնն ու Զինուորական Կեդրոնական Մարմինը կ'անդամաւորուին եւ հայոց դիրքերը կը պարպուին: Դրութեան վատթարացման ի տես, քաղաքի Հ. Յ. Դ. ի կոմիտէն այդ օրերուն ժողով մը կը գումարէ եւ միաձայնութեամբ կ'որոշէ հայոց պարպուած դիրքերը կրկին ամրապնդել հայ մարտիկներով եւ զանոնք թուրքերուն չյանձնել: Կոմիտէն հնչակեաններու եւ ռամկավարներու հետ կապի մէջ կը մտնէ եւ հայոց ինքնապաշտպանութիւնը կը վերականգնի: Զինուորական Կեդրոնական Մարմինը կը վերակազմակերպուի: Այդ օրերուն, կ'անյայտանայ Թեմիքեան մականունով երիտասարդ մը, որուն դիակը կը գտնուի 24 Յունիս 1920-ին: Կառավարութիւնը կը ձերբակալէ երկու ոճրագործներ, սակայն զանոնք ազատ կ'արձակէ քանի մը շաբաթ ետք:

Յուլիսի սկիզբին, զանազան անհիմն տարաձայնութիւններ կը շրջին եւ հայոց համար կացութիւնը դէպի վատը կ'ընթանայ: Մուսթաֆայի Դելալէտտիներ պաշտօնանկ կ'ըլլայ եւ անոր տեղ Սապրի անունով թունդ քեմալական մէկը կը նշանակուի: Վերջինիս առաջին գործերէն մէկը կ'ըլլայ Հայոց Ազգ. Միութիւնը լուծարուած հռչակելը:

13 Յուլիսին, քեմալական ոտնձգութիւնները կը վերսկսին հայոց դէմ: Շուտով, հայերը պատնէշները կը վերականգնեն եւ ինքնապաշտպանութեան կը դիմեն: Ազգ. Միութիւնը կը վերակազմուի եւ ինքնապաշտպանութեան բոլոր գործերը կը վարէ: Թուրքերը 24 Յուլիսին կը տօնեն սահմանադրութեան վերահռչակման տարեդարձը եւ կրակոտ ճառեր կ'արտասանեն: Անկէ ետք, անոնք հայոց նոր պայմաններ կը փորձեն պարտադրել եւ կարգ մը շէնքերու, դպրոցներու ու հիւանդանոցներու իրենց յանձնուիլը կը պահանջեն:

Անգարայի մէջ Մուսթաֆա Քեմալ կազմած էր կառավարութիւն մը, որու հետ *մուքասարրիֆ* Սապրին միշտ կապի մէջ էր եւ իր հրահանգները անկէ կը ստանար: Թուրքերը կը պահանջէին, որ ֆրանսացիք վերջնականօրէն եւ ամբողջովին հեռանան Այնթապէն եւ ամբողջ Կիլիկիայէն: Այս հիման վրայ, անոնք 29 Յուլիս 1920-ին ֆրանսացիներու դիրքերուն վրայ կ'արձակեն քնդանօթի առաջին հարուածները: Կը հետեւի 300 ռումբերու արձակումը նոյն դիրքերուն վրայ: Այնուհետեւ, թուրքերը Խարաֆի կոչուած դիրքին վրայ կը յարձակին, սակայն ֆրանսացիք ուժգին կերպով կը դիմադրեն, ինչ որ թուրքերը նահանջելու կը մղէ: Այս մարտերուն, հայերը չէզոք կեցուածք կը բռնեն, հակառակ այն իրողութեան, որ թուրքերը 5-10 ռումբ կ'արձակեն հայկական քաղերուն վրայ: Ընդհարումներէն ամիս մը ետք, 21 Օգոստոս 1920-ին, հայոց միացեալ 28-երու ժողովը - որ կը մէկտեղէր Այնթապի հայկական բոլոր կուսակցութիւններն ու միութիւնները - նիստ մը կը գումարէ, ուր հայոց արտագաղթի հարցը կը քննարկուի: Հ. Յ. Դ.ն դէմ կը կանգնի արտագաղթի գաղափարին: Ժողովը յստակ եզրակացութեան մը չի յանգիր: 28 Օգոստոսին կը գումարուի ուրիշ նիստ մը եւ հայոց արտագաղթը կը թոյլատրուի: Այս անգամ ալ Դաշնակցութիւնը դէմ կը կանգնի որոշումին եւ կը ցրուէ յայտարարութիւններ՝ չգաղթելու կոչ ուղղելով ժողովուրդին: Օգոստոսի վերջաւորութեան, կը սկսի հայոց արտագաղթը: Ժողովին մէջ կար նաեւ երկրորդ հարց մը՝ հայոց չէզոքութեան պահպանման խնդիրը: Չէզոք մնալու

կողմնակիցները գերակշռած էին ու իրենց դիրքորոշումը անցուցած: Միւս կողմէ, կռիւները կը շարունակուէին թուրքերուն եւ ֆրանսացիներուն միջեւ: Ուտելիքի պակասը մեծապէս զգալի էր քաղաքին մէջ: Ֆրանսացիներու կողքին կռուելու պատրաստ հայոց թիւը աստիճանաբար կը շատնար: Վերջապէս, Ջինուորական Կեդրոնական Մարմինը կը վերականգնուի եւ հրահանգ կու տայ հայոց՝ իրենց դիրքերը գրաւել եւ թուրքին դէմ կռուիլ: Այսպիսով, Այնթապի հայ-թրքական ճակատը նորէն կը բռնկի մեծ տարողութեամբ: 30 Սեպտեմբեր 1920-էն մինչեւ 9 Փետրուար 1921-ը հայերն ու ֆրանսացիները սերտօրէն կը գործակցին թուրքերու դէմ կռիւներուն ընթացքին:

Մարտերու ողջ տեւողութեան՝ հայոց արտագաղթը կը շարունակուի, իսկ 1921-ի կէսերուն՝ մեծ թափ կը ստանայ: 6 Նոյեմբեր 1921-ին, ֆրանսացիք պաշտօնապէս կը յայտարարեն, թէ մինչեւ 1 Յունուար 1922-ը ֆրանսական բոլոր ոյժերը Պաղտատի երկաթուղագիծէն հիւսիս ինկած բոլոր շրջաններէն քաշուած պիտի ըլլան: Հայոց մէջ ծայր կու տայ իրարանցումը: Այնթապահայերը ամէն օր խումբ առ խումբ կը հեռանան քաղաքէն: 25 Դեկտեմբեր 1921-ին, ֆրանսական բանակի վերջին զինուորը կը հեռանայ Այնթապէն եւ քեմալական *միլլի ասքեր*ները քաղաք կը մտնեն:

Ստիպողաբար, Այնթապ մնացած էին 3000-ի չափ հայեր, որոնք 1922-ի վերջաւորութեան արագ փախուստով կը հեռանան քաղաքէն, որով վարագոյրը կը քաշուի հայկական Այնթապի վրայ:

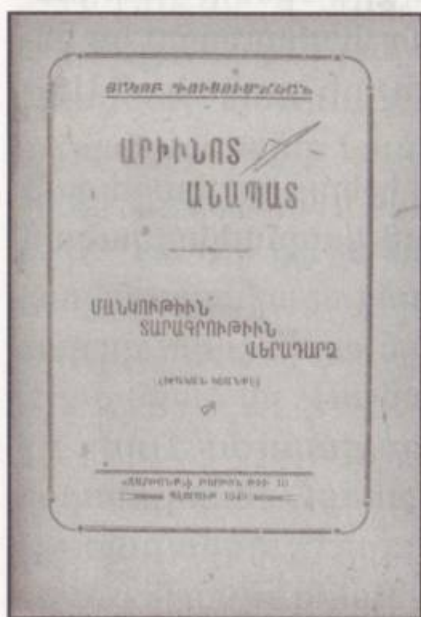
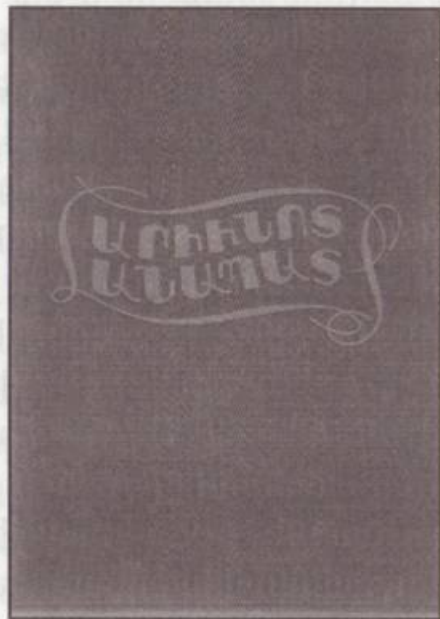
Հեղինակը գիրքի վերջին քանի մը էջերը յատկացուցած է Այնթապի Հայրենակցական Միութեան կազմակերպական հարցերուն:

Յակոբ Գույումճեան, «Արիւնտ Անապատ», «Չարթօնք»ի թերթօն թիւ 10, Պէյրութ, 1949, միջակ չափի 434 էջ:

Յակոբ Գույումճեանը ծնած է Մերսին: 1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահռչակման տօնակատարութեան օրը, չորս-հինգ տարեկան Յակոբ Գույումճեանն իր ծնողներուն հետ նաւահանգիստ կ'երթայ, մանկական աչքերով ականատես ըլլալու համար ժողովրդային տօնախմբութեան: Յակոբի հայրը՝ Երեմիան ու մօրեղբայրը միասնաբար պանդոկ մը կը բանեցնէին Մերսինի մէջ: Ատեն մը ետք Յակոբն ընտանեօք կը փոխադրուի Ատանա, ուր անոր հայրը յոյն մեծահարուստ Չախարոֆի տան մէջ իբր խոհարար կ'աշխատի:

Երեմիա Գույումճեանը Կեսարիոյ նահանգի Կիւմիւշ-Մատեն քաղաքը ծնած էր: Ան մանկութենէն որք մնացած էր: Յակոբի մայրը՝ Աննան ալ իր եղբօր հետ որք մնացած էր Պահլէի մէջ, որովհետեւ անոնց ծնողները կոտորուած էին ապտիւլիսմիտեան ջարդերուն՝ 1895-1896 թուականներուն: Աննայի քոյրը առեւանգուած էր բռնի թրքացուած ու ամուսնացուած էր, անունն ալ՝ Մերիամի փոխուած: Յակոբի մայրն ու հայրը գաղթած էին Մերսին, ուր իրարու ծանօթանալով, ամուսնացած էին:

Ատանա հաստատուելէն ետք Աննա Յակոբի համար կը ծննդաբերէ

չորս եղբայրներ՝ Երուանդը, Միսաքը, Գրիգորն ու Ալեքսանդրը: Յակոբը Ատանայի ֆրանսական Սեն Փօլ Գոլէճին մէջ քանի մը տարի կ'ուսանի:

Յակոբ Գույումճեանն կը պատմէ իր կեանքին նախապատերազմեան տարիներու դրուագները: Յատկանշական է իր մօրաքրոջ՝ Մերիամի առեւանգումն ու անոր ծնողներուն նահատակութիւնը Պահլէի մէջ: Աւելի ուշ, Ատանա հաստատուելէ յետոյ, Աննա իր զաւակներով Պահլէ՝ քրոջը՝ Մերիամի կ'այցելէ:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը սկսելէ յետոյ օր մը, Երեմիայի հօրեղբօրորդին՝ Բարսեղը խղճալի վիճակով իրենց տունը կը հասնի: Ան բանակէն փախուստ տուած էր: Անօթի, ծարաւ եւ ոտքերը ուռած այս մարդը տան ներկաները սաստիկ կը յուզէ իր գլխուն եկած փորձանքները պատմելով: Աննա անոր ոտքերը կը լուայ եւ անոր մարմնին վերքերը կը բուժէ, ապա հաց ու պանիրով կը կշտացնէ զայն: «Բանակին մէջ կտոր մը հացի փոխարէն երկու հարուած կու տային», - դառնութեամբ կ'ըսէ Բարսեղը: Ան Կեսարիա կը բնակէր եւ 1914-ին զինուոր տարուած էր: Բազում չարչարանքներ կրելէ յետոյ, պահակներուն քնացած մէկ պահուն ան փախուստ տուած էր: Երկար ճամբայ կտրելով, անձանօք քաղաքներէ ու գիւղերէ անցնելով եւ մուրացկան ձեւանալով հասած էր Երեմիայի տունը: Բարսեղը կարճ ժամանակուան մէջ կը կազդուրուի եւ անորոշ ուղղութեամբ կը մեկնի:

Ատանայի մէջ թուրքերը հայ այրերը զինուոր կը տանին: Փրկագին (*պէտէլ*) վճարողները զերծ կը մնան: Բարսեղին պէս աղքատ ու խեղճ մարդիկը բանակ կ'երթան՝ չարչարուելու համար յօգուտ թշնամի թուրքի զէնքի յաղթանակին:

Զէյթունի բռնագաղթուածներուն առաջին կարաւանը Ատանա կը հասնի: Թուրքերը անոնց հրամայած էին քանի մը օրուան մէջ պատրաստուիլ եւ ամէն ինչ իրենց ետին ձգելով՝ ճամբայ ելլել: Յոգնաբեկ, ոտքի վրայ կենալու անկարող, մեծ մասամբ կիներու եւ երեխաներու բազմութիւնը, որուն մէջ

ծերունիներ, անկարներ եւ հիւանդներ ալ կային, շատ ողբերգական պատկեր մը կը պարզէր Ատանայի մէջ:

Ատանայի մէջ չարագուշակ լուրեր կը շրջին: Հակառակ անոր, որ Երեմիա գերմանական դրամատան մէջ կ'աշխատէր, թուրքերը բոլոր հայ տղամարդոց նման, անկէ ծանր տուրքեր կը պահանջէն: Թրքական հայաջինջ քաղաքականութիւնը մեղմութեամբ կը սկսի եւ հետզհետէ կը սաստկանայ: Հայաբնակ քաղաքներէն ու գիւղերէն բռնագաղթուածներու կաւաւանները Ատանայէն կ'անցնին եւ դէպի սուրիական անապատները կը քշուին՝ հոն բնաջնջուելու համար:

Կարգը Ատանայի հայութեան կը հասնի:

Օր մը թուրք ոստիկանները Յակոբենց տունը կու գան եւ կը հրամայեն պատրաստուիլ ու քանի մը օրէն ճամբայ ելլել: Երեմիա յաջորդ օրը այս գոյժը իր աշխատանքի մեծատրին կը յայտնէ: Գերմանացի պաշտօնեան տարտամ խոստումներով կ'օրօրէ Երեմիան: Վերջինս կասկածով կը լեցուի, եւ թուրք ոստիկաններուն բռնութենէն զգուշանալով՝ կը սկսի իր տան կահ-կարասիները հապճեպով եւ շատ ածան գիներով վաճառել: Քանի մը օր ետք արդէն տունէն դուրս գալու հրամանը կը տրուի: Երեմիա իր ընտանիքով կայարան կը մեկնի պէտք եղած ապրանքները իր հետ առնելով:

Շոգեկառքը Ատանայէն ճամբայ կ'ելլէ եւ Օսմանիէի մէջ կանգ կ'առնէ: Գաղթականները վրանաքաղաք կը տեղափոխուին: Երեմիան եւ Աննան վրան մը կը լարեն եւ եօթը հոգինոց ընտանիքը կը պատսպարուի: Գիշերը տեղատարափ անձրեւ կը տեղայ եւ ամէն ոք կը թրջուի նոյնիսկ վրաններուն տակ: Տառապանքն արդէն սկսած էր:

Հայ գաղթականները Օսմանիէէն խումբ առ խումբ դէպի Հալէպ կը դրկուին: Քանի մը շաբաթ ետք Երեմիան իր ընտանեօք բռնութեամբ ճամբայ կը հանեն: Ան կառապանին երկու ոսկի կանխիկ կը վճարէ որպէսզի զիրենք Հալէպ հասցնէ: Թուրք ոստիկաններէն մէկը, որ կարաւանին կը հսկէր, զիրենք պաշտպանելու համար Երեմիայէն կաշառք կը պահանջէ: Երեմիա անոր ուզածը կու տայ եւ անոնք ճամբան կը

շարունակեն: Աննան երկու տարեկան Ալեքսանդրը միշտ գրկած կը տանէր, իսկ Երեմիան Միսաքն ու Գրիգորը իր ուշադրութեան տակ առած էր: Յակոբն ու Երուանդը տարիքով անկի մեծ ըլլալով, իրենք զիրենք կը կառավարէին: Բազմաթիւ կառքեր, ամէն տեսակ գրաստներով, կարաւան կազմած կ'ընթանան լեռներ ու դաշտեր կտրելով: Հսկող *ասքեար*ները երբեմն կառք մը կը կեցնէին եւ խիստ խուզարկութեան կ'ենթարկէին՝ կողոպտելու նպատակով: Ճամբուն եզերքները դիակներ փռուած էին: Իրենցմէ առաջ քշուող կարաւաններէն բազմաթիւ բռնագաղթուածներ ինկած ու հոն մնացած էին: Անոնցմէ շատերը սովամահ եղած էին:

Կարաւանը կը հասնի Գաթմա եւ աքսորեալները գաղթակայանին մէջ կը հաւաքուին: Անօթութիւնը, ծարաւը, յոգնութիւնն ու կողոպուտը կը տիրէին հոն: Հիւանդներէն շատեր կը մահանան: Թուրք *չէթ*ներն ու խաժամուժը գաղթակայանին մէջ աչքի զարնող այրերն ու պատանիները կը տանէին ու կը սպաննէին:

Կարաւանը իր ճամբան շարունակելով կը հասնի Հալէպ: Յակոբենք բախտը կ'ունենան քաղաքը մտնելու եւ հոն տուն մը վարձելու: Երեմիա կ'ունենայ այն միամիտ մտածումը, թէ Ատանայի մէջ իր աշխատած դրամատան գերմանացի տնօրէնը արդեօք բարեխօսած էր իր ընտանիքին համար: Սակայն շատ կարճ ատեն ետք, թուրք *ասքեար*ները Երեմիայի ընտանիքը բռնի ոյժով կը փոխադրեն ուրիշ տուն մը, ուր քանի մը բռնագաղթուած ընտանիքներ խցկուած էին:

Երեմիա Ատանա գտնուած ատեն խոհեմութիւնն ունեցած էր իր ունեցած դրամին մէկ մասը Հալէպի գերմանական դրամատունը փոխանցելու: Այս կարգադրութեան շնորհիւ, անոնք որոշ ատեն կը յաջողին հացի, ուտելիքի եւ կաշառքի դրամ հայթայթել: Սակայն թուրք զինուոր-ոստիկանները զիրենք շատ կը նեղէին: Երեմիա Հալէպի գերմանական դրամատան տնօրէնին միջնորդութիւնը կը խնդրէ թուրքերու ոտնձգութեանց սահման մը դնելու համար: Դիմումն ապարդիւն կ'անցնի: Ատեն մը ետք, Երեմիայի դրամը կը

հատնի եւ ընտանիքը խեղճուկրակ վիճակի կը մատնուի: Աննա կը հիւանդանայ՝ երեխաներուն հոգը Երեմիայի եւ բարեսիրտ դրացիներուն վրայ ձգելով: Թուրք ոստիկանները յաճախ տան դուռը կը զարնէին, կաշառք կը պահանջէին եւ Գույումճեանները սարսափի մէջ կը պահէին: Տունէն դուրս գալով ձերբակալուելու եւ Տէր Զօր արքայութիւն վախը մշտապէս տիրական էր հայոց համար: Դուռը զարնող ոստիկաններուն Երեմիան զգեստով մը կամ խոհանոցային իրով մը կը կաշառէր, քանզի կաշառք տալու համար դրամ չէր մնացած այլեւս: Աննան քանի մը շաբաթ ետք կ'ապաքինի եւ կը շարունակէ երեխաներուն հոգ տանիլ:

Օր մը Յակոբէնց տան առջեւ երեք ձիաքարշ կառքեր կանգ կ'առնեն եւ տան մէջ բնակող բոլոր հայ տարագիրները կը տանին գաղթակայան՝ զանոնք հոնկէ ալ արքայութիւնը համար: Հազարաւոր հայ բռնահամուածներու հետ միասին Յակոբէնց ընտանիքն ալ շոգեկառքով Ռաս-իւ-Այն կը դրկուի:

Ռաս-իւ-Այնի գաղթակայանին մէջ Երեմիա իր վրանը կը լարէ եւ ընտանիքը անոր տակ կը հաւաքէ: Հոս կենսապայմաններն անտանելի էին: Շատեր կը մեռնէին սովէն, ուրիշներ՝ համաճարակներէն: Թուրքերը գաղթակայանին մէկ մասին վրանները քանդելով՝ տառապեալ հայերը կրկին ճամբայ կը հանեն: Երեմիա, իր ընտանիքն առած, կը շարժի: Այլեւս ոտքով պիտի ընթանային: Իրարանցումի, պոռչոտութի եւ սարսափի մթնոլորտին մէջ շատեր ձիերու սմբակներուն տակ մնալով՝ կը մեռնին: Կանգ առնելն ու հանգստանալը արգիլուած էին: Անկարելի էր ջուր ճարել խմելու համար:

Առաջին գիշերը անապատին մէջ բացօդեայ կ'անցընեն: Հոս, աչքառու այրերը կը զատեն կարաւանին մէջէն ու քիչ մը անդին՝ չարչարելով կը սպաննեն զանոնք: Յակոբ Գույումճեան լաւապէս կը յիշէ, թէ թուրք *ասքեարները* հոն ինչպէս հայ քահանայ մը չարչարելէ յետոյ հրացանագարկ կ'ընեն:

Կարաւանը կրկին ճամբայ կ'ելլէ: Երեմիա եւ Աննա

Ալեքսանդրը փոխանիփոխ կը շալկեն: Սաստիկ յոգնութեան եւ տառապանքի լուծին տակ, Երեմիա Ալեքսանդրը ճամբուն եզերքը կը թողու ու ճամբան կը շարունակէ: Աննա կ'ընդդիմանայ ամուսնոյն քայլին, բայց գետին կ'իյնայ իր զակին կողքին... Կարաւանը կը յառաջանայ թուրք *ասքեարներու* մտրակներու հարուածներուն տակ: Աննան եւ Ալեքսանդրը ետեւ կը մնան... Երեմիա իր մնացեալ որդիներով կը յառաջանայ: Քիչ անդին, քանի մը արաբներ կ'ուզեն Գրիգորն ու Երուանդը իրենց հետ տանիլ: Երեմիա կը համակերպի, յոյսով, որ գուցէ անոնք ողջ մնային: Միաքան ալ նոյն ճակատագրին կ'ենթարկուի: Այս մասին Յակոբ Գույումճեան կը գրէ. «Տուինք զանոնք, որովհետեւ գիտէինք, թէ արաբները երեխաներ չէին սպաններ: Զանոնք կը տանէին ու կ'որդեգրէին: Կը մեծցնէին ու կ'աշխատեցնէին»: Երեմիա Յակոբն իրեն հետ առնելով՝ կը շարունակէ Գողգոթայի ճանապարհը: Շատ չէին յառաջացած, երբ թուրք զինուոր մը, առանց հարց ու փորձի, իր ատրճանակը Երեմիայի գլխուն կը պարպէ ամենայն սառնասրտութեամբ... Եւ այսպէս, Գույումճեան բազմանդամ ընտանիքէն միայն Յակոբը կը մնայ կարաւանին մէջ...

Կարաւանը, կոտորակուած եւ յոգնաբեկ, կը շարունակէ իր ճամբան անապատին մէջ: Ողջ մնացողները, իրարու սեղմուած, կը քալեն խլեակներու պէս: Տարագրեալները կը հասնին տեղ մը, ուր թուրք *ասքեարները* զիրենք սեղմ օղակի մէջ կ'առնեն եւ կը հրամայեն մերկանալ իրենց հագուստներէն: Երիտասարդ կիներ ու աղջիկներ կը բռնաբարուին: Հազարաւոր տեղացիներ յանկարծ կը յայտնուին, եւ իրենց սուրերը մերկացուցած, խեղճ տարագրեալներուն վրայ կը յարձակին: Սաստիկ կոտորած տեղի կ'ունենայ: Աքսորական հայերը սառնասրտօրէն կը սպաննուին կամ կը վիրաւորուին բաւերով, բրիչներով ու սուր գործիքներով: Ամէն կողմ արիւն կը հոսի: Աղէկտուր աղաղակները երկինք կը հասնին: Յակոբ Գույումճեանը ուրիշ քիչերու հետ միասին հրաշքով ողջ կը մնայ դիակներուն տակ: Խուժանը հեռանալէ յետոյ, թուրք *ասքեարները* ողջ մնացողները կը հաւաքեն եւ նոր կարաւան մը կը կազմեն:

Ասքեարներն ու չեթները ջարդելէ, բռնաբարելէ, կողոպտելէ եւ առեւանգելէ զատ, հայ աղջիկները, կիները, պատանիներն ու երեխաները արաբներուն, քիւրտներուն եւ թուրքներուն կը վաճառէին:

Անապատի ճանապարհին՝ ծեր քրտուհի մը կը մօտենայ եւ թուրք զինուորի մը ձեռքը քանի մը դուրուշ սահեցնելով, Յակոբը կ'առնէ ու իրեն հետ կը տանի: Քիչ անդին, ծեր կնոջ դուստրը՝ Սուլթանիէն, Վերժին անունով ատանացի աղջնակին ձեռքէն բռնած՝ զայն իրեն հետ կը տանէր: Ծեր կինն ու Յակոբը Սուլթանիէին ու Վերժինին միանալով, չորսով կ'երթան գիւղ մը, որուն անունը հեղինակը չի յիշեր: Գիւղ հասնելով, անոնք ծեր կնոջ տունը կը մտնեն: Սուլթանիէ հայ որբերը գարիի հացով ու թանով կը կերակրէ:

Սուլթանիէի մայրը՝ մամիկը Յակոբն ու Վերժինը կ'իսլամացնէ եւ զանոնք կ'որդեգրէ՝ Յակոբը Հասան, իսկ Վերժինը՝ Ատիլէ կոչելով: Մամիկը մեծ յոյսեր դրած էր յատկապէս Յակոբի վրայ: Վերջինս գիտակից տարիքի հասած ըլլալով, իր քրիստոնեայ ու հայ ըլլալը լաւ գիտէր: Ատիլէն տարիքի բերմամբ կ'անգիտանար այս իրականութիւնը: Օր մը Յակոբը Ատիլէին կը յիշեցնէ, թէ ինք քրիստոնեայ եւ հայ էր: Ատիլէ կ'ընդվզէ եւ պատահածը մամիկին կը յայտնէ: Յակոբ կը պատժուի երեք օր անօթի պահուելով: Այնուհետեւ, ան Ատիլէին այլեւս ո՛չ մէկ գաղտնիք կը վստահի:

Յակոբ լաւ կ'աշխատէր եւ տան օգտակար կը դառնար: Ան մամիկին վստահութիւնը կը շահի: Գիւղի տուներէն շատերուն մէջ, հայ որբ աղջիկներ ու տղաք կ'աշխատէին եւ կը պատսպարուէին: Տարին մէկ անգամ թուրք հարկահաւաքներ գիւղը կու գային եւ բերքին տուրքերը կը հաւաքէին: Այդ տարին հարկահաւաքներուն պաշտօն տրուած էր տուրքերը հաւաքելու ատեն հայ որբերն ալ ձերբակալել: Քիւրտ մամիկը նախօրօք լուր ստացած ըլլալով, թէ թրքական իշխանութիւնները որբերը պիտի ձերբակալեն, Յակոբը իր մէկ ազգականի տան ախոռին մէջ կը թաքցնէ: Այդ գիշեր ապահով անցընելէ յետոյ, Յակոբ յաջորդ օրը մամիկին տունը կը վերադառնայ:

Յաջորդ տարին, իբր հարկ տրուելիք ցորենը Յակոբն ու Սուլթանիէն իշու մը վրայ բեռցուցած Նուսէյպին կը տանին՝ կառավարութեան յանձնելու համար: Երբ քաղաքը կը մտնեն, Յակոբ երկաթուղագիծի շինարարութեան մէջ աշխատող գերմանացիներ կը նշմարէ: Ան կը խորհի, որ եթէ ինք անոնց քով ապաստանի իբր քրիստոնեայ, աւելի հանգիստ պայմաններ կրնայ գտնել: Ուստի ան գաղտագողի կերպով խոյս կու տայ Սուլթանիէէն, ցորենով բեռցուած էշը առնելով՝ բազմութեան մէջ կը կորսուի ու նեղիկ փողոցներուն մէջէն ընթանալով՝ դէպի գերմանացիներուն աշխատանքային համալիրը կ'ուղղուի: Ընթացքին, Յակոբ էշն ու ցորենը առաջին հանդիպած մարդուն կը ծախէ:

Գերմանական համալիրին պահակը Յակոբը կ'առաջնորդէ գերմանացի զինուորականի մը քով, որ զայն ջաղացք կը դրկէ գիշերելու՝ յաջորդ օրը գործի սկսելու համար: Չաղացքի սենեակին մէջ Յակոբ կը ծանօթանայ ատաբազարցի Կարապետ անունով պատանիի մը, որ քիւրտերու քովէն փախած էր իրեն պէս: Կարապետը շատ դժգոհ էր իր նոր միջավայրէն ու կ'ըսէր. «Գերմանացիները թուրքերուն չափ անգութ են»: Ո՛չ հաց, ո՛չ պանիր եւ ո՛չ ալ ճաշ, այլ օրական միայն ափ մը բրինձ կու տային եփելու եւ ուտելու համար, ինչը փոր չէր կշտացներ: Յակոբն ու Կարապետը դառնապէս կը զոջան իրենց նախկին տաքուկ տեղերը թողած ըլլալուն համար:

Գերմանացիք այս պատանիները տաժանակիր աշխատանքի կը մղեն: Այս պայմաններուն տակ, Յակոբ օր մը մթերանոցէն հաց, պանիր եւ քանի մը հատ միրգ գողնալու փորձութիւնը կ'ունենայ: Կարապետին հետ փառատոր ճաշ մը ընելէ յետոյ գաղտնիքը երեսան կ'ելլէ եւ երկու հայ պատանիները սաստիկ պատիժ կը կրեն: Գերմանացի երկրաչափը կը ծեծէ Յակոբը..., որուն յանցանքը տաժանակիր աշխատանքի տակ անօթի մնացած ըլլալուն պատճառով, հացի գողութեան դիմելն եղած էր... Կարապետն ալ նման պատիժի կ'ենթարկուի: Այս դէպքէն ետք, Յակոբ եւ Կարապետ փախուստ կու տան: Երկու ընկերները ճամբայ կ'իյնան Հալէպ հասնելու մտադրութեամբ:

Գիտէ գիտ անցնելով, հաց ու թանապուր մուրալով, անոնք երեկոյեան գիտի մը մէջ քիւրտի մը տան դուռը կը թակեն գիշերելու համար: Թէեւ Յակոբն ու Կարապետը քրտական տարագ հագած էին, քիւրտը անոնց հայ ըլլալը կը գիտնայ, սակայն քանի որ անոնք իսլամութիւնն ընդունած էին (թէեւ երեսանց - Յ. Ի.), իր տան մէջ Յակոբը կ'ընդունի իբր որդեգիր, իսկ Կարապետը նոյն գիտին մէջ իր մէկ բարեկամին տունը կը դրկէ: Յաջորդ օրը, Յակոբ քիւրտին ոչխարները կը սկսի արածել:

Չմեռնամուտին, Յակոբ իր տիրոջ որդւոյն հետ ոչխարներուն հօտը կը տանի Մարտին, ուր անասուններու յարմար քարայրներ կային՝ ցուրտ եղանակը հոն անցընելու համար: Ամբողջ ձմեռը Մարտին մնալէ յետոյ, Յակոբ գարնան գիտ կը վերադառնայ: Անոր նպատակը միշտ նոյնն էր՝ Հալէպ հասնիլ: Ուստի ան կը մտադրէ փախուստ տալ: Յակոբ իր տիրոջ էշը առնելով դէպի Նուսէյալին կ'ուղղուի: Քաղաքի մուտքին ան էշը մարդու մը կը վաճառէ ու ճամբան կը շարունակէ: Երեկոյեան կը հասնի քրտական գիտ մը, եւ գիշերելու համար տան մը դուռը կը թակէ: Քիւրտ գիտապետը զայն կ'ընդունի, կը կերակրէ եւ ախոռին մէջ տեղ կու տայ անոր: Օրերը Յակոբին համար մղձաւանջային էին, որովհետեւ թուրք ոստիկանները հայերը միշտ կը հետապնդէին: Յակոբ իր թաքստոցին մէջ դժնդակ գիշեր մը կ'անցընէ: Վախի ու սարսափի ազդեցութեան տակ, ան գէշ երագ մը կը տեսնէ, եւ երբ յանկարծ կ'արթննայ, կը զգայ, թէ օձ մը կը փորձէր իր ձեռքին փաթթուիլ: Արագ շարժումով մը ան օձը մէկ կողմ կը շարտէ եւ բարձրաձայն օգնութեան կը կանչէ տանտէրը, որ կը հասնի եւ զինք տան վերի յարկը կը փոխադրէ: Յաջորդ օրը ան գիտապետին շնորհակալութիւն կը յայտնէ եւ հրաժեշտ կու տայ: Յակոբ փրկուած էր երկու փորձանքներէ. առաջինը՝ օձէն, երկրորդը՝ այդ սողունէն շատ աւելի գէշ թուրք ոստիկաններէն...

Ճամբուն վրայ, Յակոբ հեռուէն իր ուղղութեամբ յառաջացող ինքնաշարժներ կը տեսնէ: Երբ առաջին ինքնաշարժը կը մօտենայ, ան ձեռքով նշան կ'ընէ, որպէսզի վարորդը զինք հետը վերցնէ, բայց վարորդը անվրդով կերպով կը շարունակէ

իր ճամբան: Յակոբ կը նկատէ, թէ անոնք գերմանացիներ էին: Տագնապալի հոգեվիճակով, ան իր ձեռքի շարժումները կ'աւելցընէ ու կը խաչակնքէ: Աւելի քան եօթը հոգի փոխադրող ինքնաշարժի մը մէջէն մարդ մը ձեռքով Յակոբին նշան կ'ընէ որ բարձրանայ: Ան անմիջապէս ինքնաշարժին մէջ կը ցատկի եւ գեր կնոջ մը գիրկը կ'իյնայ: Կինը հայերէն լեզուով կը բացականչէ իր դժգոհութիւնը: Յակոբ թէեւ մոռցած էր հայերէնը, սակայն կը յաջողի շարժուձեւերով իր հայ ըլլալը հասկցնել անոնց, որոնցմէ քանի մը հոգին հայ էր: Վերջիններս Յակոբին յարչկուող միտքը կը հանգստացնեն եւ զայն իրենց հետ կը տանին: Կը պարզուի, որ անոնք գերմանացիներուն քով աշխատող հայեր էին:

Յակոբ խումբին հետ միասին քանի մը օր ճամբորդելէ յետոյ, Մուսուլի ճամբուն վրայ գտնուող Ուէյնաթ գիւղը (հեղինակը գրած է Ավայնաթ, ինչ որ սխալ է) կը հասնի: Հայ պաշտօնեաները գերմանացի սպաներու հսկողութեան տակ վրաններ կը լարեն: Խումբը ամէն տեսակ ուտեստեղէնով եւ պիտոյքներով պարենաւորուած էր: Յակոբ Գույումճեան ապահով ձեռքեռու մէջ էր այլեւս: Ան Իսկէնտէր, Նշան եւ Պայծառ անուններով հայ պաշտօնեաներու հետ մէկ վրանի մէջ կը բնակի: Գերմանական կայանին մէջ հայոց թիւը 20-25 հոգիի կը հասնէր:

Պատերազմը կը շարունակուէր տակաւին եւ լուրեր կը շրջէին, թէ անգլիացիք կը յառաջանան:

Սկիզբը կեանքը խաղաղ էր կայանին մէջ: Ամէն ոք իր գործով կը զբաղէր: Յակոբ լուացքի եւ ճաշի համար ջուր կը կրէր Պայծառին: Շատ չանցած, մթնոլորտը կը մթագնի: Թուրքերը կրկին կը հալածեն ու կը ջարդեն հայերը, երբ պատերազմի ճակատներուն վրայ պարտութիւն կը կրեն: Հայոց մօր կոտորածի մը չարագուշակ տարածայնութիւնները կը շրջին եւ հայերը սարսափի կը մատնուին: Ուէյնաթի կայանին խաղաղ կեանքը երկար չի տևեր: Հոն աշխատող բոլոր հայերը իրարու հետ խորհրդակցելու կը մտնին: Մեծամասնութիւնը կ'որոշէ հեռանալ Ուէյնաթէն: Իսկէնտէր կ'առաջարկէ Սինճար

լերան եզիտիներուն քով ապաստանիլ: Այս գաղափարին շատերը համաձայն կը գտնուին այն հիման վրայ, թէ եզիտիները հայանապատ կեցուածք ունէին: Քաջալերական իրողութիւն մըն էր նաեւ այն, թէ Պաղտատ մտած անգլիացիները շուտով Սինճարն ալ պիտի գրաւէին:

Փախուստի այս ծրագիրը բոլորովին գաղտնի կը պահուի գերմանացիներէն:

Ուէյնաթի գերմանական կայանին հայոց խումբը գաղտնօրէն ճամբայ կ'ելլէ: Անոնք գիշերով կը քալեն եւ ցերեկը կը պահուրտին: Օր մը, կիզիչ արեւուն տակ չեն կրնար պահուրտած մնալ ու կը սկսին քալել: Անօթի, ծարաւ, անքուն ու յոգնաբեկ փոքր կարաւանը դանդաղօրէն կ'ընթանայ: Քիչ անդին, նիզակաւոր մարդիկ խումբը կը շրջապատեն, բայց երբ կը տեսնեն, թէ անոնք խլեակներ են, կը գթան անոնց վրայ եւ զանոնք իրենց բնակավայրը կը տանին: Հոն հայերը քիչ մը կը հանգստանան եւ իրենց ծարաւը կը յագեցնեն: Արդարեւ, արաբական ցեղախումբի մը անդամներուն ձեռքն ինկած էին: Յեղապետը կը խոստանայ իրենց կեանքը շնորհել՝ եթէ ունեցած բոլոր ոսկիները իրեն յանձնեն: Հայերը ամէն ինչէ կը կողոպտուին, սակայն ողջ կը մնան:

Խումբը կրկին ճամբայ կ'ելլէ դէպի Սինճար: Արաբական ցեղախումբէն տղամարդ մը մինչեւ որոշ տեղ մը անոնց կ'ընկերանայ իբրեւ պահակ, ապա խումբը իր բախտին ձեռքէն կը հեռանայ: Երբ հայ փախստականները փշաստանէ մը անցնելէ յետոյ, Սինճար լերան ստորոտը կը հասնին, երկու զինեալ եզիտիներ կը կեցնեն զանոնք: Քրտերէն զիտցող հայ մը անոնց կը բացատրէ կացութիւնը եւ կը խնդրէ զիրենք ցեղապետին քով տանիլ: Իսկէնտէրը եւ քրտախօս հայ մը ցեղապետին կը պատմեն ամբողջ եղելութիւնը եւ անոր պաշտպանութիւնը կը խնդրեն: Երկար լռութենէ ետք, վերջինս կը մերժէ խումբին պաշտպանութիւն ընձեռել եւ կ'ըսէ, թէ անոնք անյոյս վիճակի մէջ են: «Դուք պէտք է մեռնիք, որովհետեւ այդպէս վճռուած է», - կ'ըսէ ան: Ամէն կողմ զինեալ պահակներ կը շրջէին եւ սարսափի մթնոլորտ մը կը տիրէր: Քիչ ետք

սակայն, ցեղապետը հայ փախստականներուն կ'ըսէ, թէ անմիջական վտանգ մը չկայ եւ իր ծառաներուն կը հրամայէ անոնց առջեւ ճաշ դնել: Ճաշէն ետք, եզիտիները զանոնք երկուքական իողինոց ենթախումբերու կը բաժնեն ու անջատ վայրերու մէջ կը տեղաւորեն: Պայծառն ու Յակոբը միասին կը տարուին: Քիւրտ մը զանոնք ախոռի նման մութ սենեակ մը կ'առաջնորդէ: Շաբաթ մը աւելի հոն թաքնուած կը մնան: Ապա քիւրտը, որ ամէն օր կը կերակրէր զանոնք, քրտական տարազներ կը բերէ անոնց: Յոյսի նշոյլ մը կը ծագի Յակոբի եւ Պայծառի սիրտերուն մէջ: Չգեստները հագուեցնելէ յետոյ, խումբին անդամները իրարու կը միացնեն կրկին: Յեղապետը անոնց կը յայտնէ, թէ թուրք *ասքեր*ներով լեցուն այդ գիւղերուն մէջ զիրենք պաշտպանելն անկարելի էր: Եզիտի սպասաւորները անոնց ուտելիք եւ ջուր կու տան որպէսզի կրկին անապատ երթան եւ եզիտիներու շրջաններէն հեռանան: Քիւրտ առաջնորդներ մէկ ժամու չափ անոնց կ'ուղեկցին ու կը վերադառնան: Խումբը կը շարունակէ իր ճամբան եւ քրտական զիւղէ մը կ'անցնի: Հոն կը հարցնեն Նուսէյաիին ճամբան ու այդ ուղղութեամբ ալ կ'ընթանան: Երեկոյեան, խումբը քաղաքին կը մօտենայ եւ գետափին՝ մարգագետնի մը վրայ կը զիջեն:

Յաջորդ առտու Իսկէնտէր քաղաք կը մտնէ, կը տեսակցի իր աշխատանքի գերմանացի նախկին տնօրէնին հետ եւ ուրախ լուրով կը վերադառնայ: Արդարեւ, Իսկէնտէրը բոլորին ալ գործ ճարած էր: Քիչ ետք, գերմանացի պաշտօնեաներ անոնց կը մօտենան եւ խումբին իւրաքանչիւր անդամը գործի կը դրկեն՝ անջատ-անջատ: Յակոբ Գույումճեանին կը վիճակուի Քարավայք անունով գերմանացի երկրաչափի մը տան մէջ ծառայել: Յակոբը շուտով կ'ընտելանայ Քարավայքի տան միջավայրին: Անոր գործը երկրաչափին միակ այծը կերակրելն էր: Յակոբ շատ հանգիստ կեանք մը կ'ապրի: Հակառակ այս իրողութեան, Յակոբ Նուսէյաիինի մէջ ապրող ու աշխատող Օիւքրի պէյ անունով վաճառականի մը առաջարկին անսալով, անոր տան եւ խանութին ծառայութեան մէջ կը մտնէ: Յակոբ

հոն ալ հանգիստ օրեր կ'անցընէ, սակայն չարաքաստիկ դէպք մը զինք լուրջ եւ ծանր ամբաստանութեան տակ կը դնէ թուրք ոստիկաններուն չարամտութեան պատճառով: Շիւքրի պէյը վաճառատունէն զատ ունէր սրճարան մըն ալ, ուր յաճախորդները բախտախաղ կը խաղային: Օր մը, բախտախաղին մէջ պարտուած մէկը յաղթողը կը սպաննէ: Թրքական ոստիկանութիւնը կ'ամբաստանէ Յակոբը, որ սուրճ կը հրամցնէր յաճախորդներուն: Երկար ու տանջալից հարցաքննութենէ ետք, Շիւքրի պէյի միջնորդութեամբ ան ազատ կ'արձակուի՝ անպարտ հռչակուելով:

Պատերազմը վերջ կը գտնէ ու Յակոբ Գույումճեան շոգեկառքով Հալէպ կը մեկնի ազատօրէն: Որո՞ւ քով կ'երթար Յակոբ՝ ինք ալ չէր գիտեր: Ընկերներէն եւ բարեկամներէն բացի մէկը չունէր ան: Բարեքաստիկ դիպուածով մը Յակոբ իր հօրաքրոջ եւ անոր որդւոյն՝ Յակոբճանին կը հանդիպի: Անոնք կ'ողջագուրուին եւ իրարու կը պատմեն իրենց գլուխէն անցածները:

Քանի մը շաբաթ ետք Յակոբ Գույումճեան Ատանա կը մեկնի եւ որբանոց կը մտնէ: Կարճ ատեն ետք ան դժգոհելով դուրս կու գայ որբանոցէն եւ կօշկակարի աշկերտ կը դառնայ: Ազատ եւ անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան հիմերը դրուած էին եւ հայերը կը յուսային, որ Ֆրանսան Կիլիկիան հայոց պիտի յանձնէր... Սակայն, դէպքերն այդպէս չընթացան, թէւ հայկական բոլոր կուսակցութիւնները ի խնդիր Կիլիկիոյ անկախ պետութեան հիմնադրութեան ջանքեր կը թափէին:

Յակոբ Ատանայի մէջ կօշկակարութիւնը լքելով կը մտնէ Արգարեան Վարժարանը, որուն տնօրէնը Բենիամին Ժամկոչեանն էր: Յակոբ կը սկսի լաւ հայերէն սորվիլ: Սակայն դէպքերը դէպի վատը կ'ընթանան: Հաճընի պաշարման եւ ինքնապաշտպանութեան օրերուն քեմալականները կը կազմակերպուին ու հայոց սպառնալիք կը դառնան: Հայերը դպրոցներն ու որբանոցները Կիպրոս, Լիբանան, Յունաստան եւ Սուրիա կը փոխադրեն: 1922-ի Նոյեմբերին Յակոբ Գույումճեանն ալ գաղթականներու կարաւանով Մերսինէն շոգեմաւ կը

մատի եւ կը մեկնի Կիպրոս, ուր հարուստ հայ ընտանիքի մը տան ծառայութեան մէջ կը մտնէ: Ան տարի մը ետք Եգիպտոս կ'անցնի:

Յակոբ Գույումճեան շատ կը փափաքէր Ա. Մ. Ն. մեկնիլ: Անոր փափաքը վերջապէս կ'իրականանայ:

Եսթեր Կոտիկեան, «Մեծ Եղեռնի Փոքրիկ Յուշարձանը», տպարան «Սիփան», Գորտոպա, Արժանքին, 1956, փոքր չափի 112 էջ:

Եսթեր Կոտիկեան դուստրն է Յարութիւն Շխրտըմեանի, երեց որդին՝ 1844-ին Հաճընի մէջ ծնած Կարապետի:

1895-ին, Չէյթունի ապրտամբութենէն քիչ առաջ, հրնչակեան երկու գործիչներ՝ Ապահ (Պետրոս Գըմգըմեան – խմբ.) եւ Շահան (շատ հաւանաբար՝ Զերովբէ Տէրտէրեան – խմբ.), Հաճըն կը ժամանեն: Անոնք Հաճնոյ երեւիւնները կը հաւաքեն Կարապետ Շխրտըմեանի տունը եւ ժողով գումարելով, կազմակերպուելիք ապստամբութեան Հաճնոյ հայոց մասնակցութիւնը կը խնդրեն: Սակայն հաճընցիք կը մերժեն մասնակցիլ ապստամբութեան՝ զայն կանխահաս նկատելով: Այս ժողովէն քանի մը օր ետք, թուրքերը մասնակիցներէն Սոկրատ Թոփալեանը, Ասատուր Թուրսարգիսեանը, Շալվարճի Յարութիւնը եւ Տէր Թորոս քահանան կը ձերբակալեն ու Ատանա կը տանին: Կարապետ Շխրտըմեան գործով տունէն հեռու ըլլալուն շնորհիւ, ձերբակալութենէն զերծ կը մնայ: Կարապետ ազդեցիկ ու յարգուած մարդ մըն էր Հաճնոյ եւ Ատանայի մէջ: Թուրքին բարբարոս ու նոյնքան ալ վախկոտ ըլլալը լաւ գիտէր ան: Կալանաւորներն ազատելու համար, Կարապետ կը դիմէ թուրք պատասխանատուներու եւ խորամանկաբար կը ձեւացնէ, թէ Հաճըն Չէյթունի նման ըմբոստանալու ոյժ ունի, սակայն չ'ուզեր այդ քայլին դիմել: Թուրքերն սկիզբը հայ կալանաւորները հիւրանոցի մը մէջ կ'արգելափակեն եւ սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ.ի հրամանով ազատ կ'արձակեն զանոնք, որոնք ծննդավայր

կը վերադառնան՝ հերոսավայել ընդունելութեան արժանաւայով. եկեղեցիներուն զանգակները կը դողանջեն եւ ամբողջ Հաճընը ուրախութեան երգերով կը ցնծայ:

Եսթերի հայրը՝ Յարութիւն Շխրտըմեանը եւ մայրը՝ Հնազանդ Թուրսարգիսեանը ունեցած են ինը զաւակներ: 1904-ին Յարութիւն Հաճնոյ քաղաքապետ ընտրուած է: Քաղաքի հայութեան ու հնչակեան կուսակցութեան դէմ գործող երկու դաւաճաններ՝ Արամ Դիյերճեան (Մանթուրի որդին) եւ Արամ Պոյաճեան, թուրքերու դէմ ըմբոստութեան կոչող յայտարարութիւն մը կը փակցնեն եկեղեցոյ պատին վրայ: Հարցնողներուն անոնք կը պատասխանեն, թէ հրահանգը հնչակեան կուսակցութենէն ստացած են, մինչդեռ անոնց հրահանգողները Մինաս Պահատրեանն ու Արամ Մանկրեանը եղած էին: Այս սաղրանքը պատճառ կը դառնայ, որ քանի մը ամսեղ հայ ազգայիներ՝ Նազարէթ Շխրտըմեանը, Կարապետ Կիզիբեանը, պաֆրացի Տրդատը, ինչպէս նաեւ նոյն ինքը՝ դաւաճան Արամ Պոյաճեանը կախաղան հանուին, իսկ Արմենակ Տէր Վարդանեանն ու երկրորդ դաւաճան Արամ Դիյերճեանը ազատ կ'արձակուին:

Այս դէպքէն ետք, օսմանեան կառավարութիւնը Աւնի պէլ անունով դաժան ու անբարեխիղճ կառավարիչ մը Հաճըն կը դրկէ: Վերջինս զենքեր հաւաքելու պատրուակով, հայերը տեսակ-տեսակ չարչարանքներու կ'ենթարկէ:

Մեծ Եղեռնի օրերուն, Եսթերի եղբայրներն ու քոյրերը կը մահատակուին: Միայն մէկ եղբայրը՝ Պարոյրը մարմնապէս կը փրկուի մահէն՝ որդեգրուելով քիւրտ մը:

Եսթերի հօրեղբայրը՝ Նազարէթ Շխրտըմեանը մասնակցած էր Կիլիկիոյ 1909-ի աղէտի ժամանակ Հաճընի ցուցաբերած ինքնապաշտպանական կռիւներուն: Թուրքերը զայն ամբաստանած էին Չանտըր Թէպէր անունով սպան սպաննած ըլլալու յանցանքի համար: Նազարէթը երկար դատավարութենէ ետք 101 տարուան բանտարկութեան վճիռ ստացած էր եւ արգելափակուած Ռոտոս կղզիի բերդին մէջ: Իտալեթուրք պատերազմին աւտեն (1911-1912 – խմբ.), երբ

Ռոտուն անցաւ իտալացիներուն ձեռքը, Նազարէք Շխրտըմեան ազատ արձակուելով Յունաստան, ապա Եգիպտոս անցած էր: Ընդհանուր ներման հռչակումով՝ ան վերադարձած էր Հաճըն, սակայն 1914-ի ընդհանուր զօրահաւաքի ժամանակ հայ մատնիչ դաւադիրներու ամբաստանութեանց իբրեւ հետեւանք, Նազարէք Ատանայի Չարչապուք թաղին մէջ քանի մը ուրիշ հնչակեաններու հետ կախաղան բարձրացուած էր:

Եսթերի մօր՝ Հնազանդի հայրը՝ Սարգիս Թուրսարգիսեանը բարեպաշտ եւ ազգասէր մարդ մըն էր: Անոր որդին՝ Աղասին (բուն անունով՝ Կարապետ – խմբ.) Զէյթունի ապրտամբութեան ղեկավարներէն էր ու քաջաբար մարտնչած էր թուրքերուն դէմ: Սարգիս մահացած էր խոր ծերութեան հասակին՝ 120 տարեկանին, իսկ Աղասին, 1950-ական թուականներուն սկիզբը կնքած էր իր մահկանացուն Փարիզի մէջ:

Եսթեր Շխրտըմեան-Կոտիկեան ծնած է Հաճըն, 1891-ին: Դպրոց յաճախել սկսած է վեց տարեկանին: Տասնըհինգ տարեկանին Գըրտէտի միսիոնարներու աղջկանց վարժարանէն վկայուած է: Նոյն տարին Եսթեր կաթողիկէ մայրապետներու աղջկանց վարժարանին մէջ մարզանքի եւ թուաբանութեան դասատու կը կարգուի: Շատ շուտով, ան ուսուցչութեան ասպարէզը կը լքէ ու կ'ամուսնանայ հաճընցի Գաբրիէլ Մալեանի հետ: Զոյգը կը բախտատուրուի երեքական մանչ ու աղջիկ զաւակներով: «Բախտատուրուի՞լ»։ Եսթեր կ'ըսէ. «Վայե՞մ, քրիստոնեայ կարծուած այն պետութիւնները, որոնք իմ թշնամիիս ձեռքը սուր դնելով, քաջալերեցին զայն, որ միլիոնաւոր հայերու հետ ողջակիզեն նաեւ իմ վեց հոգեհատորներս» (էջ 47):

Հաճընցի պատուաւոր ընտանիքի մը հարս Եսթերը, մինչեւ բռնագաղթը ամէն բարիք կը վայելէր: 1915-ի տեղահանութիւնը ամէն ինչ տակնուվրայ կ'ընէ: Ողջ հայութեան նման, հաճընցիք ալ թուրքերու կողմէ բռնութեամբ կը քշուին արաբական անապատները: Սակայն, Աստուծոյ օգնութեամբ, շատեր կ'արժանանան վերապրելու բախտին, իրենց ծննդավայրը՝ Հաճըն կը վերադառնան եւ քաղաքը աւերակ կը գտնեն.

եկեղեցիները, դպրոցները, այգիներն ու պարտէզները, տուներն ու միւս գրեթէ բոլոր շինութիւնները հրկիզուած էին: Անոնց տեղը՝ մարդու հասակով խոտեր, փուշեր ու տատասկներ բուսած էին: Հաճընցին յուսահատութիւն չի ճանչնար ու կը սկսի վերաշինել իր բնօրրանը: Բոլորն ալ մէկ սիրտ մէկ հոգի կ'աշխատին՝ անգամ մը եւս շէնցնելու կործանած ու աւերակ դարձած վայրերը: Սակայն ճակատագիրին սեւ թաթը նորէն կը ծանրանայ հաճընցի հայուն գլխուն վրայ: Փորձառու հաճընցին անդրադառնալով, որ դարձեալ սպանդ մը կը պատրաստուի իրեն համար, կը սկսի զինուիլ: Արդարեւ, 13 Մարտ 1920-ին, Զօր. Անդրանիկի բարձրաստիճան զինուորներէն Սարգիս Ճեպեճեանը տեղոյն վրայ առկայ ոյժերը կը հաւաքէ ու կը կազմակերպէ, Հաճնոյ երիտասարդութիւնը ընդհանուր զօրակոչի կ'ենթարկէ ու անոնցմով զինուորական չորս վաշտեր կը կազմէ:

Ճեպեճեանն ու հաճընցիք չէին սխալած: Թուրք թշնամին 25-30 հազար զինուած ոյժերով կը յարձակի Հաճնոյ վրայ: Թրքական թնդանօթներն ու արագահարուածները կարկուտի նման արկեր ու գնդակներ կը տեղացնեն քաղաքի հայութեան վրայ: Հաճըն առանձինն կը պայքարի: Հակառակ խոստումներուն, Ատանայի Ազգ. Միութիւնը չի կրնար բաւարար օգնութիւն հասցնել հաճընցիներուն: Ամիսներ կ'անցնին, թշնամին կ'ամրապնդէ իր դիրքերը, մինչ անդին, Ատանայի Ազգ. Միութիւնը անտարբեր կը մնայ: Այս նեղ կացութեան մէջ, զիշեր մը, յանկարծ, սաստիկ հրացանաձգութիւն մը կը սկսի հայոց կողմէ: Հայերը կը յաջողին թրքական յարձակման ենթարկուած Ս. Յակոբայ վանքը պաշտպանել՝ թշնամիին վրայ գրոհելով խիզախօրէն: Հայ տղաքը վանքին, զօրանոցին, Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ շէնքին եւ Տօլամաճի անառիկ դիրքին կը տիրանան: Անոնք քիչ մը աւելի առաջ երթալով, Գըրտէտի միսիոնարներու որբանոցի շէնքն ալ կը պաշարեն եւ 200 հայ որբեր կ'ազատեն: Հայերը կ'որոշեն թուրքերու թնդանօթը գրաւել: Այդ օրերուն, Սարգիս Ճեպեճեանը ծանրօրէն կը վիրաւորուի: Հաճնոյ զինեալ ոյժերու «Վրէժ» խումբը, Արամ

Կայծակի ղեկավարութեամբ, գործի կ'անցնի: Եսթերի ամուսինը՝ Գաբրիել Մալեանը եւ ուրիշ մը՝ Յովսէփ Քէշէճեանը իրենց ամբարած ցորենէն եւ կերպասէն կը տրամադրեն հայ ինքնապաշտպաններու կարիքներու բաւարարման համար: Առտուան ժամը հինգին, հայ երիտասարդները թրքական թնդանօթի դիրքին վրայ կը գրոհեն: Հինգ ժամ տեսած կռիւներէ ետք, հայերը կը յաղթեն, կը տիրանան թնդանօթին եւ մեծ քանակութեամբ ռումբեր, փամփուշտներ եւ սնունդ կը գրաւեն: Հայոց ձեռքն ինկած թնդանօթը Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ բակը կը տեղափոխուի եւ անկա թշնամիին դէմ կը սկսի գործածուիլ (անոր գործածութիւնը յանձն կ'առնէ թնդանօթաձիգ Համբարձում Քէշիշեանը, որու համար ալ Լիբանան հաստատուած հաճընցիներու շրջանակին մէջ ան ծանօթ էր «Թոփճի»՝ Թնդանօթաձիգ անունով – Յ. Ի.): Հակառակ այս ռազմական բացառիկ յաջողութեան, հայոց կացութիւնը տակաւին ծանր կը մնար, որովհետեւ բաւարար ուտելիք չէր մնացած: Այդ միջոցին, «Հերոս» Ասատուր Սաչեանը, ճեղքելով Հաճընի թրքական պաշարման շղթան, քաջալերական լուրեր կը բերէ Ատանայի Ազգ. Միութենէն (տե՛ս «Վկայարան Հայկական Յեղասպանութեան», գիրք Բ., էջ 28-40): Դժնդակ պայմաններու տակ գտնուող հաճընցիք կը ստիպուին իրենց ձեռքը ինկած շուն, կատու, ձի, էջ եւ ուրիշ կենդանիներ մորթել՝ սովի ուրուականը իրենցմէ հեռացնելու համար: Հաճնոյ Հայոց Կոմիտէն կ'որոշէ մօտակայ Ռումլու եւ Կիւզէլիմ գիւղերուն վրայ յարձակիլ՝ ուտեստեղէն ճարելու համար: Չանիէլ Չաւուշ (Թորոսեան – Յ. Ի.) իր տղոցմով կը գրոհէ Կիւզէլիմի վրայ եւ բաւական ուտելիք կ'աւարառէ: Արամ Կայծակն ալ իր խումբով կը նետուի Ռումլուի վրայ, նոյնպէս սննդեղէն ձեռք կը ձգէ ու Հաճըն կը տեղափոխէ: Թուրքերը երկու գիւղերէն ալ փախուստ կու տան: Հաճըն բերուած պաշարը քանի մը շաբաթ կը կշտացնէ ժողովուրդը:

Հաճնոյ Կոմիտէն կ'որոշէ այս անգամ յարձակիլ թրքական Կիւլիշէն գիւղին վրայ՝ նոյն նպատակով: Թուրքերը աւելի մեծ թնդանօթ մը բերել տուած էին ու կրակ կը տեղային

Հաճնոյ հայութեան վրայ: Վերջիններս կը ծրագրեն այս թնդանօթն ալ գրաւել կամ գոնէ վնասագերծել: Արշակ (Սահակեան) եւ Չանիէլ (Թորոսեան) Չաւուշները 200 հայ մարտիկներով կ'իջնեն քաղաքին ձորը եւ դէպի թնդանօթին գտնուած դիրքը կ'ուղղուին: Միւս կողմէ, Արամ Կայծակ իր տղոցմով կ'ընթանայ Կիւլիշէնի ուղղութեամբ: Թուրքերը կը յաջողին ձորին մէջ շրջապատել Արշակի եւ Չանիէլի խումբերը, որոնք քանի մը գոհ տալով, դէպի Հաճըն կը նահանջեն: Այս ընդհարումէն ետք, թուրքերը Հաճընը սաստիկ կերպով կը ռմբակոծեն՝ հայոց համար անտանելի վիճակ ստեղծելով: Ժողովուրդը հացի կարօտը կը քաշէ... Ինն ամիս տեսած հերոսական ինքնապաշտպանութեան վերջաւորութեան, պաշարուած քաղաքին մէջ ուտելու բան չէր մնացած...

Հաճնոյ դիմադրութեան վերջին վայրկեաններուն, Եսթեր իր ամուսնոյն եւ զաւակներուն հետ տունէն դուրս կու գայ հապճեպով: Այդ ծանրագոյն վայրկեաններուն, Եսթեր իր ամուսնոյն եւ իր Ազատ որդւոյն հասնելու համար, իր Վշտուհի անուն դուստրը ոստիկանատան դրան առջեւ ձգելով, սարսափահար կը վազվզէ: Լեռները սողոսկելով, Եսթեր կը վերամիանայ Գաբրիէլի ու Ազատի, սակայն քիչ ետք, ան զանոնք յաւետ կը կորսնցնէ...

Ազատ ծնած էր 1 Ապրիլ 1909-ին, այն օրը երբ սկսած էին Կիլիկիոյ կոտորածները: Երկու օր ետք թուրքերը յարձակած էին Հաճնոյ վրայ եւ Եսթեր Ազատը գրկելով՝ ամերիկացի միսիոնարներուն դպրոցը ապաստանած էր ու ջարդէն ազատած:

Հաճնոյ անկումէն ետք, Եսթեր կը շարունակէ իր ճամբան՝ լեռներ ու ձորեր կտրելով, սակայն առանց յուսահատելու: Ան ժայռի մը քով կը տեսնէ Կարապետ Չաւուշը, որ Եսթերի կը խոստովանի, թէ ինք Սարգիս Ճեպեճին սպաննած է՝ վերջինիս փափաք-հրահանգով, որպէսզի ծանր վիրաւոր հրամանատարը գերի չիյնայ թշնամիին ձեռքը:

Բաւական քալելէ ետք, Եսթերն ու Կարապետ Չաւուշը կը միանան Արշակ Չաւուշի խումբին, որ դէպի Վահկա կ'ուղ-

դուր: Վահկայէն անդին, այս խումբը շատ ծանր եւ տառապալի պահեր կ'անցընէ: Եսթեր խումբին ընկերակցութիւնը ականայ կը կորսնցնէ ու առանձինն կը քալէ: Պազար Եղու կոչուած վտանգաւոր անդունդը կտրելէ քիչ ետք ան խումբին կը վերամիանայ: Անդին, Չէնճիրլի Պողազ Եէրի կոչուած վայրին մէջ, թուրքերը կը պաշարեն խումբը: Երկուստեք հրացանածգութիւնը կը սկսի: Հայերը յաղթական դուրս կու գան եւ թուրքերու վրաններուն մէջ գտնուող ուտելիքի պաշարին կը տիրանան: Թուրքերը փախուստ կու տան եւ հայերը կը շարունակեն իրենց ճամբան: Երբ կը հասնին Կիլիկիոյ Աթոռին պատկանող Թլան գիւղին մօտերը, երկրորդ յարձակումի մը կ'ենթարկուին: Հաճընցիներու խումբը կը յաջողի թշնամին ետ մղել ու Թլանը գրաւել՝ արիւնահեղ մարտերէ ետք (Թլանի մէջ կը զոհուի Հաճնոյ Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի ատենապետ Սիհրան Գայեանը – խմբ.): Վրէժի կիրքով այրող հայ մարտիկները բոլոր թուրքերը սուրէ կ'անցընեն:

Հաճնոյ Հայոց Կոմիտէն Արամ Մուշեանն ու Մանուկ Շիրաւրմեանը ճիւղան կը դրկէ՝ հոնկէ օգնութիւն խնդրելու համար: Այդ օրերուն, ֆրանսական օդանաւ մը կը սաւառնի Թլանի վերեւ՝ առանց հայոց որեւէ օգնութիւն ցոյց տալու: Խումբը Թլանէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի ճիւղան, ուր կը հասնին անցնելով ճահճահոտ վայրերէ, Մերձիմէկլի գիւղէն եւ Սիհուն գետէն: Այլեւս ազատած էին... Ոմանք Ատանա, իսկ ուրիշներ Չորք Մարգպան կ'երթան:

Եսթեր կը հասնի Ատանա եւ իր ամուսնոյն հօրեղբօր դստեր՝ Մարիամ Մալեանի տունը կ'երթայ: Յետոյ ան կը գտնէ իր քոյրը՝ Սառան:

Հեղինակը իր գրութեան մէջ ֆրանսական կառավարութեան նենգ եւ հաշուենկատ դիրքորոշումը ցոյց կու տայ: Ֆրանսացիք ոչ մէկ օգնութիւն հասցուցած էին հերոսական Հաճնոյ ինքնապաշտպաններուն եւ անոր անկումէն ետք՝ բնաւեր ու գաղթական հաճընցիներուն: Իրենց շահերուն համար, ֆրանսացիք զոհեցին Հայաստանն ու Կիլիկիան՝

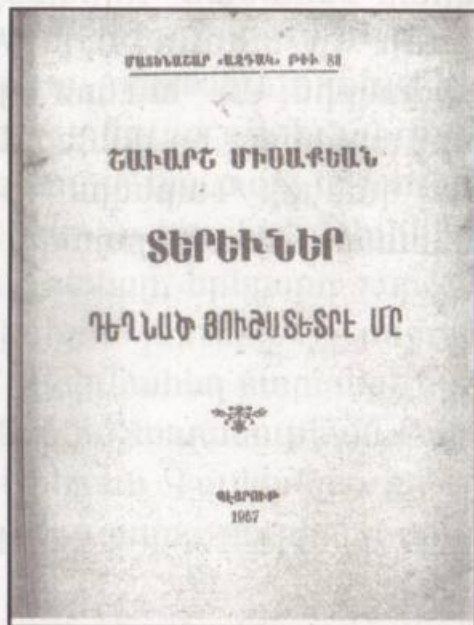
յօգուտ քեմալական Թուրքիոյ:

Եսթեր կը պաշտօնավարէ Ատանայի հայոց որբանոցին մէջ, ապա տոքթ. Հասի հիւանդանոցին մէջ կ'աշխատի իբրեւ հիւանդապահուի: Ատեն մը ետք, երբ կը լսէ, թէ ֆրանսացիք պիտի հեռանան Կիլիկիայէն, Եսթեր կը մեկնի Պէյրութ, ուր քանի մը տեղեր աշխատելէ յետոյ 1923-ին կը գաղթէ Արժանքին: Ան Պուէնոս Այրէսի մէջ դերձակութիւն կը ստրվի ու այդ արհեստը կը բանեցնէ: Եսթեր Շիրաւրմեան կ'ամուսնանայ վանեցի Գարեգին Կոտիկեանի (Երուանդ Աւագ) հետ եւ ամուսնոյն հետ Գորտոպա կը հաստատուի:

Շաւարշ Միսաքեան, «Տերեւներ Դեղնած Յուշատետրէ Մը», մատենաշար «Ազդակ»ի թիւ 80, Պէյրութ, 1957, միջակ չափի 93 էջ:

Նշանաւոր խմբագիր, հրապարակագիր եւ կուսակցական գործիչ, Փարիզի «Յառաջ» թերթի հիմնադիր-խմբագիր-հրատարակիչ Շաւարշ Միսաքեանի յուշերու արձանագրութեանց մէջ կը գտնենք 1914-էն 1918 երկարող ողբերգական շրջանին թուրքերու կատարած ոճիրներու բազմաթիւ յիշատակութիւններ: Անոնց շարքին կը յիշուին Կ. Պոլսոյ հայ մտաւորականներու ձերբակալութիւնը, բանտարկութիւնը, աքսորն ու ջարդը, նաեւ՝ հայաբնակ նահանգներու հայոց բռնագաղթը եւ դէպի Տէր Զօր տարագրութիւնն ու բնաջնջումը: Միսաքեան իր ականատեսի յուշերը կը հրատարակէ այն ատեն, երբ թրքական «Չաման» թերթին մէջ լոյս կը տեսնեն Ալի Ռիզա կոչուած թուրք լրտես ոստիկանին «Ինչէ՛ր Տեսայ, Ինչէ՛ր Անցուցի» խորագրուած յուշերը:

Շաւարշ Միսաքեան իր ձերբակալութենէն առաջ չէր տեսած այս Ալի Ռիզան, այլ՝ միայն լսած էր անոր մասին: Անոր վստահուած էր հայ մտաւորականներուն ձերբակալումն ու բանտարկումը: Ալի Ռիզայի գործակիցներն էին պոլսահայութեան մէջ իբրեւ Գրաշար Արթին կամ Յակոբ անունով ծանօթ, այնուհետեւ թրքանալով Հիտայէթ անունն ստացած հայ դաւաճան մը (նախապէս եղած է հայ կաթոլիկ, ապա՝ հայ առաքելական ... վարդապետ մը, որ յետագային ստոր դեր խաղցաւ Կարս քաղաքի թրքական գրաւման մէջ 1920-ի աշնան – խմբ.), դաւաճան-մատնիչներ Յարութիւն Մկրտիչեանը (Պէշկեփաշի մուխթարը, նախապէս՝ ուսուցիչ, որ զինադա-

դարէն ետք շանսատակ եղաւ հայ վրիժառուներու ձեռքով), Հմայեակ Արամեանցը (որ զինադադարէն ետք նոյնպէս գետին փռուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ՝ հայ վրիժառուներու ձեռքով – խմբ.), նաեւ՝ պուլկարացի Վլատիմիր Տիմիթրիէր եւ ուրիշներ:

24 Ապրիլ 1915-ին՝ հայ մտաւորականներու ձերբակալութեանց օրը, թրքական ոստիկանութիւնը չի կրնար գտնել Շաւարշ Միսաքեանը: Այդ օրերուն, Ամերիկայէն եկած հրնչակեան մը՝ Գէորգ Համբարձումեանը (Տէֆճեան), որ ճանչցուած էր նաեւ Բօշենց անունով, Էվերէկի իր տան մէջ ռումբ պատրաստած ատեն կը զոհուի՝ իր թոյլ տուած մէկ սխալին պատճառով: Պոլսոյ մէջ թուրքերը հետապնդումներ կը կատարեն այս դէպքին մեղսակիցները երեսն հանելու համար (այս մասին տեսնել Ալեքսան Գրիգորեանի պատրաստած «Յիշատակարան Էվերէկ-Ֆէնէսէի» հատորը, էջ 583 եւ Գաբրիէլ Թագուրեանի «Գորշ Գայլը Կատղեր Էր – 1915 – Վկայութիւններ Ու Տպաւորութիւններ» գիրքը, գլուխ 17, էջ 170-178 – Յ. Ի.):

Շաւարշ Միսաքեան կը յիշէ, թէ ձերբակալութեանց յաջորդ օրը Միամանթօն (Ատոմ Եարճանեան) իրեն ըսած է. «Վստահելի աղբիւրէ լսեցի, գաղտնի կնքուած նամակներ դրկած են բոլոր թաղերու ոստիկանական տեսուչներուն, բացառիկ լիազօրութիւններ տալով, ի հարկին վճռապէս գործելու»:

11 (նոր տոմարով՝ 24 – Յ. Ի.) Ապրիլ 1915-ին յաջորդող օրերուն, Շաւարշ Միսաքեան կ'իմանայ, թէ դերձակ Սարգիս Գոնիալեանը, Գրիգորիս Վրդ. Պալաքեանը, Միամանթօն եւ ուրիշ 15-20 հայ երեւելիներ ալ ձերբակալուած են Պոլսոյ մէջ:

Թուրք ոստիկաններ քանի մը անգամ կը խուժեն տուն մը, ուր Շաւարշ յաճախ ելումուտ ունէր: «Ազատամարտ» (Հ. Յ. Դ.ի պաշտօնաթերթ – խմբ.) թերթին հրատարակութիւնը դադարած էր, խմբագրատունը՝ խուզարկուած եւ բազմաթիւ աշխատակիցներ ձերբակալուած էին: Միսաքեան Պոլսոյ «Օրոգտի Պար» վաճառատան առջեւ կը տեսնէ բժիշկ Միրզա Բէթենճեանը, որ ձեռնակապերով կը փոխադրուէր պահա-

կանոց: Ձերբակալութեանց երրորդ կամ չորրորդ օրը Գրիգոր Մերճանօֆ Շաւարշի քով կու գայ՝ միասնաբար զգուշական միջոցներ ձեռք առնելու համար: Անոնք ապահով վայր մը կը փոխադրուին նոր ընկերոջ մը՝ Սամուէլի (Վարդգէս) հետ: Երեք ընկերներն անմիջապէս կը վերահաստատեն արտասահմանի հետ կապերը եւ տեղեկութիւնները օրը օրին կը հաղորդեն պէտք եղած մարմիններուն:

Վարդգէս ձերբակալութեանց դէմ դիմումներ կը կատարէ թուրք պատասխանատուներու մօտ եւ կը ջանայ «Ազատամարտ»ի սնտուկէն գրաւուած 440 հնչուն ոսկին ետ բերել՝ թերթի արտոբեալ աշխատակիցներու ընտանիքներուն բաշխելու համար: Սակայն Վարդգէսն ալ կը ձերբակալուի շուտով: Շատեր Շաւարշի խորհուրդ կու տան հեռանալ կամ պահուրսիլ: Գրիգոր Զօհրապի տունն ալ խուզարկած էին: Խուզարկութեանց եւ ձերբակալութեանց «հերոս»ը Ալի Ռիզան էր՝ իր կողքին ունենալով օգնականներ, այդ շարքին՝ Հիտայէթն ու Արշաւիր Եասեանը (հեղինակը շփոթած է այս տականքին բուն անունը՝ Արշաւիր Սահակեան եւ ծածկանունը՝ Արթուր Եասեան. սա ալ պատերազմէն ետք արժանացաւ մահապատիժի՝ Կիլիկիոյ մէջ – խմբ.) կոչուած դաւաճանները: Աքսորէն նոր վերադարձած Բիւզանդ Քէչեան կը զգուշացնէ Շաւարշ Միսաքեանը: Վերջինս կ'այցելէ Կոմիտաս վարդապետին, որ ազատ արձակուած էր ու վերադարձած արքայէն: Շաւարշ կ'այցելէ նաեւ տարագրեալ ընկերներու ընտանիքներուն, կը կարդայ անոնց հասած նամակները, տեղեկութիւններ կը հաւաքէ եւ անոնց սահմանուած օրապահիկները կը վճարէ:

Միսաքեան իր տեղեկութիւնները կը դրկէր Սոֆիա եւ հոնկէ ալ նոր լուրեր կը ստանար: Ան իր ընկերներուն հետ երեք չէզոք դեսպանատուներուն - պուլկարական, ամերիկեան եւ սպանական - ֆրանսերէն տեղեկագիրներ կը յանձնէր: Բոլոր շրջաններէն հայոց բռնագաղթն սկսած էր: Կապերը կտրուած էին Այաշի եւ Չանդըրըի արքայականներուն հետ:

Երզնկայի Առաջնորդական Տեղապահէն տեղեկա-

գիրներ կը հասնին Պոլիս, ուր ան կը գրէր, թէ Կարինէն բռնագաղթեցուած հայոց՝ Երզնկա հասած կարաւանները անկարագրելի պատկեր մը կը պարզէին: Հայ եկեղեցականը կը յայտնէր, թէ զէնք հաւաքելու պատրուակով, թուրքերը հայոց նկատմամբ աննախադէպ խժոժութիւններ եւ գազանութիւններ կը գործադրէին:

Միսաքեանի կուսակցական ընկերներէն Միհրան Թերլէմէզեանը Կարինի հայոց նկատմամբ կատարուածներուն համար «Աս ուրիշ բան է» բնութագիրը կը հաղորդէ Շաւարշին: Կուսակցական ուրիշ ընկեր մը՝ Վահան Մեծատուրեանը 1915-ի Մայիսին յուսահատական եւ չափազանց չարագուշակ դէպքերու մասին կը տեղեկացնէր Սեբաստիայէն: Սարսափի պատմութիւնները բերնէ բերան շրջան կ'ընէին Կ. Պոլսոյ մէջ: Բաբերդէն Պոլիս հասած հայ կին մը Չաւէն պատրիարքին կը նկարագրէ իր բնակավայրին տարագրութիւնը: Շաւարշի գործակիցներէն Մառին (Քիւրքճեան) Հայաստանի զանազան շրջաններէն կը բերէր նամակներ, որոնք տարագրութեան տառապանքները կը նկարագրէին...

Նախքան նորէն արքայութիւնը, Այաշի եւ Չանդըրըի մէջ արգելափակեալ դաշնակցական ընկերները վերջին անգամ ըլլալով երկտող մը կը դրկէն Շաւարշին, որու մէջ ձերբակալուելէ կը զգուշացնեն զայն:

Շաւարշ Միսաքեանի կուսակցական ընկերական բջիջը յաջողած էր հասնիլ Գոնիա, ուր փրոֆ. Ա. Խաչատուրեան, Խոսրով Պապայեան եւ Տիգրան Ծամհուր (Ֆերիտ Դեմիլ) եւ ուրիշներ արքայութեան էին: Ուրիշ բջիջ մըն ալ հաստատուած էր Հալէպի մէջ՝ Մարգապետին (բուն անունով՝ Ղազարոս Ղազարոսեան – խմբ.) շնորհիւ: Վերջինս Կեսարիոյ մէջ բանտարկուած ատեն թանկագին տեղեկագիր մը կազմած էր բանտային չարչարանքներուն մասին, որոնց գործադրողներուն պետն էր արիւնարբու հրէշ Ջէքի պէյը, որ յետոյ Տէր Զօրի կառավարիչ նշանակուելով, տեղի հայ արքայականներէն 60 հազարին ջարդը կազմակերպեց: Այս ճիւղը ցերեկները կը քնանար եւ գիշերները բանտը այցելելով, կը հրճուէր հայ

արգելափակեալներուն տուայտանքները կազմակերպելով, դիտելով ու երբեմն ալ՝ անոնց մասնակցելով անձնապէս: Ան հնչակեան Մուրատի (Համբարձում Պոյաճեան) յետոյքէն խողովակ մը անցընել տուած էր եւ կիսամեռ վիճակի մէջ կախադան հանած: Անձնագոհ գործիչ Գեորգ Վիշապեան յանձն առնելով Դաշնակցութեան բոլոր «մեղքերը», կախադան բարձրացուած էր՝ առանց որեւէ գաղտնիք յայտնելու թրքական իշխանութեանց: Իբրանոսեան Հաճի ադան ալ իր կորովը պահած էր: Մարգպետը իբրեւ պարսկական կամ աստրո-հունգարական հպատակ, նախ փոխադրուած էր Պոլիս, հոնկէ աքսորուած էր Գոնիա, ուրկէ փախուստ տուած էր: Գերմանացի միսիոնարի տարազ հագած, ան յաջողած էր Հալէպ հասնիլ:

1915-ի Սեպտեմբերին, Պուլկարիան ալ դիրք բռնեց Գերմանիոյ կողքին՝ համաշխարհային պատերազմին մէջ: Այս դիրքորոշման հրապարակումէն քանի մը օր առաջ, պուլկարական դեսպանատան թարգմանը՝ Փալով, որ բարի երիտասարդ մըն էր, Շաւարշի կը յայտնէ, թէ իրեն յանձնարարուած էր Շաւարշը, Գրիգոր Մերճանօֆը եւ երրորդ ընկեր մը (որու անունը հեղինակը չի յիշատակեր – Յ. Ի.) Պուլկարիա անցընել: Առաջին կարգին՝ Շաւարշը, ապա նաեւ միւս երկուքը կը մերժեն Պուլկարիա անցնիլ՝ Հ. Յ. Դ.ի հանդէպ իրենց ըստանձնած պատասխանատուութիւններն ու պահանջները Պոլսոյ մէջ գոհացնելու համար: Արեւմտահայաստանը արմատախիլ եղած էր իր բնիկ տարրէն՝ հայէն, որ աքսորուած էր եւ կամ կոտորուած: Բիւթանիոյ եւ Թրակիոյ հայերն ալ բռնագաղթեցուած էին: Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոսը կատարուած դէպքերուն դէմ ընդվզած էր եւ «Հայգոյժ» մը դրկած էր Պոլիս (հեղինակը չէ յստակացուցած հասցէատէրը, կ'ենթադրենք, որ զայն դրկած է Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարան – Յ. Ի.)՝ Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոսին միջոցով: Իթքիհատական ջարդարար կառավարութիւնը պատրուակի մը կը սպասէր Պոլսոյ հայերն ալ տարագրելու համար:

Շաւարշ Միսաքեանն ու ընկերները կը յաջողին հայասեր դուկտ. Եռհաննէս Լեփսիոսը Պոլիս բերել տալ Գերմանիայէն: Կացութեան ականատես ըլլալով, վերջինս կը յուսահատի եւ կ'ըսէ. «Կը մնայ միայն Կարմիր Խաչի աշխատանք՝ ողջ մնացողները, գոնէ մանուկները փրկելու համար...»: Լեփսիոս կը դիմէ Էնվեր փաշայի եւ ամէն ջանք կը րափէ հայեր ազատելու համար:

Պատերազմին Պուլկարիոյ մասնակցութեամբ՝ արտասահմանի հետ Շաւարշի եւ ընկերներուն կապերը կը կտրուին: Պոլսոյ զինուորական իշխանութիւնները բացառիկ խիստ միջոցներ ձեռք կ'առնեն, որպէսզի դոյզն իսկ տեղեկութիւն արտասահման չդրկուի: Հակառակ այս իրողութեան, Միսաքեան եւ ընկերները կը յաջողին օրը օրին տեղեկագիրներ ու նամակներ հասցնել արտասահման: «Հայաստան» թերթի խմբագիրը՝ Լիպարիտ Նազարեանցը 12 Օգոստոս 1915-ին թերթին մէջ անոնցմէ կը հրատարակէ Շաւարշ Միսաքեանի մէկ տեղեկագիրը՝ «Մեծ ճգնաժամը» խորագիրով եւ «Վարազ» ծածկանունով (էջ 14-16): Շաւարշ այս եղելութենէն տեղեակ չէր այդ օրերուն: Երեք ընկերները կը թղթակցէին թերթին՝ առանց պատասխան տեղեկութիւններ ստանալու. երբեմն միայն՝ կցկտուր լուրեր կը հասնէին:

Այդ օրերուն, անսալով ընկերներու խորհուրդներուն, Շաւարշ Միսաքեան վերջնական թաքստոց մը մտած էր: Անոր կը հասնին երկու անուղղակի նամակներ եւ անուն մը՝ Վլատիմիր, որ Պոլսոյ մէջ Պուլկարիոյ դեսպանատան նախկին բարապանն էր: 1915-ի Յունիսին, թուրքերը Կ. Պոլսոյ մէջ նոր ձերբակալութեանց կը ձեռնարկեն: Կալանման հրամանագիր կար նաեւ Շաւարշ Միսաքեանի համար: Հայ շատ մտաւորականներ ձերբակալուած էին Գոնիա քշուած էին: Անոնց մէկ մասը, կարաւաններուն միացնելով, կրկին տեղահանած էին, իսկ միւս մասը՝ ողջ ձգած: Շաւարշի թաքստոցը գիտէին միայն երկու ընկերներ ու երկու քաջ հայուհիներ: Այդ օրերուն, զինուորական եւ քաղաքական պատճառներով, հազարաւոր տարագիր երիտասարդներ ապաստարաններու մէջ պահուրտած էին:

Շաւարշ քանի մը անգամ կը փոխէ իր թաքստոցը եւ Գրիգոր կեղծանունը կ'օգտագործէ: Կու գայ ատեն մը, երբ ան իր ընկերներով արտաքին աշխարհէն որեւէ լուր չի ստանար: Այս միջոցին, կը ձերբակալուի իրենց ընկերներէն Սամուէլ Դարբինեանը, որ Պատերազմական Ատեանին առջեւ դատուելէ յետոյ ազատ կ'արձակուի: 25 Հոկտեմբեր 1915-ին կը ձերբակալուի Գրիգոր Մերճեան անունով պուլկարահպատակ ընկեր մը, զոր աւելի ուշ Սոֆիայի կը փոխանցուի: Պոլսոյ բանտը գտնուած միջոցին, ընկերները կապի մէջ կը մտնեն Գրիգոր Մերճեանին հետ, ինչ որ ապագային օգտակար կը դառնայ Պուլկարիոյ հետ նամակագրութիւնը դիւրացնելու տեսակէտէն:

Պուլկարացի Վլատիմիր Տիմիթրիեւի միջոցով Սոֆիայէն նամակ մը կը հասնի Շաւարշին եւ ընկերներուն: Վլատիմիր նամակը կը ձգէ պուլկարական հիւանդանոցը՝ հոն պաշտօնավարող իրենց ընկերուիներ Մառի Քիւրքճեանի եւ Ֆիլօ Քրքճեանի մօտ, որոնք Վլատիմիրի տունը կ'երթան՝ տեսնելու զայն: Վլատիմիր օրիորդներուն կը յայտնէ, թէ ինք Շաւարշը Պուլկարիա տանելու յանձնարարութիւն ստացած է: Բաւական երկար զրուցելով Վլատիմիր համոզիչ լեզուով «հայրաքար» երաշխիքներ տուած էր... Սոֆիայէն հասած նամակները կը հաստատէին Վլատիմիրի բարեյուսութիւնը: Սակայն, նամակներէն մէկը կ'իյնայ թուրքերուն ձեռքը: Գրիգոր Մերճանօֆի քոյրը՝ տիկին Վերժին եւս կ'ուզէր դէպի Պուլկարիա փախչիլ: Մառի եւ Վերժին պարբերաբար Վլատիմիր Տիմիթրիեւի տունը կ'երթային՝ այս հարցը քննարկելու համար: Սոֆիայէն այս նամակը գրած Գրիգոր Մերճանօֆը այս տեսակ գործերու մէջ անփորձ էր: Տիմիթրիեւ կը փորձէ պուլկարական անցագիր մը հանել Շաւարշի համար: Սակարկութիւնը պիտի վերջանար 20 հնչուն ոսկեդրամ վճարելով: 17 Մարտ 1916-ին, Շաւարշ Պուլկարիա պիտի մեկնէր շոգենաւով: Ասկէ մէկ օր առաջ ան կը տեսակցի Վլատիմիր Տիմիթրիեւի հետ՝ կարգադրութեանց համար: Շաւարշի յուշատետրերը Մառին Վլատիմիրին յանձնած էր: 16 Մարտ 1916-ի գիշերը, Վլատիմիր եւ Շաւարշ կ'ուղղուին դէպի

նաւահանգիստ ու կը մտնեն Ղալաթիոյ սալոնը: Հոս թուրք պաշտօնեայ մը Շաւարշը կը ձերբակալէ: Կը պարզուի, թէ Վլատիմիր Տիմիթրիեւ մատնած էր Շաւարշը ու անոր յուշատետրերը թրքական ոստիկանութեան յանձնած: Շաւարշի քով կը գտնուէր պուլկարական անցագիրը՝ Նիքոլա Տիմիթրիեւ անունով: Այս անունով ալ ան կը ներկայանայ ոստիկանութեան՝ Ղալաթիոյ սալոնին մէջ:

Հարցաքննութիւններ կը սկսին Շաւարշ Միսաքեանի հետ ու ան վար կը դրուի: Ոստիկանատան աշխատողներէն մէկը կը ճանչնայ Շաւարշը: Վերջինս կ'իմանայ, թէ Մուշեղ (Չարխի-Ֆալաք) անունով ընկեր մը իրեն կը հետեւէր այդ պահուն: Մուշեղ յարձակման ծրագիր մըն ալ միտքէն անցուցած էր, բայց գործադրութիւնն անկարելի նկատելով՝ իր մտադրութենէն ետ կեցած էր:

Շաւարշ Միսաքեան կը փոխադրուի քաղաքական բանտարկեալներու բաժինը՝ Ալի Ռիզայի ընկերակցութեամբ եւ ձեռքերն ու նոյնիսկ մատներն ալ կապուած վիճակով: Չայն կը տանին բաժնի պետ Ռեշատ պէյի քով: Ալի Ռիզա Շաւարշի ցոյց կու տայ Բօլտ տեսակի ատրճանակ մը, փաթթուած ծրար մը եւ բաց նամակ մը, զորս Շաւարշ Վլատիմիրի յանձնած էր: Միսաքեան միշտ կը ներկայանայ իբրեւ Նիքոլա Տիմիթրիեւ՝ ըստ իր պուլկարական կեղծ անցագիրին: Հարցաքննութեանց ընթացքին, ստոր դաւաճաններ Յարութիւն Սկրտիչեանն ու Հիտայէթը կ'երեւան ոստիկանատան մէջ: Ալի Ռիզա Միսաքեանի յուշատետրերը կը յանձնէ այս երկուքին, որպէսզի անոնց բովանդակութիւնը թրքերէնի թարգմանեն: Շաւարշ Ալի Ռիզայէ կը պահանջէ զինք Պուլկարիոյ դեսպանատուն յանձնել՝ գիտնալով հանդերձ, որ պուլկարական դեսպանատունը անցագիրին կեղծ ըլլալը պիտի հաստատէր ու հաւանաբար այդ մասին յայտնէր թրքական իշխանութեանց: Իր յուսահատական վիճակին մէջ, Միսաքեան կը փորձէր որեւէ ելք գտնել: Նոյն գիշերը թուրքերը զայն արգելարան կը տանին:

Շաւարշ Միսաքեան կ'ենթարկուի կրկնակի հարցաքննութեան: Անոր մանրամասն հարցումներ կ'ուղղեն: Այս ան-

գամ, Կ. Պոլսոյ ոստիկանութեան ընդհանուր տեսուչը՝ Պետրի պէյը կը հարցաքննէ զայն: Այս պաշտօնեան համեմատաբար ազնուօրէն կը վարուի Շաւարշի հետ: Ալի Ռիզա եւ ուրիշներ երբեմն կ'երեւային հարցաքննութեանց պահուն: Շաւարշ իմացած ըլլալով Կարինի եւ Սեբաստիոյ հայութեան բռնագաղթին եւ կոտորածներուն մասին, հարցաքննիչի երեսին կը շարտէ այս փաստերը: Հիտայէթ միշտ կը հսկէր Շաւարշի վրայ՝ գերազանցօրէն կատարելով դաւաճանի իր «նուիրեալ» պաշտօնը: Ոստիկանատան մէջ, թուրքերը Շաւարշը սաստիկ կերպով կը ծեծեն: Յաջորդ օրը Շաւարշը կրկին կը հարցաքննեն: Միսաքեան այս անգամ թուրքերուն հարց կու տայ Գրիգոր Զօհրապի ճակատագիրին մասին:

Շաւարշ Միսաքեան կը փորձէ անձնասպանութիւն գործել՝ ազատելու համար իր կրած տառապանքներէն: Ծանօրէն կը վիրաւորուի եւ օրերով անզգայ վիճակի մէջ կը մնայ՝ ուտելու, խմելու եւ խօսելու կարողութիւնը գրեթէ ամբողջովին կորսնցնելով: Զայն զինուորական հիւանդանոց կը տեղափոխեն: Ապաքինումը ամիսներ կը տեւէ:

Թուրքերը Միսաքեանը կը հանեն Պատերազմական Ատեանին առջեւ՝ ուրիշ 12 հոգիի հետ: Անոնցմէ Սամուէլ Դարբինեանը, անոր նշանածը՝ Սոման եւ Իգնատիոս Ահարոնեանը ուղղակի կապ ունէին Շաւարշի ձերբակալման հետ: Միսաքեան մանրակրկիտ կերպով կը հարցաքննուի Ատեանին առջեւ: Ան կը խոստովանի իր ինքնութիւնը եւ անոր վիճակը յարաբերաբար կը բարելաւուի:

Պատերազմական Ատեանին մէջ՝ անոր կը ներկայացնեն իր յուշատետրերը եւ բացատրութիւն կը պահանջեն: Շաւարշ կը նկատէ, թէ թուրքերը գրուած տեղեկութիւնները սխալ մեկնաբանած էին, եւ անմիջապէս կը պահանջէ թրքերէն թարգմանութիւնը: Ան ինքնավստահ կերպով կը յայտարարէ, թէ թարգմանութեան մէջ առկայ են շատ սխալներ ու բնագիրին մէջ անգոյ յաւելումներ: Ատեանը կ'ընդառաջէ Շաւարշի առարկութեան եւ թուրք թարգմանիչ մը կը նշանակէ՝ ստուգելու համար թարգմանութեան բովանդակութեան համապատաս-

խանութիւնը հայերէն բնագիրին հետ: Նոր թարգմանը՝ Մեհմէտ պէյը կը հաստատէ Շաւարշի բողոքին իրաւացիութիւնը եւ այդ մասին կը տեղեկացնէ Ատեանը: Կը պարզուի, թէ Յարութիւն Մկրտիչեան կոչուած տականքը իր ուզած իմաստը տուած էր յուշատետրերուն մէջ հանդիպող համառօտագրութեանց, նաեւ՝ Միսաքեանի համար նպաստաւոր տպաւորութիւն հաւանաբար ստեղծելիք ամբողջ տողեր չէին թարգմանուած:

Մեհմէտ պէյը ազնիւ մարդ մըն էր ու իր գործը խղճմտօրէն կը կատարէր: Անոր աշխատանքը բարերար ազդեցութիւն կ'ունենայ ոչ միայն Շաւարշ Միսաքեանի կացութեան, այլ նաեւ՝ ձերբակալուած Մեսրոպ Եպս. Նարոյեանի եւ Հրանդ Վրդ. Յովսէփեանի պարագաներուն վրայ: Մեհմէտ պէյ Միսաքեանի կացութիւնը բարելաւելու համար, Պատերազմական Ատեանի անդամներուն կը բարեխօսէ անոր հասցէին: Դատաւարութիւնը կը տեւէ 1916-ի Յունիսէն մինչեւ Դեկտեմբեր ու Շաւարշ հինգ տարուան բանտարկութեան վճիռ կը ստանայ (էջ 78):

Վճիռն արձակուելէն յետոյ, Շաւարշը Մերքէզ Գովուշ կոչուած բանտը կ'առաջնորդեն, ապա, 1917-ի Յունուարին, զայն Կեդրոնական բանտը կը տեղափոխեն: Շաւարշ հոն հետզհետէ կը յարմարի կացութեան եւ աշխատելու ու դրամ շահելու իրաւունքներ ձեռք կը բերէ: Ան իր ընկերոջ՝ Սամուէլի հետ բանտի բակին մէջ կը վարձէ խանութ մը, զոր միասնաբար կը բանեցնեն: Այս բանտը կը գտնուէր նաեւ Մեհմէտ Օնպաշին, որ պատերազմի շրջանին գերմանացի զօրավար Լիման իոն Զանտերսի երկու դուստրերը անտառին մէջ բռնաբարող թուրք զինուորներէն մէկն էր: Անոր պատժամիջոցը 15 տարիէն յիշեցուած էր կէսին:

Բանտի կեանքի բոլոր դժուարութիւնները Շաւարշ կը յաղթահարէ կամքի ոյժով:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը վերջ կը գտնէ եւ բանտարկեալներուն մեծ մասը ընդհանուր ներման կ'արժանանայ: Բանտարկութեան վերջին օրերուն Միսաքեան

կ'իմանայ, թե ազատ արձակուած ընկերներ վերսկսած են «Ազատամարտ»ի հրատարակումը եւ թէ շատ չանցած, Մամուլի Տեսչութիւնը դադրեցուցած է անոր լոյս ընծայումը:

Շաւարշ Միսաքեան ազատ կ'արձակուի ու կը վերամիանայ իր կուսակցական ընկերներուն: Ան կ'օգնէ ուրիշ հայոց արգելափակման վերջ տալուն: Ան իր ընկերներուն հետ կը սկսի հրատարակել «Ազատամարտ»ը փոխարինած «Ճակատամարտ» թերթը:

Հեղինակը կը յիշէ, թէ Հմայեակ Արամեանց, Վլատիմիր Տիմիթրիեւ, Յարութիւն Սկրտիչեան, Արշաւիր Եասեան եւ Փոլիս Կարապետ դաւաճան-լրտեսները իրար ետեւէ կը մաքրուին:

Շաւարշ Միսաքեան իր յուշագրութիւնը կը վերջացնէ հետեւեալ տողերով. «Այժմ կարգը մեզի եկած էր դէպի բանտը առաջնորդելու օրուան բռնաւորներն ու ջարդարարները: Հասած է հատուցման ժամը, - կ'ըսէին բարեմիտներ՝ հաւատալով Դաշնակիցներու արդարադատութեան: Եւ խումբ-խումբ կը հաւաքուէին ու կը յանձնուէին Դաշնակից ոստիկանութեան: Միեւնոյն ատեն՝ խուզարկութիւններ թուրք տուներու մէջ՝ երեսան հանելու համար առեւանգուած մանուկներ:

Բայց... Այդ արդէն ուրիշ պատմութիւն է: Շատ աւելի շահեկան, քան ինչ որ գրի առի ակամայ»:

Մինաս Ա. Թաթարեան, «Կամաւորի Մը Յուշերը - Ա., Բ. Գ. Մասեր», «Մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի» թիւ 7, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1960, միջակ չափի 44 էջ:

Ա. Մաս, «Կամաւորի Մը Յուշերը» (էջ 7-25):

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ծագումէն ետք հայոց դէմ թրքական իշխանութեանց գործադրած բռնութեանց եւ տեղահանութեանց լուրերը հեռաւոր ամերիկեան աշխարհամասին չորս կողմերը կը հասնին: Ամէն ամերիկահայ իր սրտին մէջ կսկիծի եւ վրէժի զգացումներ կը սնուցանէ:

1917-ի Յուլիսին, կուսակցական ղեկավար գործիչներ՝ հնչակեան Ստեփան Սապահ-Գիւլեանը, դաշնակցական Արտաւազդ Հանրմեանը եւ ռամկավար Միհրան Տամատեանը Ա. Մ. Ն. կ'այցելեն եւ ամերիկահայոց կը փոխանցեն Ազգային Պատկերասրահի նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի պատգամը: Ա. Մ. Ն.ի զանազան շրջաններէն հայ երիտասարդներ կը հաւաքուին, կը կամաւորագրուին ու կը պատրաստուին ովկիանոսը հատելու՝ իրենց ազգի ազատութեան համար թուրքին դէմ կռուելու նպատակով:

Մինաս Ա. Թաթարեան իր ընկերներով 28 Յուլիս 1917-ին նաւ կը բարձրանայ: 11 օր ետք, 10 Օգոստոսին նաւը կը խարսխէ Ֆրանսայի Պորտո նաւահանգիստին ծովափը: Հոս հայ կամաւորները նաւէն կ'իջեցնեն եւ ֆրանսական կանոնաւոր բանակին կը միացնեն: Սակայն, անոնք կ'ուզէին անկախաբար, ոչ օտար դրօշակի տակ կռուիլ թուրքին դէմ:

Հինգ օր ետք, կամաւորները Մարտէյ կը փոխադրուին՝ հոնկէ Փոր Սայիտ տարուելու համար: Մեկնումէն օր մը առաջ լուր կ'առնեն, թէ Մարտէյի նաւահանգիստէն դուրս եկող եւ սերպ զինուորներ տեղափոխող նաւ մը Միլա կղզիին մօտ գերմանական ընդծովեաներու կողմէ հարուած ստացած էր ու ընկղմած: Ո՛չ մէկ զինուոր ողջ մնացած էր:

Հայ տղաքը փոխադրող նաւը Մարտէյէն ելլելէ ետք, կը հասնի Միլա, ուր մէկ օր հանգստանալէ յետոյ կը շարունակէ իր ուղին, եւ արկածախնդրական ճամբորդութենէ մը ետք (մանրամասնութիւնները տեսնել էջ 10-11) կը հասնի Փոր Սայիտ, ուր կամաւորները կը մնան 10 օր: Խումբը հոսկէ կ'անցնի Կիպրոս եւ Մոնարքայի մէջ 8 ամիս կը մարզուի: Ապա զանոնք ետ Փոր Սայիտ կը բերեն:

10 Սեպտեմբեր 1918-ին, հայ կամաւորներու վաշտերը կ'ուղղուին Պաղեստինի ռազմաճակատը եւ 8 օր հանգիստէ ետք կը պատրաստուին յարձակում գործելու թրքական պաշտպանական գիծերուն վրայ՝ Արարայի բլուրի շրջանին մէջ: Յարձակման նախորդ օրը, տեղակալ Շիշմանեանը ճառ մը խօսելով կը խրախուսէ կամաւորները: Ան իր խօսքին մէջ կ'ըսէ նաեւ. «Այս ժամը վրէժխնդրութեան եւ արդար հատուցման վսեմ ժամն է: Հայրենիքի ազատութեան համար է, որ պիտի մղենք նուիրական պատերազմը»:

Ֆրանսական բանակի հարիւրապետ Ֆուռութիէ կու տայ Արարայի բարձունքը գրոհելու հրամանը: Հայ երիտասարդները, տեղակալ Շիշմանեանի առաջնորդութեամբ, «Վրէժ» գոռալով կը յառաջանան: Թշնամի թուրք *ասքեր*-ները թոյլ դիմադրութենէ մը ետք փախուստի կը դիմեն: Արարայի ճակատամարտի յաղթանակի օրը՝ 19 Սեպտեմբեր 1918-ն կը մտնէ հայ ռազմոյժի պատմութեան մէջ՝ գրուելով ոսկիէ տառերով: Այս յաղթանակէն ետք, թուրքերը բոլոր ճակատներուն վրայ բարոյալքման նշաններ ցոյց կու տան (մանրամասնութիւնները տեսնել էջ 14-17):

Մինաս Ա. Թաթարեան եւ կամաւորներու խումբը իրենց մարտիրոսացած 21 զինակիցները թաղելէ յետոյ, հինգ օր

հանգիստ կ'առնեն, ապա Պէյրութ մեկնելու հրահանգ կը ըստանան: Մեծ դժուարութիւններ յաղթահարելով, ծանր բեռներ կրող հայ կամաւորները 12 Հոկտեմբերին կը մտնեն Պէյրութ, ուր բազմաթիւ հայ գաղթականներ կը տեսնեն: Մերկ, բոպիկ եւ կմախքացած հայու բեկորներ էին իրենց տեսածները... Կամաւորները անոնց հագուստեղէն կը բաժնեն ու կը պատուիրեն ճաշի ժամերուն իրենց մօտ գալ՝ միասնաբար ուտելու համար: Շուրջ մէկ ամիս Լիբանան մնալէ յետոյ, ֆրանսական իշխանութիւնները հայ կամաւորները Կիլիկիա կը տեղափոխեն:

Աքսորէն վերադարձած հայերը Կիլիկիոյ մէջ սրտբացօրէն կ'ընդունին հայ կամաւորները: Զանի մը օր Ատանա մնալէ յետոյ, ֆրանսացիք զանոնք Այրան (գիւղ մը Ամանուսի լեռներուն վրայ - Յ. Ի.) կը տեղափոխեն՝ կամաւորներուն առողջութեան վրայ իրենց մտահոգութիւնը պատրուակելով: Ֆրանսացիներուն եւ թուրքերուն միջեւ գոյացած գաղտնի համաձայնութիւնները հայոց յայտնի կը դառնան: Ո՛չ մէկուն հաշուին կու գար հայերը մէկ տեղի մէջ կուտակուած տեսնելը: Պէտք էր զանոնք ցրուել աշխարհի չորս ծագերուն, ծրագիր մը, զոր յետագային կատարուեցաւ (ու մինչեւ այսօր ալ կը շարունակուի - խմբ.): «Ասպետական» Ֆրանսան հայոց գեղեցիկ խոստումներ շռայլած էր պատերազմի ընթացքին, զորս գործադրելու ժամը հնչած էր: Սակայն, ճիշդ այդ պահուն, ֆրանսացիք հայ կամաւորները զանազան խումբերու կը բաժնեն եւ իւրաքանչիւր խումբ տարբեր տեղ մը կը դրկեն: Աւելին, հայ կամաւորներուն նկատմամբ ֆրանսացի սպաներն ու ենթասպաները բռնութիւններ կը բանեցնեն: Ֆրանսացիք թուրքերը կը զինեն ծանր զէնքերով, իսկ հայոց մանր եւ թեթիւ զէնքեր կու տան...

Թուրքերն սկսած էին հայեր սպաննել այն վայրերուն մէջ, ուր հայ կամաւորներ չկային:

Այս կացութեան մէջ, Ատանայի մէջ կը հռչակուի քրիստոնեաներու կառավարութիւն՝ Միհրան Տամատեանի գլխաւորութեամբ: Գնդապետ Էտուար Պրենմոնը նոյն պահուն իսկ

զինուորական ոյժ կը դրկէ Ատանայի կառավարչատունը եւ կառավարութեան անդամները հեռացնել կու տայ հոնկէ: Շատ չանցած, Ֆրանսա կը յայտարարէ, թէ պիտի լքէ Կիլիկիան եւ թէ հայերը ազատ են իրենց ուզած տեղը երթալու... Ասոր վրայ, հայերը կարաւաններով դէպի Սուրիա, Լիբանան, Եգիպտոս եւ Յունաստան կ'արտագաղթեն:

Հեղինակը՝ Մինաս Թաթարեանը իր յուշերու Ա. մասին վերջաւորութեան կը պատմէ սեբաստացի Պետրոս Կարապետեանի մասին: Պետրոսը 1912-ին, երբ 18 տարեկան էր, Ամերիկա մեկնած էր: 1917-ին ան կամաւոր կ'արձանագրուի: Ան Մինասին յաճախ կ'ըսէր. «Լաւ է կռուով մեռնիլ, քան ստրուկ ապրիլ»: Մարտերուն Պետրոս իբրեւ սուրհանդակ կը մասնակցէր: Դիրքէ դիրք վազելով, ան պէտք եղած տեղեկութիւնները համապատասխան անձերուն կը հասցնէր: Հաղորդակցութեան ամենավստահելի կապն էր ան:

Պետրոս Կարապետեան կը վիրաւորուի Արարայի ճակատամարտին: Ան վճռած էր չմեռնիլ եւ վրէժ լուծել թշնամի թուրքէն: Երբ հայ կամաւորները Ատանա կը հասնին, ֆրանսացիք Պետրոսին սուրհանդակի պաշտօն կը յանձնեն կրկին: Օր մը, երբ ան գնդապետ Պրեմոնին նամակ մը տարած էր եւ հիւրասենեակին մէջ պատասխանն առնելու կը սպասէր, վեճի կը բռնուի թուրքի մը հետ: Պրեմոնի թուրք թարգմանը երբ կը միջամտէ վեճին, Պետրոս զայն իր զենքով կը սպաննէ եւ ուրիշ մըն ալ կը վիրաւորէ: Ինք ալ կը վիրաւորուի եւ հիւանդանոց կը տարուի:

Մինաս Թաթարեանը կ'այցելէ Պետրոսին՝ հիւանդանոցին մէջ: Վերջինս կ'ըսէ, թէ այս անգամ իր վերքերը ծանր են եւ թէ ինք պիտի մահանայ, ու կը խրատէ Մինասը, որ ընթանայ վրէժի ուղիով: Յաջորդ օրը Մինասն ու ընկերները հայրենասէր ու կտրիճ Պետրոս Կարապետեանը կը յանձնեն հողին...

Բ. Մաս [անվերնագիր] (էջ 26-35):

Այս մասին մէջ Մինաս Թաթարեան կը վերապատմէ Վ. Մեծատուրեանի վկայութիւնները:

Մկրտիչ Մարրեանը զինառացի հայդուկապետ մըն էր, որ իր խումբով թուրքերուն դէմ կը մարտնչէր: 18 Մայիս 1915-ին Տիվրիկի զինուորական իշխանութիւնը կը հրահանգէ Մկրտիչի՝ իր տղոցմով զինուորագրուիլ օսմանեան բանակին: Եփրատի ափին գտնուող Բինկեան գիւղէն 20 եւ Ջիմառա աւանէն 15 հայ երիտասարդ Մկրտիչի քով կու գան՝ խորհրդակցելու համար: Անոնք կ'որոշեն Տերսիմի հարաւ-արեւմտեան կողմը գտնուող Սօսեր լեռը բարձրանալ, ինքնապաշտպանական պայքար տանիլ ու բնաւ չյանձնուիլ թուրքերուն: Կանաչ բուսակաւորքէնէ զուրկ, կլիման՝ շատ ցուրտ եւ վայրի այծերու հօտերով հարուստ լեռ մըն էր Սօսերը:

Հայ երիտասարդները 19 Մայիս 1915-ին կիներն ու երեխաները իրենց ետին ձգած, Բիճա Մկրտիչ Մարրեանի առաջնորդութեամբ դէպի Սօսերի բարձրունքները կ'ուղղուին: Պէտք էր Լեզքի կամուրջը անցնիլ: Թուրք պահակները, շշուկներ լսելով, կը սկսին կրակել: Բիճայի խումբը չի պատասխաներ: Անոնք լուռ կերպով կը սպասեն, սակայն գիշերը կը յառաջանար եւ ժամանակը սուղ էր: Տղոց համբերութիւնը կը հատնի, եւ Մարտիրոս Տանձիկեան անունով երիտասարդ մը կամուրջի պահակախումբին կողմը կը մօտենայ ու կը սկսի կրակել: Բիճայի հրահանգով, ընկերներն ալ կրակ կը բանան թուրքերուն ուղղութեամբ: Հայ տղաքը կը գրաւեն պահականոցը՝ 6 թուրք *ասքեար* սպաննելով, իսկ մնացեալ 9 հոգին կը փախչի... Բիճա Մկրտիչի խումբը կը շարունակէ իր ճամբան, կ'անցնի թրքաբնակ Բաղարջ գիւղին մօտէն եւ կը սկսի լեռն ի վեր բարձրանալ: Գիւղացիք կարծելով, թէ անոնք բռնագաղթեալ հայեր են, կը պատրաստուին մօտենալու եւ զանոնք կողոպտելու, սակայն խումբը լուռ ու մունջ կ'անցնի եւ կը հեռանայ այդ գիւղէն:

Խումբը երբ կը հասնի լեռան գագաթին մօտ գտնուող Սօսեր աղբիւրին քով՝ կը հանգստանայ: Այդ գիշեր հայ տղաքը քարայծներ որսալով, խորոված կը սարքեն եւ կ'ըմբռնեն բնութեան բարիքը: Անոնք կ'որոշեն յաջորդ գիշեր Տերսիմ անցնիլ: Յաջորդ օրը, կէսօրուան մօտ, հայ տղաքը արքայա-

կաններու կարաւան մը կը տեսնեն դաշտին մէջ. Թուղուտ, Արմտան, Հասան Օվա եւ Լիճք գիւղերէն արմատախիլ եղած հայ կիներ, երեխաներ եւ ծերեր էին: Տղամարդիկը Կամախի (Քեմախ) կամուրջին վրայ սպաննուած էին:

Երբ խումբը Սօսերի գագաթը կը հասնի, վարը կը տեսնեն ուրիշ կարաւան մը, որ Ակնի կողմերէն քշուած էր: Այս տեսարանին դիմաց, Բիճա Մկրտիչի խումբը լեռնէն վար կ'իջնէ եւ կարաւանին հսկող 10 թուրք *ասքեարներէն* 7-ն սպաննելէ յետոյ, հայ աքսորականները կ'ազատէ: Մնացեալ երեք *ասքեարներուն* զէնքերը, զգեստներն ու ջորիները գրաւելէ յետոյ, զանոնք ճամբու կը դնեն: Ուտելիքի ահագին աւար գրաւելով, հայ տղաքը կրկին լեռ կը բարձրանան: Անոնք իրենց ուտեստեղէնն ապահոված ըլլալով, քանի մը օր եւս Սօսերի գագաթը կը մնան: Հինգերորդ օրը, երկու բինկեանցի տղաք իրենց ծննդավայր գիւղը կ'երթան՝ տեսնելու, թէ իրենց հարազատներն ի՞նչ եղած էին: Քանի մը օր ետք Սօսերի գագաթը վերադառնալով, անոնք Բինկեանի հայոց բռնագաղթի գոյժը կը հաղորդեն: Արդարեւ, թուրքերը Կասմա գիւղի եւ Զիմառայի հայերը տեղահան ընելով, զանոնք Բինկեան բերած էին եւ գիւղին հայերն ալ անոնց խառնելով՝ բոլորը տարագրութեան հանած էին:

Բիճա Մկրտիչ Մսրեանի խումբը ժողովի կը նստի եւ կ'որոշէ հեռանալ Սօսեր լեռան գագաթէն: Անոնք գիշերով ճամբայ կ'իյնան: Երբ դեռ 500 մէթր չէին կտրած, թուրքերու կողմէ կը պաշարուին: Երկուստեք հրացանաձգութիւն կը սկսի եւ խումբը քարայր մը կ'ապաստանի: Քարայրին մէջ 12 օր դիմադրելէ յետոյ, Բիճան իր տղոցմով ճամբայ կ'ելլէ, բայց քիչ մը անդին զանոնք քանի մը խմբակներու կը բաժնէ: Սակայն թուրքերը բոլոր խմբակները կը պաշարեն ու անոնց վրայ կրակ կը տեղացնեն: Բազմաթիւ հայ երիտասարդներ կը զոհուին, իսկ մնացեալները գերի կ'իյնան: Միայն մէկ երիտասարդ՝ Վ. Մեծատուրեանը [ընի անունը չէ նշուած - Յ. Ի.] կը փրկուի՝ ծառերուն տակ խռոչ մը գտած ու հոն ապաստանած ըլլալով: Քանի մը օր այդ թաքստոցին մէջ մնալէ յետոյ, Մեծատուրեան

կրկին լեռ կը բարձրանայ ու անոր միւս կողմը կ'անցնի: Տառապալի ճանապարհորդութենէ մը ետք, ան երեկոյ մը կը հասնի խրճիթի մը մօտ: Քիւրտ պառաւ մը եւ երիտասարդ քրտուհի մը զայն սիրալիրութեամբ կ'ընդունին ու կը հիւրասիրեն: Մեծատուրեան անոնց կը պատմէ իրենց խումբին զխումբ եկածը: Քրտուհիները ցաւով կը լսեն անոր պատմածները: Քիչ ետք կու գայ տան այրը՝ Մստօն, որ նոյնպէս բարեացակամ վերաբերմունք ցոյց կու տայ Վ. Մեծատուրեանին հանդէպ: Յաջորդ առտու, Մեծատուրեան կը պատրաստուի մեկնելու, բայց չի գիտեր, թէ ո՞ր եւ ո՞ր ուղղութեամբ: Մստօ անոր կ'առաջարկէ իր քով մնալ: Վերապրող հայ երիտասարդը այս բարի քիւրտերուն քով կը մնայ մինչեւ 17 Փետրուար 1917, երբ Մստօ Մեծատուրեանը ապահով կերպով կը հասցնէ Երզնկա, զոր հայ կամաւորները ազատագրած էին թուրք թշնամիէն:

Գ. Մաս [անվերնագիր] (էջ 36-44):

Այս մասին մէջ Մինաս Թաթարեան կը վերապատմէ իր *ատանացի բարեկամին՝ Յովսէփի վկայութիւնները*:

Մինաս Ա. Թաթարեանի ատանացի բարեկամը՝ Յովսէփը [մականունը տրուած չէ - Յ. Ի.] 27 Յուլիս 1915-ին 2500 հոգինոց կարաւանով մը Ատանայէն աքսոր կը քշուի: Տարօրինակօրէն, ան Հալէպ կը հասնի համեմատաբար լաւ վիճակով: Հոնկէ անդին, սակայն, կը սկսին դժուարութիւններն ու ծանր տառապանքները: Ուրիշ կոտորակուած կարաւաններու խառնելով, թուրքերը զանոնք դէպի Տիգրանակերտ կը քշեն: Առաջին գիշերը Չայիր Տիգի կոչուած անմարդաբնակ ու անաշի վայրին մէջ կ'անցընեն: Թուրքերը հոն 200 հոգիի չափ հայեր կը զատեն ու մօտակայ տեղ մը տանելով՝ զանոնք կը սպաննեն:

Յաջորդ օրը թուրքերը կարաւանը փոխանակ Տիգրանակերտ տանելու, Մարաշի ուղղութեամբ կը շեղեն: Երբ Եփրատի ափը կը հասնին, կաթիլ մը ջուր իսկ խմելը կ'արգիլուի բռնագաղթեալներուն: Աւելի անդին յառաջանալով, կը

հասնին գետակի մը եզերքը, ուր թուրքերը անոնց կ'ըսեն, թէ հինգ վայրկեան կեանք մնացած է անոնց, հետեւաբար, թոյլ կը տրուի ջուր խմել: Ահուսարսափի վիճակի մատնուելով, ո՛չ մէկը ջուրին կը մօտենայ... Ապա թուրք *ասքեարները* զանոնք Մարաշի մօտակայ ձոր մը կը տանին, կարգի կը շարեն ու կը պատրաստուին զանոնք գնդակահարելու: Այդ պահուն, ձիաւոր մը կը հասնի սրընթաց վազքով եւ *չէթեապետ* Հասան *Չաւուշին* կ'արգիլէ մահուան դատապարտուածներուն կոտորածը: Կարաւանը հոսկէ կրկին ճամբայ կը հանուի եւ մէկ ժամէն Մարաշ կը հասնի: Հոս թուրք խուժանը կը յարձակի կարաւանին վրայ եւ կը սկսի իր արեան բաղնիքը... Հազարապետը վայրենիներուն կը հրամայէ հեռանալ կարաւանէն: Կոտորածը երբ կը դադրի, 60 անմեղ հայեր արդէն նահատակուած էին... Հազարապետը կը հրամայէ կարաւանին մէջ գտնուող մարաշցի հայոց՝ մէկ կողմ շարուիլ: 223 մարաշցի հայեր կը գատուին միւսներէն: Հազարապետը զանոնք դաւաճան կը յայտարարէ, քանի որ Մարաշի հայերը քաղաքին մօտակայ լեռներուն վրայ թուրքերուն դէմ կռուած էին: Իբր պատիժ, ան թոյլ կու տայ խուժանին՝ ուզածին պէս հաշուեյարդար տեսնել այդ 223 հոգիին հետ...

Յաջորդ օրը, կոտորակուած կարաւանը ճամբայ կը հանուի դէպի Այնթապ: Ճամբուն եզերքը, շուրջ 20 թուրք կանայք, իրենց ձեռքին մարդկային աղտեղութիւն պարունակող թիթեղներ բռնած, կը սպասէին: Անոնք ուխտած էին աղտեղութիւնը հայ գաղթականներուն երեսը քսել... Հասան *Չաւուշ* կ'արտօնէ կանանց՝ իրականացնել իրենց փափաքը...

Երկար ու տանջալից ուղեւորութենէ ետք, կարաւանը Այնթապ կը հասնի: Հոն թուրք հազարապետ մը երեք երիտասարդ՝ Գէորգ Գրքեանը, Յաբէթ Քէրիկեանը եւ Յովսէփ Տէրոյեանը կը զատէ կարաւանէն եւ բոլորին աչքին առջեւ մորթել կու տայ զանոնք, ապա անոնց մարմինները եփել տալով՝ բռնութեամբ կերցնել կու տայ միւս գաղթականներուն...

Օր մը ետք, կարաւանը Այնթապէն կը քշուի դէպի Նիսիպին: Հոն թուրքերը զանոնք ախոռի մը մէջ կը թխմեն՝ բոլորը

ուտքի վրայ: Յաջորդ օրը կարաւանը կը քշուի դէպի Եդեսիա: Նոյն գիշերը 17 հիւանդներ կը մահանան: Տարագրեալներուն թիւը հետզհետէ կը պակսէր...

Կարաւանը կրկին ճամբայ կը հանուի Սեւերակի ուղղութեամբ, ուր թուրք կանայք հսկիչ ոստիկաններէն հայ երիտասարդ մը կը պահանջեն՝ զայն սպաննելու համար: Յովհաննէս Կեցոյեանը զոհ կ'երթայ թրքուհիներու վայրագ բնազդին...

Քանի մը օր ետք, կարաւանը Վերանշէիիի վրայով կը փոխադրուի Ռաս-իւլ-Այն: Հազարաւոր հոգիներ կարաւանէն միայն 132 հոգի մնացած էր... Յովսէփ իր երեք ընկերներով փախուստ կու տայ: Մեհմէտ պէյ անունով ազարակատէր մը անոնց ամիս մը ապաստան կու տայ: Այդ մէկ ամսուան մէջ անոնք կը կազդուրուին: Ռաս-իւլ-Այն մնացողները թուրքերը տարած ու ջարդած էին...

Երեք ընկերները օր մը բեռնատար շոգեկառքի վակոնի մը մէջ նետուելով, Հալէպ կը փախչին: Յովսէփ Հալէպի մէջ իր երկու եղբայրները կը գտնէ: Երեք եղբայրներն ու Յովսէփի երկու ընկերները վեց ամիս Հալէպի որբանոցը կը մնան:

Օր մը, Գրիգոր Էֆենտի անունով եդեսիացի հայ մը Սմիթ անունով գերմանացի երկրաչափի մը հետ կու գայ որբանոց՝ արհեստաւոր փնտռելու: Յովսէփ իր երկու եղբայրներուն հետ իբր մսագործ կը տարուի գերմանացիներուն քով: Գերմանական համալիրին մէջ աշխատող Վարդուհի անունով հայ կին մը Յովսէփը իր հետը կը տանի համալիրին կից արաբ պետեւիներու վրանները: Հոն ուրիշ հայ աղջիկ մըն ալ կար Ռվսաննա անունով: Վարդուհին եւ Յովսէփը կ'ուզեն Ռվսաննա ազատել պետեւիներու միջավայրէն, եւ այդ նպատակով Սմիթի օգնութիւնը կը խնդրեն: Սմիթ իրեն հետ կ'առնէ այս երեք հայերը՝ զանոնք Նիսիպին տանելու համար: Ճամբան անոնք կը տեսնեն զէյթունցի որբ տղայ մը՝ Փայթոս անունով եւ զայն ալ իրենց հետ կը տանին:

Նիսիպինի մօտակայքը գտնուող Թէլ Էլիֆ գիւղին մէջ կար թրքական օդանաւ մը, որ մեքենական խանգարում ունեցած էր: Կային նաեւ հինգ անգլիացի գերիներ, որոնցմէ

մէկը օդաչու եւ մեքենագէտ էր: Վերջինս թուրք զինուորականներուն կը հասկցնէ, թէ ինք կրնայ խանգարուած օդանաւը նորոգել: Թուրքերը անոր կը վստահին օդանաւին նորոգութիւնը: Անգլիացի օդաչուն այս առիթը լաւագոյնս կ'օգտագործէ եւ իր նորոգած օդանաւը կը նստի գիշերով ու կը փախչի դէպի Պաղտատ: Այս դէպքին վրայ, թուրք հրամանատար Պետրի պէյը Թէլ Էլիֆի մէջ գտնուող անգլիացի գերիները սպաննել կու տայ, իբր մեղսակից հինգ հայոց ալ կեանքը խլել տալով... Եթէ գերմանացի Սմիթը չմիջամտէր, ո՛չ միայն այդ հինգը պիտի սպաննուէին, այլեւ՝ Թէլ Էլիֆի բոլոր հայերը պիտի կոտորուէին: Ի տես այս վայրագութեանց, Սմիթ կը ծրագրէ Թէլ Էլիֆի բոլոր հայերը Նիսիային տեղափոխել: Ան կը ձեռնարկէ անոնց փոխադրութեան, սակայն անոր մէկ բացակայութեան օրը թուրքերը առիթը բաց չեն թողուր եւ հայերէն մօտ 100 հոգի կը սպաննեն... Յովսէփ հրաշքով կ'ազատի եւ կը տեսնէ այն օրը, երբ յաղթական բրիտանական զօրքերը Նիսիային կը մտնեն:

Տիգրան Ս. Փափագեան, «Պատմութիւն Բալու[ի] Հաւա Գիւղի», պատմողներ՝ Համբարձում Կարեան, Արամ եւ Արմենակ Փափագեաններ, տպարան «Մշակ», Պէյրութ, 1960, միջակ չափի 240 էջ:

Վերջին քանի մը տարիներուն, թրքական եւ հայկական գիտական եւ լրատուական դաշտերուն մէջ յաճախ կը յիշատակուի Բալուի Հաւա գիւղը՝ մեծ մասամբ՝ թրքացուած Հապապ ձեւով: Հայկական տեղանուններու թրքացումը տարբերակներու գործածութիւնը հիմնովին անընդունելի է հայոց համար:

Աւանդութիւնը կ'ըսէ, թէ Հաւա հիմնուած է Բրիստոսէ առաջ՝ Հայկ Աւան անունով: Բերնէ բերան պատմուածներէ փոխանցուած է, թէ հայոց նախաքրիստոնէական ժամանակաշրջանին՝ Հաւաը թունդ հեթանոս եղած է: Այս նոյն Հաւաը, քրիստոնեայ դառնալէ յետոյ, պահած է իր մոլեռանդութիւնը՝ այս անգամ՝ նոր կրօնին: Արդարեւ, գիւղին բնակիչները մինչեւ 1915 չեն ձգած կաթոլիկներուն եւ բողոքականներուն իրենց գիւղ մուտքը:

Հաւա Բալահովիտի ամէնէն մեծ, ամէնէն հին եւ զուտ հայաբնակ գիւղն է, որ Բալուէն 10 մղոն դէպի հիւսիս-արեւմուտք, բարձր դիրքի վրայ փոքրիկ լեռներու մէջտեղ կը գտնուի: Հաւաի բնակիչները 500 տունէ աւելի էին, որոնք կ'ապրէին երկու անջատ մասերու մէջ: Կէսը, բլուրին շուրջի դաշտին մէջ, միւս կէսը՝ չորս մղոն հեռաւորութեան վրայ գրտնուող բարձրաւանդակի մը վրայ: Բլուրին շուրջ դաշտին բնակչութիւնը հողագործութեամբ կը զբաղէր, մինչ բարձրաւանդակի բնակիչները մեծ մասամբ մտաւոր աշխատանքի մարդիկ եղած են:

Նման տեսակի եւ աւելի մանրամասն աշխարհագրական ու պատմական տեղեկութիւններ Տիգրան Ս. Փափագեանը քաղած է Համբարձում Կարեանէն: 1895-ի դէպքերուն մանրամասնութիւնները հեղինակը քաղած է իր երեք եղբայրներէն՝ անոնց ականատես Արամէն ու Արմենակէն: Մինչեւ 1909 թուականը, երբ Տիգրան Փափագեան Հաւաւէն կը հեռանայ, նաեւ իր մօրմէն եւ հօրեղբայր Տէր Պաղտասարէն շատ բաներ կը լսէ ու զանոնք գրի կ'առնէ:

Հաւաւցիները միշտ դէմ կանգնած են իրենց գիւղին մէջ թուրքերու բնակեցման: Բանի մը անգամ, հաւաւցիք թուրք պէկի մը կամ պէյի մը ապարանքը կրակի տուած են: 1700-ական թուականներուն անոնք տարիներով պայքարած են Ասլի պէկ անունով թուրքին դէմ: Հաւաւը դարերով իբրեւ հայոց սրբավայր պահուած է: Պայքարի շարժումը գլխաւորած է Մելիք Մարտօն, որու կատարած քաջագործութեանց պատմութիւնները թուրքերու մէջ տարածուած են: Թուրքերը միշտ զգոյշ եղած են Հաւաւի դէմ որեւէ թշնամական քայլ առնելէ: Մելիք Մարտօն գիւղացիներուն բացատրած է զինուած ըլլալու անհրաժեշտութիւնն ու անոնց սորվեցուցած է զենքի գործածութեան արուեստը:

Հաւաւցի ուրիշ հերոս մըն էր Պետրոս Էֆենտին, որ բռն ու պայքար տարած է թուրքերուն դէմ: Սակայն ան թուրքերուն նենգութիւնները չհանդուրժելով, հեռացած է գիւղէն: Հաւաւի «Ազգային Ընկերութիւն»ը հիմնուելէ յետոյ գիւղը աւելի կազմակերպուած դիմադրական ոգիով ինքզինք պաշտպանած է: Ամբողջ Հաւաւը, մէկ սիրտ եւ մէկ հոգի, պատրաստ եղած է որեւէ յարձակում դիմագրաւելու:

1895-ի կոտորածը թրքական կառավարութիւնը կազմակերպած էր: Հաւաւցի Պաղտասար Մխսի Պաղտիկեանը (Հերոս Հաճի անունով ծանօթ), 50 երիտասարդներու գլուխ անցած, գիւղին մօտ Խոշն-Դուռ կոչուած անտառին մէջ ժողով մը կը գումարէ եւ կը թելադրէ դիմադրել: Թուրք խուժանին եւ կանոնաւոր զօրքին դէմ հաւաւցիք հասարակ հրացաններով կը կռուին: Երկու շաբաթ տեւած կռիւներուն ընթացքին հայերը

թուրքերէն տասնեակ մը սպանեալներ կը խլեն: Երբ հաւաւցիներուն վառօդն ու փամփուշտը կը հատնին, անոնք կը դիմեն թուրք երեք ցեղապետներու, որոնք կը խոստանան հայոց օգնել հինգ հարիւր օսմանեան ոսկիի փոխարէն: Սակայն, սուրբան Ապտիւլ Համիտէն եկած հրամանը թունաւորած էր այս ցեղապետները: Ոսկիները գրպանելէ յետոյ, անոնք խոստմնադրուծ կ'ըլլան: Ուստի, հաւաւցիք կը դիմեն թրքական կառավարութեան, որ անոնց խորհուրդ կու տայ ինքզինքնին պաշտպանել, մինչեւ որ կառավարական օգնութեան ոյժ հասնի: «Օգնութեան» ոյժը երբ կը հասնի, կը յարձակի ... հայոց վրայ: Աւելին, իշխանութիւնները կը զինեն ու կը կազմակերպեն Հաւաւի շրջակայ թրքաբնակ գիւղերը, որոնց բնակիչները կը յարձակին Հաւաւի վրայ: Հաւաւցիներէն ոմանք իրենց թուրք ծանօթներուն տունները կ'ապաստանին: Հայ ինքնապաշտպանները կը հաւաքուին գիւղին վանքը ու կը շարունակեն դիմադրել, սակայն զենքի ու վառօդի պակասին պատճառով՝ տեղի կու տան: Շարիֆ պէկի հրամանատարութեան տակ գտնուող զազանները կը պաշարեն վանքը: Անոնց նպատակը հայերը կողոպտելն ու սպաննելն էր: Զազաները դարերով մեծ ոխ պահած էին Հաւաւի հայոց դէմ: Զենքի ոյժով չէին կրցած նուաճել Հաւաւը: Մէկ կողմէն զազանները, միւս կողմէն՝ թրքական կառավարութիւնը թնդանօթներով կը յարձակին Հաւաւի վրայ եւ հայերը կը կոտորեն: Այս կոտորածէն կ'ազատի միայն Հերոս Հաճին, որ գիւղէն դուրս քարայր մը կ'ապաստանի: Թուրքերը, Ալի Էֆենտիի ղեկավարութեամբ, կը պաշարեն քարայրը: Ալին շատ լաւ գիտէր, թէ Հերոս Հաճին քաջ էր, ուստի ան, զոհեր տալէ խուսափելով, Հերոս Հաճիին կը խոստանայ՝ զայն կարճատեւ մը բանտարկել տալէ յետոյ ազատ արձակել՝ եթէ կամաւորապէս յանձնուի իշխանութեանց: Հերոս Հաճի կը յօժարի եւ քարայրէն դուրս կու գայ: Իսկապէս ալ, ատեն մը բանտարկուելէ յետոյ, ան ազատ կ'արձակուի:

Գրի առնող հեղինակը՝ Տիգրան Ս. Փափագեանը Հաւաւի հայոց քաջագործութիւններն ու թուրքերուն դէմ բռնած

ամուր կեցուածքը կը նկարագրէ զանազան դրուագներու ընդմէջէն:

1895-ի ջարդերէն կարճ ժամանակ ետք, Հաւաւ կը վերականգնէ իր առաջուան վիճակը: Հայերը դարձեալ կը սկըսին զինուիլ: Շրջակայ գիւղերու թուրքերն ու քիւրտերը այս բոլորը զարմանքով կը դիտէին: Միւս կողմէ, Հաւաւի երիտասարդութիւնը յեղափոխական ոգիով կը դաստիարակուէր: Բաֆֆիի գիրքերը յոյժ գաղտնի կերպով բերուած էին Հաւաւ ու ձեռքէ ձեռք կը խլուէին՝ ընթերցելու համար:

Հաւաւիցիք, ըլլալով գիտակից, յաջողած էին բարեկամանալ Գըժըզան ցեղախումբի 20 գիւղերուն հետ: 100 տունէ բաղկացած թրքաբնակ Քիւրում գիւղը միայն՝ ռիսերիմ թշնամի մըն էր Հաւաւի հայոց: Հաւաւիցիներու քաջութեան շնորհիւ, թշնամի թուրքերը 1895-ի ջարդերուն սկիզբը ձեռնաձախ մնացած են գիւղին վրայ յարձակելէ: Սակայն, օսմանեան իշխանութեանց հրահրումով եւ հրահանգով, անոնք ետքը մասնակցած են ջարդերուն:

Ինչպէս նշեցինք, Հաւաւը շրջապատող գիւղերուն մէջ կ'ապրէին նաեւ զազաներ (Տիգրան Ս. Փափագեան անոնց մասին կը գրէ գիրքի 87-88-րդ էջերուն մէջ): Ըստ հեղինակին, զազաները սկիզբէն մինչեւ վերջ հաւատարիմ մնացած էին թրքական իշխանութեանց: Վերջիններուս դրդումով, Գըժըզան ցեղախումբէն եւ Տերսիմի բնակիչներէն բացի, բոլոր թուրքերն ու զազաները հայոց թշնամի դարձած էին: Տիգրան Փափագեան կը պատմէ այս թշնամութենէն բխած կարգ մը պատահարներ, զորս ինք լսած է իր Արամ եւ Արմենակ եղբայրներէն:

1895-ի կոտորածներէն ետք, եւրոպացի միսիոնարներու արշաւանքը Հայաստանի մէջ ապարդիւն կը մնայ: Մանաւանդ Հաւաւ կ'ընդդիմանայ ներթափանցելու անոնց փորձերուն: Շատ քիչ բնակավայրերու մէջ հայեր կ'ընդառաջեն միսիոնարներուն: Հաւաւի հայոց եկեղեցին եւ դպրոցը դէպքերուն ատեն հրոյ ճարակ եղած էին: Գիւղին երկու քահանաները կոտորածներուն զոհ գացած էին: Այդուհանդերձ, հաւաւիցիք չեն ընկճուիր. անոնք Իսապէկ գիւղի քահանան՝ Տէր Խորէնը

Հաւաւ բերել կու տան եւ եկեղեցին ու դպրոցը կը վերաշինեն: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գտնուող՝ Հաւաւի «Ուսումնասիրաց Միութեան» գումարներով կ'ամբողջանայ վերակառուցման գործը: Նոր ուսուցիչներ կը կարգուին դպրոցին համար:

1915-ին, Հաւաւի այրերը կը սպաննուին, իսկ կիներն ու երեխաները կը բռնեն դէպի Տէր Զօր բռնագաղթի ճամբան (Տիգրան Ս. Փափագեան չէ գրած իր գիւղին մէջ Մեծ Եղեռնի սկիզբին մասին – Յ. Ի.): Աքսորի ճամբուն վրայ շատեր կը մահանան: 1915-1920 երկարող տարիներուն ընթացքին, հաւաւիցիք Գողգոթայի ճամբուն վրայ կը հիւծին: Շատ քիչեր կը փրկուին եւ կը ջանան իրենց բնօրրանը վերադառնալ: Այս անգամ սակայն, քրիստոնէայ Եւրոպայի դաւադրական օգնութեամբ եւ կազմակերպութեամբ, Մուսթաֆա Քեմալ արգելք կը հանդիսանայ հայոց՝ իրենց հայրենական հողերուն վրայ գոյատեւելուն: Հայերն ընդհանրապէս եւ հաւաւիցիք մասնաւորաբար, կրկին կը բռնագաղթեցուին ու արաբական իւրրնկալ երկիրներու մէջ կը հաստատուին:

Հոս կ'արժէ յիշել, թէ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ մօտ 45 հազար հայ կամաւորներ կ'արձանագրուին՝ Կովկաս (այստեղ եւ յետոյ Կովկասը պէտք է հասկնալ Արեւելեան Հայաստան իմաստով, թէեւ վերջինս երբեք չի մտներ «Կովկաս» հասկացութեան մէջ – խմբ.) եւ Կիլիկիա՝ հայոց օգնութեան հասնելու համար, սակայն անոնցմէ միայն 4-5 հազարը կը յաջողի մեկնիլ: Անոնց մէջ կային 34 հաւաւիցի կամաւորներ, որոնք Կովկասի եւ Կիլիկիոյ մէջ թուրքերու դէմ կը կռուին:

Տիգրան Ս. Փափագեան իր գիրքին վերջաւորութեան կու տայ կենսագրութիւնը կարգ մը հաւաւիցի երեւելիներու, որոնցմէ կ'ընտրեն անոնք, որոնք զոհ գացած են Մեծ Եղեռնին կամ վերապրած հայոց ճակատագրուած դժոխքէն:

Կարապետ Այլաեան – Ճարտարապետ Յարութիւն Այլաեանի որդին՝ Կարապետ Այլաեանը բարձրագոյն ուսում ստացած էր: 1895-էն ետք ան Պոլսէն կ'աքսորուի ծննդավայրը, ուր եղբայրները կը զբաղէին երկրագործութեամբ:

Կարապետ Հաւաւի մէջ մտաւորական աշխատանքներ կը կատարէ: Առաջին անյաջող փորձէ մը ետք Կարապետ կը մեկնի Ա. Մ. Ն.: Այդուհանդերձ, օսմանեան սահմանադրութեան վերահռչակումէն ետք, ան ծննդավայր կը վերադառնայ: Մեծ Եղեռնի սկիզբը, Կարապետ կը կոտորուի գիւղին տղամարդոց հետ՝ Բալու քաղաքի կառավարչական սպանդանոցին մէջ, որ գետին բերանը կը գտնուէր: Այս ահռելի նախճիրին՝ Բալահովտի բոլոր հայ տղամարդիկը հոն սպաննուած են:

Մերձան Վահան Արամեան («Իմ Կամաւորական Յուշերէն», սոյն գիրքի էջ 173-201) – Ծնած է Հաւաւ, 1898-ին: 1909-ին ընտանեօք կը մեկնի Ռումանիա: 1913-ին Ռումանիայէն կ'անցնի Ա. Մ. Ն., ուր 1917-ին կամաւոր կ'արձանագրուի ու կը մեկնի Կիպրոս, ուր Դաշնակիցները կը մարզեն հայ կամաւորները եւ 1918-ին Արարայի (Պաղեստին) ճակատը կը դրկեն: Արարայի ճակատամարտի յաղթանակէն ետք, Վահան Արամեան գունդ մը հայ կամաւորներու հետ կը մեկնի Հայֆա (Պաղեստին), ուր գունդը մէկ օր հանգստանալէ յետոյ կ'անցնի Կազա քաղաքը (գիրքին մէջ տպուած է Ռազա, զոր սխալ կը գտնենք – խմբ.), որու սահմաններէն դուրս կը լարէ իր վրանները: Հոն կը լսեն, թէ Պէյրութն ալ ինկած է Դաշնակիցներուն ձեռքը: Կազայի բնակչութեան մեծ մասը արաբ էր, կային նաեւ թուրքեր եւ հայ գաղթականներ: Վահան Արամեան իր ընկերներով հայեր կը փնտռէ Կազայի մէջ: Ֆրանսացիներու տնօրինած կաթողիկէ եկեղեցւոյ մը մէջ մեծ թիով հայ գաղթականներ կը գտնեն: Հոս կ'իմանան, թէ մօտակայ տան մը մէջ կը գտնուի Մարիամ անունով հայ աղջիկ մը, զոր արաբ տանտէրը կ'ուզէր ամուսնացնել իր որդւոյն հետ: Վահան իր ընկերներուն հետ միասին, ամէն տեսակ նեղութիւն եւ վտանգ յանձն առնելով, կը յաջողի Մարիամն ու ուրիշ հայ խլեակներ ֆրանսացի գնդապետի մը օգնութեամբ եւ Վաղարշակ վարդապետի ընկերակցութեամբ, ազատել եւ նախ Հայֆա եւ ապա Եգիպտոսի հայ գաղթականներու վրանաքաղաքը (Փոր Սայիտ – Յ. Ի.) հասցնել: Այս դէպքէն ետք, Վահան իր ընկերներով կը փոխադրուի Պէյրութ եւ ապա՝ Ատանա: 700

կամաւոր զինուորներով կը մեկնի Այրան, որու մօտ գտնուող Պախչաճըք (կամ՝ Պախչէ – Յ. Ի.) գիւղաքաղաքին թրքական տուներէն մէկուն մէջ Վահան ստեցի 8 տարեկան հայ աղջնակի մը կը հանդիպի: Վահան զայն կ'ազատէ թրքութենէ եւ Այրանի մէջ ապրող հունգարացի ծեր ամուլի մը կը յանձնէ ժամանակաւորապէս:

Վահան Արամեան մարդահամար կատարող յանձնախումբի մը մաս կազմելով, Կիլիկիոյ քաղաքներն ու գիւղերը կը շրջի: Մարտիրոս Տեփոյեան անունով հայրենակից մը իրեն հետ էր խումբին մէջ: Այդ օրերուն՝ Վահան կը հանդիպի իր եղբօրորդւոյն՝ Երուանդին, եւ զայն իրեն հետ հայ կամաւորներու *քէմիլը* կը տանի:

Շատ չանցած, քեմալական շարժումը կը ծաւալի: Ֆրանսացիք սկզբնական շրջանին կը փորձեն դէմ դնել անոր՝ հայ կամաւորներու օգնութեամբ: Վահան Իսլահիէի մօտ գտնուող Խասսա գիւղին մէջ կը պաշտօնավարէ: Ֆրանսական իշխանութիւնները Վահանի խումբը Մարաշ կը տեղափոխեն: Վահանը Իսլահիէի եւ Մարաշի միջեւ փոխադրութեան պատասխանատու կը կարգուի: 27 Դեկտեմբեր 1919-ին կը սկսին Մարաշի կռիւները, որոնց ընթացքին Վահան Արամեանի խումբը 24 օր պաշարուած կը մնայ թուրքերու կողմէ: Ջէյթունն ալ նեղի կը մատնուի եւ զէյթունցիք օգնութիւն կը խնդրեն ֆրանսացիներէն, սակայն կը մերժուին:

Վահան Արամեան իր խումբով կը մասնակցի Մարաշի մարտերուն (որոնց մանրամասնութիւնները ան կը պատմէ ներկայացուող գիրքի 188-191-րդ էջերուն մէջ): Վահան պաշտօնով կը դրկուի Մերսին այն ժամանակ, երբ Մարաշը կը նահանջէր...

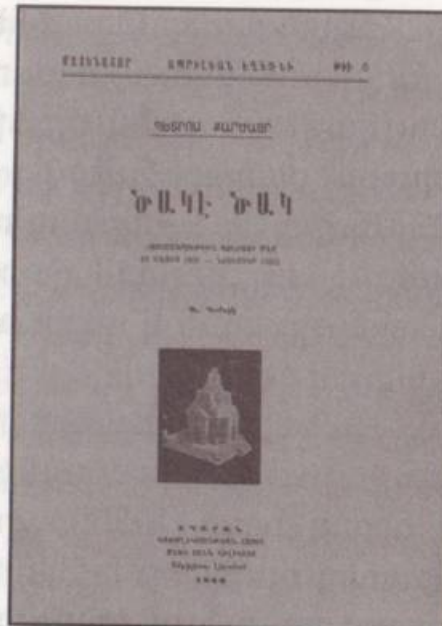
Կը պարգուի, թէ ֆրանսացիք դաւադրած էին հայոց իրենք կը նահանջէին, իսկ միւս կողմէ՝ հայ կամաւորները կը ցրուէին: Վահան Մերսինի մէջ կը փնտռէր Մարիամը, որուն իսկական անունը Յասմիկ է: Շատ հարցուփորձերէ ետք, ան կ'իմանայ, թէ Յասմիկը հունգարացի ծեր ամուլին հետ միասին անգլիական նաւով մը դուրս ելած է Թուրքիայէն... Վահան

Մերսիներն կը մեկնի Ատանա, ապա Ճիհան, ուր կը շարունակուի հայ կամաւորներուն ցրումը: Վահան կ'անցնի Ատանա, ուր կը հանդիպի Միհրան Տամատեանին, որ հայեր կը զինուորագրէր: Ազգային Խորհուրդը Վահանին կ'առաջարկէ մարզել հայ զինուորներու խումբ մը՝ Ատանա հաւաքուած հայ բեկորները պաշտպանելու համար: *Քէփքըն* Շիշմանեան Վահան Արամեանը կը հովանաւորէ ամէն ձեռքով:

Շուտով քեմալականները կը յարձակին Ատանայի վրայ ալ՝ շրջակայքի թրքաբնակ գիւղերէն: Այս միջոցին, հայերը (ճիշդը՝ քրիստոնէականները – խմբ.) Կիլիկիոյ անկախութիւնը կը յայտարարեն Ատանայի մէջ: Ֆրանսացիք սաղմին մէջ իսկ կը խեղդեն այս անկախութիւնը: Ֆրանսացիներուն այս վատ արարքը հայերը կը մղէ լքելու Ատանան եւ ապաստանելու Ադերսանօրէք: Նախօրօք արդէն, ֆրանսացիք հայ պատասխանատուները, անոնց շարքին՝ Վահան Արամեանը, հոն աքսորած էին: Ազատ արձակուելէ յետոյ, Վահան կ'անցնի Պէյրութ, ուրկէ կ'երթայ Մարսէյ, ապա կը տեղափոխուի Փարիզ, ուր կը ծանօթանայ Պօղոս Նուպար փաշային, ինչպէս նաեւ Զօրավար Անդրանիկին: Վահան Արամեան կը մտադրէ վերադառնալ Ամերիկա: Ան Փարիզէն ճամբայ կ'ելլէ եւ 16 Յունուար 1921-ին կը հասնի Ա. Մ. Ն., ուր ալ կը հաստատուի վերջնականապէս:

Պետրոս Բարձայր, «Ծակէ Ծակ», Ա. գրքոյկ, Յուշագրութիւն - Գոնիայի Մէջ, 29 Մայիս 1921-Նոյեմբեր 1922, «Մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի» թիւ 5, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1960, միջակ չափի 66 էջ:

Գրքոյկին սկիզբը Կիլիկիոյ Թոփալեանի ստորագրած՝ Պետրոս Բարձայրի կենսագրականէն կ'իմանանք, թէ ան ծնած է Հաճըն, Գրրգ-հաշարեաններու համեստ ընտանիքին մէջ: «Իրենց տունը մեծ ժայռի մը մօտը կառուցուած ըլլալուն, զիրենք կը կոչէին նաեւ Բարձայրենք: Ասկէ կ'առնէ իր Բարձայր մականունը», - կը գրէ Կ. Թոփալեան (էջ 7):

1921-ի Մայիսին, Գոնիայի մէջ երկու հայ երիտասարդ կախաղան կը բարձրացուի՝ Ատանայի մէջ ֆրանսական ոստիկան եղած ըլլալու ամբաստանութեամբ: Իբր թէ անոնք բազմաթիւ թուրքեր սպաննած էին եւ Գոնիայի մէջ իբր ֆրանսական լրտես կը գործէին: Ո՛չ մէկ փաստ կար... Պարզապէս, Ատանայէն եկած բանի մը անխիղճ եւ անօթի ոստիկաններ սուտ վկայութիւն տուած էին անոնց մասին: Երրորդ հայ մը, որ մտաւորական էր, Պատերազմական Ատեանին բանտը նետուած էր նոյն ամբաստանութեամբ ու մահուան դատապարտուած. Պայրամէն (իսլամական տօն) ետք, ան ալ կախաղան պիտի հանուէր (ինչ որ յետագային պատահած է): Վերապատուելի Համբարձում Աշճեանն ալ (որ Ատանայի 1909-ի ապրիլեան ջարդերու ակաւատես վկայողներէն է - Յ. Ի.) մեղադրուած էր Ատանայի ֆր-

բանասացիներուն եւ հայոց, մասնաւորաբար Կարապետ Կեօվտէրէեանի հետ թղթակցական կապ ունեցած ըլլալու յանցանքով: Անոր տունը խուզարկուած էր եւ զայն ձերբակալած էին, բայց 24 ժամ ետք զայն ազատ արձակած էին: Տոքթ. Արմենակ Հայկազեանն ալ իբր ամերիկեան ու անգլիական լրտես, չորս օր արգելափակուած էր եւ անոր տունն ալ խուզարկութեան ենթարկուած: Թուրքերը կ'ուզէին Հայկազեանի տնօրինած դպրոցը (Ճենանեան Գոլէճը - խմբ.) փակել՝ Ա. Հայկազեանը հեռացնելով Գոնիայէն: Բայց պատրուակ մը պէտք էր: Բանտէն ազատ արձակուելէ յետոյ, տոքթ. Արմենակ Հայկազեան ամէն օր երեկոյեան ոստիկանատուն պէտք է երթար՝ քաղաքին մէջ իր ներկայութիւնը ապացուցելու համար: 29 Մայիս 1921-ի երեկոյեան, կիրակնօրեայ դպրոցի աւարտին, տոքթ. Հայկազեան ոստիկանատուն կ'երթայ, իսկ Պետրոս Քարծայր տուն կ'ուղղուի: Առաջինս շատ կ'ուշանայ ոստիկանատան մէջ:

Նոյն օրուայ երեկոյեան, Գոնիայի մէջ կ'արձակուի կառավարական հրահանգ մը, թէ բնակութեան անձնաթուղթ ունեցող բոլոր 18-50 տարեկան հայ եւ յոյն գաղթական այրերը յաջորդ օր պէտք է ներկայանան ոստիկանութեան՝ քաղաքէն դուրս դրկուելու համար: Պետրոս Քարծայր կ'իմանայ, թէ տոքթ. Հայկազեանը «Սեդեգլիզ» կոչուած բանտը նետուած էր՝ Պատերազմական Ատեանին յանձնուելու համար:

Յաջորդ օրը, Պետրոս Քարծայրի երկու պաշտօնակիցները՝ Կարապետ Ուլուպէկեանը եւ Կարապետ Նասիպեանը անոր քով կու գան՝ խորհրդակցելու: Քարծայր իր որոշումը կայացուցած էր՝ պէտք էր պահուրտիլ՝ ամէն զոհողութիւն յանձն առնելով: Անոր պաշտօնակիցները, այս որոշման համաձայն գտնուելով հանդերձ, ամուսնացած ըլլալուն պատճառով, չէին կրնար նոյն կերպ վարուիլ:

Քարծայր կը դիմէ իր սպասուհիին՝ Իւդաբեր Փիլիպպոսեանին՝ անոր տան մէջ թաքնուելու համար: Վերջինս սկիզբը կը տատամսի, սակայն, ի վերջոյ կ'ընդունի առաջարկը եւ շուտով իր տունը կը տեղափոխէ Քարծայրը: Նոյն օրը,

Քարծայր քանի մը հայրենակից բարեկամներու կ'այցելէ, ինչպէս նաեւ ամերիկացի միսիոնար տոքթ. Ուիլերմ Ս. Տատի (Dodd) ու անոր տիկնոջ, Գոնիայի Ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ՝ անոնցմէ հրաժեշտ առնելու համար:

Ինչպէս նշեցինք, Գոնիայի հայ եւ յոյն բոլոր տղամարդիկը պիտի աքսորուէին: Տատ ամուլը սիրալիր վերաբերմունք ցոյց կու տայ բոլոր հայոց նկատմամբ: Անոնք միթապէս կ'օգնեն այրիացած կիներուն եւ աղքատ ընտանիքներուն: Կառավարական հրահանգով՝ բոլոր հայ այրերը Գոնիայի երկաթուղիի կայարանը կը հաւաքուին: Պետրոս Քարծայր երկու հաճընցի հայրենակիցներու՝ Արշամ Լուսինեանի եւ Սիրայէլ Վայէճեանի հետ կը քաշուի իր թաքստոցը:

Կայարանին մէջ հայ կիներն ու մայրերը կսկիծով, լացով ու կոծով կը բաժնուին իրենց ամուսիններէն, եղբայրներէն եւ որդիներէն: Կարծէք 1915-ի բռնագաղթը բաւարար չէր, եւ ահա՛, 6 տարի ետք, ողբերգութիւնը կը կրկնուէր՝ այս անգամ՝ Մուսթաֆա Քեմալի հրահանգով: Անմեղ հայերը, այդ շարքին՝ մտաւորականները, ոճրագործներու վայել ձեւերով ճամբու կը հանուէին:

Երեք օր ետք, խուզարկութիւններ կը սկսին եւ աքսորէն խոյս տուածները կը փնտռուին: Պետրոս եւ իր երկու ընկերները իրենց տուն-թաքստոցին մէջ կը ծուարին գետնայարկի խուցի մը մէջ, որ, իրականութեան մէջ, ախոռ մըն էր: Աքսորականներու անուններու ցանկին վրայ նշան մը դրուած էր, որով պահուրտածներուն ինքնութիւնը յայտնի էր եւ անոնք տուն առ տուն կը փնտռուէին: Քանի մը օր ետք լուր կը տարածուի, թէ տեղի հայերը, եւ ընդհանրապէս տեղի բոլոր քրիստոնեաներն ալ պիտի տարագրուէին:

Փողոցներուն մէջ տղամարդոց թիւը այնքան քիչ էր, որ փախստականները չէին կրնար շրջագայիլ՝ առանց չյայտնաբերուելու: Խիստ խուզարկութիւններ կը կատարուէին ամէն տեղ: Պետրոս Քարծայր իր ապաստանարանին մէջ ապահով էր: Ժամանակն անցընելու համար, ան եւ խուցի ընկերները իրենց գլուխէն անցածներէն կը պատմէին իրարու:

Թուրք ոստիկանները տուները կը պտըտէին եւ արտորած տղամարդոց յետնեալ տուրքերը կը պահանջէին անոնց կիներէն: Խեղճ կանայք կը ստիպուէին իրենց գոյքերը, կահ-կարասին ծախել՝ այդ գումարները վճարելու համար: «Միայն Մուսթաֆա Քեմալի չէթէական կառավարութիւնը կրնայ ի յայտ բերել ոճրագործութեան այս տեսակ գլուխգործոց մը», - կ'ըսէ Քարծայրը: Չբաւականանալով այս գումարներով, քեմալական իշխանութիւնները, բանակին համար ձիեր եւ հիւանդանոցներուն համար անկողիններ գնելու պատրուակով, հայ ընտանիքներէն 600 ոսկի գումար կը պահանջեն: Հայերն իրենց օրապահիկներէն կը գրկուէին: Անդին, իշխանութիւնները արքայականներուն թոյլ չէին տար մէկ տեղ հաստատուիլ եւ աշխատիլ: Արդարեւ, զանոնք տեղէ տեղ եւ բանտ բանտ կը տանէին: Տեղափոխութեանց յոգնութիւններն ու կլիմայական-եղանակային տարբերութիւնները արքայականներուն առողջութիւնը կը քայքայէին եւ անոնց մէջ համաճարակներ կը տարածէին: Պետրոս Քարծայրի ծանօթ ընտանիքներէն առնուազն 5-6 հատը իրենց տարագրուած ամուսիններէն կամ որդիներէն դոյզն իսկ լուր չէին ստացած:

Տասնհինգ օր ետք, Քարծայրն ու իր երկու ընկերները ստորերկրեայ խուցէն վերի սենեակը կը բարձրանան՝ հաշուի առնելով, որ խուզարկութիւնները քիչ մը մեղմացած էին: Իւղաբերը միշտ արթուն վիճակի մէջ կը հսկէր անոնց անվտանգութեան: Շատեր գիտէին, թէ Քարծայր չէր արքայութեան տնակէն մղուած, ծանօթներ երբեմն կ'այցելէին Իւղաբերի տունը: Նման պահերու, երբ փախստականները անմիջապէս կ'իջնէին իրենց խուցը: Քանի մը ուրիշ փախստականներ ալ Իւղաբերի տունը կ'ապաստանին: Քարծայր թերթերէն կ'իմանայ, թէ անգլիացիք օգնութիւն կ'ընձեռեն Մուսթաֆա Քեմալին...

Այս միջոցին, քեմալական ոստիկանութեան հաշուոյն աշխատող Արշակ անունով դաւաճան մը Վեր. Աշտեանի տիկնոջ մօտ կ'երթայ ու կ'ըսէ, թէ ինք գիտէ ո՛ր տան մէջ

Քարծայրի թաքնուած ըլլալը, եւ տիկ. Աշտեանէն 500 ոսկի կաշառք կը պահանջէ՝ այդ մասին լռութիւն պահպանելու դիմաց: Քարծայր Հայկուհի անունով կնոջ մը հետ լուր կը դրկէ տիկ. Աշտեանի՝ սպառնալով, թէ ինք, բռնուելէ կամ յանձնուելէ առաջ, այդ լրտեսը պիտի վերացնէ եւ նոր միայն իյնայ թուրքերուն ձեռքը: Տիկ. Աշտեան իսկապէս չէր գիտեր, թէ Քարծայր ո՛ր պահուրտած էր: Բարեբախտաբար, մատնիչ-դաւաճան Արշակն ալ Քարծայրի թաքստոցին ո՛ր ըլլալը չէր գիտեր: Մինչ ոստիկանութիւնը Քարծայրը կը փնտռէր, Կիլիկաք անունով հայ կին մը ոստիկաններուն առջեւ կը պնդէր, թէ Իւղաբեր Փիլիպպոսեան գիտէ Քարծայրին գտնուած վայրը: Իւղաբեր ոստիկանատուն կը կանչուի, եւ հակառակ երկարատեւ հարցաքննութեանց՝ հաստատ կը մնայ Քարծայրի ապաստանարանի իր չիմացութեան վրայ:

Գետնայարկի խուցին պատը ծակելով, կարելի էր դրացուհի Եսթեր Օսմանճեանին տան գետնայարկը անցնիլ: Քարծայր երբ կը լսէ, թէ ոստիկանները մտադրած են տիկ. Աշտեանն ու Իւղաբերը բանտարկել, պատը ծակելով, Օսմանճեաններուն տունը կ'անցնի իր անձնական իրերով: Տիկ. Ուլուպէկեանն ալ կ'օգնէր Քարծայրի՝ գործակցելով Տիկ. Օսմանճեանի հետ:

Իւղաբեր Փիլիպպոսեանը ուրիշ անգամ մը 4.5 ժամ տանջալից հարցուփորձէ մը ետք երբ տուն կը վերադառնայ, ինքնիրեն հարց կու տայ, թէ Պետրոս Քարծայր ինչո՞ւ խոյս տուած էր արքայէն եւ չէր ուզեր ենթարկուիլ իշխանութեանց: Ան մահէ՞ն կը վախճար արդեօք, կախաղանէ՞ն կը վախճար արդեօք: «Միայն մէկ խորհուրդ ունէի. այն է՝ չմեռնիլ, ապրիլ ամէ՛ն գնով, եւ տեսնել թրքական բարբարոս կառավարութեան վերջնական քայքայումը», - կը գրէ վկայող Քարծայրը: Տարագրութենէն վերապրած եւ Հաճըն վերադարձած անոր ընտանիքին անդամները դժնդակ օրեր կ'անցընէին: Անոնք շատ մեծ կորուստներ կրած էին արքայի ճամբաներուն վրայ: Հաճընի մէջ, Պետրոսի ծեր մայրը, իր որբ թոռները գրկած, իր միակ վերապրող որդին՝ Պետրոսը կը սպասէր: Մարաշի հայութիւնը

կողոպուտի եւ կոտորածի ենթարկելէ յետոյ, քեմալականները պաշարած էին Հաճընը, ուր գտնուող իր հարազատներէն Պետրոս Քարծայր ո՛չ մէկ լուր ունէր: «Չէի ուզեր մեռնիլ՝ անոնց սիրոյն համար», - կը յայտնէ Քարծայրը:

Պետրոս Քարծայրն ու իր ընկերները մասնաւոր շնորհակալութիւն կը յայտնեն Իւղաբերին՝ անոր ցուցաբերած անգին զոհողութեանց համար:

Թրքական ոստիկանութիւնը հայ մատնիչներն ու լըրտեսները գործի կը մղէ նորէն՝ թաքնուած հայ տղամարդիկը, եւ մանաւանդ Պետրոս Քարծայրը գտնելու եւ ձերբակալելու նպատակով: Ոստիկանութիւնը իր քով կը կանչէ Վեր. Համբարձում Աշճեանն ու անոր տիկինը, Իւղաբերն ու Կիւլիզարը: Ոստիկանապետը վերապատուելիին կը սպառնայ, որ եթէ Քարծայրի թաքստոցին տեղը չյայտնէ՝ անոր փոխարէն ի՛նք պիտի աքսորուի: Տիկին Աշճեան այս սպառնալիքին դիմաց տեղի կու տայ եւ Քարծայրի ու ընկերներուն ապաստանարանը կը մատնէ Գոնիայի ոստիկանութեան: Իմանալով այս, Քարծայր կ'որոշէ անմիջապէս փոխել իր թաքստոցը: Տիկին Չիւֆինազ անունով ազգասէր կին մը ունէր պարապ տուն մը, զոր սիրայօժար կերպով կը տրամադրէ Քարծայրին՝ անոր իբր թաքստոց ծառայելու համար: Այդ տունը բաւական հանգիստ եւ ապահով տեղ մըն էր: Սակայն, այս պահստոցն ալ ժամանակաւոր կ'ըլլայ, որովհետեւ քեմալական չէթէները աչք ունէին տան վրայ, եւ զայն պարապ կարծելով, կ'ուզէին ռազմաճակատէն վերադարձող թուրք սպայի մը ընտանիքին տրամադրել:

Իւղաբեր ոստիկանատունէն ստացած էր թուրք մը, թէ ինք անմեղ է եւ թէ տեղւոյն ոստիկանատունէն զինք այլեւս պիտի չնեղացնէին: Ուստի, ան կը յօժարի Քարծայրը կրկին իր տան մէջ պատսպարելու: Այդուհանդերձ, երկու օր ետք, Իւղաբեր նորէն կը կանչուի ոստիկանատուն: Այս անգամ ալ ան մատնուած էր... Պետրոս Հայկուհիէն կը կասկածի: Ան Իւղաբերի տունը այլեւս չէր կրնար մնալ:

Հետապնդումներուն վերջ տալու նպատակով՝ Պետրոս

Քարծայր յանկարծ կը յղանայ հնարամտութիւն մը ի գործ դրնելու գաղափարը. ան հեռագիր մը կը գրէ Իւղաբերի անունէն եւ կը դրկէ Սեբաստիոյ առաջնորարանին մէջ աշխատող իր բարեկամին՝ Ստեփան Էֆենտի Քէշիշեանին: Հեռագիրը կը յայտնէր, թէ Պետրոս Քարծայրը Գոնիայի մէջ կը փնտռուի եւ թէ անոր երթալիք տեղը Ստեփան Էֆենտին թող բարեհաճէր իմացնել իրեն: Նոյն հեռագրէն երկրորդ օրինակ մըն ալ Իւղաբերի անունէն կը դրկուի Սեբաստիոյ Առաջնորդ Աճէմեանին: Երկու հեռագիրներուն նպատակն էր թուրքերը ապակողմնորոշել եւ անոնց քով համոզում գոյացնել, թէ Քարծայրը Գոնիայէն դուրս կը գտնուի:

Այս միջոցին, Իւղաբեր Քարծայրի կը յայտնէ, թէ շատ յարմար թաքստոց մը գտած է անոր համար: Իւղաբեր հեռագրատունէն կը ստանայ երկու ստացագիրներ, որոնց իր ձեռքին մէջ ըլլալը ապահովութիւն կը փոխանցէր իրեն: Յաջորդ օրուան երեկոյեան, Աննիկ Մահպուտեանը եւ դուստրը՝ Տիրուհի Հաճի Աւետիսեանը Պետրոս Քարծայրը կը տանին Տիրուհիին տունը: Յաջորդ օրը, հինգ թուրք ոստիկաններ Իւղաբերին տունը կը խուժեն եւ զայն մանրակրկիտօրէն կը խուզարկեն: Մատնիչ Արշակն ալ անոնց հետ էր: Անոնք Իւղաբերը իրենց հետ ոստիկանատուն կը տանին: Իւղաբեր հեռագիրներուն ստացագիրները ցոյց կու տայ ոստիկանապետին եւ այդ հիւման վրայ ալ ազատ կը կացուցուի:

Գոնիայի քեմալական ոստիկանութիւնը 13 տուն կը խուզարկէ, բայց չի յաջողիր Պետրոս Քարծայրը գտնել: Իւղաբերի մօրաքոյրը՝ Օրիորդ Շամիրամը ամէն օր Քարծայրէն լուր կը բերէր Իւղաբերին: Քանի մը օր ետք Սեբաստիոյ Առաջնորդէն կը ստացուի Իւղաբերի անունէն դրկուած հեռագիրին պատասխանը, որուն մէջ ան կը յայտնէր, թէ Պետրոս Քարծայրը Մալաթիոյ կողմերը անցած էր:

Յուլիսի սկիզբին լուրեր կը տարածուին, թէ յունական բանակը յառաջխաղացք կ'արձանագրէ բոլոր ճակատներուն վրայ եւ մօտ ատենէն Գոնիա պիտի մտնէ: Հայերը կը յուսադրուին եւ ամէն հայ կը սպասէ յունական բանակին գալուստը,

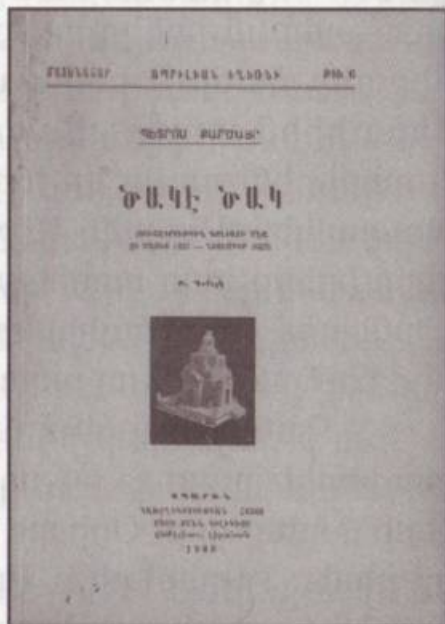
որմէ ետք շատեր Կ. Պոլիս եւ ուրիշ ատէլի ապահով վայրեր անցնելու իրենց մտադրութիւնը պիտի կարենային գործնականացնել: Սակայն, դժբախտաբար, այս յոյսերը ի դերել կ'ելլեն եւ քեմալականներուն ու յոյներուն միջեւ պատերազմական գործողութիւնները ժամանակաւորապէս կը դադրին:

Պետրոս Բարձայր, «Ծակէ Ծակ», Բ. գրքոյկ, Յուշագրութիւն - Գոնիայի Մէջ, 29 Մայիս 1921-Նոյեմբեր 1922, «Մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի» քիւ 6, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1960, միջակ չափի 79 էջ:

Այս գրքոյկին մէջ կը շարունակուի Պետրոս Բարձայրի տարագրութեան պատմութիւնը:

Պետրոս Բարձայր Տիրուհի Հաճի Աւետիսեանի տունը կը մնայ 26 օր՝ ամէն տեսակէտէ հանգիստ վիճակի մէջ: Սակայն նկատի առնելով տանտիրուհիին անձնական հոգերն ու դրութիւնը, ան կ'որոշէ Իւղաբերի տան թաքստոցը վերադառնալ: Ուստի, Շաբաթ, 30 Յուլիս 1921-ի գիշերը իր մէկ բարեկամին՝ զինուոր Արքահամ Թէքնէեանի վէսիքան (արտօնագիրը) գրպանը դնելով, կ'ուղղուի դէպի Իւղաբերի տունը ու թաքստոցի խուցին մէջ կ'առանձնանայ:

2 Օգոստոս 1921-ին, Պետրոս Բարձայր խոր ցաւով կ'իմանայ Վերապատուելի Յ. Հայկազեանի մահը: Ապա ան իրար ետեւ կը լսէ ուրիշ ցաւալի լուրեր ալ, ինչպէս տոբթ. Տատի անձնական գրագիր Յակոբ Գավազեանի մահը:

Թուրքերը Գոնիայի որբանոցին տնօրէնը՝ Արքահամ Արքահամեանը հիւանդ վիճակի մէջ աքսորած էին եւ ան Մալաթիոյ ճամբուն վրայ մահացած էր ժանտախտէն: Ոստիկանութեան ձեռքը հասած մահացուցակը երկար էր...

Հեղինակը այդ օրերուն տիրող կացութիւնը կ'արտայայտէ հետեւեալ բնութագրական տողերով. «1921-ը կը լրացնէ ինչ որ պակաս թողուց 1915-ը: Մուսթաֆա Քեմալի պետութիւնը կը շարունակէ՝ Էնվեր-Թալաթ-Ճեմալի եռապետութեան հայաջինջ քաղաքականութեան թերաւարտ գործը»:

Տարագրութեան կարգը կը հասնի նաեւ Գոնիա մնացած հայ ծերունիներուն: Աքսոր կը քշուին նոյնիսկ անդամալոյծներն ու կոյրերը: Ծերերու երկրորդ կարաւանը Կիրակի, 7 Օգոստոս 1921-ի կէսօրին ճամբայ կը հանուի: Ապա թուրքերը կը սկսին 12-17 տարեկան հայ անչափահասները բռնել ու քաղաքէն դուրս քշել: Ո՞ր կը տարուէին այդ տղաքը, ի՞նչ էր անոնց յանցանքը... Ի տես այս բոլորին, Իւղաբերի ախոռ-խուց թաքստոցին մէջ պահուրտած Պետրոս Բարձայրն ու անոր ընկերները ատէլի վճռական կը դառնան՝ թուրքին չյանձնուելու իմաստով:

Գոնիայի քեմալականները հայ կիները կը բանտարկեն, անոնց տունները կը խուժեն ու հոն պահուրտած հայ տղամարդիկը կ'աքսորեն: Գիշեր մը, յանկարծ, քեմալական *ասքերներ* իր հայաբնակ թաղերը կը պաշարեն, դռները կոտրելով եւ պատերը քանդելով անոնցմէ ներս կը խուժեն եւ իրենց յայտնաբերած այրերն ու պատանիները ձերբակալելով՝ կը տարագրեն: Իւղաբերի տան գետնայարկի ախոռին մէջ պահուրտածները 15 հոգի էին: Այս գիշերային յանկարծակի հալածանքէն բոլորն ալ կ'ազատին շնորհիւ անոնցմէ Պետրոս աղա անունով մէկուն, որ այդ պահուն արթուն ըլլալով եւ միւսներն արթնցնելով, նախագուշական միջոցներ ձեռք առնել կու տայ:

Նոյնը կը կրկնուի ուրիշ գիշեր մը, այս անգամ՝ քաղաքի թրքաբնակ թաղերուն մէջ, միակ տարբերութեամբ, որ ձերբակալուած թուրք տղամարդիկը չէին աքսորուեր, այլ՝ զինուոր կը տարուէին:

Ինչպես 1914-ին, 1921-ին ալ թուրքերը հայ վաճառականներու ապրանքներուն 40 առ հարիւրը կը գրաւէին՝ իբր պատերազմական տուրք: Գրաւուած ապրանքներու փոխադրութիւնն ալ դրուած էր թէ՛ թուրք եւ թէ՛ հայ բնակչութեան վրայ:

Այդ օրերուն, հայանուն մատնիչներու եւ լրտեսներու թիւը զգալիօրէն կ'աւելնայ...

Այս մղձաւանջային կացութիւնը շաբաթներ կը տեւէ: Թաքնուած բոլոր հայ պատանիներն ու տղամարդիկը սուկումի մէջ կ'ապրէին: Այս ժամանակաշրջանին, Իւդաբերի տունը անգամ մը եւս կը խուզարկուի, բայց Քարծայրն ու ընկերները կը հասցնեն մինչեւ թուրք ոստիկաններուն՝ տուն մտնելը դարձեալ իջնել իրենց թաքստոցը եւ ճողոպրիլ:

26 Օգոստոս 1921-ին լուր կը տարածուի, թէ քեմալականներու դէմ ապստամբութեան ղեկավարը՝ Ալի պէկէ չէօյ-լիքցի Տէլի Պաշը Ահմէտ աղան իր 52 հոգինոց խումբով Ալա Տաղ կոչուած լեռան վրայ դիրքաւորուելու եւ ապա Գոնիայի վրայ արշաւելու հրահանգ ստացած է յունական բանակի ընդհանուր հրամանատարէն: Քեմալականները սարսափի մէջ կ'իյնան, իսկ հայերը՝ կը հրճուին: Սակայն, Անգարայէն քեմալական պատասխանատուներ Գոնիա կը հասնին եւ լայնածաւալ հետապնդումներ ու խուզարկութիւններ կը կատարեն: Ապստամբ թուրքերը կը ձերբակալուին եւ կախաղան կը բարձրացուին: Այս ձգտուած վիճակը շաբաթներ կը տեւէ: Կը ձերբակալուի նաեւ ըմբոստութեան ղեկավարներէն ամենէն աչքառուն՝ Մուսթաֆա Րէմզին, որու դատավարութիւնը ամիսներ կը տեւէ: Այդ ընթացքին, Գոնիայի բոլոր թուրքերը սաստիկ վախնալով քեմալականներէն, այլեւս ըմբոստութեան մասին չեն մտածեր անգամ, եւ հլու-հնազանդ կ'ենթարկուին քեմալականներու հրահանգներուն:

1 Սեպտեմբեր 1921-ին, «Պապալըզ» թերթը Տէլի Պաշըի մահուան լուրը կը հաղորդէ: Քանի մը օր ետք, վերջինիս ազգականները Գոնիայի բանտը կը բերուին շղթայակապ: Այս դէպքէն առաջ իսկ, 60 հոգի, գրեթէ բոլորը՝ թուրք, կախաղան

հանուած էին: Անոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ Մանուկ անունով եղբկաթցի հայ երիտասարդ մը, որ Ատանայի մէջ իբր թէ շատ թուրքեր սպաննած էր եւ «Շիշմանեան» կոմիտէին կը պատկանէր:

Գոնիայի կուսակալը՝ քեմալական *ֆերիք* (հրամանատար) Ղալիպ փաշան շատ խորամանկ անձ մըն էր: Անոր սատանայական հնարամտութեամբ է, որ քեմալականները յաջողած էին ըմբոստութեան ղեկավարները սպաննել կամ ձերբակալել:

Այս իրադարձութիւններէն ետք, Գոնիայի մէջ քեմալականները կրկին կը սկսին հալածել քրիստոնէաները: Հայ մատնիչները եռանդուն գործունէութիւն կը ծաւալեն դարձեալ... Պետրոս Քարծայրն ու անոր երկու ընկերները՝ Արշամ Լուսինեանն ու Միքայէլ Վայէճեանը կը շարունակեն հետապնդուիլ: Իրենց թաքստոցը աւելի ապահով դարձնելու համար, Քարծայր իր ընկերներուն հետ կը ձեռնարկէ կարգ մը նորոգութեանց եւ ախոռին յատակը կը բանայ աւելի խորունկ նկուղ մը, որ կրնար չորս հոգի հանգիստ կերպով ընդունիլ:

Քեմալական իշխանութիւնները Գոնիայի հայոց վրայ ծանր տուրքեր կը դնեն կրկին: Հայ կանանց բուրդ կը բաժնուի, որպէսզի անոնք թուրք *ասքեար*ներուն համար հագուստներ հիւսեն...

Այս միջոցին, յունական բանակին նահանջը կանգ կ'առնէ եւ քեմալականները պաշտպանողականի կ'անցնին: Անոնք հայաբնակ ամբողջ թաղ մը պարպել կու տան՝ տուները իբր հիւանդանոց գործածելու պատրուակով: 12-75 տարեկան հայ բոլոր տղամարդիկը, ընդհանուրը՝ 80 հոգի, կը ձերբակալուին եւ կ'աքսորուին: 23 եւ 24 Սեպտեմբեր 1921-ին, հայկական եւ յունական թաղերը խստիւ կերպով կը խուզարկուին: Քարծայրի եւ ընկերներուն պահուրտած տունը արդէն քանիերորոշ անգամ կը խուզարկուի: Այս անգամ ալ երեքէն ո՛չ մէկը կը յայտնաբերուի: Արդարեւ, պահուրտողները նորակառոյց նկուղը իջած էին եւ այսպիսով՝ ազատած:

Պետրոս Քարծայր թաքստոցին մէջ նոր պատնէշներ կը սարքէ եւ զայն ալ աւելի ապահով կը դարձնէ: Նոյն օրերուն,

քեմալականները հայերու 50 տուներ կը գրաւեն եւ իրենց սպաներն ու անոնց ընտանիքները հոն կը բնակեցնեն: Այս բռնագրաւման ընթացքին 13-75 տարեկան տասնեակներով հայ տղամարդիկ կը յայտնաբերուին, կը ձերբակալուին եւ կը տարագրուին:

Աքսորուողները կը տարուին հետեւեալ վայրերէն՝ Գոնիա, Էրէլի, Կեսարիա, Սեբաստիա, Տիվրիկ, Արաբկիր, Մալաթիա, Խարբերդ, ապա նորէն Արաբկիր, Ակն, երրորդ անգամ՝ Արաբկիր, դարձեալ Խարբերդ, Տիգրանակերտ, եւ, վերջապէս, Բաղէշ: Թոյլերը ճամբուն վրայ հիւանդութիւններէ եւ յոգնութենէ կը մեռնէին: Քիչեր միայն կը կարողանային շարունակել աքսորի անվերջանալի թուացող ճամբան...

Բռնագաղթեալ հայեր կային նաեւ ուրիշ քաղաքներէ եւ գիւղերէ ալ, ինչպէս Էսկիշէհիքէն, Կուտինայէն (Քէօթահիա), Աֆիոն Գարահիսարէն եւ ասոնց շրջակայ գիւղերէն:

Բռնագաղթը հետզհետէ լայն ծաւալ կը ստանայ: Մարմարիոյի, Մուղլայի, Տէնիզլիի, Չիվրիլի, Պոզանքիի, Նիկտէի, Կեսարիոյ, Եոզկաթի եւ առհասարակ Միջերկրական ու Սեւ Ծովերու եզերքը գտնուող քաղաքներու եւ գիւղերու քրիստոնեաները զանգուածաբար կը բռնագաղթեցուին: Քեմալականները ամէն տեղ նոյն եղանակով կը վարուէին:

Այս բոլոր վայրագութեանց զուգահեռ, Գոնիայի «Պապալըզ» թերթը թրքութիւնը կը փառաբանէր եւ զայն աշխարհի իբր ամենէն ազնիւ, ամենէն քաղաքակիրթ եւ ամենէն գթասիրտ ազգը կը ներկայացներ... Քեմալական ուղեղալուացքի ինքնագովեստի մեքենան սկսած էր բանիլ ամբողջ թափով... Մատամ Կօլիս անունով ֆրանսացի թղթակից մը, որ հարցերը կը դիտէր «ֆրանսացիի աչքով եւ թրքական ակնոցով», կը մասնակցէր թուրքերու ինքնագովեստի գործունէութեան:

2 Նոյեմբեր 1921-էն ետք, Պետրոս Զարծայրն ու միւս թաքնուածները վերի սենեակները կը բարձրանան եւ քիչ մը շունչ կը քաշեն: Սակայն, այս հանգիստը միայն երեք շաբաթ կը տեւէ: Արդարեւ, տուներու պաշարումներն ու խուզարկութիւնները կը վերսկսին: Հալածանքի այս արշաւին հետեւանքով, 80 փախստականներ եւս կը ձերբակալուին: Զարծայրի եւ

յնկերներուն թաքստոցը վտանգաւոր կը դառնայ եւ տղաքը կը մտածեն ուրիշ պատսպարաններու մէջ ծուարելու մասին: Խօսքէն գործի անցնելով, անոնք 17 Յունուար 1922-ին ուրիշ թաքստոցներ կը տեղափոխուին, սակայն Պետրոս երկու հոգիի հետ նոյն տեղը կը մնայ: 10 օր ետք, խումբին բոլոր անդամները Իդաքերի տան թաքստոցը կը վերադառնան:

1921-ի սկիզբը մահապատիժներու նոր շրջան մը կը սկսի: Զինուորական փախստականներ Գոնիայի եւ շրջակայքի մէջ կը ձերբակալուին եւ կախաղան կը հանուին: Թուրք ասքեարները ընդհանրապէս խեղճ ու թշուառ վիճակ մը կը պարզէին, սակայն հլու եւ հնազանդ կերպով կ'ենթակուէին քեմալականներու բոլոր հրահանգներուն:

Այստեղ վերջ կը գտնեն Պետրոս Զարծայրի վկայութիւնները: Այսուհետեւ բերուող հատուածները գրի առնուած են յետագային Պէյրութ հաստատուած Իդաքեր Փիլիպպոսեանի պատմածներէն:

Խիստ խուզարկութեանց եւ հայ նախանձոտ կանանց մատնութեանց սպառնալիքին տակ, Զարծայրը 15 օր կ'ապաստանի Խաչեր աղա անունով հայու մը տունը եւ ապա կը վերադառնայ Իդաքերի տունը: Ասկէ ետք, որեւէ հետապնդում տեղի չունենար: Այդուհանդերձ, Զարծայր պէտք է հեռանար քաղաքէն... Գոնիայի որբանոցին սաները, որոնք Զարծայրը շատ կը յարգէին ու կը սիրէին, յանձն կ'առնեն զայն իրենց հետ տանիլ ծախուած վիճակով: Գոնիայի կայարանին մէջ Զարծայր չորս օր շոգեկառքի վակոնի մը մէջ որբերու խնամքին տակ գտնուելէ յետոյ, կը հասնի Մերսին: Հոսկէ ան, որբերուն հետ միասին, շոգենաւով Պէյրութ կը տեղափոխուի եւ ի վերջոյ կը փրկուի թուրքերու հետապնդումներէն:

Ա. գրքոյկին սկիզբը տպուած կենսագրութենէն կ'իմանանք, որ Պետրոս Զարծայր (Գրգեաշարեան) Պէյրութի Ժըմէլյզի թաղամասին մէջ դպրոց մը կը հիմնէ եւ ուսուցչութեամբ կը զբաղի: Սակայն, ան կը մահանայ շատ վաղ, 39 տարեկանին, քաղցկեղէ: Վստահաբար, 1915-1922 թուականներուն անոր ապրած սարսափները իրենց սեւ գործը կատարած էին...

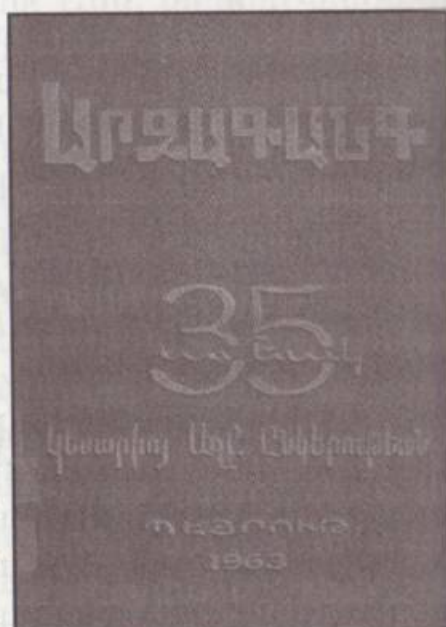
Չանագան հեղինակներ, «Արձագանգ - 35-ամեակ Կեսարիոյ Աղքատախնամ Ընկերութեան», հրատարակութիւն Կեսարիոյ Աղքատախնամ Ընկերութեան՝ հիմնադրութեան 35-ամեակի առթիւ, տպարան «Սարգիսեան եւ Ընկ.», Պէյրութ, 1963, միջակ չափի 382 էջ:

Այս ժողովածուին մէջէն քաղած են Հայոց Յեղասպանութեան առնչուած երկու յուշագրութիւն.

1. Կ[արապետ] Յ[արութիւնի] Ծաղկունի (Չիչեքեան), «Էջ Մը արհաւիրքի Օրերէն - Մարդասպան Մեքենան» (էջ 101-118):

Կեսարիոյ եւ շրջակայքի կրետացի թուրք հայատեաց կառավարիչ (յուշագրողը զայն ներկայացուցած է իբրեւ ոստիկանապետ - Յ. Ի.) Չէքին ու անոր քոմիսիները՝ Սամի, Ահմէտ Ասըմ, Պէսիմ եւ Եկէնգատէ Մուսթաֆա կոչուող հրէշները հայոց նկատմամբ անլուր խժոժութիւններ եւ ոճիրներ կը գործէին Մեծ Եղեռնի տարիներուն: Անոնք Էվերէկի մէջ ձերբակալած էին հայ երկաթագործ մը՝ մօտ 35-ամեայ Ասատուրը պարզապէս անոր արհեստանոցին մէջ գտած ըլլալով մրրկասիսեռը (լէպլէպու) եւ նուշը շաքարապատելու նախատեսուած գործիք մը: Թշուառամիտները չէին կրցած հասկնալ, թէ այդ մեքենան ինչի՞ համար կը գործածուի: Իբր վտանգաւոր առարկայ, զայն բռնագրաւած էին եւ երկաթագործ Ասատուրը նետած բանտ, ուր թուրք ոստիկանները զայն ամէն օր կը ծեծէին՝ անոր եղունգները քաշելէ յետոյ:

Թրքական ոստիկանութիւնը միշտ եղած է հայ ժողովուրդի հակակրանքն ու ատելութիւնը հրահրող կառոյց մը, որ

միշտ պատրաստ եղած է կեղեքելու եւ շորթելու:

«Մարդասպան» մեքենային անգոր եւ անխօս ականատեսը եղած է արդարախոհ մեքենագէտ-փականագործ վարպետ Սիրական Քիրքճեանը՝ 1916-ին:

Հայաստանի մէջ ամէն կողմ խոպան, ատերակ եւ սուգ էր: Հայերը բռնագաղթեցուած էին: Կեսարիոյ մէջ եւս վիճակը անտանելի էր հոն մնացած փոքրաթիւ հայոց համար: Անոնք անփոխարինելի բժիշկներ ու արհեստատուրներ էին: Միայն Ազ Տաղի (Չաթ) արծուերոյնի հերոսները՝ Սամուէլը (Իւրնեճեան), րեօրէնկցի Հաճի պէյ Փափագեանը, Արթին աղան եւ Աղամ Չաուշը իրենց ընկերներով մահու-կենաց ինքնապաշտպանական մարտեր կը մղէին:

Սիրական Քիրքճեանը երկրաչափ Մէհսէր Ալիի եւ Գատրի պէյի հետ կը կանչուի Կեսարիոյ 15-րդ զօրաբաժինի ընդհանուր հրամանատար, գնդապետ Շահապ պէյի կողմէ՝ քննելու համար «մարդասպան» մեքենան՝ ըստ այնմ դատելու համար Էվերէկցի երկաթագործ Ասատուրը:

Շահապ պէյը մարդկային իրաւանց հաւատացող անձ մըն էր, ուստի այս հարցին արդարամտութեամբ կը մօտենայ: Վարպետ Սիրականը մեքենան քննելէ յետոյ կը հաստատէ, թէ անիկա մրրկասիսեռն ու նուշը շաքարապատելու համար կրնար գործածուիլ միայն: Այդ պահուն, Ասատուրը բանտին մէջ իր կրած չարչարանքներուն մասին կը խօսի եւ Շահապ պէյէն կը խնդրէ զինք ազատ թողուլ: Վերջինս, խորապէս ազդուած Ասատուրի թախանձանքներէն, կը պախարակէ կառավարիչ Չէքին ու անոր օգնականները եւ կը խոստանայ Ասատուրը բանտէն արձակել: Շահապ պէյ, բարկացած, կ'ըսէ. «Հերիք է, պէ', *հէրիֆ* (իր բառն է), հերիք է ալ ինչ որ ըրած էք ու կ'ընէք: Այդչափ անաստուածութեան ու անխղճութեան ի՞նչ անուն կ'ուզէք որ տանք: Եթէ Աստուած ունիք, քիչ մը արդար եղէք ու չափաւորեցէ՛ք ձեր կիրքերն ու մոլուցքը: Ծաղրի առարկայ դարձուցիք մեզ ձեր այս առասպելապատում մեքենայով: Մեռա՞՞՞ք է, ի՞նչ, ձեր խղճմտանքը: Ամօ՞ք է, ամօ՞ք...»:

Ահա՛ թուրքի մը բերնով իր ցեղակիցներուն տրուած բնութագիրները...

Սիրական Քիւրքճեանը յուշագրողին փոխանցած է, թէ Ասատուրը բանտէն շուտով ազատ կ'արձակուի: Ան զինադադարէն ետք կ'անցնի Ատանա, եւ Չագըճիի խումբին միանալով՝ դիւցազնօրէն կը կռուի քեմալական հորդանքներուն դէմ: Ասատուր կը նահատակուի Էրէլիի մէջ՝ թուրք չէթէներու դէմ մղուած մարտի մը ընթացքին:

2. Արշաւիր Պ. Քաղցրունի (Թաթեան), «Դիակապատ Դաշտը. Դրուագ Մը 1915-ի Թրքական Հրէշութիւններէն» (էջ 120-127):

Հեղինակը իր գրութիւնը ձօնած է Մեծ Եղեռնի զոհ մեծ մօրը՝ Ֆլորենցա Կ. Թաթեանի յիշատակին:

Կեսարացի Արշաւիր Պ. Քաղցրունին (Թաթեան) իր յուշերուն ընդամենը մէկ դրուագը կը պատմէ: Ան 13 տարեկան էր, երբ կը սկսի Կեսարիոյ հայոց բռնագաղթը: Ան կը յայտնէ, թէ իր հայրը հաւանաբար բանակ տարուած էր: Իր մեծ մօր, մօր, երկու եղբայրներուն եւ երեք քոյրերուն հետ տարագրութեան ճամբուն վրայ երբ կը հասնի Օսմանիէի գաղթականացիներ, Հալէպ գտնուող իր հօրեղբօրմէն օգնութիւն կը հասնի իրենց: Արդարեւ, Չաուշ Մուսթաֆա անունով թուրք ոստիկանապետ մը, իր օգնական ոստիկանին հետ միասին, Արշաւիրի հօրեղբօրմէն դրամ եւ արտօնագիր կը բերէ: Հալէպի հայանպաստ կուսակալը (Ճելալ պէյը - Յ. Ի.) իր պաշտօնէն Թալաթի հրամանով տակաւին չհանուած, Արշաւիրի հօրեղբօր բարեկամաբար կու տայ դրամ փոխանցելու եւ իր հարազատներուն համար արտօնագիր ստանալու թոյլտուութիւնը: Քիչ ատեն ետք, Կեսարիոյ եւ Էվերէկի տխրահոշակ եւ հայատեաց կառավարիչ Ջէքի պէյը զայն կը փոխարինէ իբրեւ Հալէպի նահանգապետ:

Չաուշ Մուսթաֆան իր հետն առնելով Արշաւիր Թաթեանի ընտանիքը, զանոնք Օսմանիէէն Գաթմա կը տանի: Երբ Գաթմայի մօտերը կը հասնին, 13-ամեայ Արշաւիրը, հակառակ

իր մեծ մօր զգուշացումներուն, փորձութիւնը կ'ունենայ կառքէն վար նետուելու եւ մօտակայ բաց դաշտ մը մտնելու՝ ստուգելու համար ուրիշներէ լսած նախճիրներու լուրերը: Գիշեր էր, երբ Արշաւիրն իր արիւնակիցներու դիակներուն մէջէն անցնելով, կը յառաջանար դաշտին մէջ... Ան մերթ ընդ մերթ կը սայթաքի եւ դիակի մը վրայ կը կոխէ ու կ'իյնայ: Ան կը տեսնէ կտրտուած մարմիններ, ձեռքեր, ոտքեր եւ գլուխներ՝ տարածուած ամենուրեք: Այս մահասարսուռ տեսարանը երկար չի տեսեր Արշաւիրի համար, քանի որ հարազատները զայն կը գտնեն, ստիպողաբար ետ կը դարձնեն եւ կառքը կը նստեցնեն: Կառքը կը շարունակէ իր ճամբան, ինչպէս կը շարունակուի նաեւ հայոց տառապանքը...

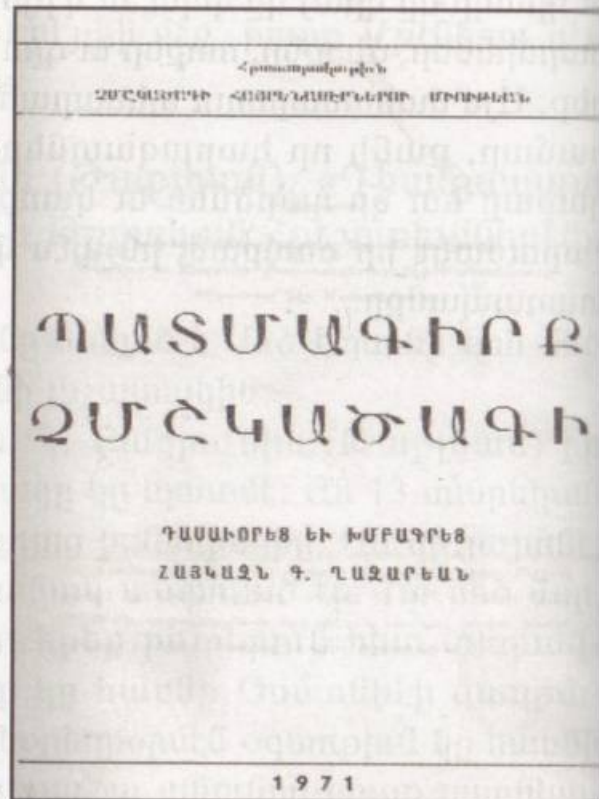
Հայկազն Գ. Ղազարեան (ղասաւորեց եւ խմբագրեց), «Պատմագիրք Չմշկածագի», հրատարակութիւն Չմշկածագի Հայրենասէրներու Միութեան, տպարան «Համագգային», Պէյրութ, 1971, մեծ չափի 654 էջ:

Բազմաթիւ յօդուածներէ բաղկացած այս պատմագիրք-ժողովածուին մէջ, մեր ուսանումնասիրած նիւթին կ'առնչուին ստորեւ բերուող հատուածները:

Ա. Հայկազն Գ. Ղազարեան, «Սեւ Թուականը» (էջ 449-458):

Չմշկածագի գաւառակը կը պատկանի Տերսիմի գաւառին, որ Խարքերդի նահանգի երեք գաւառներէն մէկն էր: 1915-ի Ապրիլի սկիզբը, գէշ լուրեր եւ տարածայնութիւններ կը շրջին Չմշկածագի մէջ: Մունետիկը փողոցներուն մէջ բարձրաձայն կը յայտարարէ. «Հայեր, վաղը պատրաստ եղէք, պիտի տեղահանուիք, քշուիք, բան մի՛ առնէք ձեզի հետ, կառավարութեան յանձնեցէ՛ք զանոնք»: Տղամարդիկը տուններուն մէջ կը ձերբակալուին եւ կը տարուին գիշերով: Թուրք չէթէները եւ *ասքեար*ները զանոնք կը քշեն անձանօք ուղղութեամբ: Ամէն կողմ լացուկոծ եւ սարսափ կը տարածուի:

Չմշկածագի Առաջնորդական Փոխանորդը՝ Տէր Ռուբէն Քահանայ Հեքիմեանը ուրիշ քանի մը ազգայիններու հետ կապուած՝ կը տարուի: Չմշկածագի գիւղերէն հայ տղամարդիկը խումբ առ խումբ կը հաւաքեն: Թուրք ջարդարարները անոնց վրայ կը յարձակին ամայի վայրերու մէջ՝ կացիներով,

մանգաղներով եւ սուրերով ու կը կոտորեն զանոնք: Տէր Սամուէլ Քահանայ Աճեմեանի խումբը Մամսա գիւղի այրերուն հետ միասին Կարմրի գիւղի խումբին կը խառնեն ու Եփրատի ափերուն՝ թրքաբնակ Շնկաղ գիւղին մէջ կը ջարդեն: Կարմրիի խումբին առաջնորդը Տէր Ատովմ Քահանայ Քիրքճեանն էր: Այս խումբէն 14 տարեկան պատանի մը փախուստ կու տայ դէպի Սիսնա գիւղը, սակայն թուրք չէթէները ետեւէն կը հասնին ու զայն կրկին սպանդանոց կը տանին: Յաջորդ զոհերու թափօրը, որու առջեւէն չմշկածագի նորընծայ քահանայ Տէր Մարտիրոս Մարտիրոսեանը կը քալէր, Խարասար գիւղէն կու գար: Այս խումբն ալ նոյն ճակատագրին կ'արժանանայ Եփրատի ափերուն վրայ... Թուրքերը կը հալածէին փախուստի դիմողները: Չմշկածագի բոլոր գիւղերը նոյն ճակատագրին կ'ենթարկուին:

Չմշկածագի եւ գաւառակի գիւղերուն մէջ կարգը կու գայ կանանց, ծերերուն եւ երեխաներուն: Թուրքերը զանոնք դէպի Եփրատի ու Արածանիի ափերը կը տանին:

Այդ դէպքերը տեղի կ'ունենան 24 Ապրիլ 1915-ին եւ յաջորդող օրերուն: Թրքաբնակ Աշկիւնիի, Եորէնճէի, Խարասարի եւ դաշտային գիւղերու թուրքերը կոտորուող կամ աքսորուող հայոց տուներն ու ինչքերը կը կողոպտեն: Չէթէները շատ վայրագ վերաբերմունք ցոյց կու տան հայ ծերերուն, անկարներուն եւ հիւանդներուն հանդէպ՝ զանոնք Եփրատի մէջ նետելով կամ հրացանագարկ ընելով: Շատ դժուար եւ երկար ընթացք մը կ'առնէ գետէն անցնելու եւ միւս ափը հասնելու գործը: Անօթութիւնը, ծարաւը եւ հիւանդութիւնները կը հալածեն խեղճ հայ գաղթականները...

Մարտիրոսացած Տ. Ատովմ Քինյ. Քիրքճեանին դուստրը՝ 9-10 տարեկան Եղսօն կարծէք թէ տառապանքի համար աշխարհ եկած էր: Եղսոյին մայրը՝ Տիրուհին, իր ծծկեր մանկիկը գրկած, անկարող էր քալելու: Տէր Ատովմի հետ միասին անոր երկու չափահաս որդիները՝ Գարեգինն ու Արշաիրն ալ նահատակուած էին: Եղսօն իր մօրն օգտակար ըլլալու հետքին մէջ էր, որովհետեւ տակաւին իրմէ փոքր ուրիշ եղբայրներ եւ

քոյր մը ունէր: Ան գետն դոյլով ջուր կը կրէր իր հարազատներուն համար: Տարագրութեան առաջին օրէն երկու ամիս ետք, Եղսօ կը հիւանդանայ, սակայն չ'ուզէր հանգիստ առնել, մտածելով իր մօր եւ հարազատներուն մասին: Ան երբ սաստիկ ջերմէ բռնուած էր, միայն մէկ օր պառկելէ յետոյ, յաջորդ օրը ջուր բերելու գացած էր դաշտերը: Այդ գիշեր Եղսօն չէր վերադարձած: Մայրը զայն քանի մը օր ետք մեռած գտած էր՝ ջուրի դոյլը ձեռքին մէջ...

Չմշկածագ գաւառակէն ճամբայ ելած կարաւանները, կոտորակուելով, կ'անցնին Եղեսիայէն եւ Ռաս-իւ-Այնէն ու կը հասնին Տէր Զօր:

Քանի մը քաջարի երիտասարդներ՝ Սարգիս Բարունակեանը, Համբարձում Հեքիմեանը, Շաւարշ Վեցմատեանը եւ ուրիշներ յաջողած էին փախուստ տալ՝ ի հարկին կռուելու թուրք թշնամիին դէմ: Շաւարշը հին եւ փորձառու յեղափոխական մըն էր: Այս երեք երիտասարդները իրենց շուրջ ուրիշ փախստականներ ալ կը հաւաքեն եւ խումբը երէկուան թուրք ջարդարարներուն ահն ու սարսափը կը դառնայ: Մամսայէն Մարտիրոս Աճեմեանն ալ իր ընտանիքով, Հազարի գիւղի քահանան՝ Տ. Մարտիրոսը՝ իր զուակներով, ինչպէս նաեւ Չմշկածագէն, Իւշ-Պէկ եւ Խարասար գիւղերէն հայ երիտասարդներ եւ փախստական հայ զինուորներ այս խումբին կը միանան: Խումբը աւելի ուշ, կը կեդրոնանայ Տերսիմի մէջ, եւ Մեծն Մուրատի «Մէկ հայ՝ մէկ ոսկի»ի ցուցմունքներուն ժամանակ թուրքերու ճիրաններէն կ'ազատէ բազմահազար հայեր, որոնք կ'անցնին Կովկաս:

Դէպի հարաւ քշուող տարագրեալներուն մէկ մասը՝ անոնք, որոնք լաւ արհեստավորներ էին՝ ետ կը գարձուին ու կրկին կը բնակեցուին Չմշկածագի եւ յարակից գիւղերուն մէջ: Խարասար գիւղին մջ, ամերիկուիի մը, որու ամուսինն եւ զուակները վայրագօրէն սպաննուած էին Եփրատի եզերքը, Չմշկածագ կը տարուի: Թուրքերը զայն կ'անարգեն... եւ անոր փոքր երեխաները կը խլեն անկէ, ապա զայն Ամերիկա կը դրկեն: Ան Ամերիկայի մէջ ձայն կը բարձրացնէ թուրքերու

կողմէ հայոց դէմ գործադրուած վայրագութեանց մասին: Այս աշխատանքին շնորհիւ, ամերիկեան նոր հոսանքներ կը ստեղծուին ի նպաստ հայութեան:

Միւս կողմէ, Կարմրի գիւղի նահատակ քահանային՝ Տէր Ատովմի դուստրը՝ Մաննիկը, կեսուրը եւ անոր երկու աղջիկները Սիսնա կը բերուին: Մաննիկի ամուսինն ալ՝ Վահան Էլիսանեանը իր հօրեղբօրորդոյն Գարեգին Էլիսանեանի հետ թուրք «ընկեր»ներու միջնորդութեամբ Սիսնա կը բերուի: Վահանի «ընկեր»ները անոր ոսկեղէնը կողոպտելէ յետոյ՝ կը սպաննեն զայն...

Խարասար գիւղի քահանային՝ նահատակ Տէր Մարտիրոս Մարտիրոսեանի դուստրը՝ Հեղինէն Եփրատէն Արաբկիրի շրջանն անցնելու ատեն, փախուստ կու տայ թուրք յէրէներուն ձեռքէն: Վերջիններս կը կրակեն անոր վրայ եւ զայն ծանրօրէն կը վիրաւորեն: Հեղինէ ինքզինքը ջուրը կը նետէ եւ գետին միւս ափը կ'ելլէ: Իրենց տան շունին օգնութեամբ, ան կը յաջողի ճամբան շարունակել եւ գետեզերքէն քիչ մը անդին, ժամանակաւոր ապաստան մը կը գտնէ: Ապա ան իր շան հետ կը մեկնի Արաբկիր, եւ արտագաղթի ժամանակ կը յաջողի Մարտէյ անցնիլ:

Թ. Ներսէս Կարապետի Պապիկեան, «1915-ի Դէպքերը Չմշկածագ Քաղաքին Մէջ Եւ Տարագրութիւն» (էջ 458-463):

1915 թուականին, Չմշկածագ քաղաքն ունէր 1500 տուն բնակիչ, որուն 2/5-րդը՝ հայ, 2/5-րդը՝ թուրք, 1/5-րդն ալ տարբեր ազգեր, այդ շարքին՝ քիւրտեր էին: Քաղաքն առողջարար կլիմայ ունէր: Հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցին կը գտնուէր Զուխտի թաղին մէջ: Առաջնորդարանը եկեղեցոյ կողքին էր: Հայոց Մեսրոպեան Վարժարանը Խասեր թաղին մէջ կը գտնուէր: Քաղաքին գրեթէ բոլոր արհեստավորները հայեր էին:

Մինչեւ 4 Ապրիլ 1915-ի՝ Զատիկի օրը, Չմշկածագի կացութիւնը խաղաղ էր: Բազմաթիւ հայեր եւ թուրքեր կը ծառայէին օսմանեան բանակին: Անոնք, որոնք 44 օսմանեան

ոսկի փրկագին (*պէտէլ*) վճարած էին, ազատ կը մնային: Չատկուան յաջորդ օրը թուրքերը կը հրահանգեն, որ հայ տղամարդիկը ոստիկանատուն երթան: Ի՞նչ ներկայացող այրերը կը բանտարկուին եւ ծեծի ու խոշտանգումներու կ'ենթարկուին: Այդ օրերուն դեռ պատանի Ներսէս Պապիկեանի հայրը՝ Կարապետն ալ անոնց մէջ էր: Չորս շաբաթ ետք, Կարապետը ազատ կ'արձակուի: Թուրքերը միւս բանտարկեալները խումբ առ խումբ կը տանին եւ Մուրատ գետի (Արածանի) ափին կը մորթեն զանոնք: Շատ չանցած, 15 Յունիս 1915-ին, կ'արձակուի բռնագաղթի հրամանը: Երեք օր ետք, հայերը, կարաւաններ կազմած, ճամբայ կը հանուին: Ներսէսի վեց հոգիւնոց ընտանիքն ալ կարաւանին մէջ էր: Անոնք առաջին օրը քրտական Ֆարէվէնք գիւղին մէջ կը գիշերեն: Հոն երկու օր կը մնան պարտէզի մը մէջ: Ապա Եփրատը անցնելով՝ կ'ուղղուին դէպի Արաբկիր: Կ'անցնին Կիւմիշ-Մատենէն, Մեզիրէն, Տէվէ Պոյնուէն, Ծովքէն, Սեւերակէն, Եղեսիայէն եւ կը հասնին Ռաքքա: Ներսէս Պապիկեան Նախախնամութեան օգնութեամբ փախուստ կու տայ, Հալէպ կը հասնի ու կ'ազատի:

Գ. Հայկազն Գ. Ղազարեան, «Միսնա Գիւղի Տեղահանութիւնը» (էջ 463-465):

Միսնա գիւղին մէջ, թուրքերը 13 Յունիս 1915-ին հայ պատանիներն ու երիտասարդները կը հաւաքեն: Բոլորին ձեռքերը իրարու կապելով, թուրք ոստիկանները զանոնք դէպի Մամսա գիւղը կը քշեն: Տղոցմէ Աւագ Փափագեանը Եփրատ կը նետուի՝ փախչելու նպատակով, սակայն թուրքերը կը սպաննեն զայն: Չերբակալութեան ատեն, Հմայեակ Բարնակեանը եւ Ներսէս Մաթոսեանը խոյս տուած էին: Թուրք չէթէները անոնց ետեւէն հասնելով, բռնած էին զանոնք: Միսնա գիւղէն 17 պատանիներ կը նահատակուին Եփրատի ափերուն վրայ: Նախապէս, 8 երիտասարդներ բանակ գացած եւ ինքն զոհուած էին:

14 Յունիս 1915-ին, Միսնայի մէջ թուրքերը տուն առ տուն շրջելով, բոլոր հայ կանանց, աղջիկներուն եւ երեխա-

ներուն անունները կ'արձանագրեն ու կը հրահանգեն յաջորդ օրը տուները ձգել ու հեռանալ: Իսկապէս ալ, մէկ օր ետք, թուրքերը բոլոր հայերը Միսնայի Հեքիմէնց թաղը կը հաւաքեն՝ ոստիկաններու հսկողութեան տակ: Տեղահանուած 76 ընտանիքները կը տարուին Կարմրի գիւղի մզկիթին առջեւ, ուր անոնց կը միացուին ուրիշ գիւղերէն բռնագաղթեցուած հայեր: Կարաւանը կը յառաջանայ ու կը հասնի Եփրատի ափերը, ուր երեք օր ու գիշեր կը մնան: Մակոյկներով գետը անցնելէ յետոյ, կարաւանը կը յառաջանայ տառապանքի ճանապարհով դէպի Ռաքքա եւ Տէր Զօր...

Գ. Հ. Ս. Նրբունի [բուն անունով՝ Հրաչ Սենեքերիմի Ինճէեան], «Արիւնտ Յուշեր» (էջ 466-468):

Հեղինակը կը շեշտէ յոյժ կարեւոր փաստ մը՝ զանգուածային ձերբակալութիւններն ու հայոց բռնագաղթը **թուրք ժողովուրդի լիակատար հաւանութեամբ եղած են:**

Բանտերը լեցուած էին հայ տղամարդերով: Պատանի Հրաչ Ինճէեանին հարազատները թոյլ չեն տար, որ ան բանտ այցելէ եւ կերակուր տանի հայ բանտարկեալներուն, միակ այն պատճառով, որ զայն ալ կրնային վար դնել: Չենքերու հաւաքման օրերուն, զենք չունեցողները զենք կը գնէին եւ թուրք ոստիկանութեան կը յանձնէին, .. Տիրող կացութենէն փախչող շատ քիչեր կը յաջողին իրենք զիրենք Տերսիմ նետել: 45 հայ բանտարկեալներ, Եփրատի եզերքը գտնուող Իզոլիի բանտին մէջ ողջ-ողջ կ'այրին:

Փախչողները կը ցրուին անտառներուն մէջ եւ ի հարկին զենքի կը դիմեն: Չերբակալութիւններէն խոյս տուած արաբկիրցի երեք երիտասարդներու հետ, Կարապետ Գարակէօղեանն ու Միհրան Ահարոնեանը կը բռնուին եւ Չմշկածագ կը տարուին: 10 Մայիս 1915-ին Չմշկածագ-Չարսանճագի Առաջնորդը՝ Գեորգ Ծ. Վրդ. Արալանեանը կը ձերբակալուի ու Խարբերդ կը դրկուի՝ Պատերազմական Ատենանին առջեւ դատուելու համար:

Ե. Շաւարշ Վեցմատեան, «Չմշկածագի Շրջանի Կեանքը» (էջ 470-478):

Շաւարշ Վեցմատեանը 1913-ին ուսուցչական պաշտօնի կը կոչուի Չմշկածագի արեւմտեան կողմը գտնուող Մուռնա գիւղին մէջ, որ 22 հայ ընտանիքներէ բաղկացած էր: Այն ժամանակ, Զոյի, Բալուի, Չարսանճագի, Չմշկածագի եւ այլ գաւառներու դպրոցները Հայոց Միացեալ Ընկերութեան հովանաւորութեան տակ կը գտնուէին:

1915-ին, Շաւարշ չափահաս երիտասարդ մըն էր: Այդ դժնդակ օրերուն, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանն ու հայկական կուսակցութիւնները հայ ժողովուրդը կը յորդորէին ըլլալ զգաստ ու հաւատարիմ՝ թրքական պետութեան... Միւս կողմէ, Տերսիմի՝ հայոց բարեկամ քիւրտերը կ'ըսէին. «Քիւրվանէր, ուշքի եկէք, գետերն ի վար հայ դիակներ կը ծփան. ահաւոր դաւ մը կը պատրաստուի ձեր գլխուն. արժէքաւոր ինչ որ ունիք վերցուցէք ձեզի հետ եւ ապաստանեցէք մեր մօտ»...

1915-ի Ապրիլին, Շաւարշ Վեցմատեանը բանակ կը մտնէ եւ Մեզիրէի Կարմիր Խոնախ կոչուած բանտին եւ Ֆրանսական Գոլէճի գրաւուած շէնքին մէջ կը ծառայէ փոխն ի փոխ: Շաւարշը իր հօրը ծանօթ յիսնապետներէն Նեճէթ պէյի միջնորդութեամբ, օսմանեան օրէնքին՝ ուսուցիչներու համար տրամադրած կարգադրութենէն օգտուելով, բանակի ծառայութենէն զերծ կը կացուցուի: Շաւարշ դէպի Մեզիրէ կ'ուղղուի իր երեց եղբօր՝ Աբրահամի տունը: Երբ ան իր եղբօր տան առջեւ կը հասնի, կը տեսնէ բազմութիւն մը եւ Աբրահամը, որուն ձեռքը թուրք ոստիկանները բրիչ մը տուած էին եւ բան մը փնտռելու համար գետինը փորել կու տային: Քիչ ետք, Աբրահամ Վեցմատեան ոստիկաններու հսկողութեան տակ կ'առաջնորդուի Մեզիրէի կեդրոնական բանտը: Շատ չանցած, Շաւարշ կ'իմանայ, թէ հայ կալանաւորները իրենց տրուած զարհուրելի չարչարանքներէն վերջնականապէս ազատելու համար, բանտը կրակի տուած էին եւ իրենք բոլորն ալ՝ մեռած բոցերուն մէջ...

Շաւարշ Վեցմատեանը Մուռնա կը վերադառնայ: Գիւ-

ղին բոլոր այրերը ձերբակալուած ու բանտարկուած էին: Վարժարանը փակուած էր: Շաւարշի՝ գիւղ հասնելէն յետոյ կը սկսի բռնագաղթը: Շաւարշը իր աշակերտներէն քանի մը հոգիի հետ Մուռնայի արեւմտեան կողմը գտնուող քարայրի մը մէջ կը պահուրտի: Երկու օր ետք, երբ հայ տղաքը քարայրի մուտքին առջեւ ճաշի նստած էին, քանի մը թուրք չէթէներ կը փորձեն զանոնք ձերբակալել ու սպառնալիքներ կը տեղան անոնց վրայ: Շաւարշ անոնց «կը խոստանայ» խումբով ներկայանալ կառավարութեան եւ իսլամութիւնն ընդունիլ: Ասոր վրայ, չէթէները զանոնք ազատ կը թողուն: Նոյն գիշերը, Շաւարշ իր խումբով քրտական Խոժալի ցեղախումբի պետին՝ Իպրահիմ տղային (Իտարէ) քովը կ'ապաստանի Անպտղայ գիւղը: Խոժալի ցեղախումբը թրքատեաց էր: Հակառակ թրքական իշխանութեանց սպառնալիքներուն, Տերսիմի քրտական աշիրէթները իրենց քով ապաստան գտած հազարաւոր հայերը չեն յանձնէր թուրքերուն: Շաւարշ Վեցմատեանն իր խումբով 16 ամիս կը մնայ Իտարէին քով: Վերջինիս ցեղախումբը իր հացն ու թանը բաժնած էր հայ փախստականներուն հետ... (Տերսիմի ցեղախումբերու նիստուկացը նկարագրուած է 476-477-րդ էջերուն մէջ):

1916-ի Օգոստոսին, Շաւարշ Վեցմատեանը Մուռնա գիւղի վարժարանի հոգաբարձուներէն Թովմաս Նազարեանին հետ կ'անցնի Երզնկա, որ ռուսական բանակի ձեռքն անցած էր: Խարբերդէն, Չարսանճագէն, Ակնէն, Արաբկիրէն, Ատրեւանդէն եւ Չմշկածագէն փախստական վեց հազար հայեր կ'անցնին Երզնկա ու այդպիսով կ'ազատին զազան թուրքին ճիրաններէն:

Անդրեաս Գարամանեան (Տաւրոս), «Տարագրեալի Մը Յուշերը», Ա. եւ Բ. հատորներ, Պուէնոս Այրէս, Ա. հատոր՝ տպարան «Անթարթիտաս», 1972, միջակ չափի 151 էջ, Բ. հատոր՝ տպարան «Արարատ», 1986, միջակ չափի 158 էջ:

Ա. հատորին նկարագրութիւնը:

Անդրեաս Գարամանեան ծընած է Կարս Պազար, 1911-ին: Կարս Պազար քաղաքին շրջանը Կիլիկիոյ հողագործական ու անասնաբուծական համբաւաւոր եւ արգաւանդ վայրերէն մէկն էր՝ իր 50-60 գիւղերով: Գիրքի 137-140-րդ էջերուն մէջ, հեղինակը տեղեկութիւններ կու տայ իր ծննդավայրին մասին: Կարս Պազարը հին քաղաք մըն է, նախապէս կոչուած է պարզապէս Կարս եւ կը գտնուի Միսէն 30 մղոն դէպի հարաւարեւելք, Անազարբա քաղաքէն հիւսիս: Ան հիմնուած է 12-րդ դարուն սկիզբը (տե՛ս Միսաք Քէլէշեանի «Միս Մատեան»ը, Պէյրութ, 1949): 1375-ին Կիլիկիոյ հայոց թագաւորութեան անկումով, Կարսը սելճուքեան, արաբական եւ ապա օսմանեան տիրապետութեան տակ կ'իյնայ: Գրաւումէն ետք, արաբներն ու թուրքերը բանջարեղէն, արմտիք, արջառ, ձի, պանիր, իւղ եւ այլն բերելով՝ Կարսի մէջ կը վաճառէին: Այս պատճառով, բուն անուան՝ «Կարս»ի կից կ'աւելցուի «Պազար», այսինքն՝ «շուկայ» քաղաղրիչը:

Կարս Պազարի եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածին, իսկ դրարոցը՝ Թորգոմեան կը կոչուէին: 1441-ին Գրիգոր Լուսաւորիչին կորսուած Ս. Աջը հոն գտնուած է: Քաղաքը նշանաւոր էր չորս բերդերով, որոնք մեծ դեր խաղցած են Հայկական Կիլիկիոյ վեհապետներուն մղած արշաւանքներուն եւ ինքնապաշտ-

պանական մարտերուն ընթացքին: Կարս Պազարի շրջակայքը աւերակներ եւ սրբատաշ քարեր գտնուած են, այդ շարքին՝ մեծ մասամբ՝ խոյակներով եւ հայերէն արձանագրութեամբ աւելակ վանք մը:

Քաղաքին շուկայի առետուրը, արհեստները, արմտիքի ու բանպակի վաճառականութիւնը հայոց ձեռքն էին: Կային նաեւ երկրագործութեամբ իրենց ապրուստը հանող հայեր, որոնք Հաճընէն, Մարաշէն, Ատանայէն, Կապանէն եւ այլ տեղերէ գաղթած էին: Կարս Պազարը մեծ քանակութեամբ ցորեն, գարի, շուշմայ, սիսեռ, ոսպ, լուբիա, բանպակ, բրինձ, ձմերուկ եւ որակեալ կարպետներ կ'արտադրէր: Վարչականօրէն, քաղաքը գայմազամութեան կեդրոն էր: Հայերն ու թուրքերը իրարու հետ յարաբերաբար հաշտ կ'ապրէին: 14 Ապրիլ 1909-ին, շնորհիւ Ճին Թորոս անունով յայտնի հաճընցի Թորոս Տարտաղանեանի, որ ձիաւոր ոստիկան մըն էր Կարս Պազարի մէջ, քաղաքին հայերը կ'ազատին իբրեւհատականներու ծրագրած ջարդէն: Ան թուրք տասնապետի մը հետ դէպի գիւղերը գրութիւն մը կը տանի փակ պահաւանի մը մէջ, որու մէջ իսլամները (հեղինակը կ'ակնարկէ թուրքերուն, թիւրքմէններուն եւ չէչէններուն - Յ. Ի.) կը հրաւիրուէին ջարդելու հայերը: Ճին Թորոս, կասկածելով պահաւանի գրութեան բովանդակութեան, գայն կը բանայ ու կը տեղեկանայ սարսափելի ծրագիրին: Ան անմիջապէս կը սուրայ Կարս Պազար եւ հոնտեղի ազգային պատասխանատուները տեղեակ կը պահէ դաւին մասին: Քաղաքին հայերը շուտով իրարու կը հաղորդեն այս ծրագիրը, եւ առանց թրքական իշխանութեանց կասկածը յարուցելու, զիշերով տունէ տուն գաղտնի անցքեր բանալով, կը տեղափոխուին եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ ու Թորգոմեան վարժարանին մէջ կը հաւաքուին: Անոնք ընդամենը 26 հրապանով եւ քանի մը ուրիշ հասարակ զենքերով՝ կ'որոշեն ինքնապաշտպանութեան դիմել: Կողոպտելու, հրդեհելու եւ կոտորելու մոլուցքով հարբած իսլամ (ակնարկը կ'երթայ վերոյիշեալներուն) խուժանը մեծ անակնկալի առջեւ կը յայտնուի, եւ հայ քաջերու յանդուգն դիմադրութեան հանդիպելով ու իր

ետին բազմաթիւ դիակներ եւ վիրատորներ ձգելով, շփոթահար կը փախչի եկած ճամբայով: Միսաք Քելէշեանի «Միս Մատեան» եւ Յակոբ Թերզեանի «Աղետք Կիլիկիոյ» գիրքերուն մէջ առաջինը՝ համառօտ, երկրորդը՝ աւելի ընդարձակ կերպով տեղեկութիւններ կը հաղորդեն Կարս Պազարի հայոց այս ինքնապաշտպանական մարտերուն մասին: Չապէլ Եսայեան իր «Աւերակներուն Մէջ» ուղեգրութիւն-գիրքին մէջ ալ կ'անդրադառնայ այս մասին: Հայ գրագիտուիին իր «Կսկիծներ Կիլիկիոյ» գիրքին մէջ կը վկայէ, թէ «Կարսպազարցիներու 1909-ին մղած լռելեայն ինքնապաշտպանութեան հերոսամարտը ցարդ շատերու անծանօթ եւ անհաղորդ մնացած է»: Իսկ Անդրէաս Գարամանեան այս հերոսամարտին մասին կը գրէ. «Հոս օրուան եզակի քաջարի հերոսներէն են թէ՛ Դեւ (Ճին) Թորոս ձրատր ոստիկանը եւ թէ՛ Կարս Պազարի բնակչութիւնը...»:

Հեղինակը, առանց մանրամասնութիւններ տալու, կը գրէ, թէ Մեծ Եղեռնի օրերուն, կարսպազարցիները Արաբիոյ տափաստանները կը քշուին: Վերապրողները Հայ Դատին եւ անկախ Հայաստանի իրականացման իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն թէ՛ 1918-ին՝ Արարայի ռազմաճակատին վրայ եւ թէ՛ 1920-ին՝ Հաճնոյ օգնութեան փութացող «ուսումներ»ու արշաւանքին մէջ, ինչպէս նաեւ այլ տեղեր թուրք թշնամիին դէմ ճակատելով:

1915-ին, կեղոռնական կառավարութեան հրահանգով, թուրք մունետիկներ ահազանգ կը հնչեցնեն՝ կազմ ու պատրաստ ըլլալ աքսորի՝ դէպի Տէր Զօր մեկնելու: Այս գոյժը կը ցնցէ Կարս Պազարի եւ շրջակայ գիւղերուն բնակիչները: Սակայն, Անդրէաս Գարամանեան, այն ատեն չորս տարեկան, ուրիշ մանչերու հետ իր բերկրանքէն կը ճշար. արդարեւ, այս փոքրիկները չվախցնելու համար, տարեցները զանոնք խաբած էին, թէ պտոյտի կ'երթան՝ յոյժ հետաքրքրական ու զարմանազան բաներ տեսնելու... 1914-ին, այրերը զօրակոչի կանչուած էին: Իրականութեան մէջ սակայն, Կարս Պազարի եւ շրջակայ գիւղերուն վերեւ սուգ եւ թախիծ կը տիրեն: Կարս Պազարի աքսորականները վերջին անգամն ըլլալով կ'այցելեն

Ս, Աստուածածին, կ'աղօթեն, սրբատաշ քարերը կը համբուրեն եւ ճամբայ կ'ելլեն դէպի անյայտութիւն:

Անդրէասի հայրը օսմանեան բանակ գացած էր, տան իոգը հօրեղբայրը՝ Փանոս Գարամանեանն ստանձնած էր: Անոնք Կարս Պազարէն մեկնած վերջին կարաւանին մէջն էին: Անդրէաս իր մօր, երկու եղբայրներուն, Փանոս հօրեղբօր եւ իսանիին (հօրական մեծ մայրը) հետ կ'երթար: Ճիհան գետը լատերով կ'անցնին: Քիչ մը անդին, թուրքերը կը յարձակին կարաւանին վրայ, գաղթականները կը գանակոծեն, զանոնք կը կողոպտեն ու կիսամերկ վիճակի մէջ կը թողուն, իսկ գեղեցիկ օրիորդներն ու հարսերը կ'առեւանգեն ու կը լկեն: Քաղցն ու ծարաւը կը նեղէին զանոնք: Շատերը ուռած զարշապարներով, քալելու անկարող, սնունդի ու ջուրի պակասէն հիւանդացած, կ'իյնային գետին՝ կիսամեռ վիճակի մէջ ու սովամահ կ'ըլլային: Դիակները հաւաքող ու թաղող չկար... Կարաւանը մերթ ընդ մերթ կանգ կ'առներ՝ հանգչելու: Ժողովուրդը անձրեւէն գոյացած ջուրերու վրայ կը յարձակէր եւ վայրի բոյսեր կը քաղէր՝ սնուելու համար: Ամիսներ շարունակ այսպէս քալելով արաբական գիւղերու եւ քաղաքներու մէջէն, կարաւանին իսկիւ քառորդ մասը կը հասնի Տէր Զօր: Տարրական սնունդի, իսկապէս եւ քունի պակասէն երեխաներուն քիթէն, բերնէն եւ յետոյքէն արիւն կը հոսէր... Անդրէաս ականատես կ'ըլլայ կտրուած գլուխներու, ձեռքերու, ոտքերու եւ յօշոտուած դիակներու կոյտերու սահմոկեցուցիչ տեսարաններու: Փոքրերը աւազին վրայ կը խաղային: Քահանան ձայնաւոր պատարագ կը մատուցէր, իսկ թուրքերը անխնայօրէն կը ջարդէին...

Չորս տարի ետք, Տէր Զօր կը հասնի աւետաքեր լուրը՝ Դաշնակիցները Պաղեստինը, Սուրիան եւ Միջագետքը գրաւած են եւ թուրքերն ու գերմանացիները խուճապահար կը մահանջեն: Ողջ մնացողները փութով կը հեռանան Տէր Զօրէն դէպի Անդրյորդանան եւ Պաղեստին: Սուրիոյ մէջ, վերապրող հայերը, Ճեմալ փաշայի խորհուրդով, իսլամացած էին՝ զանգուածային կոտորածէ զերծ մնալու համար:

Անդրեաս եւ իր եղբայրները Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան նորաբաց որբանոցը կ'ընդունուին Երուսաղէմի մէջ: Որբանոցին մէջ քրտախօս, քրքախօս եւ արաբախօս հարիւրաւոր որբեր ու որբուհիներ կային: Շատերը հայերէն բնաւ չէին հասկնար:

Հ. Բ. Ը. Մ.ի որբանոցը կը փոխադրուի Փոքր Սայիտ, ապա՝ Մերսին, Ատանա եւ Տարսոն: Կիլիկիոյ պարպումին՝ որբերը Անթիլիաս (Լիբանան) կը տեղափոխուին: Անդրեաս Գարամանեան Անթիլիասի որբանոցէն կ'անցնի Պաղեստինի Նազարէթ քաղաքը, ապա՝ Բեթղեհէմի իտալական գիշերօթիկ վարժարանին արհեստանոցը: Ազգային բարերարի մը միջոցով, ան բախտը կ'ունենայ մեկնելու Իտալիա եւ Հռոմի Լեւոնեան-Հայկազնեան Վարժարանին մէջ բարձր ուսման հետեւելու:

Այս է Անդրեաս Գարամանեանի վկայութիւնը Հայ Գողգոթայի սրտաճմլիկ դրուագներէն... Իր խօսքին վերջաւորութեան, ան կ'ըսէ. «Ուստի պէտք է բոլորուիլ միացեալ ճակատով, առանց քաղաքական եւ յարանուանական խտրութեանց, բողոքել աշխարհի խղճմտանքին դէմ՝ նմանը չտեսնուած, գործուած նախճիրներուն համար, պահանջել արդար լուծումը հայուն արժանապատուութիւնն իսկ եղող Դատին եւ իրագործումը՝ նահատակներու ԱՐԻՒՆՈՏ ԿՏԱԿԻՆ» (գլխազրույթ իմս է - Յ. Ի.):

Անդրեաս Գարամանեան իր գիրքին 86-րդ էջին վրայ, «Ութսուններու Արշաւանքը» վերնագիրին տակ կ'անդրադառնայ Կիլիկիոյ ազատագրութեան համար մղուած պայքարներուն: Արդարեւ, մեծաւ մասամբ կարսպազարցի երիտասարդներէ բաղկացած 80 հոգիոց զինեալ խումբ մը կը պատրաստուի Հաճնոյ ինքնապաշտպաններուն օգնութեան հասնելու: 20 Մարտ 1920-ին, Ասատուր Սաչեան («Հերոս») Հաճընէն բերած էր հայուհիներու գրած յուզիչ կոչ մը՝ ուղղուած հայ երիտասարդներուն: Տառապող եւ պաշարուած հաճընցիներուն օգնութեան հասնելու այս կոչին կ'արձագանգեն 80 վրիժառու, անձնուրաց ֆետայիներ Սիսի Ազգային Միութեան

գրասենեակին առջեւ: Ասոնցմէ շատերը արդէն նախապէս քրծուած ռազմիկներ էին դեռ 1918-ի Արարայի ճակատամարտէն: «Կիլիկիան մերն է, գայն պիտի չլքենք» նշանաբանով, անոնք դէպի Հաճըն կը մեկնին: Իրենց հետ դրամ ու քորիներու վրայ բեռնուած առատ ռազմամթերք եւ ուտեստեղէն կը տանին: Խիզախ Հաճընը չորս կողմէն պաշարուած էր թուրքերով: Արտաքին աշխարհին հետ հաղորդակցութեան կապերը խզուած էին: Հաճընցիք առանձինն կենաց եւ մահու պայքար կը մղէին դարաւոր թուրք թշնամիին դէմ: Ըստ Սիսի Ազգային Միութեան, «Ութսուններ»ը մէկ տարուան համար բաւարարող ռազմամթերք կը փոխադրէին Հաճըն:

Բայց աւա՛ղ, ֆրանսական գրաման իշխանութիւնը հայ կամաւորներու գունդին շարժումները մատնած էր թուրք թըշնամիին: Արդարեւ, Սիսէն 8 ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող «Ազնաի Պարանոց» կոչուած կիրճին մէջ, նախօրօք դարանակալած թուրքերը պաշարման տակ կ'առնեն 80 քաջերը եւ անխնայօրէն կը հարուածեն անոնց: Երկուստեք հրացանաձգութիւն եւ ջարդ կը սկսին: «Ութսուններ»ու ջոկատը ամբողջովին կ'ոչնչանայ՝ տակաւին Հաճըն չմտած... Միայն քանի մը մարտիկներ կռուելով կը նահանջեն եւ 22 Մարտ 1920-ին կը հասնին Սիս՝ բօթաբեր լուրով: Ազգին սուգը մեծ կ'ըլլայ:

Հեղինակը՝ Անդրեաս Գարամանեանը կը յիշէ անունները կարսպազարցի խոստմնալից, կայտառ քանի մը երիտասարդներու, որոնք մասնակցած էին «Ութսուններ»ու արշաւանքին՝ խումբին դրօշակակիրը՝ Խորէն Շահանեանը (Անդրեաս Գարամանեանի հօրաքրոջ որդին), Յովհաննէս Թարլաքեանը, Կարապետ Բեհեւեանը, Կարս Պազարի Թորգոմեան Վարժարանի ուսուցիչներէն Գրիգոր Առաքելեանն ու Փանոս Իսկահատեանը:

Առաջին Աշխարհամարտը վերջ գտած էր: Մեծ տէրութիւնները աւարի ու կողոպուտի ծածուկ ժողովներ կը գումարէին: Դաշնակիցներու յաղթանակին համար հազարաւոր հայ երիտասարդներ զոհ գացած էին: Երբեմնի դաշնակից մեծերուն միջեւ ստեղծուած հակամարտութեանց հետե-

ւանքով, Ֆրանսա կը պարպէ Կիլիկիան եւ զայն կը յանձնէ քուրքերուն: Խոստումնադրուծ Դաշնակիցները իրենց փոքր դաշնակիցը՝ Հայաստանն ու Կիլիկիան ընդմիշտ կը լքեն:

Ըստ հեղինակին, կարսպագարցիները Լիբանանի, Սուրիոյ, Յունաստանի, Հայաստանի, Պուլկարիոյ եւ զոյգ Ամերիկաներուն մէջ կը ցրուին (էջ 140):

Հոս կ'արժէ վերապատմել ականատեսի վկայութիւն մը, զոր Անդրէաս Գարամանեան Արժանթինի մէջ լսած է վերապրող հայ երիտասարդի մը՝ Հայկի բերնէն ու զայն նըկարագրած այս գիրքի 32-36-րդ էջերուն մէջ՝ «Զգայացունց Վկայութիւն Մը» խորագիրին տակ:

15 որբեր, արդէն չափահաս դարձած, հաւաքուած էին իրենցմէ մէկուն տան մէջ: Անոնք կարգով կը սկսին պատմել, թէ իրենցմէ իւրաքանչիւրը ինչպէս ողջ դուրս եկած է Եղեռնի դժոխքներէն: Ստորեւ՝ անոնցմէ մէկուն՝ Հայկին վկայութիւնը՝ տեղ-տեղ մէջբերումներով անոր պատումէն («տաճիկ» բառը փոխարինած են «թուրք» բառով – Յ. Ի.):

Գոնիայի նահանգի Էրէլլիի շրջանի Մեճիտիէ գիւղին մարագին մէջ կը հաւաքեն 150 անպաշտպան հայեր՝ ծերեր, պառաւներ, երեխաներ եւ կանայք: Արիւնարբուները մտադրած էին զանոնք ողջ-ողջ այրել: Երբ յարդանոցը կրակի կու տան, 7-8 տարեկան խումբ մը երեխաներ, պատանի Հայկի առաջնորդութեամբ, խոյս կու տան հրդեհէն ու կ'ապաստանին քարայր մը, առանց գիտնալու, թէ վերջինս մայր արջի մը ու անոր երկու քոթոթներուն որջն է եղեր: «Լեղապատառ՝ քով-քովի եկանք, դողդոջելով զիրար հրմշտկեցինք, ապշահար, ոչ առաջ կրնայինք ընթանալ, ոչ ալ՝ ետ: Մահուան ուրուականին առջեւ կանգնած՝ կը սարսափէինք...», - կը վերյիշէ Հայկը: Մայր արջն ու քոթոթները կու գան եւ կը կանգնին որբերուն դէմ դիմացը: Մայր արջի «աչքերուն մէջ ցասումի, յուզումի եւ գրեթեան արցունքի կայլակներ կային... Ան իր բնագոյային շարժումներով մեզի հասկցուց, թէ ինքը մեզի օգտակար պիտի ըլլայ, զմեզ պիտի խնամէ, մեր վերքերը պիտի բուժէ եւ մեր ցաւերը պիտի ամոքէ», - կ'ըսէ այդ սարսափի պահերն ապրած

Հայկը: Մայր արջը իր ձագերը որբերուն քով ձգելով, անոնցմէ մէկուն ձեռքէն քաշելով միասնաբար դուրս կ'ելլէ քարայրէն: Քանի մը ժամ ետք անոնք կը վերադառնան բուժիչ խոտերով: Արջը այդ խոտերը կը ծամէ եւ խիստ կը դնէ որբերու վերքերուն վրայ: Ամէն առտու, գազանը անտառ երթալով՝ վայրի հատապտուղներ ու վայրի մեղր կը բերէ եւ անոնցմով կը սնէ որբերը: «Ժամանակի ընթացքին մեր վերքերը բուժուեցան», - կը նշէ Հայկը, աւելցնելով, թէ մարմնապէս կը կազդուրուին ու նոյնիսկ կ'ուռճանան՝ շնորհիւ մայր արջի իսկապէս ծնողական հոգածութեան: Իրիկուն մըն ալ, մայր արջը քարայր կը վերադառնայ՝ սարսափելի ոռնոցներով դղրդացնելով շրջապատը. ան իր շարժումներով որբերուն կը հասկցնէ, թէ որսորդները սպաննած են իր ձագերը: «Շոյեցինք, գգուեցինք, յոյժ աշխատեցանք մխիթարել զինքը», - կ'ըսէ Հայկ: Սակայն որբերուն բոլոր ճիգերը ապարդիւն կը մնան: «Այն գիշերը յրմացանք, սգաւոր մայր արջին ընկերացանք որպէս հսկումի գիշեր, իր սպաննուած մատղաշ ձագերուն համար. մենք ալ լացինք խեղդածայն, վասնզի ընտելացած էինք անոնց հետ, մեր ալ մայրն էր եղած մեր մղձաւանջի եւ տուայտանքի օրերուն...», - խոր յուզումով կը վերյիշէ Հայկը: Յաջորդ առտու մայր արջը, սովորականին նման դուրս կ'ելլէ քարանձաւէն, սակայն այլեւս չի վերադառնար... Անոր վերադարձը մինչեւ ուշ գիշեր ի գուր սպասած եօթը հայ որբուկները կ'ենթադրեն, թէ որսորդները զայն ալ սպաննած են: Որբերը կը մտածեն առտուն դուրս գալ ու փնտռել երեքին դիակները՝ զանոնք քարայրին մէջ պատշաճ ձեւով թաղելու համար՝ զանոնք ողողելով իրենց դառնաղի արցունքներով, քանի որ մայր արջը զիրենք՝ «թուրք ցեղասպաններու ձեռքէն հալածուող հայ խլեակները» գորգուրած էր՝ հարազատ մօր նման: Սակայն, արեւածագին, հովիւներու գամփռները կը յայտնաբերեն որբուկներուն հետքը, սաստիկ կերպով կը հաչեն ու իրենց տէրերուն ուշադրութիւնը կը հրաւիրեն հայ երեխաներուն վրայ: Թուրք մանկահասակ հօտաղները, ահաբեկուած հայ տղեկներուն քանակէն, անմիջապէս կը փախչին: Հաւանաբար անոնք լուր

կու տան որսորդներուն, վերջիններս ալ՝ թուրք ոստիկաններու, որոնք կու գան, կը պաշարեն քարայրը, ապա ներս կը մտնեն «Փոխանակ մեր վրայ մարդկային խիղճ ու գութ ունենալու, ընդհակառակը՝ թուրքերու յատուկ լրբութեամբ մեր վրայ յարձակեցան, մեզ գանակոծեցին, մեր թելերը շղթայեցին, սովահար ու հետիոտն՝ ժամերով կիզիչ արեւուն տակ, գիւղ մը տարին՝ թուրք ազարակատիրոջ մը յանձնեցին, որ զմեզ թրքացնեն», - իր վկայութիւնը կ'աւարտէ երբեմնի որբ, այնուհետեւ Արժանքին հաստատուած Հայկը:

Բ. հատորին նկարագրութիւնը:

Անդրեաս Գարամանեան իր երկրորդ հատորով ընթերցողին կը փոխանցէ յաւելեալ տեղեկութիւններ Կարս Պազար քաղաքին մասին եւ ուրիշ վայրերու կոտորածներուն վերաբերեալ վկայութիւններ կը ներկայացնէ: Վերջիններուս առնչութեամբ կ'արժէ անդրադառնալ գիրքէն երեք գլուխներու.

«Դերերը Կարսպազարուիներու» (էջ 56-61).- Մինչեւ օսմանեան սահմանադրութեան վերահռչակումը, Կարս Պազարի իգական

սեռը տուններէն դուրս չէր ելլեր ընդհանրապէս: Թուրքերը գեղեցիկ աղջիկները եւ հարսերը կ'առեւանգէին ու հայերէն խօսողներու լեզուն կը կտրէին: Դըպրոցներուն մէջ հայատառ թրքերէն կը սորվէին միայն: Կարսպազարուիին սնած, մեծցած է հայկական տոհմիկ բարքերով, կառչած է ծննդավայրին եւ քրիստոնէական հաւատքին: Երբ պայմանները ներած են, ան իր զաւակներն ու թոռները հայկական կրթարաններ դրկած է՝ հայ գիրն ու գրականութիւնը սորվելու: Երբ դեռատի սերունդը հայերէն կը թոթովէր ու կ'երգէր, կարսպազարուիին ուրախութեամբ կը լեցուէր: Սահմանադրութեան վերահռչակումէն ետք,

կարսպազարցին կը սկսի իր օրրանին մէջ հայկական ուսումնարաններ յաճախել մեծ եռանդով: Ապա ան Հաճըն, Այնթապ եւ Չորք Մարզպան կը մեկնի՝ բարձրագոյն ուսման եւ հայոց լեզուի, պատմութեան ու մշակոյթի խորացուած գիտութեան հետեւելու:

Քեմալական շարժման ծաւալումով, հայերը օր մը, կէս գիշերին, լքելով տուն, տեղ եւ նիւթական հարստութիւն, կիսամերկ, բոպիկ, իրենց սրտահատորները կռնակը շալկած, ձմրան ցուրտին փախած էին Կարս Պազարի շրջակայքի ազարակներէն, գիւղերէն ու աւաններէն ու եկած Կարս Պազար:

Տարագրութեան հեռաւոր, ճահճոտ, տղմուտ եւ մրոտ վրանակայաններուն մէջ իսկ, քաղցած, կմախքացած ու դալկահար կարսպազարուիին իր պատիւն ու նկարագիրը բարձր պահած էր: Ան իր աչքերով տեսած էր իր ամուսինին խողխողումը:

Կարսպազարուիին որպէս վրէժ իր քաջարի զաւակներն ու թոռները անհաւասար եւ ահեղ, գրկախառն կռիւներու մէջ մետած էր թուրքին դէմ՝ ծննդավայրի եւ իր անձի պաշտպանութեան համար, ինչպէս, օրինակ, 1909-ին՝ Կարս Պազարի հերոսական ինքնապաշտպանութեան ընթացքին, 1918-ին՝ Արարայի ճակատամարտին մէջ, 1920-ին՝ հերոսական Հաճընի օգնութեան փութացող «ութսուններ»ու խումբին մէջ եւ այլն:

Կարսպազարցի յանդուգն մայրեր իրենց մանուկները կտրծքերնին սեղմած, Տէր Զօրի անապատներուն մէջ պապական ու սոված կը մեռնէին: Շատերն իրենց երեխաներով խիզախաբար Եփրատի ջուրերուն կը յանձնուէին կամ լեռներու բարձրունքներէն խոր վիհեր կը գահավիժէին: 1920 թուականին, կարսպազարցիները ձիւներու տակ իրենց բնօրրանէն դէպի Սիս կը նահանջեն հետիոտն:

Յարութիւն Թաղէոսեանի եւ անոր կնոջ սպանութիւնը (էջ 99-103).- Հեղինակը՝ Անդրեաս Գարամանեանը, քանի մը վերապրողներու հետ նստած կ'ըլլայ բնիկ ազշեհիրցի ծերունի

Յակոբ Գասպարեանի՝ Պուէնոս Այրէսի Լիմիտըս արուարձանին մէջ գտնուող դերձակատան մէջ, ուր անոնք կը գրուցեն Մեծ Եղեռնին իրենց կրած տառապանքներուն մասին:

24 Ապրիլ 1915-ին, Ազէիի քաղաքէն առաջինը կ'արտրեն մեծահարուստ, ազգային բարերար, գորգավաճառ Յարութիւն Թադէոսեանը իր կնոջ ու դեռատի երկու դուստրերուն հետ: Քաղաքին հայերը ասկէ կը գուշակեն իրենց գլխուն գալիք աղէտը: Թադէոսեան ընտանիքին ուղեկցող ոստիկանները կը մերկացնեն զանոնք, կը կողոպտեն անոնց զարդեղէնը ու վայրագօրէն կը գանահարեն զանոնք՝ մինչեւ նուաղիլը: Այնուհետեւ, զանոնք կը սթափեցնեն՝ շարունակելու իրենց գազանութիւնները անոնց նկատմամբ: Լիրբերէն մէկը երեց դստեր ձեռքը կու տայ սուր մը ու անկէ կը պահանջէ զայն իր իսկ հօր փորը մխել՝ խոստանալով բաշխել դստեր կեանքը: Առաջարկ-պահանջէն սարսափահար պարմանուհին վար կը նետէ սուրը եւ դահիճին առջեւ ծունկի գալով՝ կը խնդրէ զինք ազատել նման քստմնելի արարք կատարելէ: Սակայն, վայրենիները չեն ուզեր լսել կիսախելագարած մանկամարդուհիին աղաչանքները, եւ սուրին կոթը անոր ձեռքը տալով, անոր ձեռքը կ'ուղղեն հօր որովայնին ուղղութեամբ եւ սուրը հոն կը մխրճեն: Մայրն ու կրտսեր դուստրը, ահաբեկուած այս սարսռալի տեսարանէն, գրեթէ փուլ կու գան եւ կը սպասեն իրենց դատաստանին: Մայրը կը թաւալի գետնի փոշիներուն մէջ՝ ինք ալ խելագարելով: Ասոր ի տես, վայրենիները սուր մը կու տան այս անգամ կրտսեր դստեր ձեռքը, անկէ պահանջելով նոյնը ընել մօր հետ, սպառնալով հակառակ պարագային զայն բզիկ-բզիկ ընել: Վերջինիս դժկամութեան վրայ, երեց դստեր ու հօր եղածին նման կը վարուին, եւ մայրն ու կրտսեր դուստրը գետին կը փռուին մօր արեան լճակին մէջ թաւալուելով: Երկու ոստիկաններ կ'առեւանգեն երկու քոյրերը, անոնց հետ կը կենակցին ու անոնցմէ զուակներ կը ծնանին: Առաջին Աշխարհամարտի աւարտէն ետք, երկու քոյրերը, իրենց դահիճ ամուսիններուն քով ձգելով իրենց զուակները, կը փախին Սուրիա, Հալէպի հայկական գաղթակայաններուն մէջ

կը հանդիպին իրենց համաքաղաքացի հայոց ու անոնցմէ յատերու հետ կը վերադառնան ծննդավայր: Քաղաքի հայոց առաջնորդարանին առջեւ, երկու քոյրերը բարձրաձայն կը ինկեկան: Այդ լսելով, Առաջնորդը դուրս կու գայ: Քոյրերը հայ եկեղեցականին կը խոստովանին իրենց ակամայ ծնողասպանութիւնը՝ թողութիւն խնդրելով: Առաջնորդը կ'աղօթէ անոնց համար, կը թողու անոնց մեղքերը եւ հաւաքուած, յուզուած ամբոխը կը ցրուի: Քոյրերը, թեթեւցած, կը մտնեն իրենց պապենական տունը քաղաքին մէջ: Քեմալականներու խղրանակէն քիչ ետք, 1922-ին, անոնք դարձեալ կը գաղթեն եւ նուաաստան կը հաստատուին:

«Աւագ Կէտիկեան (Խոնարի Հերոս Մը)» (էջ 140-143)

Աւագ Կէտիկեան ծնած է Հաճնոյ մօտակայ Շար գիւղը, 1884-ին: Ան իր ծնողներուն հետ Կարս Պազար հաստատուած էր: 1909-ին, Աւագ կը մասնակցի Կարս Պազարի հերոսական ինքնապաշտպանութեան: Ան կը պատմէ, թէ քաղաքին հայ երեւելիները հաճընցի ոստիկան Ճին Թորոսէն տեղեկացած են այդ տարուայ Աւագ Ուրբաթ օրը պատահելիք սպանդին ծրագիրը: Երեւելիները կ'որոշեն դիմել ինքնապաշտպանութեան, եւ առ այդ, կը զինեն հայերը: «Խրամներ բացինք, պատնէշներ կանգնեցունք»,- կը վերջիշէ Աւագ Կէտիկեան:

Խուժանը կը յարձակի կողոպուտի եւ սպանութեան մոլուցքով, բայց կ'ընկրկի՝ հանդիպելով բուռ մը հայ մարտիկներու կատաղի ինքնապաշտպանութեան՝ գետնին փռուած ձգելով բազմաթիւ դիակներ: «Ո՛չ մէկ հայ մեռաւ, ո՛չ մէկ տուն քանդուեցաւ, պարտէզներն ու ագարակներն ալ մնացին անձեռնմխելի...»,- կը վկայէ Կէտիկեանը: Կիլիկիոյ աղէտէն ետք տարածաշրջան ժամանած՝ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին պատուիրակութիւնը կ'այցելէ նաեւ Կարս Պազար, ուր կ'ընդունուի ինքնապաշտպաններու զինուած «սպայակոյտ»էն՝ Փանոս Գարամանեանի տան մէջ: Պատուիրակութեան քարտուղարուհի Զապէլ Եսայեանը հարց կու տայ, թէ Կարս Պազարը ինչպէ՞ս անկործան մնացած է ու կեանքը

կ'եռայ: Աւագն ու ուրիշ զինեալ երիտասարդներ, ոտքի կ'ելլեն եւ գրագիտուիին կը պատասխանեն. «Մենք նախօրօք գուշակած էինք մեր վրայ գալիք չար պատուհասը. ուստի պատրաստուեցանք մեր քաջագուն նախնեաց յանգոյն, զենքի դիմեցինք, յարատեւ զարկինք, ջարդեցինք, հալածեցինք եւ փախցուցինք...»: Վկայող Աւագ Կէտիկեանը, իր պատումին մէջ փակագիծ մը բանալով, համոզում կը յայտնէ, թէ թուրքը՝ «ըլլա՛յ օսմանեան, ըլլա՛յ իթթիհատական, քեմալական, հանրապետական, մինչեւ օրս եղած է տմարդի, յոխորտացող ու սնափառ՝ տկարին, տկլորին եւ տնանկին վերաբերմամբ, ինքզինքը ձեւացուցած է աշխարհի առջեւ մոնչող առիծ մը», իսկ իրմէ հզօրին առջեւ «դարձած է լոկ երկչոտ նապաստակ մը»:

Պատրիարքարանին յանձնախումբը «սպայակոյտ» էն կը քաղէ հաւաստի տեղեկութիւններ, զորս իրեն հետ Կ. Պոլիս կը տանի: Չապէլ Եսայեանը, իր կարգին, կը յայտնէ, թէ Կիլիկիոյ տարբեր վայրերու մէջ ականատես եղած են հայոց կոտորածներու սարսափելի հետեւանքներու, իսկ այն վայրերուն մէջ, «ուր ափ մը հայեր զենք բարձրացուցած են, բռունցք ցուցադրած են, փրկած են իրենց ինչքը, տուները, ընտանիքին պատիւը, անասունները, արջառները եւ դաշտերը, զերծ մնացած են կողոպուտէ, քանդումէ, հրկիզումէ...»: Եսայեանը «յանուն Պատրիարքարանին», կ'ողջունէ Կարս Պապարի «արի արանց սպայակոյտը եւ կռուող կտրիճները, որոնք կերտեցին հերոսամարտ մը՝ յախուռնօրէն, վճռական կամքով կանգնեցան նամարդ թշնամիին դիմաց եւ յաղթանակեցին...», - կը վկայէ իրադարձութեանց ականատես Աւագ Կէտիկեանը:

Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեան, «Մոռցուած Դէպքեր եւ Դէմքեր Հաճնոյ 1920-ի Հերոսամարտէն», տպարան «Արագ», Նիկոսիա-Կիպրոս, 1974, փոքր չափի 199 էջ:

Մեծ Եղեռնի դառնութեան թաժակը ցմրուր խմած հեղինակը՝ Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեան 1919-ին Հաճն վերադառնալով, իր մասնակցութիւնը կը բերէ իննամսեայ հերոսամարտին իբր Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ եւ զինուորական Բ. վաշտի հրամանատար:

Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեան ծնած է Հաճն, 1886-ի Նոյեմբերին: Հինգ տարեկանին ծնողքը զայն Երուսաղէմ կը տանին իբր ուխտաւոր: Ան Ս. Աստուածածնայ եկեղեցոյ կից Պապանէկ վարժապետին դպրոցը կը յաճախէ եւ 1904-ին շրջանաւարտ կ'ըլլայ: Նոյն տարին Ատանա կը մեկնի եւ «Մէքքէպի Իրատի» բրբական վարժարանը կը յաճախէ: 1906-ին իր հօր կերպասեղէնի խանութը կը ստանձնէ Հաճնոյ մէջ: Մեսրոպ տարին մէկ-երկու անգամ Չմիւռնիա եւ Պէյրութ ճամբորդելով, նորածնութեան յարմար ապրանքներ կը բերէ:

1914-1915 շրջանին բումէլիցի Քէրիմ պէյ անունով թուրք ոստիկան մը յաճախ Մեսրոպի խանութը կ'այցելէ: Մեսրոպ կը թարեկամանայ այս ոստիկանին հետ: Օր մըն ալ Քէրիմ պէյ Մեսրոպի խանութը կ'այցելէ բարձրաստիճան զինուորականներու հետ: Անոնցմէ Ատանայի ալայ գոմանտանը (զնդապետ) Հիւսէյն Աւնի պէյը Մեսրոպ Շխրտըմեանի հանդէպ վատօրէն կը նախապաշարուի անոր մականունը լսելով: Արդարեւ, նոյն մականունով երկու հոգի փախստական դարձած էին:

Այս հանդիպումն քանի մը օր ետք, 8 Մայիս 1915-ին, *գոմանտան* Հիւսէյն Աւնի պէյ բոլոր հաճընցի հայոց կը հրամայէ իրենց զենքերը յանձնել՝ խոստանալով զանոնք հանգիստ թողուլ Հաճընի մէջ։ Ընդառաջելով հրամանին, ժողովուրդն իր ունեցած զենքերը կը տանի ու կը յանձնէ։ Մեսրոպի հայրն ալ կը տանի զենքերը եւ տուն կը վերադառնայ, մինչ իրենց զենքերը յանձնած ուրիշներ կը բանտարկուին կասկածի տակ առնուելով, թէ պահուած ուրիշ զենքեր ալ ունին։

Յաջորդ օրը երկու թուրք ոստիկան Մեսրոպի տունը գալով, զայն կը տանին ոստիկանատուն, ուր անկէ զենքեր կը պահանջեն։ Հիւսէյն Աւնի տեղեակ էր, թէ Մեսրոպ 309 տիպի գերմանական «Մաուզեր» ատրճանակ մը ունէր։ Սարգիս Շնորհաւորեան անունով հաճընցի մը մատնած էր այս զենքին մասին։ Սակայն Մեսրոպ ատրճանակը ուրիշի մը վաճառած էր արդէն։ Չհամոզուելով այս փաստին, թուրքերը Մեսրոպ Շխրտըմեանը խիստ հարցաքննութեանց եւ սաստիկ ծեծի կ'ենթարկեն։

Մեսրոպ Շխրտըմեան բանտին մէջ շաբաթներով չարանքներ կը կրէ։ Այս միջոցին, բոլոր հայերը կը բռնադադրեցուին։ Բանտարկեալներէն շատեր, ազատ արձակուելով, իրենց ընտանիքներուն կը միանան՝ աքսորուելու համար։ Տասներկու հոգի, ներառեալ Մեսրոպը, բանտը կը մնան։ Յաջորդ օրը ազատ կ'արձակեն անոնցմէ տասը հոգի, որոնք իրենց ընտանիքներուն կը միանան աքսորի ճամբուն վրայ։ Բանտը կը մնան միայն Տիգրան Շխրտըմեանն ու Արշակ Կէչիճեանը, զորոնք Սիս փոխադրելու ժամանակ, թուրքերը ճամբան կը սպաննեն Ազ Գայա գիւղին մօտ։

Մեսրոպ Շխրտըմեան կարաւանին հետ մէկ ամիս ետք Հալէպ կը հասնի։ Թրքերէն գրել-կարդալ գիտնալուն համար գործ կը ճարէ. Տէր Զօր կամ Տամասկոս աքսորուողներուն հաց կը բաշխէր եւ անունները կ'արձանագրէր։ Մէկ տարի այս գործին մէջ մնալով Մեսրոպ հազարաւոր հայոց կեանքը կը փրկէ։ Օր մը Բերիոյ թեմի Առաջնորդարանէն կ'իմանայ, թէ Կ. Պոլսէն աքսորուած 204 հայ մտաւորականներ Գարլըք

(Գարլըխ) կը գտնուին։ Ան իր օգնական պաշտօնեաներն իրեն հետ առնելով՝ անոնց հաց կը տանի։ Կ. Պոլսէն դրկուած նաւակով մը հայ պատասխանատուներ կը յանձնարարէին, որ Գարլըքի այդ ձերբակալուած մտաւորականներէն վեց որոշակի անձեր փրկեն՝ ամէն միջոց գործադրելով։ Մեսրոպ Գարլըքի ոստիկաններուն չափուշը՝ արար Իզգէթը կաշառելով կը համոզէ այդ վեց հոգին ազատել։ Մեսրոպ փրկուածներն իրեն հետ առնելով՝ Հալէպի Առաջնորդարան կը հասցնէ։ Թաղականները եւ քահանան կ'առաջարկեն Մեսրոպը միթապէս վարձատրել, բայց վերջինս կը մերժէ՝ ազգին օգտակար ըլլալը նուիրական պարտականութիւն մը նկատելով։

Ճեմալ փաշայի հրամանով՝ Մեսրոպ ընտանեօք Համա կը փոխադրուի։ Բերիոյ թեմի Առաջնորդական Տեղապահ Թարութիւն Աւագ Քահանայ Եսայեան անոր կ'առաջարկէ քիչ մը եւս Հալէպ մնալ։ Ուստի Մեսրոպ Հալէպ կը վերադառնայ։ Ամիս մը ետք, Արամ Թերզեան (վերջէն՝ Արամ Կայծակ) Մեսրոպի կը հաղորդէ, թէ *սելիաթի* (աքսորի) ընդհանուր մեծաւորը՝ Էյուպ պէյը հայ մտաւորականներ ազատած էր Տէր Զօր աքսորուելէ։ Նախապէս երբ Արամ Թերզեան մահամերձ վիճակի մէջ Գարլըք հասած էր, Մեսրոպ անոր կեանքը փրկած էր։ Արամ այժմ Մեսրոպի ըրած բարիքը կը հատուցէր։ Մեսրոպ պաշտօնեաներու մեծաւոր (*պաշմեմուր*) Խուրշիտ պէյի մօտ երթալով, Համա մեկնելու արտօնութիւն կը վերցնէ։ Տեղին է յիշել, թէ Մեսրոպ Շխրտըմեան բազմաթիւ հայ տարագիրներու կեանքեր փրկելէ զատ, մեծ ծառայութիւններ մատուցած է Հալէպի Առաջնորդարանին։

Մեսրոպ կը մեկնի իր ընտանիքին մօտ՝ Համա։ Երեք ընկերներով ան Համայի մէջ կը զբաղի բուրդի գործով եւ հազարաւոր գաղթական հայ կիներ այդ գործին մէջ կ'աշխատցնէ։ Ան տասը հայ տարագիրներու արտօնագիր (*վեսիքա*) կը դասաւորէ իբրեւ գործարանին պաշտօնեաները եւ անոնք կը սկսին ազատօրէն շրջիլ քաղաքին մէջ։ Երկուքուկէս տարի այս գործը շարունակելով, երեք ընկերները դժուար օրերը կ'անցընեն եւ հազարաւոր հայ կիներու աշխատանք

ապահովելով՝ անոնց կեանքը կը փրկեն:

1918-ի Նոյեմբերին Ա. Համաշխարհային Պատերազմը վերջ կը գտնէ: 1919-ին Մեսրոպ Շխարտըմեան ընտանեօք նախ Ատանա՝ եւ ապա Հաճըն կը մեկնի: 1915-ի Մայիսին հայոց բռնազաղթէն ետք թուրքերը Հաճնոյ հայոց 6000 տուները հրկիզած էին: Ատանայի կուսակալութեան հրամանով, հազիւնուորներու չբռնազաղթեցուած ընտանիքները կեդրոնացուած էին Հաճնոյ հիւսիսային կողմի Կէլիկ եւ Գոփուշ թաղերուն մէջ:

Հաճընէն 1915-ին տեղահանուած 30,000 հայերէն միայն 8-10,000-ը 1919-ին կը վերադառնայ: Անոնք սկիզբը կու գան Ատանա, բայց ֆրանսական իշխանութիւնները կը հրամայեն եւ կը ստիպեն, որ հաճընցիք բնօրրան վերադառնան: Տուներուն հրկիզուած ըլլալուն պատճառով, երկու-երեք ընտանիք մէկ տան մէջ կը բնակին:

Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին տարեդարձը 28 Մայիս 1919-ին մեծ շուքով կը տօնախմբուի Հաճնոյ մէջ:

1919-ի Յուլիսին խումբ մը դաշնակցական, քիչ ետք՝ նաեւ հնչակեան կամաւոր երիտասարդներ Հաճըն կը ժամանեն Ատանայէն: Վերջինները Զօրավար Անդրանիկի բանակին մէջ ծառայած էին: Ասոնցմէ էին Զանիէլ Թորոսեանն ու վանեցի Արշակ Սահակեանը: Բոլորն ալ կը տեղաւորուին Սահակ-Մեսրոպեան Վարժարանի շէնքին մէջ, որ կառուցուած էր 1914-1915-ին՝ Առաջնորդ Պետրոս Արք. Սարաճեանի ջանքերով:

Հայ կամաւորներու սխալ մէկ արարքը Հաճնոյ մօտ գտնուող երկու չերթեզ գիւղերու բնակիչներուն թշնամութեան պատճառ կը դառնայ: Նախապէս Հաճընն ու շուրջի հայկական Շար գիւղը սերտ յարաբերութիւններ հաստատած էին այդ չերթեզներուն հետ: Կամաւորները կոպիտ սխալ թոյլ տուած էին Հաճընէն դէպի հիւսիս գտնուող Օպրուխ կոչուող վայրին մէջ չերթեզ պէյ մը սպաննելով: Հաճընէն դէպի հիւսիս գտնուող Շարտէրէի գոտ հայաբնակ գիւղերը Հաճնոյ պաշարումի օրերուն կրնային մեծապէս օգտուիլ չերթեզներէն,

սակայն դժբախտաբար այդպէս պիտի չըլլար: Չերթեզները ոչ միայն բարեկամ էին հայոց, այլեւ՝ մասամբ մըն ալ՝ թրքատեաց: Այս դէպքէն ետք անոնք հայատեաց կը դառնան:

Պօղոս Թուրսարգիսեան (յետագային՝ *քոլոնէլ* Պօղոս պէյ) 100-150 հայերէ եւ թուրքերէ բաղկացած հետիոտն եւ ձիաւոր վաշտ մը կազմելու հրահանգ կը ստանայ Միսի ֆրանսական իշխանութիւններէն: Կառավարական գործերը ինտզիտէ կը կանոնաւորուին:

Պոլսոյ թրքական իշխանութիւնները Արմենակ Քիրէճեանը Հաճըն կը դրկեն իբր *գայմագամ*: Այս քայլէն դժգոհ հաճընցիք կը դիմեն Ատանայի ֆրանսական իշխանութեանց, որոնք կ'ըսեն, թէ Քիրէճեանի *գայմագամ* նշանակումը կատարուած է իրենց հաւանութեամբ: Քիրէճեան վաթսունոց, թրքաբարոյ եւ կաշառակեր մէկն էր: Ամիսներ տեւող ընդդիմութենէ ետք, հաճընցիք կը յաջողին Արմենակ Քիրէճեանի տեղ Կարապետ Չալեանը բերել տալ իբր *գայմագամ*: Չալեան այս պաշտօնը կ'ընդունի՝ իր հայրենակիցներուն նկատմամբ ունեցած սէրէն մղուած: Ան կ'ուզէր, որ հայերն ու թուրքերը համերաշխօրէն ապրին:

Պօղոս Թուրսարգիսեան Միս փոխադրուած էր եւ անոր տեղ ստեցի հարիւրապետ Կարապետ Լաչինեանը պաշտօնի կոչուած: Յաբէք Հարունեանը ոստիկանապետ (*փոլիս քոմիստր*) նշանակուած էր:

Կարապետ Չալեանը հայրենասէր եւ իմաստուն մարդ մըն էր: Ան բոլոր հարցերը կը լուծէր հնարագիտութեամբ: Հեղինակը՝ Մեսրոպ Շխարտըմեանը կարգ մը հայ անհատներու գործերը կը նկարագրէ ինքնաքննադատաբար: Մուսթաֆա Քեմալի տրամադրութիւններն ու թուրքերը կազմակերպելու եւ զինելու անոր պատրաստութիւնները ակնյայտ էին:

1920-ի Յունուարին Հաճըն կը ժամանէ Զօրավար Անդրանիկի բանակի ձիաւորներու վաշտապետ, բնիկ կեսարացի Սարգիս Ճեպեճեանը (Ճեպեճի): Այդ օրերուն, Հաճընէն հայ մը էվերէկցի Ղաճալիլի Օսմանին հետ անձնական խնդիր մը ունեցած էր, վերջինս ալ Մուսթաֆա Քեմալի մօտ երթալով՝

Հաճնոյ շուրջ գտնուող թրքաբնակ գիւղերը զինելու արտօնութիւն ստացած էր: Այս իրողութեան լոյսին տակ, Հաճնոյ Առաջնորդ Պետրոս Արք. Սարաճեանը քաղաքին երեսելիներն իր մօտ կը հրաւիրէ՝ խորհրդակցելու: Ժողովին իբրեւ արդիւնք, Ճեպեճին, Տօքթ. Թերզեանը եւ Մեսրոպ Շխրտըմեանը Հաճնոյ երիտասարդութիւնը կը սկսին կազմակերպել: Ձենքի ընդունակ 600 երիտասարդ կը գտնուի, 150 հոգի՝ դիրքեր պատրաստելու կարող, 40 պատանիներ ալ՝ իբրեւ նամակատար: 11 անձերէ բաղկացած Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդ մը կը կազմուի Առաջնորդ Սրբազան Հօր նախագահութեամբ: Միւս անդամներն էին. Միհրան Գալեան՝ ատենապետ, Սարգիս Ճեպեճեան՝ զինուորական ընդհանուր հրամանատար, Յակոբ Չայճեան՝ ատենադպիր, Միհրան Մանիսաճեան, Կարապետ Օղլութեան, Գրիգոր Սըվշըմեան, Ռուբէն Երկար, Պետրոս Թերզեան, Հաճի Տրդատեան, Տիգրան Ճիլերճեան եւ Մեսրոպ Շխրտըմեան:

Խորհուրդը վաշտեր կազմելու եւ կառավարելու իրաւասութիւններ կու տայ Սարգիս Ճեպեճեանին: Հաճնի հիւսիսի Գոփուշ թաղի վաշտապետ կը կարգուի Կարապետ Օղլութեանը, հիւսիս-արեւելեան կողմը գտնուող Կելիկ թաղի վաշտապետ՝ վանեցի Արշակ Սահակեանը: Կարապետ Օղլութեանի նահատակութենէն ետք, եռկատցի Չանիէլ Թորոսեանը զայն կը փոխարինէ: Հեղինակը՝ Մեսրոպ Շխրտըմեանը Մանըսխանէն մինչեւ Սուրբ Սարգիսի կամուրջը երկարող ամբողջ արեւելեան ճակատի շրջանի վաշտապետ կը նշանակուի: Հարաւային շրջանի վաշտապետ կը կարգուի նիկոմեդիացի Մկրտիչ Մանասէեանը, արեւմտեան կողմի համարձայնապէս նիկոմեդիացի Վահան Ալթունեանը, 60 ձիաւորներու վաշտապետ՝ Պետրոս Թերզեանը:

Բոլոր վաշտերն իրենց գործին կը սկսին եւ անհրաժեշտ կարգադրութիւններ կ'ընեն: Գիշերները գաղտնօրէն մարզանքներ կը կատարեն: Բոլորն ալ շուտով զինուորական կեանքի կ'վարժուին:

Հեղինակը հոս միջանկեալ կը պատմէ Արմենակ Քիրէճ-

եանի եւ անոր օգնական Պօղոս Թուրսարգիսեանի կաշառակերութեան մասին: Բռնագաղթէն ետք, բնիկ հաճնցի թուրք մը՝ Քէլ Հաճին, Հաճն մնացող 1000-է աւելի այրի կանանց եւ զինուորներու ընտանիքներուն շատ անվայել վերաբերմունք յայտնուած էր, ուստի ֆրանսական իշխանութիւնները զայն քանտարկած էին Հաճնի մէջ: Քէլ Հաճիի կինը Ազգային Խորհուրդի ատենապետ Աւետիս Չաւտարեանին 200 ոսկի կաշառք խոստանալով, իր ամուսնոյն ազատ արձակումը խնդրած էր: Աւետիս մերժած էր այս առաջարկը եւ գաւառապետ Արմենակ Քիրէճեանին հաղորդած էր իրողութիւնը: Քիրէճեան յաջորդ օրն իսկ իր օգնական Պօղոս Թուրսարգիսեանին հետ միասին Քէլ Հաճիի կնոջմէն 200 ոսկին առնելով, անոր ամուսինը ազատ արձակել տուած էր:

Մեսրոպ Շխրտըմեան Հաճնոյ ոստիկանութեան հրամանատարներուն ապօրինի գործունէութեան ալ կ'անդրադառնայ: Քանի մը անհատներու անպատասխանատու արարքները Հաճնի հայոց ինքնապաշտպանութեան գործի վնասման պատճառ կը դառնան:

Կարապետ Չալեան շուտով կը նկատէ ֆրանսական իշխանութեանց անբարեացակամ վերաբերմունքը: Չալեան իրանսացիներուն հասցէագրած իր գրաւոր նամակներուն պատասխանը բերանացի կը ստանար: Ան կը դժգոհի ֆրանսացի պատասխանատուներուն արտայայտութիւններէն եւ երկդիմի վարմունքէն ու այս իրողութիւնը կը յայտնէ Առաջնորդարանին մէջ տեղի ունեցած ժողովին ընթացքին: Ժողովականները կը կազմեն պատուիրակութիւն մը, որ Ատանա երթալով այս իրողութիւնը Կիլիկիոյ ֆրանսացի կառավարիչ գնդապետ Էտուար Պրեմոնին պիտի փոխանցէր: Պատուիրակութիւնը Ատանա կը մեկնի եւ նախ Միհրան Տաւատեանը կը տեղեկացնէ ու ապա միասնաբար կը ներկայանան Պրեմոնին եւ անոր կը յայտնեն պատգամը: Հերթական կցկտուր եւ անյստակ խոստումներ լսելով՝ պատուիրակութեան անդամները Պրեմոնէն դժգոհ կը բաժնուին: Ատանայի մէջ պատուիրակութիւնը Սահակ Կաթողիկոսին ընկերակցութեամբ,

Հաճնոյ շուրջ գտնուող թրքաբնակ գիւղերը զինելու արտօնութիւն ստացած էր: Այս իրողութեան լոյսին տակ, Հաճնոյ Առաջնորդ Պետրոս Արք. Սարաճեանը քաղաքին երեւելիներն իր մօտ կը հրաւիրէ՝ խորհրդակցելու: Ժողովին իբրեւ արդիւնք, Ճեպեճին, Տօքք. Թերզեանը եւ Մեսրոպ Շխրտըմեանը Հաճնոյ երիտասարդութիւնը կը սկսին կազմակերպել: Ձենքի ընդունակ 600 երիտասարդ կը գտնուի, 150 հոգի՝ դիրքեր պատրաստելու կարող, 40 պատանիներ ալ՝ իբրեւ նամակատար: 11 անձերը բաղկացած Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդ մը կը կազմուի Առաջնորդ Սրբազան Հօր նախագահութեամբ: Միւս անդամներն էին. Միհրան Գալեան՝ ատենապետ, Սարգիս Ճեպեճեան՝ զինուորական ընդհանուր հրամանատար, Յակոբ Չայճեան՝ ատենադպիր, Միհրան Մանիսաճեան, Կարապետ Օղլութեան, Գրիգոր Սըվշըմեան, Ռուբէն Երկար, Պետրոս Թերզեան, Հաճի Տրդատեան, Տիգրան Ճիլերճեան եւ Մեսրոպ Շխրտըմեան:

Խորհուրդը վաշտեր կազմելու եւ կառավարելու իրաւասութիւններ կու տայ Սարգիս Ճեպեճեանին: Հաճնի հիւսիսի Գոփուշ թաղի վաշտապետ կը կարգուի Կարապետ Օղլութեանը, հիւսիս-արեւելեան կողմը գտնուող Կէլիկ թաղի վաշտապետ՝ վանեցի Արշակ Սահակեանը: Կարապետ Օղլութեանի նահատակութենէն ետք, եռկատցի Չանիէլ Թորոսեանը զայն կը փոխարինէ: Հեղինակը՝ Մեսրոպ Շխրտըմեանը Մանըսխանէն մինչեւ Սուրբ Սարգիսի կամուրջը երկարող ամբողջ արեւելեան ճակատի շրջանի վաշտապետ կը նշանակուի: Հարաւային շրջանի վաշտապետ կը կարգուի նիկոմեդիացի Մկրտիչ Մանասէեանը, արեւմտեան կողմի համարձայնապէս նիկոմեդիացի Վահան Ալթունեանը, 60 ձիաւորներու վաշտապետ՝ Պետրոս Թերզեանը:

Բոլոր վաշտերն իրենց գործին կը սկսին եւ անհրաժեշտ կարգադրութիւններ կ'ընեն: Գիշերները գաղտնօրէն մարզանքներ կը կատարեն: Բոլորն ալ շուտով զինուորական կեանքի կ'վարժուին:

Հեղինակը հոս միջանկեալ կը պատմէ Արմենակ Քիրէճ-

եանի եւ անոր օգնական Պօղոս Թուրսարգիսեանի կաշառակիրութեան մասին: Բռնագաղթէն ետք, բնիկ հաճնցի թուրք մը՝ Քէլ Հաճին, Հաճն մնացող 1000-է աւելի այրի կանանց եւ զինուորներու ընտանիքներուն շատ անվայել վերաբերմունք լոյց տուած էր, ուստի ֆրանսական իշխանութիւնները զայն լսանարկած էին Հաճնի մէջ: Քէլ Հաճիի կինը Ազգային Խորհուրդի ատենապետ Աւետիս Չաւտարեանին 200 ոսկի կաշառք խոստանալով, իր ամուսնոյն ազատ արձակումը խնդրած էր: Աւետիս մերժած էր այս առաջարկը եւ գաւառապետ Արմենակ Քիրէճեանին հաղորդած էր իրողութիւնը: Քիրէճեան յաջորդ օրն իսկ իր օգնական Պօղոս Թուրսարգիսեանին հետ միասին Քէլ Հաճիի կնոջմէն 200 ոսկին առնելով, անոր ամուսինը ազատ արձակել տուած էր:

Մեսրոպ Շխրտըմեան Հաճնոյ ոստիկանութեան հրամանատարներուն ապօրինի գործունեութեան ալ կ'անդրադառնայ: Քանի մը անհատներու անպատասխանատու արարքները Հաճնի հայոց ինքնապաշտպանութեան գործի վնասման պատճառ կը դառնան:

Կարապետ Չալեան շուտով կը նկատէ ֆրանսական իշխանութեանց անբարեացակամ վերաբերմունքը: Չալեան ֆրանսացիներուն հասցէագրած իր գրաւոր նամակներուն պատասխանը բերանացի կը ստանար: Ան կը դժգոհի ֆրանսացի պատասխանատուներուն արտայայտութիւններէն եւ երկդիմի վարմունքէն ու այս իրողութիւնը կը յայտնէ Առաջնորդարանին մէջ տեղի ունեցած ժողովին ընթացքին: Ժողովականները կը կազմեն պատուիրակութիւն մը, որ Ատանա երթալով այս իրողութիւնը Կիլիկիոյ ֆրանսացի կառավարիչ գնդապետ Էտուար Պրեմոնին պիտի փոխանցէր: Պատուիրակութիւնը Ատանա կը մեկնի եւ նախ Միհրան Տամատեանը կը տեղեկացնէ ու ապա միասնաբար կը ներկայանան Պրեմոնին եւ անոր կը յայտնեն պատգամը: Հերթական կցկտոր եւ անյստակ խոստումներ լսելով՝ պատուիրակութեան անդամները Պրեմոնէն դժգոհ կը բաժնուին: Ատանայի մէջ պատուիրակութիւնը Սահակ Կաթողիկոսին ընկերակցութեամբ,

երոպական պետութեանց հիւպատոսներուն կ'իմացնէ եղելութիւնը, սակայն անօգուտ...

Թուրքերը այս միջոցին Հաճընը կը պաշարեն: Թղթատարական (*փոսթա*) երթելէ կը դադրի: Հաճըն աշխարհէն կը մեկուսացուի: Սիսի ֆրանսացի կառավարիչ Անտրէ Թայարտա հեռագրատան միջոցաւ Կարապետ Չալեանի հետ հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէ: Անոր նպատակը Հաճընի ժողովուրդը Սիս փոխադրել էր, ուստի կ'ուզէր գիտնալ բնակչութեան թիւը, ինչպէս նաեւ ծերերու, անկարներու եւ երեխաներու թիւին համեմատութիւնը: Փոխադրութիւնը դժուար էր: Հայ ոստիկաններուն թիւը 6000 հոգի պաշտպանելու չէր բաւարարէր...: Թայարտա կը խոստանար օգնական ոյժ դրկել երկ հաճընցիք կարենային 15 օր դիմանալ եւ դիմադրել յարձակող թուրքերուն:

13-14 Մարտ 1920-ի գիշերը Կարապետ Չալեան Ատանա գտնուող Հաճնոյ պատուիրակութենէն կը ստանայ հեռագիր մը, որուն մէջ կը թելադրուի Հաճնոյ ողջ բնակչութիւնը Սիս փոխադրել, որովհետեւ ֆրանսացիք մերժած էին հայոց օգնութիւն հասցնել: Չալեան Հաճնոյ մեծամեծներն իր քով կանչելով, անոնց հետ կը խորհրդակցի, եւ երեք-չորս օրէն դէպի Սիս շարժելու համաձայնութեան կը յանգին: Կ'ըլլան այս որոշման ընդդիմացողներ, որոնք տրամաբանական հիմնքով վրայ յենելով, կը մատնանշեն առաջին՝ 1915-ի բռնագաղթը եւ յաջորդ չորս տարիներուն ճաշակած արքայականի դառն կեանքը: Կէսօրին Չալեան պատուիրակութենէն կը ստանայ երկրորդ հեռագիր մը, ուր խորհուրդ կը տրուէր անտեսել առաջին հեռագիրը եւ Հաճըն մնալ օգնութիւն սպասելու յոյսերով: Կարապետ Չալեան Հաճընէն ժողովուրդը հեռացնելու իր համոզումին վրայ կը մնայ, սակայն ժողովը կը ցրուի առանց յստակ որոշումի մը յանգելու:

Երկու հակասական հեռագիրներուն առեղծուածը աւելի ուշ կը պարզուի Մեսրոպ Շխրտըմեանի համար: Միւսին Տամատեան տեղեկանալով Պետրոս Արք. Սարաճեանի հեռագիրին մասին, անմիջապէս երկրորդ հեռագիր կը դրկէ

Ատանայէն Հաճըն, իր համոզումով՝ քաջալերական եւ ոչ թէ վիստեցնող: Սակայն այդ քաջալերանքին կողքին շօշափելի օգնութեան մը բացակայութիւնը Հաճընը եւ հաճընցիները աղետի կը մատնէ:

1920-ի Մարտին հաճընցիք երբ կ'իմանան քեմալականներու մարզուիլն ու զինուիլը Հաճնոյ հիւսիսը գտնուող գիւղերուն մէջ, Սիսի ֆրանսացի կառավարիչ Անտրէ Թայարտան տեղեակ կը պահեն: Վերջինս Հաճնոյ ձիաւորներու վաշտին կը հրահանգէ հիւսիսային գիւղերուն մէջ հետախուզութիւն մը կատարել եւ արդիւնքն իրեն իմացնել: Պետրոս Թերզեան իր ձիաւորներով կը սկսի այդ գիւղերը շրջիլ: Ֆրանսացիք կ'ուզէին հայերը ծուղակի մէջ ձգել՝ Թերզեանի թշնամի Ղամպերլի Օսմանին տեղեկացնելով այս շրջայցին մասին: Արդարեւ, Հաճնոյ ձիաւորներու վաշտը վերադարձի ճամբուն վրայ կիրճի մը մէջ կը շրջապատուի Ղամպերլի Օսմանին ոյժերուն կողմէ եւ ծանր բախումներ տեղի կ'ունենան: Հաճընէն Զանիէլ Թորոսեանը իր խումբով օգնութեան կը հասնի եւ հալոր կ'ազատին թակարդէն:

12 Մարտ 1920-ին, ճերմակ դրօշակ պարգած թուրք մը քեմալական ոյժերու ընդհանուր հրամանատար հազարապետ Կոզան օղլու Տողանի ստորագրութեամբ նամակ մը կը բերէ Խումլուէն Հաճըն: Թուրքերը կ'առաջարկէին ժողով մը գումարել միասնաբար: Անոնք կը շեշտեն, թէ ֆրանսացիք ինտանալու կը պատրաստուին եւ թէ իրենք հսկայ ոյժ ունին Հաճընը գրաւելու համար: Հայերը նամակին նամակով մը կը պատասխանեն: Դեպեճիին գրած պատասխան նամակը Մեսրոպ կը յանձնէ թուրք նամակաբերին: Այդ օրերուն, ֆրանսական պատերազմական օդանաւ մը Հաճընի վրայ թռիչք կը կատարէ եւ մէկ սնտուկ ռուսական փճացած փամփուշտ «կը նուիրէ» հայոց, իսկ թուրքերուն՝ շատ աւելին կը ձգէ:

Հրամանատար Դեպեճիի հրահանգով, Մեսրոպ Շխրտըմեան իր վաշտով Հաճընէն դէպի քիչ մը հիւսիս կ'ուղղուի՝ տեղանքը հետազօտելու համար: Չորս օր ետք Մեսրոպ իր վաշտով Հաճըն կը վերադառնայ եւ Թադէոս Թելեան իր

խումբով գայն կը փոխարինէ: Մեսրոպի վաշտին մէկ մասը Հաճնոյ արեւելեան ճակատը՝ Ս. Սարգիսի կողմը, Կէօյնիկ կողմում ձիւնապատ լեռները կը մեկնի, իսկ միւս մասը Մեսրոպի հետ Ս. Սարգիս վանքը կը մնայ: Սաստիկ ձիւնին պատճառով, Կէօյնիկի լեռներուն վրայ հաստատուած հայ զինուորները յաջորդ օրը Մեսրոպի հրահանգով Ս. Սարգիս կու գան:

1 Ապրիլ 1920-ին, թուրքերը զօրաւոր յարձակում մը կը գործեն Հաճնի շուրջ գտնուող հայոց լեռնային դիրքերուն վրայ եւ զանոնք կը գրաւեն: Հայերը քաղաք կը քաշուին: Ճեպեճեանի գնահատումով՝ ամենէն վտանգաւոր դիրքը Մեսրոպ Շխարտըմեանի պահպանած արեւելեան ճակատն էր, թէւ Մեսրոպն իր օգնական Ղարաճեհէննէմին (Արդէնպապ Բէշիշեան – խմբ.) հետ միասին արթուն կը հսկէր դիրքերը:

Սարգիս Ճեպեճեան յուսահատական մէկ պահուն կը մտածէ 25-30 հոգիով Հաճնէն դուրս գալ, որովհետեւ ունեցած ոյժերով կարելի չէր դիմանալ թշնամի բազմահազար հոգի հաշուող ոյժին: *Գայմազամ* Կարապետ Չալեան այս լուրը լսած ըլլալով, Ճեպեճեանը իր մօտ կը կանչէ եւ հարցերը կը յտակացնէ: Չալեան կ'առաջարկէ ամբողջ ժողովուրդը դուրս բերել: Սակայն ատիկա արդէն անկարելի էր եւ շատ ուշացած...

Հեռատես *գայմազամ* Կարապետ Չալեան Հաճնոյ բոլոր այլազգիները կառավարչատուն կը հաւաքէ եւ անոնց բարի կամեցողութիւն ցոյց կու տայ: Ան գիտէր, թէ պիտի գար այն օրը երբ այդ այլազգիները պիտի բարեխօսէին իրենց ազգակիցներուն եւ շատ հայոց կեանքերը պիտի փրկուէին: Չալեան Ճեպեճեանին հազարապետի աստիճան կը պարգեւէ:

Այդ դժնդակ օրերուն, հայ անհատներ կրկին սխալ արարքներ կը գործեն: Հազարապետ Սարգիս Ճեպեճեանը, Յովհաննէս Ժամկոչեանը եւ Արամ Կայծակը (Արամ Թերգեան) կառավարչատան մէջ հաւաքուած այլազգիները նեղ կացութեան կը մատնեն եւ անոնց մէջ սարսափ կը տարածեն... Չալեան Հաճնոյ երեւելիները ժողովի կը հրաւիրէ՝ այս յանցանքը քննելու համար: Յովհաննէս Ժամկոչեան իրեն

հետ զինուոր մը առած կ'երթայ Մեսրոպ Շխարտըմեանի տան մէջ բնակող Չալեանի քով ու անոր կը սպառնայ թրքավայել եւ անարգական խօսքերով: Մեսրոպ իր դիրքը ձգելով անմիջապէս տուն կը վերադառնայ եւ Յովհաննէս Ժամկոչեանը դուրս կը շարտէ՝ գրաւելով անոր ատրճանակը: Երբ Ճեպեճի իրողութեան տեղեակ կը դառնայ, Յովհաննէս Ժամկոչեանը կ'այսպէս իր վատ արարքին համար ու կը բարկանայ: Յովհաննէս Ժամկոչեանն ու Արամ Թերգեանը մինչեւ վերջ անուղղայ կը մնան:

Այդ դժնդակ օրերուն, Կարապետ Չալեան Ս. Յակոբայ վանքին մէջ զինուորները եւ ժողովուրդը խրախուսող ճառ մը կը խօսի: Ան միշտ արթուն կը հսկէր, որպէսզի յուսահատութիւն չտարածուի ժողովուրդին մէջ:

Արամ Թերգեանը Չալեանը դարձեալ կը նեղացնէ, գայն ստիպելով մասնակցիլ դիրքերուն վրայ կռիւներուն՝ հակառակ անոր 60 տարիքը անցած ըլլալուն: Մեսրոպ Շխարտըմեան կրկին այս հարցը անձամբ եւ բարօք կերպով կը լուծէ:

1920-ի Ապրիլի սկիզբն ու վերջը հաշտութեան եւ համաձայնութեան երկու փորձեր կը կատարուին օտար միսիոնարութեանց միջամտութեամբ: Թուրքերը կ'ուզեն, որ հայերն առանց որեւէ պայմանի զենքերը յանձնեն եւ թուրքերու զէրիշխանութեան տակ ապրին: Հայերը կը մերժեն եւ կ'առաջարկեն զենքերով Սիս հասնիլ եւ հոն յանձնել իրենց զենքերը: Այս առաջարկը թուրքերը կը մերժեն եւ կռիւները աւելի տաստկութեամբ կը շարունակուին:

Ընդհարումներուն ամենէն դժնդակ օրերուն, Սիսի հայ պատասխանատուները Հաճնոյ բնակչութիւնը Սիս փոխադրելու ծրագիր մը կը պատրաստեն, ինչպէս Կարս Պազարի հայերը փոխադրուած էին: Ասատուր Սաչեան («Հերոս») առանձինն Սիսէն Հաճն կը դրկուի այս լուրը Հաճնոյ հայոց հաղորդելու համար (այս մասին կարդալ «Վկայարան Հայկական Յեղասպանութեան», Գիրք Բ., էջ 28): «Հերոս»ը Հաճնոյ բոլոր թաղերը շրջելով եւ դիրքերը այցելելով՝ այս ծրագիրին լուրերով կը խրախուսէ կռուողները: «Հերոս»ը Սիս պիտի

վերադառնայ եւ քանի մը օրէն մեծ ոյժ մը ճամբայ պիտի ելլ մինչեւ Ազ Գայա, «Հերոս» անոնցմէ առաջ կրկին Հաճըն պիտի գայ, ներկայ մեր զինուորներու պաշտպանութեամբ պիտի քալենք դէպի Ազ Գայա եւ հոն եկող ոյժին միանալով՝ ամբողջ ժողովուրդը Սիս պիտի հասնի ապահով»:

«Հերոս»ը երբ Սիս կը վերադառնայ, կը տեսնէ թէ Սիսի ժողովուրդը ամբողջութեամբ, լքած է քաղաքը եւ ճամբայ ինկած դէպի Ատանա՝ ֆրանսական իշխանութեանց ստիպման տակ՝ Պէյրութէն սաւառնակով Սիս եկած գնդապետի մը ղեկավարութեամբ: Արդարեւ, Պէյրութի մէջ Զօրավար Հանրի Ժոզէֆ Էօժէն Կուրօ իմացած ըլլալով Սիսի հայոց ծրագիրին եւ «Հերոս»ին Հաճըն թափանցած ըլլալուն մասին, արագացուցած է Սիսի պարպումը, որպէսզի հաճընցիք Սիս չեկած, վերջինս յանձնուի թուրքերուն՝ ըստ Ֆրանքլին Պույյոնի եւ Մուսթաֆա Քեմալի միջեւ կնքուած համաձայնութեան: Ան խորհած էր, թէ հաճընցիներու Սիս գալով, ֆրանսական ծրագիրը պիտի ձախողէր կամ դժուարութեանց պիտի հանդիպէր, որովհետեւ հաճընցիներէն զատ, ոչ-հաճընցի 2-3000 հայ կամաւորներ ալ կային: Այս մասին հեղինակը՝ Մեսրոպ Շխրտըմեանը կ'ըսէ.

«Որոշապէս եղելութենէն կը հասկցուի թէ ֆրանսական իշխանութիւնը դիտումնաւոր կերպով Հաճընը մահուան դատապարտեր էր»:

Կռուի ընթացքին պատահած դէպքերէն ամէնէն յատկանշականը 13-14 տարեկան երկու տղոց սահմանը անցնիլն է: Անոնք, անօթութեան անդիմանալի կացութենէն ձանձրացած, թուրքերուն կողմը կ'անցնին՝ առանց անոնցմէ նշմարուելու: Թուրքերը իրենց դիրքերը լքած էին եւ Ս. Յակոբայ վանքը ելած՝ հանգիստ ընելու: Տղաքը իրենց ամէնէն մօտիկ հայկական դիրքը վերադառնալով լուր կու տան Գըրպըլըգեան Արթին Չաուշին, որ իրեն հետ զինուոր մը առած, կը յաջողի վանքին մէջ քնացող թուրք զինեալներուն ուղղութեամբ ձեռնառումը մը նետել: Թուրքերը կը փախչին: Արթին Չաուշ զանոնք հալածելով կը հասնի զօրանոց եւ կը յաջողի այդ շէնքը հրկիզել: Դիրքերուն վրայ գտնուող հայ երիտասարդները

յանդուգն յարձակումներ գործելով թուրքերուն վրայ, յատկանշաւի զէնք եւ զինամթերք կը գրաւեն եւ թուրք զինուորներ կը սպաննեն ու կը վիրաւորեն: Մեսրոպ Շխրտըմեան իր խումբով այս յարձակումներուն ընթացքին քանի մը թուրք զինուորներ գերի բռնելով՝ կեդրոն կը դրկէ: Արամ Չաուշ, Արթին Չաուշ, Ղարաճէիէննէմ, Սմբատ Շխրտըմեան եւ ուրիշներ կը յաջողին նոր դիրքեր գրաւել:

Մեսրոպ Շխրտըմեան իր զինուորներով նոր դիրքեր գրաւելու ժամանակ ծանր կացութեան կը մատնուի, երբ բարձր ժայռի մը ստորոտը իր զինուորներով պաշարումի կ'ենթարկուի: Թուրքերը ժայռին գագաթէն քարեր կը գլտորեն: Մակայն Մեսրոպ քաջաբար մարտնչելով՝ ինքզինք եւ իր զինուորները կ'ազատէ այս նեղ կացութենէն:

Հայ քաջարի զինուորները նոր դիրքեր գրաւելու ընթացքին Ս. Սարգիս եկեղեցոյ մէջի թուրքերու հեռագրական կեդրոնն ամբողջութեամբ կը քանդեն եւ հոն գտնուող բոլոր զրոքիւններն ու հեռագիրները Հաճնոյ հեռագրատան տնօրէն Կ. Էվիխանեանին կը յանձնեն: Այդ հեռագիրներէն քանի մը զտրուածքներ դուրս կու գան: Օրինակ, կը պարզուի, թէ Մուսթաֆա Քեմալ դժգոհ էր Հաճընը պաշարող թուրքերէն:

12 Յուլիս 1920-ին կեդրոն դրկած տեղեկագիրով մը Արշակ Սահակեան կը յայտնէ, թէ թուրքերը Հաճնոյ հիւսիսային կողմը ահռելի պատրաստութիւն կը տեսնեն: Հրամանատար Նեպեճի հրահանգ կու տայ բոլոր վաշտերուն՝ արթուն եւ պատրաստ սպասել թշնամիին յարձակումը: Յաջորդ օրը թուրքերը զօրաւոր յարձակում կը գործեն Հաճնոյ հիւսիսէն եւ հարաւէն: Քաջարի հայ զինուորները կը դիմադրեն՝ մեծ վնասներ պատճառելով թշնամիին: Սակայն հիւսիսային ճակատի վրայ Կելիկի դիրքը մեծապէս կը վնասուի եւ այդ ճակատի հրամանատար Արշակ Սահակեանը կը վիրաւորուի: Այդուհանդերձ, իսկերը քաջաբար կը դիմադրեն եւ թշնամին փախուստի կը մատնեն: Նոյն գիշեր Մեսրոպ Շխրտըմեան յանձն կ'առնէ հիւսիսային ճակատի դիրքերը վերակազմելու եւ ամրացնելու գործը: Յաջորդ առտու թուրքերը զարմանքով կը նային վերա-

հաստատուած դիրքերուն: Դեպեճին 14 Յուլիսին կեդրոնէն քաջալերական շրջաբերականներ կը դրկէ բոլոր վաշտերուն Այս ընդհարումէն շաբաթներ առաջ, 18 Յունիսին, ընդհանուր հրամանատար Դեպեճին ծանօթէն վիրաւորուած էր ազդրէն:

Հաճոյ պաշարման ժամանակ, Շար գիւղն ալ պաշարուած էր թուրքերուն կողմէ: Շարի հայերը չորս ամիս գիշերցերէկ քաջաբար կը պատերազմին՝ միշտ յաղթական մնալով: Բայց ի վերջոյ, թուրքերը ծանր թնդանօթներու հարուածներով Շարը տակն ու վրայ կ'ընեն: 60-70 հայ քաջերը լեռ բարձրանալով կռիւր կը շարունակեն եւ դէպի Հաճըն կ'ուղղուին, Անոնցմէ միայն 35 հոգի Հաճըն կը հասնի, մնացեալը անխնայօրէն կը ջարդուի: Չալեան շարեցի քաջերուն հանդէպ մեծ համակրանք ցոյց կու տայ:

13-14 Հոկտեմբեր 1920-ին Հաճընէն հետախոյզներ դուրս կու գան եւ գէշ լուրերով կը վերադառնան: Որոշում կը տրուի Քիրազ Օլուխ տեղաւորուած 150 մմ.նոց թրքական թնդանօթին վրայ յարձակում գործել: Չանիէլ, Արամ, Արշակ Սահակեան եւ Մեսրոպ Շխրտըմեան իրենց հարիւրատր զինուորներով բոլոր կողմերէն կը փորձեն յարձակիլ Քիրազ Օլուխի թնդանօթին վրայ: Դժբախտաբար, այս յարձակումը ձախողութեան կը մատնուի եւ թուրքերը Հաճընը զօրաւոր կերպով կը ոմբակոծեն: Շատ տուններ եւ գետնափոր ճամբաներ կը քանդուին: Չանիէլ Թորոսեան, Արամ Կայծակ, Պետրոս Թերգեան եւ Մեսրոպ Շխրտըմեան ժողով մը գումարելով, կ'որոշեն 15 Հոկտեմբերին ժողովուրդով միասին Հաճընէն դուրս խուժել Սակայն վերջին վայրկեանին Դեպեճի անոնցմէ կը խնդրէ անգամ մը եւս փորձել յարձակիլ Քիրազ Օլուխի թրքական թնդանօթին վրայ: Չօրաւոր փախումներ տեղի կ'ունենան: Յարձակումը ո՛չ միայն կը ձախողի, այլեւ՝ թուրքերը կը յաջողին Հաճըն մտնել Ղանլը Պազարէն (արեւմուտք) եւ, տուները այրելով, քաղաքին Հին Շուկան կը հասնին: Ժողովուրդը, յուսահատ, դէպի հարաւ կ'ընթանայ: Մեսրոպ իր զինուորներն ու ժողովուրդը առած դէպի հարաւ կը յառաջանայ: Հաճոյ ամբողջ բնակչութիւնը կառավարչութեան շէնքին առջեւ կը հա-

ւարուի: Թուրքերը անընդհատ կերպով կրակելով՝ ժողովուրդէն զոհեր կը խլեն: Բոլորը միասին կը յառաջանան հարաւի ուղղութեամբ: Ամէն մարդ գոնէ մէկ սիրելի անձ կորսնցուցած էր արդէն: Հաճոյ քաջերը եւ ժողովուրդը Հաճընէն դուրս կը խուժեն անջատ խումբերով: Խառնաշփոթութիւն կը տիրէ ժողովուրդին մէջ: Փախստականները դանդաղօրէն դէպի հարաւ կը յառաջանան՝ զանազան գիւղերէ անցնելով: Անոնց ճամբուն վրայ թուրքեր կը յայտնուին եւ զոհեր կը խլեն: Թըրլան գիւղին մէջ Մեսրոպի եւ Չանիէլի խումբերը 10 թուրքերու ձեռքէն ցորեն կը խլեն եւ ժողովուրդը կը կերակրեն: Սակայն շուտով թուրքերը կ'իմանան հաճընցիներու փախուստին ուղղութիւնը եւ Ռումլու բերդը տեղաւորուած 2500 չէթէներ Թուֆան պէյի հրամանատարութեամբ կը յարձակին հաճընցիներուն վրայ: Հայերը ինքնապաշտպանութեան կը դիմեն: Մեսրոպ եւ Չանիէլ իրենց մօտ գտնուող գերի թուրքերէն մէկուն հետ երկտող մը կը դրկեն թշնամիին, որով թուրքերուն կ'իմացնեն, թէ Հաճընը պարպուած ըլլալով, իրենք խաղաղ կերպով հեռանալու համար քաց եւ անվտանգ ճամբայ կը պահանջեն: Դամբայ տրամադրելու համար, Թուֆան պէյ հայերէն կը պահանջէ յանձնել իրենց զէնքերը: Բնականաբար, Չանիէլ եւ Մեսրոպ կը մերժեն թրքական առաջարկը: Հաճընցի դիմադրականները մեծ դժուարութեամբ եւ թուրք գերիի մը ցուցմունքներով ժողովուրդին հետ միասին պաշարման շրջան կտրելով դէպի Դիհան կ'ուղղուին: Դահճուտ վայրերէ կ'անցնին: Թուրքերը հայոց յառաջացող խումբը կը հալածեն, սակայն մութին մէջ դժուարութեան մատնուելով՝ իրարու վրայ կը կրակեն եւ 55-60 սպաննուած եւ շատ անելի մեծ թիով վիրաւորներ կու տան: Վերջապէս, հայերը ապահով կերպով Դիհան կը հասնին եւ հոն Այնթապի իրանսացի ընդհանուր կառավարիչ Չօր. Կուպոնի հետ կը տեսակցին: Հաճոյ անկումն ու հայոց փախուստը հեղինակը մանրամասնօրէն կը նկարագրէ 85-102-րդ էջերուն մէջ:

Դիհանէն ճամբայ կ'ելլեն եւ հանգիստ կերպով կը հասնին Ատանա: Մեսրոպ Շխրտըմեան կ'իմանայ, թէ Սիսի մէջ հայ մանչ մը մնացած էր: Մեսրոպ եօթը ամիս Դիհան կը

մնայ եւ մեծ ճիգեր թափելով ի վերջոյ կը յաջողի այդ տղան բերել տալ: Անիկա իր փոքր եղբայրը՝ Երուանդ Շխրտըմեանն էր, որ ետքը իր երեք եղբոր կը պատմէ իր կրած նեղութիւններուն մասին (էջ 174-185):

Երուանդ Շխրտըմեան 1915-ի բռնագաղթին ութը տարեկան էր: Հաճնոյ հերոսամարտի վերջին օրերուն, 1920-ի Հոկտեմբերին, Երուանդ իրեն տարեկից 12-14 տարեկան պատանիներով կռուին մօտ գտնուող անտառները կ'ապաստանի: Քարայրի մը մէջ քանի մը օր անօթի ու ծարաւ մնալէ յետոյ, պատանիները վերջապէս դուրս կու գան: Անոնք կը հանդիպին երկու թուրքերու, որոնք անոնց հայ ըլլալը գիտնալով՝ Երուանդի ընկերները մէկիկ-մէկիկ կը սպաննեն ատրճանակով: Երուանդ թուրքերուն ոտքը իյնալով կ'աղաչէ, որ զինք ճեղքի պէյին մօտ տանին: Ճեղքի պէյ Սիսի, Վահկայի եւ շրջակայքին մէջ ազդեցիկ անձ մըն էր եւ Երուանդի եղբոր՝ Մեսրոպի մտերիմ բարեկամը: Թուրքերէն մէկը Երուանդի հօր բարեկամն էր, ուստի պատանին իր տունը կը դրկէ՝ իր կիներուն պատուիրելով լաւ հոգ տանիլ Երուանդին:

Երուանդ այդ թուրքին՝ Եուսուֆ աղայի տան մէջ ապահով կը զգայ եւ կիներուն պատուէրներով կ'աշխատի: Անոնք զայն Համզա կ'անուանեն: Այս տունը հագուստեղէն ծախող թուրք մը կու գար յաճախ: Ան Երուանդը կը ճանչնայ եւ ճիհան իր այցելութեան ժամանակ Մեսրոպին կ'իմացնէ: Այսպիսով, եղբայրները զիրար կը գտնեն: Մեսրոպ Երուանդը ճիհան բերել կու տայ: Ապա Երուանդ Տարսոնի Գոլէճը կը դրկուի: Եղբայրները ի վերջոյ Կիպրոս կ'անցնին:

Մեսրոպ Շխրտըմեանին կրտսեր եղբայրը՝ Չաւենը 1920-ին ինը տարեկան էր: Չաւենն ու իրեն տարեկից ընկերները Հաճնոյ ինքնապաշտպանութեան օրերուն իրենց տան վերի յարկը կը հաւաքուէին եւ «Տէր Ողորմեա՛» կ'երգէին: Հաճնոյ անկման օրը՝ 15 Հոկտեմբեր 1920-ին, տան մէջ մեծ շփոթութիւն կը տիրէ: Չաւենի եղբայրը՝ Երուանդը Մեսրոպի մօտ կը դրկուի իմացնելու համար ընտանիքին փախուստը Հաճընէն դուրս: Ըստ Արամ Կայծակի՝ Ճեպեճիէն բերած

կրահանգին, Մեսրոպ կը պատրաստուէր իր զինուորներով դէպի հիւսիսի ճակատը երթալ:

Թուրքերը Մեսրոպի ընտանիքը եւ ուրիշ հայ ընտանիքներ Ս. Յակոբայ վանքը կը քշեն: Սկիզբը թուրքերը երեցները դէպի հիւսիս տանելով՝ կը սպաննեն: Կարգը կու գայ փոքրերուն: 200 մանուկներ, որոնց մէջ՝ Չաւենը, վանքէն կը հեռացնեն եւ կը սկսին հրացանագարկ ընել: Չաւեն թեւէն կը վիրաւորուի: Ան կ'իյնայ եւ դիակներու տակ կը մնայ: Գիշերը ան դուրս կու գայ մեռելներուն տակէն: Այդ պահուն իրեն կը մօտենայ թուրք մը, որ իր հօր բարիքները տեսած էր, զայն իր տունը կը տանի եւ կը կերակրէ: Չաւենը բաւական ժամանակ այդ տունը կը մնայ: Թուրքերը զայն Կեաւոր Ալի կը կանչէին:

Հաճնոյ գիւղերը այցելող Արշակ անունով էվերէկցի հայ մը կը տեսնէ Չաւենը եւ անոր եղբոր՝ Մեսրոպի նամակ մը կը գրէ այդ մասին: Մեսրոպ Կիպրոս կը գտնուէր: Չաւեն երկուրուկէս տարուան մէջ երեք «պաշտպան» աղա փոխած էր: Վերջապէս, Չաւեն իր եղբայրները կը գտնէ:

Մեծ Եղեռնի յուշագրութիւնները լեցուն են ցաւերով ու տառապանքներով: Քիչ է թիւը այն յուշագրութեանց, որոնք կը յղացնեն հայուն արդար եւ ըմբոստ ոգիին արտայայտութիւնը թուրքին գործած ոճիրին եւ անարդարութեան դէմ: Վան, Եղեսիա, Շապին Գարահիսար, Այնթապ, Չորք Մարգպան (1909), Կարս Պազար (1909), Չէյթուն, Մոխրաբերդ եւ Հաճըն մէյ-մէկ մարգարիտներ են հայկական ազատագրական պայքարի, ցասումի, ծառացումի եւ հերոսամարտերու պատմութեան մէջ:

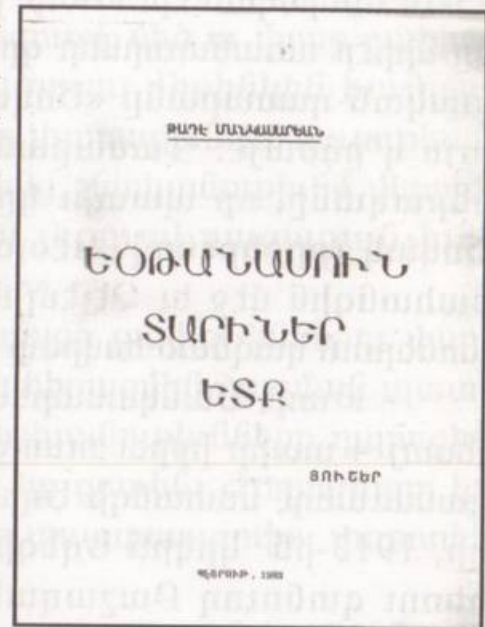
Մեծ Եղեռնի արհաւիրքը պատմող ցաւալի յուշագրութեանց կողքին կան նաեւ սփոփիչ եւ յուսադրող մեծ դէպքեր, ինչպէս Հաճնոյ ինքնապաշտպանական հերոսամարտը, որուն ամբողջական պատմութիւնը Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեան կը բերէ իր «Մոռցուած Դէպքեր Եւ Դէմքեր Հաճնոյ 1920-ի Հերոսամարտէն» գործով, որ հերոսամարտին մասին ցարդ հրատա-

րակուած գիրքերուն ամենէն ամբողջականներէն է: Անոնք Մեսրոպ Գ. Շխարտմեան ականատեսի եւ հերոսամարտի մասնակիցի վկայութիւններն են: Հատորին մէջ, դէպքերը ներկայացուած են առարկայական մօտեցումով: Հեղինակը որեւէ կաշկանդում չի ճանչնար եւ դէպքերն ու դէմքերը կը ներկայացնէ այնպէս, ինչպէս որ են:

Մեսրոպ Գ. Շխարտմեան յստակօրէն կը բացայայտ այդ օրերու ֆրանսական իշխանութեանց կեցուածքն ու շահամոլ քաղաքականութիւնը: Ան յստակօրէն կը նկարագրէ, քի ինչպէս ֆրանսացիք ամբողջ Հաճընն ու հաճընցիները մահուան կը դատապարտեն՝ զանոնք լքելով ու քեմալականներու ճիրաններուն յանձնելով: Եւ ֆրանսացիք այս բոլորը կը կատարեն ամենայն սառնասրտութեամբ...

Թաղէ Մանկասարեան, «Եօթանասուն Տարիներ Ետք Յուշեր», տպարանին անունը չէ նշուած, Պէյրութ, 1983, միջակ չափի 157 էջ:

Թաղէ Մանկասարեան ծնած է Խարբերդի նահանգի Մեզիրէ քաղաքը, 1891-ին: Նահապակուած է 1915-ին: 1980-ին լոյս տեսած «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան»ի Ե. հատորին մէջ Թլկատինցիի «նշանաւոր աշակերտներից» Վահէ Հայկերու, Ռենիամին Նուրիկեաններու եւ այլոց շարքին, յիշուած է նաեւ Թլկատինցիի հիմնած ու տնօրինած վարժարանի 1910 թուականի տարտական դասարանի այս յիշանաւարտը՝ Թաղէ Մանկասարեանը:

Գիրքը պատրաստած է Թաղէի եղբայրը՝ Տիգրան Մանկասարեանը: «Յուշարձան» խորագիրով բաժինին մէջ, Տիգրան զետեղած է իր եղբոր քերթուածները: Գիրքին մէջ Տիգրան Ռոմիանրապէս իր կեանքի յուշերը կը ներկայացնէ: Մեզ ամէնէն շատ հետաքրքրող մասը 8-24-րդ էջերն ընդգրկող բաժինն է՝ «Եղբայրս» վերնագիրին տակ: Այս էջերուն մէջ Տիգրան, վերապրող ականատես մը ըլլալով Մեծ Եղեռնի արհաւիրքներէն, իր եղբոր՝ Թաղէի եւ իրենց ընտանիքին, ինչպէս նաեւ այդ տարիներու իրադարձութեանց մասին կը յուշագրէ:

Թաղէ Մանկասարեանը ծնողքին անդրանիկ զաւակն էր: Ան իր նախնական կրթութիւնն ստացած է Մեզիրէի Ազգային Վարժարանին մէջ: Թլկատինցիի հմայքը զայն Խարբերդ տարած է, եւ փոխանակ Մեզիրէի ֆրանսական կամ գերմանական բարձրագոյն կրթարանները՝ գոլէճները յաւախելու, անտեսելով նաեւ Խարբերդի հռչակաւոր «Եփրատ» Գոլէճը, սան կ'արձանագրուի Թլկատինցիի վարժարանին:

Այս դպրոցը կը կոչուէր «Գաւառական Բարձրագոյն Վարժարան», զոր Թադէ կ'աւարտէ 1910-ին: Յաջորդ տարիներուն, Տիգրան 3-4 տարի կը վայելէ իր եղբօր ներկայութիւնը իրենց ընտանեկան յարկին տակ: 1915-ին Տիգրան 13-14 տարեկան էր: Թադէ իր աշակերտութեան շրջանին շատ կը սիրէր ուսանաւորներ գրել: Անոր ջանքերով, 1910-ի աւարտական դասարանը «Ծովակ» անունով կ'իսամեայ հանդէսը լոյս կ'ընծայէ: Դասարանցիները այնքան կը սիրեն պարբերականը, որ պատիւ կը զգան «Ծովակեանք» կոչուելու Ծովակ (թրքերէնով՝ Կէօլճիք) լիճը կը գտնուի Խարբերդի նահանգին մէջ եւ Չէլէմիկ ու Հազար-Պապա երկու հսկայ լեռներուն կազմած հովիտը կը լեցնէ:

Թադէ Մանկասարեան 1910-ին շրջանաւարտ դառնալ յետոյ 4 տարի իբրեւ ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ: 1911-ին կը դասաւանդէ նահանգի Եղեգի գիւղին մէջ, ապա՝ Դատեմ գիւղի, 1913-ին՝ կրկին Եղեգիի, իսկ 1914-ին՝ Մեզիրէէն քիչ մը հեռու գտնուող Բաշադակ գիւղի դպրոցներուն մէջ: Անոր աշակերտներէն եղած է Խոսրով Երամեանը (ապագային Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ երկրաչափութեան դասախօս): Թադէ հայ գրականութեան հանդէպ պաշտամունքի հասնող մեծ սէր ունէր: Ան կը սքանչանար յատկապէս Դանիէլ Վարուժանի «Հեթանոս Երգեր»-ին վրայ:

Օսմանեան Կայսրութեան հայութեան ստուար զանգուածը Առաջին Աշխարհամարտի նախօրեակին կը կարծէր, թէ հասած են իրեն համար ամենէն յուսալի ժամանակները, սակայն յետագան ցոյց տուաւ, որ կը գտնուէինք մեր պատմութեան ամենէն ողբերգական ժամանակաշրջանի սեմին: Այդ տարիներուն, ողջ հայութիւնը հայ գիրերու գիւտիմ 1500-ամեակը եւ հայկական տպագրութեան 400-ամեակը կը տօնէ աննախընթաց խանդավառութեան մթնոլորտի մէջ: Այս յուսառատ կացութիւնը Տիգրան Մանկասարեան հետեւեալ կերպ նկարագրած է՝ ակնարկելով Դանիէլ Վարուժանին ու 1908-ի Յուլիսին իթքիհատականներու «յեղափոխութեան» յաջորդ օրերուն ստեղծուած հայերօրք բերկրաթմբիին:

«Հայութեան օգոստափառ զաւակ՝ նաւասարդեան թիւ մէկ անմահ բանաստեղծը հայ մայրերը կ'ապահովցնէր, որ ինք «վարդահեղեղ արշալոյսի մը ոտնաձայները կ'առնէր», մինչ քուրք կառավարութիւնը իր մատներու արանքէն կը դիտէր յորախութենէ գինովցած հայութեան այս պոռթկումը եւ նմանը լսենցող իր կեղծաւոր ու շողոմով լեզուով, մեծ ու փոքր դահիճները Պոլսոյ Գում Գափուի ծովածաւալ միթինկին հայերու կարգին իրենք ալ խօսք առնելով, կը փառաբանէին հայութեան իմ գիտեր ինչ բանը, վերջն ալ իրենց շնականութիւնը վերջին սահմանները տանելով, հայերէն լեզուով բացագանչելու համար «Կեցցէ՛ հայ ժողովուրդը...» »:

Տիգրան Մեզիրէի մէջ ֆրանսացի քափուչիներու վարժարանը կը յաճախէր: 1914-ին, պատերազմին ծագման պատճառով, օսմանեան զինուորական իշխանութիւնները դպրոցին լնորը կը գրաւեն եւ աշակերտները կը ցրուեն: Ժողովուրդը կը նախազգայ թէ «ահաւոր բան մը կը պատրաստուի», փոթորիկ մը պիտի պայթի անպայմանօրէն:

Խարբերդ նահանգի բոլոր քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ թուրքերը կը սկսին հայոց զենքերը գրաւել: Կը ձերբակալուին ու բանտերը կը նետուին հայ կուսակցականներ ու երեսելի անհատներ, ինչպէս նաեւ հասարակ հայ այրեր, որոնք սակայն առաջիններուն պէս ծեծի ու խոշտանգումներու չեն ենթարկուիր: Բայց, զենքերու հաւաքման ատեն, ժողովուրդը, այր թէ կին, բռնութեանց նշաւակ կը դառնայ՝ «պահուած» զենքերուն տեղերը յայտնել տալու պատրուակով: Այդ օրերուն, հայ գիւղացի կանանց ու հարսերուն շապընկերներուն մէջ թուրքերը «կատու կը ձգէին ներս եւ գաւազանով կը սկսէին հարուածել կատուն...»: Չդիմանալով իրենց հարազատի աննկարագրելի տանջանքներուն, զոհերուն պարագաները ծանօթ թուրքերէ զենք կը գնէին առասպելական գումարներով եւ ոստիկաններուն կը յանձնէին:

Երկրի հայութեան հասարակ խաւը աւելի առարկայականօրէն եւ յստակօրէն կը տեսնէր մօտեցող փոթորիկը, քան հայ պատասխանատուները: 24 Ապրիլ 1915-ին Պոլսոյ մէջ հայ

մտաւորականները ձերբակալուած էին եւ յաջորդ օրերուն արքայութեամբ դէպի Այաշ, Չանղըրը եւ ուրիշ վայրեր: Այդ մահուան կարաւաններէն մէկուն մէջ գտնուող եւ ապա ազատաւ երգիծագիր Երուանդ Թուլայեանը (հեղինակը անունը ներկայացուցած է վրիպակով՝ Թուլոյեան ձեռով) ականաջալուր կ'ըլլայ Ակնունիի մէկ բացագանչութեան. «Ընկեր Թալաաթը չգիտի՞, որ մեզ տանում են...»: Թուլայեան կը պատասխանէ. «Ո՞ր դատապարտելի միամտութիւն...»: Մինչեւ Եղեսիոյ սահմանները հասնող դժբախտ Չօհրապն ու Վարդգէսն անգամ իրենց յոյսը դեռ չէին կտրած այդ ճիւղի Թալաաթներէն:

Ջենթերու հաւաքումէն ետք կարգը կու գայ բռնագաղթին: Առտու մը, թուրք ոստիկաններ Տիգրանի հայրն ու Թալաաթը տեղափոխելու համար հանելով՝ բանտ կը քշեն: Իրիկունը հայրը տուն կը վերադառնայ, բայց եղբայրը ... երբեք: Աւելի քան երկու հազար հայ երիտասարդներ չորսական հոգի իրարու կապելով, կը տանին անձամօք ուղղութեամբ: Տիգրանի հայրը Մեզիրէի մէջ վարպետ ատաղձագործ ըլլալով, ոստիկանութեան ընդհանուր հրամանատարը՝ *ալայ պէկը*, իր աներոջ տան շինութեան համար գայն բանտէն ազատ կ'արձակէ: Նոյն գործօնին շնորհիւ, Տիգրանի ընտանիքը բռնագաղթեցուելէ զերծ կը մնայ: Այդուհանդերձ, հայրը քանի մը անգամ կը բանտարկուի, սակայն այդ նոյն պաշտպանին միջամտութեամբ ամէն անգամ կ'ազատի: Այդ օրերուն Մեզիրէ կը հասնին Երիզայէն ու Հայաստանի հիւսիսային ուրիշ շրջաններէ հայ բռնագաղթեալներու տակաւին ողջ մնացած խրտաշէնները՝ աղջիկներ, կիներ ու երեխաներ: Ականատես վկաներ գաղթի ճանապարհին գրող Երուսիսանի (Երուանդ Սրմաթէշխանլեան) տիկնոջ ողբերգութիւնը կը պատմեն: Անոր շատ սիրուն երկու մանչերը քիւրտերը կ'առնուանգեն, եւ խեղճ մայրը չ'ուզեր ճամբան շարունակել...

Տիգրան Մանկասարեան վիշտով եւ ցասումով կը յայտնէ, թէ այս բոլորը շատ լսած ու կարդացած են մեր զաւակները, սակայն ի՞նչ կրնան ընել: «Ասոնք ապրիլեան սերունդի կեանքին եւ էութեան անբաժան մասը կազմեցին. ինչքան ալ տարի-

ներ քաւալին, անկարելի է ձերբազատուիլ անոնցմէ, ուրեմն թող ինչ որ մեղադրէ մեզ. մայր բնութեան գիրկը հանգչելէ վերջ միայն պիտի դադրին այդ յաճախանքները մեզի...», - կը գրէ Տիգրան:

Բռնագաղթէն տարի մը ետք, թրքական կառավարութիւնը, պահուրտած հայերը արքայութեան եւ սպաննելու համար, ընդհանուր «ներում» կը շնորհէ հայոց: Միամիտներ երեսանկէպէն եւ իրենց կեանքով իսկ կը վճարեն արեան տուրքը: Սակայն անոնք, որոնք լաւ կը ճանչնային թուրքը, թաքնուած կը մնան: Տերսիմը նախախնամական փրկարար լուծում մը կ'ըլլայ փախստական հայոց համար: Հարիւրաւոր հայեր, որոշ զոմար մը վճարելով, Տերսիմ կը փախչին, մինչեւ որ ռուսական բանակը Երզնկա հասնելով, կ'ազատէ զանոնք: Տիգրանն ալ Տերսիմ անցնելու փորձ կը կատարէ երկու անգամ՝ ապարդիւն ելլով:

Օտար բարձր շրջանակներէ թրքական կեդրոնական կառավարութեան վրայ ճնշումներու շնորհիւ, բռնագաղթէն երկու տարի ետք, նախ հայ կաթողիկէներու, ապա՝ նաեւ հայ քրիստոնեականներու նկատմամբ հալածանքները վերջ կը դնեն, երբ արդէն զանգուածը մեծամասնութեամբ քշուած ու կոտորուած էր... Օսմանեան կառավարութիւնը ազատ կը թողու անոնք, որոնք «հազ տինը քապուլ» կ'ընեն, այսինքն՝ կ'իսլամանան: Այդ սարսափելի օրերուն Տիգրանի ծնողքը կ'իսլամանայ՝ ստիպողական պայմաններու տակ: Հեղինակը հոս կը յիշէ ինքնէն Մեալիի՝ երիտասարդ իր կեանքին գնով իսկ մերժումը իսլամանալու-թրքանալու «փրկարար» առաջարկին (էջ 26):

Տիգրան իր ծնողքին հետ կը մնար Մեզիրէի իրենց տան մէջ: Օր մը ան հոգեկան յուսահատութեան ծանր ճնշումին տակ, երբ իրենց թաղի հայոց անտէր մնացած տուներուն շուրջ կը քափառէր, անգիտակ զգացումէ մը եւ մանկական չարութիւն մղուած, լքուած տան մը դրան առջեւ լուցկի մը կը վառէ եւ կողպանքին կնիքը կը քակէ: Շատ չանցած, տունը կրակ կ'առնէ եւ մօտը գտնուող թուրքերը կը փորձեն բռնել հրձիգ երեխան: Տիգրան փախուստ կու տայ, սակայն վերջ ի վերջոյ կը բռնուի ու ոստիկանութեան կը յանձնուի: Տիգրանի մայրը ոստիկա-

նատուն կ'երթայ իր չարաճճի որդիին տեր կանգնելու համար Ծանօթ թուրքերու միջամտութեան շնորհիւ՝ Տիգրան ազատ կ'ընկնէր։ Այս դէպքէն ետք, ան կը մնայ իրենց տան մէջ եւ ժամանակը կ'անցընէ եղբօր՝ Թադէի ձգած՝ հայ գրականութեան ու հայոց պատմութեան վերաբերեալ գիրքերն ընթերցելով։

Պատերազմին երրորդ տարին երբ տարագրութիւնն արդէն դադրած էր, սովի շրջան մը կը սկսի։ Հայ որբերը փողոցները կը թափառէին անօթի ու ծարաւ։ Անոնց հոգ տանող ռուս մէկը չկար, բացի դանիացի Մարի Եագուպտնէն, որ իր ունեցած չնչին միջոցներով, հայ որբերը կը պատսպարէր ու զանոնք կը կերակրէր։

Այն օրերուն, Պանք Օթմանի նախկին ընդհանուր տնօրէնը՝ Միհրան Տերտէրեանը եւ Մեզիբէի մէջ կերպասի ասորի ծանօթ առեւտրական Հաննուշ Էֆենտին Տիգրանի հօր կը դիմեն փողոցները թափառող հայ որբերու համար հանգանակութիւն ընելու նպատակով։ Վերջինս իր համեստ օրապահիկի հնարատրութեան սահմաններուն մէջ կ'օգնէ անոնց։

Պատերազմը վերջ կը գտնէ ու հայ որբերը նոր բացուած կամ վերաբացուած որբանոցներու մէջ կը հաւաքուին։ Տիգրան իր հօր հետ կը մտնէ շինարարութեան գործին մէջ։ Յետպատերազմեան յուսալից շրջանը երկար չի տևեր, եւ քեմալականները հետզհետէ իրենց թաթը կը դնեն ամէն բանի վրայ։ Պոլսէն եւ ուրիշ քաղաքներէ ու գիւղերէ հայ այրերը կը ձերբակալուին, կը բանտարկուին ու ներքին գաւառները կ'աքսորուին։ Տիգրանի հօր ազգական, գրող Տիրան Չրաքեանը (Ինտրա) Խարբերդի բանտը բերուած էր։ Հայրը պէտք եղած օգնութիւնը կը փութացնէ Չրաքեանին, որ սակայն, կրկին աքսորուելով, Բաղէշի ճամբուն վրայ ամբողջովին սպառած՝ կը շիջի ու մեռած տեղն ալ կը թաղուի։

1922-ի վերջերը, երբ քեմալականները, վստահ իրենց բացարձակ տիրակալութեան, նախ կ'արտօսեն Ամերիկեան որբանոցի հայ որբերը երկրէն դուրս հանել, ապա նոյնը թոյլ կու տան հայ ժողովուրդի մնացորդացին։ Տիգրան իր ծնողքին հետ կը գաղթէ Լիբանան, ուր ալ կը հաստատուին։

Լիսի Դուկասեան-Եագուպեան, «Ողբերգ Չէթունի», (չափածոյ վիպերգ) հրատարակութեան պատրաստեց՝ Անդրանիկ Տազետեան, օժանդակեց՝ զէթունցի գեղանկարիչ Հայկ Թումայեանը, տպարան «Չարթոն», Պէյրութ, 1987, փոքր չափի 151 էջ։

Անդրանիկ Տազետեան, Լիսի Դուկասեան-Եագուպեանի՝ Չէթունի յարբառով գրուած վիպերգին «Նառաջարան Իբրէւ» խորագրեալ պոետեան մէջ գիրքին ներկայացումը կ'ընէ լաւագոյն կերպով։ Ստորեւ՝ անոր մեկնաբանութիւնը։

«Նառաջարան Իբրէւ»

«Ողբերգ Չէթունի, 1914-1922»։ Այսպէս կը կոչուի Լիսի Եագուպեանի շուրջ 700 քառատող հաշտող չափածոյ վիպերգը, որ աւելի քան պարզ նկարագրութիւնն է Կիլիկեան արժուերոյն Չէթունի եւ զէթունցիներուն 1914-1922 շրջանի պատմութեան։

Հեղինակը հիմնական ուշադրութիւնը բեւեռած է զինադադարէն ետք ծննդավայր վերադարձող տարագիր լեռնականներով վերածլած Չէթունի առօրեային, սկզբնական՝ ներածականի բնոյթ ունեցող սպառնիչ ու խիստ բովանդակութեամբ շուրջ 30 քառատողերով տալէ ետք պատկերը 1914-18-ի մղձաւանջային տարագրութեանց։

1914-ին, Չէթուն կը պարպուի իր բնիկ տարրէն, թուրք յաջողած է խաբել զէթունցին, որ կը տարուի Մարաշ, ուր կալանաւոր կը նկատուի։ Չէթունցիներու մէկ մասը սակայն, կ'ընդդիմանայ ելիցին ու լեռները կը քաշուի։ Բայց ասոնց կեանքը չ'ակնկալուիր որ շատ երկարի - Մարաշի մէջ կախաղաններ կը պատրաստուին անոնց համար։

Պարպուած Ձէթունը երկու ամիսներու ընթացքին կը բնակեցուի պոշնաքներէ, երբ անդին գէթունցին դառն ու լեղի օրեր կ'ապրի տարագրուելով Տիարպէի, Մուսու, Պաղտատ, Մուրատ եւ Եփրատ գետեր, Հալէպ, Տէր Ջօր, Տամասկոս, Փոր Սայիտ... որոնք կը դառնան իր գերեզմանները:

Ձինադադարին, աքսորական գէթունցին կը վերադառնայ Մարաշ՝ զուլունի աշխարհը, ուր հաւաքուելով, կ'անցնին Ձէթուն՝ հնգամեայ կարօտով ոգեվառուած:

Աւերակ, սեւցած ու այրած է Ձէթունը, սակայն անոնք հաստատակամօրէն կը վճռեն լծուիլ վերաշինելու իրենց տունը, զոր օձին ձեռքով քակուած էր:

1919-ի Օգոստոսին, վանքի կիսափուլ պատերուն մէջ մատուցուած պատարագով կը վերսկսի հիւսուիլ Ձէթունի նորագոյն պատմութիւնը:

Անմիջապէս կազմուած 14 հոգիոց ժողովական մարմինը կ'առաջարկէ շատնալ, մեծնալ, միշտ ուժովնալ եւ ունեցած դրամը զենքի տալ:

Կեանքը կը սկսի վերստին իր հունին մէջ մտնել: Նոր վերադարձողներ ալ կ'ըլլան: Օտարներու (Մատրը Լայմըն, Քալքերունի, Միւտի) կրկնուող այցելութիւնները մակերեսային վստահութիւն կը ներշնչեն գէթունցիին: Չ'ուշանար շրջապատի թուրքերուն դժգոհութիւնը Ձէթունի հայադարձով անոնք կը նախանձին եւ ամայի ճամբաներու վրայ կը սկսին միայնակ հայեր որսալ, որուն չեն հակադարձեր գէթունցիի՝ սպասելով առիթի:

Հոկտեմբեր 1919-ին անգլիացիին մեկնումով եւ ֆրանսացիին գալով՝ չարը կը շատնայ: Ձէթուն մեծ վստահութիւն չունի ֆրանսացիին վրայ: Կը սկսի լսելի դառնալ Մուսթաֆա Բենալին ձայնը:

9 Նոյեմբերին Ձէթուն հասած ամերիկացի հիւրերը նպատակ ունին որբանոցներ բանալ չերքէզներուն համար, մինչ հայոց օգնութեան կանչերը կ'անտեսուին ու կը գրգռեն թուրքերը: Ձէթունցի հայը կը գիտակցի, թէ օտարը լոկ իր շահը կը փնտռէ, միշտ:

Դեկտեմբերի առաջին Կիրակին կ'օծուի Ս. Աստուածածնայ վերանորոգ եկեղեցին: Ձէթունէն կը հեռանան աւանի հայութեան նեցուկ եւ ապահովութիւն հաղորդած իսլամները՝ հաճախարհք: Եագուպեանները կը վարեն Ազգային Միութեան կիմնած երկսեռ վարժարանը... Կեանքը կ'ընթանայ որոշ կաղացումով:

Յուրտին սաստկացումին հետ կը հեռանան օտարները եւ 4 Յունուար 1920-ին, սառցապատ լեռներուն վրայ կը մնան թուրքն ու հայը՝ դէմ դիմաց: Չիւնը աւելի եւս կը խզէ կապը թուրքի հետ, ուր վիճակը պղտոր է: Անորոշութիւնը կը սկսի որդի պէս կրծել գէթունցիները, մինչ շուրջի բոլոր իսլամները ակոյս կը կճրտացնեն: Կացութիւնը կը սկսի ծանրանալ Յունուարի վերջաւորութեան՝ Մարաշէն եկած ծանր լուրերով, որոնց վրայ կ'աւելնան Ֆոնուզէն հասած 150 տարագիրները: Չ'ուշանար նաեւ գոյժը Հաճընի պաշարման:

Ձէթունցիք կը զգան իրենց շուրջը սեղմուող օղակը եւ զօրանոցը կը քաշուին: Պաշտպան պահակներ կը կարգուին:

Պայմաններուն պարտադրանքով՝ ինքնակառավարման մարմաջը կը զօրանայ: Ջօրանոցի ճակատին կը ծածանի հայկական դրօշակը, եւ Արամ կը սկսի երկաթագործի իր արհեստանոց-խանութին մէջ զենք արտադրել: Նախապատաստական աշխատանքներ են ասոնք՝ յոռեգոյնին սպասումով: Կը սկսին ամէնօրեայ մարզանքներ, կեղծ յարձակումներ, վարժանքներ... մանաւանդ, որ կ'իմացուի ֆրանսացիին կողմէ անարգ լքումը Մարաշի հայութեան, որ պատճառ կը դառնայ 18,000 հայոց կոտորածին: Հայ կամաւորները մարտնչեր էին Մարաշի մէջ, բայց քաղաքը թուրքին հազիւ յանձնուած՝ բոլորը արդուներ էին:

Ձէթունի մէջ սակայն, մթնոլորտը այդքան յուսահատական չէ, նոյնիսկ արծաթ դրամ կը կտրուի, եւ վրիժառութենէ մոլած հայերը կը սպաննեն *միւտիքը*:

2 Մարտին, Խալիլ անունով թուրք *գայմագամը* կը հանգիստի Ձէթունի ներկայացուցիչներուն հետ եւ արժուերոյնի հայերը ներելու պայման կը դնէ հայկական դրօշը վար առնել,

գօրանոցը յանձնել ու պատանդ վերցնում չորս թուրք քիւրտերը յանձնել: Խալիլ կը զգուշացնէ, թէ Ձէյթունի ճակատագիրն իրեն յանձնուած է ու կը յիշեցնէ նաեւ, թէ շրջանին մէջ հայեր չեն ապրիր:

Շուրջ երկամսեայ յարաբերաբար խաղաղ ու ազատ կեցութենէն ետք, զէյթունցիք թուրքին արիւնոտ ճիրանները կ'տեսնեն դարձեալ: Անոնք նամակներով կը դիմեն Ատանայի Միսի եւ Կարս Պազարի հայ երեսելիներուն՝ օգնութեան խնդրանքով: Նպատակը նաեւ ժամանակ շահիլ է, որպէսզի աւելի լաւ պատրաստուած դիմակալեն օրհասը: Թուրքին հետ հիմա բանակցողը նախկին միամիտ զէյթունցին չէ, այլ՝ համոզիլ փաստարկներով թուրքին դժկամ համամտութիւնը կորզող լեռնցին:

Նոր միտիւր Միւլէյմանին ժամանումով կիրքերը առժամանակ կը հանդարտին: Սակայն կացութենէն դժգոհ քեմալականները կը հեռացնեն ընդամենը 4 ամիս պաշտօնավարած Միւլէյմանը: Միւս կողմէ, արդէն նկատելի կը դառնայ կարգ մտարրական սննդամթերքներու եւ այլ անհրաժեշտութեանց (աղ, օճառ, ցորեն, թիւթին) յոյժ անբաւարարութիւնը: Լուրեր կը հասնին Շար գիւղին վրայ չէթէներու կատարած արշաւին ու Հաճնոյ դիմադրութեան շարունակման մասին:

Դարձեալ կ'արժարժուի պատանդառումը իսլամներուն հարցը, որու լուծման շուրջ զէյթունցիք կ'երկփեղկուին: Պառակտումը Օգոստոսին կը շեշտուի, խմբաւորումները կը շատնան, ժողովքը (հեղինակը նկատի ունի ժողովականները – Յ. Ի.) կը սկսի հեղինակագրելու, Ձէյթունի մէջ տեղի կ'ունենան մանր-մունր սպանութիւններ, զինեալ խմբակներ կողոպտուի կ'երթան մօտակայ գիւղերը ուրկէ յաճախ կը վերադառնան կոտորակուած... Ձէյթուն կը սկսի արիւնաքամ ըլլալ: Սակայն գարնան հետ դժուարութիւնները կը նուազին, կարելի կ'ըլլայ մօտակայ թրքական գիւղերէն սուղ գիներով գաղտնաբար ցորեն գնել ու կրել:

Ներքին կռիւները կու գան աւելի եւս պղտորելու Ձէյթունի հայութեան կեանքը: Բարոյական ու ապահովական

հարցեր կը մտահոգեն զէյթունցիները: Օր չ'անցնիր առանց նոր հոգի: Պաշարումը մեծապէս կը կաշկանդէ գիւղացին, իսկ զորսէն առաքուած նիւթական օժանդակութիւնը, փոխանակամթերլու կարիքները, նոր բարդութիւններ կը յարուցէ խմբաւորումներուն միջեւ (Բարեգործականի անդամներ, արամականներ, ժողովականներ եւ Տիկնանց ժողովի անդամուհիներ): Կը սկսի չարաշահութիւնը: Այդուհանդերձ, այդ ծանր օրերուն, Ձէյթունի կարգ մը աղաներ կը ձեռնարկեն փայտամշակութեան, շուրջ հարիւր կիներու բուրդ մանելու գործ կը հայտայրուի:

1 Մարտին, թուրքերը կը ներկայանան զինուոր ուզելու: Կը յստականայ անոնց ծրագիրը. շրջանին մէջ Ձէյթունը մնացել էր միակ հայաբնակ աւանը եւ թուրքին համար գլխացաւ էր դարձեր: Թուրքերու զինակոչի ցուցակներուն մէջ նոյնիսկ մտած զէյթունցիներ կային: Պահանջուած 334 անունի դիմաց, զէյթունցին ընդամենը 14 զինուորացու ունէր:

1920-ի Վարդանանց տօնը տխուր կ'անցնի, իսկ Չաւիկը՝ պաղ ու անհամ՝ 1100 խեղճ գիւղացիներուն համար, որոնց տրամադրուած կարկտանը փոքր է, իսկ ծակը՝ մեծ: Հեղինակը կը խօսի սուղ գնուած եւ միայն իբրեւ սերմնցու պորձածուող ցորենի մասին: Օրերու ծանրութիւնը կը ստիպէ, որ զէյթունցին Ապտիլ Համիտի օրերը փնտռէ: Հայը կը հիւծի, մինչ պետութիւնը թուրքերուն զէնք կը բաժնէ: Անօթութիւնն անդիմադրելի կը դառնայ. հայն ստիպուած է դրամով գնելու իր արիւնը: Ձէնքերն ու գօրանոցը յանձնելու նոր պահանջներ, որոնց դիմաց հայոց նախապայմանը խաղաղութեան մէջ ապրիլն է:

Անհնար է դիմադրել: Առաւելագոյնը մէկ ամիս բաւականացնող պաշարի սպառումէն ետք ի՞նչ ճակատագիր կրնան ունենալ: Կանայք, ծերերն ու փոքրերը կը յանձնուին թուրքին ողորմածութեան... 27 Յունիս 1922-ին կը փակուի Ձէյթունի պատմութեան վերջին էջը:

800 շունչ կ'ուզէ հեռանալ Ձէյթունէն... Թուրքերը խումբէն 200 փոքրերու եւ հարսերու կը պատուիրեն, որ իրենց հա-

րագատ այր մարդոցմով յանձնուին: Մնացեալ 600 հոգին ճամբայ կ'ելլէ: Քիչ ետք, իրենց ետին քնդանօթներու գոռոց կը լսեն: Գաղթողներուն հոգին ու միտքը մնացողներուն՝ զօրանոցը ամրացած ու դիմադրութիւնը շարունակող քաջերուն հետ է: Անդին, ոստիկաններ կը կռուրտին Արամին (շատ հաւանաբար՝ ինքնապաշտպանութեան հերոսներէն՝ Արամ պէկ Չոլաքեանն է – Յ. Ի.) ձիուն համար:

Կողկողանք կայ իբրեւ վերջաբան ծառայող 686-րդ տունին մէջ (չափածոյին – Յ. Ի.), որ նաեւ խտացումն է հեղինակի դառնութեան, գրուած՝ Չէյթունէն դուրս իրենց լուսցուցած առաջին գիշերուան տպաւորութեան տակ:

*Լուսցաւ Հինգշաբթին, արեւն ծաթեց
Գիւղացիին սիրտը արիւն որեց
Չէ, արեւ աշխարհը, հովն ու սիւմպիւր
Թող խաւարին մեզ համար եւ լայ պլպուր:*

24 Յուլիսին դիմակայութիւնը կը շարունակուի տակաւին, իսկ Կարմիր Խաչն ու Ռիլիֆը կ'օգնեն Մարաշի մէկ եկեղեցին հաւաքուած զէյթունցի գաղթականներուն: Յաջորդող տասնօրեակներուն անձնատուութիւններ կ'ըլլան:

Վիպերգին վերջին քառատողերուն մէջ տկարացած անթեղուած է հեղինակին կրակը, իսկ պոռթկումը տեղի տուած է յուսահատութեան: Ողբերգն իր աւարտին կը հասնի մարտերու ռաիվիրային՝ Արամ պէկ Չոլաքեանին հերոսական մահով, 26 Օգոստոսին: Արամի սպանութեամբ՝ մնացորդացը կը մատուցուի յաւելեալ անորոշութեան եւ ապակողմնորոշումի. մէկ կողմէ՝ վրէժի ու դիմադրութիւնը շարունակելու կամքը, միւս կողմէ՝ կայուն վայր մը հաստատուելու, մարդավայել կերպով ապրելու եւ նահատակներուն յիշատակը արժանավայել ձեւով նշելու բնական ձգտումը կը պառակտեն զէյթունցիին հոգեկան աշխարհը:

Անդրանիկ Տազեսեան կ'աւարտէ իր յառաջաբանը, ըսելով, թէ վիպերգը լոյս տեսած է Պէյրութի «Շիրակ» ամսագիրի Յուլիս-Նոյեմբեր 1986-ի թիւերուն մէջ:

Ստորեւ կը ներկայացնենք վիպերգէն փոքր բաժին մը:

ՈՂԲԵՐԳ ՉԷՅԹՈՒՆԻ

*Հագոյ ինը հէյիյ տասնչիյս
Չէյթունն էղօֆ թիւմ մալաճիւս
Հայտարն խաբից գեղացըք լիւզվէօվ
Փըչից մէյ վիյէն սամիլէ հէօվ*

*Էշխիյից հիտը կարդացէօղ մայդըք
Մէյէշ բիյօվ առընց մէկ «թը'ք»
Մէրայըն առջիւ ֆօթօկրաֆ առնըցուց
Իւնլէմիշ էղօֆ իյիսէն գեղացուց*

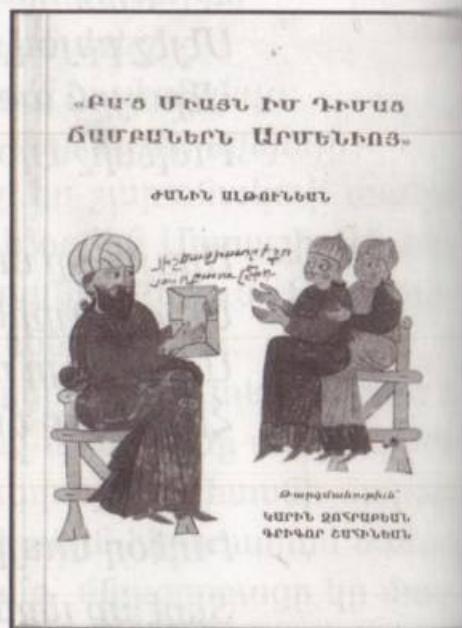
*Ալուչաղը տափուլ գուռնէօվ
Մէշօ թույքին իջօֆ փույուն հէօվ
Առաջնիյդ ունցօք անճարօկ վարդպետ
Հէօթիւմէթ ճամբէ խըլանը զապիթ*

*Իւղէօղ տայըն Մայսըն մէջը
Տեղէաք լեռնիյ մավզէյ բէճը
Էհալուն կէսը կըռվըալ կ'օզէ
Ամէն շարժում հէօթիւմէթ լըսէ:*

*Կաթաղկիւս կայդօ անէժք կօռվուղան
ըլանը ծէյուկ օզգդ քիզ Թուղա՞ն
Միլլաթըղ էյին օ՞մ իյիս աճապ
Էյօֆ գեղացըն քու շուռան հէճապ:*

Ժանին Ալթունեան, «Բա՛ց Միայն Իմ Դիմաց Ճամբաներն Արմենիոյ» (Janine Altounian, *Ouvrez-moi Seulement les Chemins d'Armenie*, Les Belles Lettres, Paris, 1990, pp. 251), ֆրանսերէնէ թարգմանութիւնը՝ Կարին Զօհրապեանի եւ Գրիգոր Շահինեանի, հրատարակութիւն «Խաչեր Գալուստեան Մանկավարժական Կեդրոն»ի, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2001, միջակ չափի 292 էջ:

Ժանին Ալթունեան մեծ դժուարութեամբ կը տանի իր ծնողաց կեանքին մէջ տեղի ունեցած դէպքերը: Ան իր ընդվզումը կ'արտայայտէ Մեծ Եղեռնի տարիներուն պատահած ոճիրներուն նկատմամբ՝ ուղղուած ողջ հայ ազգին դէմ, այդ շարքին՝ իր հօր, որ 14էն 20 տարեկան հասակը ճաշակած է աշխարհի դառնագոյն աղետները, եւ այդուհանդերձ, վերապրած: Ժանին Ալթունեան իր գիրքին 71-99րդ էջերուն մէջ կը

նկարագրէ իր որոնումը ցեղասպանութենէն վերապրած հօր հոգեբանութեան եւ ծանօթացումը անոր ծալքերուն: Այս փնտռտուքին վերլուծումը Ժանին ըրած է իր հայկական ինքնութեան պրպտուքը կատարած Մայքըլ Առլեն Կրտսերի «Ճամբորդութիւն Դէպի Արարատ» գիրքին ընդմէջէն: Ժանին Ալթունեան կ'ըսէ. «Այս «ճամբորդութիւն»ը, այս «անցք»ը դժխալին անցեալի մը ընդմէջէն, կը նպատակադրէ, ինչպէս երկին վերնագիրը կը ցուցնէ, հարցուփորձել հայրը իր ինքնութեան, այսինքն՝ բացարձակ տարբերութեան հետ իր յարաբերութեան մասին. տարբերութիւն ցեղասպանութեամբ մահուան,

այս արմատական կրտումին, որ ամէն վերապրող կը պահէ անկարողութեանը մէջ խորհրդանշելու արդէն պատահած այս մահը, այս ծագումը, ուր իր սեփական ծնունդը կը ջնջուի» (էջ 73-74):

Այս դէպքերը քաղաքակիրթ աշխարհին ծանօթացնելու համար, Ժանին Ալթունեան երկար կը սպասէ ու կը տատամսի՝ հոգեբանական եւ ընկերային ազդակներու ճնշումին տակ: Վերջապէս, ան կ'որոշէ հրատարակել իր հօր կեանքի 1915-1921 ժամանակահատուածին յուշերը՝ թարգմանութեամբ Գրիգոր Պըլտեանի:

Հեղինակը կը յայտնէ, թէ հօր յուշերը ուսումնասիրելու եւ հրատարակելու խթան եղած են հայկական նորագոյն գինեալ պայքարի գործողութիւնները. ան անուանապէս կը յիշատակէ «Հայկական Ցեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկներ» ու «Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակ» կազմակերպութիւնները եւ վերջինիս իրագործած՝ Փարիզի մէջ Թուրքիոյ գլխաւոր հիւպատոսարանին գրաւումն ու անոր մէջ պատանդառումը (էջ 101-ի տողատակի ծանօթագրութիւնը):

Ժանին Ալթունեան կը յիշեցնէ Թալաաթին խօսքերը. «Հաւաքեցէք եւ խնամեցէք միայն այն որբերը, որ չեն կրնար յետագային յիշել սարսափը, որուն ենթարկուեցան իրենց ծնողները: Միւսները ե՛տ դրկեցէք կարաւաններուն հետ...»:

Ժանինի հայրը՝ Վահրամ Ալթունեանը, իր յուշերը գրած է հայատառ թրքերէնով, զոր թարգմանած է Գրիգոր Պըլտեանը: «12 Օգոստոս, Չորեքշաբթի, Բոլոր Կրածներս 1915 Թուականէն Մինչեւ 1919» վերնագիրին տակ ան կը ներկայացնէ Մեծ Եղեռնի իր խաչելութեան ուղին (էջ 104-133):

Վահրամ Ալթունեան ծնած է 1901-ին, Պուրսա, որու կեդրոնը գտնուող հայկական թաղին մէջ 10 հազար հայեր կ'ապրէին 1915-էն առաջ:

Բռնագաղթին՝ Վահրամ իր ընտանիքին հետ եզի սայլով 10 օրէն կը հասնի Ալայութ, որ Պուրսայէն հարաւ-արեւելք 205 քմ. հեռու գտնուող Կուտինայի (Քէօթահիա) կայարանն էր:

Գաղթականները հոն վրան կը լարեն: Տարագրութեան ատեն, պատկան իշխանութիւնները բռնագաղթեալները քաղաքներէն դուրս կը համախմբէին ժամանակատրապէս՝ օտար վկաներու ուշադրութիւնը չգրաւելու նպատակով:

Կայարանապետը օգտակար կը դառնայ Վահրամի ընտանիքին եւ անոր անդամներուն թոյլ կու տայ իր տան պարտեզին մէջ բնակիլ ու աշխատիլ: Վահրամի հայրը սկիզբը միս կ'աղար ու կը ծախէր, այնուհետեւ ան կը սկսի երշիկ եւ ապուխտ պատրաստել ու վաճառել: Ընտանիքին փոքր դրամագլուխը հետզհետէ կը մեծնայ: Ալթունեանները երեք ամիս Ալայութ կը մնան: Կրկին տարագրութիւն. այս անգամ գաղթականները շոգեկառքով կը տանին: Աֆիոն Գարահիսարէն անցնելով, կը հասնին Գոնիա: Երկու օր շոգեկառքին մէջ մնալէ յետոյ, երրորդ օրը կը մեկնին Գոնիայէն:

Անցնելով Քազինհան, Շումրա, Էօրիւք Էօրու եւ Մանտաուն գիւղերէն, կը հասնին Գարաման ասանը, ու շարունակելով տառապանքի ուղին Սիտրովա, Այրանճա եւ Ալաճա գիւղերէն՝ կը հասնին Էրէյլի քաղաքը: Հոս թուրքերը գաղթականները շոգեկառքէն վար իջեցնելով՝ կը խոշտանգեն ու կը տարագրեն: Ալթունեաններուն ունեցած միսերը նեխած էին, իսկ ապուխտները՝ գողցուած: Թուրքերը հայ տարագիրները դիտաւորեալ կերպով կը յոգնեցնէին՝ քալել տալով եւ կողոպտի հնարաւորութիւն ստեղծելով: Վահրամի հայրը կը վարձէ սայլ մը եւ ընտանիքը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Պոզանթի: Պուլղուրլուի կայարանէն անցնելէ եւ Ուլու Գըշլայի (Մեծ Զօրանոց) մէջ գիշերելէ յետոյ՝ երեք օրէն կը հասնին Պոզանթի, ուրկէ ալ՝ Տարսոն, ուր իրենց կ'արգիլուի քաղաք մտնել: Տարսոնէն կը քշուին Օսմանիէ, ուր կը հասնին անցնելով Հասան Պէյլիէն: Էշ մը վարձելով Վահրամի հիւանդ մօր փոխադրութեան համար, Ալթունեանները կը հասնին Իսլահիէ, ուրկէ 200 ուղտ կազմուած կարաւանով բազմութիւնը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Թաքթա Քէօփրի գիւղ-կայարանը, որ քիւրտերով լեցուած էր: Վերջիններս կը սկսին կողոպտել տարագրեալները եւ 25 տարեկան երիտասարդ մը կը սպաննեն: Յաջորդ օրը, այս խուժանը պուրսացի Յարութիւն աղայի 15 տարեկան որդին ալ կը սպաննէ ու անոնց վրանը կը կողոպտէ: *Գայմա-*

գամին հրամանով, 36 քիւրտ Ալթունեաններու վրանին վրայ կը յարձակին ու զանոնք կը կողոպտեն: Վահրամի հայրը կը թողոքէ *գայմագամին*: Վերջինս, նստած, իր շուրջը հաւաքած կողոպտիչները, կը ծիծաղի անոր վրայ: Հինգ օր հոն մնալէ յետոյ, Ալթունեանները կ'ուղղուին դէպի Գաթմա, ուր հասնելէ յետոյ, թուրք ոստիկանները զանոնք երկու ժամ հեռու գտնուող, Աղասիա կոչուած գիւղը կը տանին: Ոստիկանները գաւազաններով կը հարուածէին գաղթականները, որպէսզի անոնք արագ քալեն: Ալթունեանները վրան կը լարեն Աղասիայի մէջ, սակայն յաջորդ օրը թուրք ոստիկանները բոցավառ փայտերով կը սկսին այրել վրանները, ինչը կը նշանակէ, թէ կրկին ճամբայ պիտի ելլէին: Վահրամի հայրը կը յաջողի ջորի մը վարձել մինչեւ Անթարին գիւղը: Ճամբուն վրայ մեռնողները շատ էին: Անթարինի մէջ, անօթութիւն ու ծարաւ, հիւանդութիւն եւ յոգնութիւն կային...: Նոյն ջորիին ու անոր տիրոջ ընկերակցութեամբ, Ալթունեանները կարաւանին հետ ճամբայ կ'իյնան դէպի Պապ: Թուրքերուն նպատակը զանոնք առանց Պապ մտցնելու՝ քշել էր դէպի անապատային վայրեր: Սակայն, ջորիին տէրը Պապի *մուխթարին* հետ միասին Վահրամի ընտանիքը կը տանի Պապ՝ *մուխթարին* տունը: Ինն ամիս հոն կը մնան: Վահրամ *մուխթարին* ոչխարները կ'արածէ, հայրը՝ պարտեզը կը մշակէ, իսկ մայրը կար կը կարէ: Պապի մէջ միայն Ալթունեանները կը մնան. հայ տարագիրները բոլորն ալ կ'աքսորուին դեռ աւելի արեւելք՝ անջրդի վայրեր... Ալթունեանները կ'որոշեն անցնիլ Հալէպ, բայց դրամի չգոյութեան պատճառով, չեն կրնար եւ իրենք ալ կ'աքսորուին դէպի Մեսքէնէ, ուր շատ կարճ ատեն կը մնան եւ դէպի Տիփսի կը քշուին: Վահրամի հայրը կ'աշխատի Տիփսիի մէջ: Տասներորդ օրը, հայրը կը թրջուի անձրեւներուն տակ ու կը հիւանդանայ: Այս միջոցին, թուրքերը զանոնք կրկին կ'աքսորեն Հիւսիսային Սուրիոյ Ապու Հարարի անապատը: Վահրամ իր եղբօր՝ Հայկի հետ փայտ կը հաւաքէ ու կը ծախէ եւ այդպիսով կը պահեն իրենց ծնողները:

Տարագրութիւնը կը շարունակուի: Ալթունեանները կը հասնին Համամ կոչուած գիւղը, ուր զարմանքով կը տեսնեն, թէ մարդիկ մարախ կ'ուտեն... Երկու եղբայր դարձեալ փայտ կը

ծախեն: Թուրք ոստիկանները Վահրամի հիւանդ հօր գլխով
 զօրաւոր հարուածներ կու տան, որոնց պատճառով ան կը
 մահանայ վեց օր ետք: Նոյն օրը ոստիկանները Վահրամեն
 կը հրամայեն շարժիլ դէպի անձանօթը... Վահրամ բռնագաղթի
 պաշտօնեան կը կաշառէ վարդի իւղով ու կը յաջողի իր հայրը
 քաղել: Թուրքերը զանոնք նախ Զիարէք գիւղը, ապա դէպի Տէր
 Զօր կը քշեն: Վահրամը, մայրը եւ եղբայրը ուրիշ հայ երեխա-
 ներու հետ ետդարձ կ'ընեն ու փախուստ կու տան դէպի Հա-
 մամ, ուր, հայ արհեստավորներու հաւաքավայրի մը մէջ կ'ապ-
 րին որոշ ատեն մը: Թուրքերը Վահրամն ու ընտանիքը յայտ-
 նաբերելով, զանոնք կը դրկեն Ռաքքա, ուր թշուառ վիճակ մը
 կը քաշկռտեն: Ժողովուրդը անօթութենէ կը մեռներ... Վա-
 հրամի մայրը երկու որդիները արաբի մը կը յանձնէ՝ ըսելով. «Ես
 եթէ պիտի մեռնիմ՝ մեռնիմ, դո՛ւք մի մեռնիք»: Արաբը մօրը
 երկու մեծիտիէ կը վճարէ ու եղբայրները կը տանի իր գիւղը եւ
 զանոնք կը կերակրէ: Վահրամ հովութիւն կ'ընէ, իսկ եղբայ-
 րը՝ Հայկը, արաբին կարգադրութեամբ կ'աշխատի ուրիշ մէկու
 մը քով: Վահրամ արաբին հետ գործով Ռաքքա կ'երթայ ու իր
 մայրը կը տեսնէ: Քանի մը ամիս ետք, Վահրամի մօր վիճակը
 քիչ մը կը բարելաւուի եւ անոնք միասին կ'ապրին: Շատ չան-
 ցած, Վահրամն ու մայրը կը հիւանդանան, սակայն շուտով
 կ'ապաքինին:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմը վերջ կը գտնէ եւ
 անգլիացիք կը մտնեն Հալէպ: Վահրամն ու մայրը հոն կը
 մեկնին: Վահրամ կ'աշխատի Հալէպի մէջ եւ ապրուստի գո-
 մար կը վաստակի: 1919-ի Ապրիլին, Ալթունեանները կը տեղա-
 փոխուին Ատանա: Վահրամ կը հանդիպի Դաշնակից
 զինուորներու եւ հայ կամաւորներու: Ընտանիքը կը շարունակէ
 ճամբան Ատանայէն եւ քաղաքներէ ու գիւղերէ անցնելով՝
 շոգեկառքով կը հասնին Էրէլի, ուր Վահրամը կ'աշխատի բր-
 ժիշկի մը քով: Նոյն տարուան Օգոստոսին, Վահրամն ու մայրը
 նախ Պոլիս կ'երթան, ապա կ'անցնին Պուրսա: Որոշած
 ըլլալով լքել հայոց համար անապահով Թուրքիան, Ալթուն-
 եանները վերստին կ'երթան Պոլիս, ուրկէ նաւով կը տեղա-
 փոխուին Մարսէյ ու վերջնականապէս Լիոն կը հաստատուին:

Արմինէ Կալենց, «Ներիր Ինձ Յարութիւն» (Յուշեր -
 Արմինէն Յարութիւն Կալենցի մասին), «Նայիրի»
 իրատ., Երեւան, 1997, փոքր չափի 208 էջ:

Հեղինակը՝ Արմինէ Կալենցը, իր
 ամուսնոյն՝ համբաւաւոր նկարիչ
 Յարութիւն Կալենցի կեանքի յուշերն
 է որ կը ներկայացնէ այս գիրքով,
 որուն նախաբանին (էջ 3-6) մէջ
 «Նշդում Յարութիւն Կալենցի Գեր-
 աստանի Մասին» խորագրին տակ,
 Յարութիւնի երեց եղբօր՝ Վարդէվառ
 Խարմանտայեանի նամակին բո-
 վանդակութիւնն է որ ամփոփ ձեռով
 կու տայ: Վերջինս Արմինէին նամակ
 մը դրկած էր Լիբանանի Թրիփուլի
 քաղաքէն, ուր ինք հաստատուած էր:

Վարդէվառ չորս եղբայրներու երէցն էր: Միւս երեքը՝
 Կարիքի կարգով Սամուէլը, Յարութիւնն ու Հայկն էին: Ըստ
 Վարդէվառի, իրենց նախնիները Հայաստանի արեւելեան
 հատուածի Անի քաղաքը կը բնակէին եւ Պատգամեան կը
 կոչուէին: Անին պարսիկներու գե-
 րիշխանութեան տակ ըլլալով, Պատ-
 գամեան մականունը Խարման-
 տայեանի փոխուած էր: Թիւրքմէն-
 ներու արշաւանքէն ետք, Խարման-
 տայեանները Նախիջեւան կը գաղ-
 թեն: Հոնկէ, գերդաստանին մէկ մասը
 Ռուսաստանի խորերը կը գաղթէ, իսկ
 միւս մասը՝ Հայաստանի արեւ-
 մտեան հատուածի Կիրին քաղաքը:

Խարմանտայեանները Կիրինի մէջ
 շալագործութեամբ կը զբաղէին:
 Անոնք շալերը գործել կու տային ու

Գոնիա, Կեսարիա, Ատանա եւ ուրիշ քաղաքներ կը դրկէին Յարութիւնի հօրեղբայրներէն մէկը Գոնիայի իրենց վաճառատան վերակացուն էր: Վարդեվառ Գոնիա կը մնար եւ Ամերիկեան Գոլէճը կը յաճախէր:

1915-ին Գոնիայի հայերը կը բռնազաղթուին: Վարդեվառ կ'ըսէ թէ մինչեւ Գաթմա հանգիստ կերպով ճամբայ կտրած էին, բայց անկէ անդին սուրիական անապատէն տառապանքով անցնելով Հալէպ հասած: Յարութիւնը իր մօր, մեծ հօր եւ եղբայրներուն հետ իր կարգին Կիւրիսէն տեղահանուած էր, եւ Հալէպ հասած: Վարդեվառ Հալէպի մէջ անոնց միացած էր: Կիւրիսի մէջ Վարդեվառի հայրը բանակ տարուած էր:

Հալէպի մէջ ընտանիքը միասին կ'ապրէր: Շաբաթը քանի մը անգամ թուրք *ասքեարները* կու գային զանոնք դէպի անապատ աքսորելու: Մեծ հայրը զանոնք կաշառելով կը հեռացնէր Վարդեվառի մայրը ճամբու յոգնութենէն ուժասպառ՝ կը մահանայ: Սկիզբը Վարդեվառ եւ Սամուէլ զինուորներու հագուստներ կարելով ընտանիքին ապրուստը կը ճարեն: Յարութիւնն ու Հայկը որբանոց կը դրուին: Այսպէս կ'անցնի չորս տարի: Զինադադարէն ետք Վարդեվառ կը մտնէ որբանոց, ուր ան մեծ գրողներու եւ հերոսներու դիմանկարներ կը գծէր ու պատերուն վրայ կը փակցնէր: Հալէպահայ Տօրթ Ասատուր Ալթունեանի տիկինը օր մը որբանոց կ'այցելէ եւ անոր տաղանդին կը ծանօթանայ: Տիկինը, որ արուեստագիտուի մըն էր, կը սկսի իր տան մէջ Վարդեվառի նկարչութեան դասեր տալ: Վերջինս իր եղբայրը՝ Յարութիւնը այդ դասերուն իրեն հետ կը տանի: Որբանոցին տնօրէնը Վարդեվառի եւ Յարութիւնի նկարչական ձիրքը բարձր գնահատելով, անոնց առանձին սենեակ մը կը տրամադրէ որբանոցին մէջ, որպէսզի անոնք նկարչութեան վարժութիւններ կատարեն:

Հոս վերջ կը գտնէ Վարդեվառի վկայութիւնը:

«Մանկութիւն եւ Երիտասարդութիւն» (էջ 9-60) խորագրին տակ Արմինէ Կալենց Յարութիւնէն լսած եւ իր օրատետրին մէջ գրի առած, նոյնիմբն Յարութիւնի կեանքի դրուագները կը ներկայացնէ, որ ստորեւ ամփոփ ձեւով կու տամ: Վերոյիշեալ

կատուածին սկիզբի մասն է որ կը մտնէ մեր նիւթին՝ Հայոց Յեղափոխութեան ծիրէն ներս: Գիրքին մնացեալ մասը ինչպէս որ արուեստագէտ նկարիչի՝ Յարութիւն Կալենցի խոնդեռնեան կեանքին մասին է:

Յարութիւն Խարմանտայեանը (Կալենց) ծնած է Սեբաստիոյ մահանգի Կիւրիս քաղաքը (գիւղաքաղաք՝ ըստ հեղինակին), 1910-ին, Զրիստոսի յարութեան տօնին մօտ օրերէն մէկը: Կ'ըսուի թէ Խարմանտայեան գերդաստանը Անիէն գաղթած նոյնիմբն ազնուական Ֆերմանեան (թրքերէն՝ հրովարտակ) ընտանիքն էր, որ ապա Խարմանտայեան (թրքերէն՝ կալ) կոչուած էր: Յարութիւն այս հիման վրայ իր մականունը Կալենցի վերածած է: Անոր կրտսեր եղբայրը՝ Հայկը նոյնպէս Կալենց մականունը կը կրէ:

Ըստ կիւրիսցի երաժշտագէտ Միհրան Թումանեանի, Յարութիւնի մեծ հօր հայրը՝ Ճանոն, հայրուկապետ մըն էր: Ան իր ֆետայիներու խումբով կը կռուէր չէչեններու եւ թուրքերու դէմ, որոնք հայոց ինչքերը կը կողոպտէին եւ զանոնք կը սպաննէին: Ճանոյի խումբը եղերական վախճան մը կ'ունենայ՝ երբ օր մը թուրքերը կը յաջողին պաշարել զայն եւ կոտորել: Ճանոն ողջ մնացած էր, բայց շրջապատուած՝ թուրքերով: Թշնամին անոր ուղղելով խօսքը, կ'առաջարկէ յանձնուիլ, խոստանալով խնայել իր կեանքը: Բայց Ճանոն թլուրին գազաքը կանգնած, լաւ հասկցած ըլլալով թուրքին նենգութիւնը, իր վերջին գնդակով անձնասպան կ'ըլլայ:

Յարութիւնի հայրը՝ Տիրատուր ու մայրը՝ Ալմաստ իրենց երեք որդին՝ Վարդեվառը Գոնիա կը դրկեն իր հօրեղբօր քով: 1915-ին բռնազաղթի հրամանը գաղտնօրէն տրուած էր: Թուրքերը Կիւրիսի մէջ հայոց տուները կը խուզարկեն եւ նոյնիսկ որսորդական զենքերը կը գրաւեն: Ճանօ պապէն մնացած զենքերը գոյգ պատերու արանքին մէջ պահուած ըլլալով, թուրքերուն համար անյայտ կը մնան: Անոնք Տիրատուրը բանակ կը տանին:

Ալմաստ իր երեք որդիները՝ Սամուէլը, Յարութիւնը եւ Հայկը առած բռնազաղթի ճամբան կը բռնէ: Անոնք իրենց ճերմակ

ծիով եւ ջորիով տառապալի ճամբորդութենէ մը ետք, Հալէպ կը հասնին: Ճամբան թուրքերը ճերմակ ձին կը գողնան: Սիւս կողմէ Յարութիւնի հօրեղբայրը իր կնոջ ու Վարդէվանի հետ գնացքով Գոնիայէն դէպի Հալէպ կը տեղահանուի: Ինչպէս բոլոր հայերը, Յարութիւնի մեծ հայրը եւ հօրաքոյրերն ալ իրենց ընտանիքներով կը քշուին Կիւրիսնէն:

Հինգ տարեկան Յարութիւնը լաւ կը յիշէ, թէ ինչպէս թուրքերը իր ազգականներէն մէկը ծառին կապելով կրակի կուտան: Ուրիշ տեղ մը, քիւրտերը, եաթաղաններ իրենց ձեռքին մէջ, ձորէ մը վեր կը բարձրանային հայ տարագրեալներու ուղիութեամբ, երբ Ալմաստ օգնութիւն կը բացագանչէ իր տղոց: Յարութիւն իր եղբայրներով միասին քիւրտերուն վրայ կը փորձեն հսկայ ժայռ մը գլորել: Անոնց վտիտ եւ թոյլ ձեռքերը անկարող էին ժայռը տեղէն շարժելու, սակայն աստուածային հրաշքով մը հսկայ զանգուածը կը գլորի եւ կ'իյնայ եաթաղաններով իրենց կողմը յարձակող ճիւղներուն վրայ ու կը ճգմէ զանոնք: Յարութիւնի յուշերուն մէջ կայ նաեւ սարսափազդու ուրիշ տեսարան մը. թուրքերը բոլոր երեխաները կը հաւաքեն սայլերու մէջ ու կը պատրաստուին քշել զանոնք: Ալմաստ սայլին վրայէն կը յաջողի իր երեք որդիները դուրս քաշել: Քիչ ետք, միւս բոլոր երեխաները Եփրատի մէջ կը թափուին...

Ալմաստ, Սամուէլ, Յարութիւն եւ Հայկ բոպիկ, արիւնլուալ ոտքերով, բզկտուած զգեստներով, անօթի ու ծարաւ, անձանօք ճամբաներէ անցնելով հետիոտն Հալէպ հասած էին: Հոն Յարութիւնէնք կը գտնեն իրենց մեծ հայրը, որուն ոսկիները բռնագաղթի ճամբուն վրայ իրենց ազգականներուն օգտակար եղած էին: Մեծ հայրը Ալմաստը անմիջապէս հիւանդանոց կը փոխադրէ: Վերջինս սաստիկ տառապալի ճամբորդութեան հետեւանքով ուժասպառ եւ հիւանդ էր: Հիւանդանոցին մէջ Ալմաստ շուտով կը մահանայ:

Ալմաստի չորս զաւակները որբանոց կը դրուին: Անոնց հօրեղբայրն ու տիկինը զանոնք հոգալու կարողութիւն չունէին: Երբ պատերազմը վերջ կը գտնէ, ֆրանսացիները Հալէպը կը

զաւթեն: Օր մը թրքամուլ իսլամներ որբանոցին վրայ կը կրակեն եւ ասները սարսափի կը մատնեն: Որբերն անմիջապէս շէնքին խոտաններուն մէջ ապաստան կը գտնեն: Հոն բաւարար ջուր եւ սնունդի պահուած էին ու կարելի էր երկար ժամանակ դիմաւորել: Ծայրայեղական թուրքեր Հալէպի մէջ հայոց եւ քրիստոնէաներուն վրայ կը յարձակին այդ օրը (խօսքը Խուսնաբար կը վերաբերի Հալէպի “Ճումաա Պազար”ի շրջին, որ տեղի ունեցաւ 28 Փետրուար 1919-ին-խմբ.):

Որբանոցի կեանքը շատ դժուար էր: Տարիները կ'անցնին: Խորդեվառ որբանոցէն դուրս կու գայ եւ քաղաքին մէջ լուսավարչական խանութ մը կը բանեցնէ: Յարութիւնը իր դասերուն մէջ յառաջադէմ էր: Ան իր գիրքերուն եւ տետրակներու էջերու լուսանցքներուն վրայ կը նկարէր: Ուսուցիչներուն վնասատանքին եւ քաջալերանքին շնորհիւ Յարութիւն վարչութեան կը նուիրուի ամբողջովին: Ան որբանոցը կը թողու եւ Հալէպի մէջ գեղագրողի մը քով աշկերտ կը դառնայ: Ապա ան, երբ տասներկու տարեկան էր, որբանոցէն իր շատ սիրելի եղբայրը՝ Հայկը իր քովը կը բերէ:

Գիրքին մնացեալ մասին մէջ Արմինէ Կալէնց կը պատմէ Յարութիւնի կեանքը, թէ ինչպէս ան իր վաստակին տիրացած է իրր համբաւաւոր նկարիչ: Շատ տառապանք տեսած, մանկութիւն չունեցած Մեծ Եղեռնի այս որբուկը աշխարհահռչակ նկարիչ մը կը դառնայ նախ Պէյրութի մէջ եւ ապա՝ Երևանի:

Միսաք Թորլաքեան, «Օրերուս Հետ», Գ. Հրատարակութիւն, Համազգայինի «Վահէ Սէքեան» տպարանի հրատարակութիւն, խմբագիր՝ Կարօ Յովհաննէսեան, մեկենասներ՝ Տէր եւ Տիկին Ատոմ եւ Սելլա Թնճուկեաններ, Պէյրութ, 2001, մեծ չափի 624 էջ:

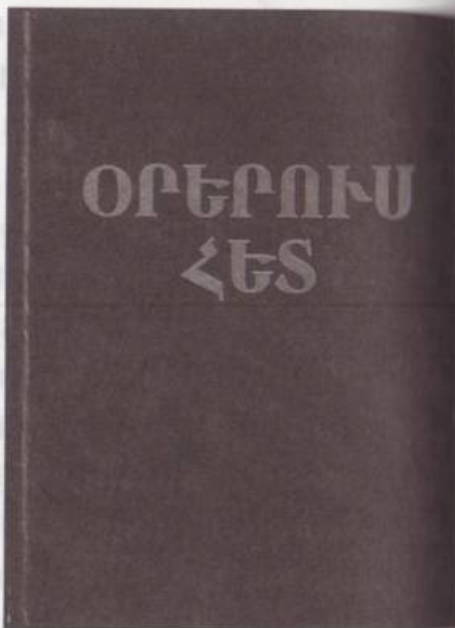
18 Յուլիս 1921-ին Պէհալուք խան Դիւանշիր չորս-հինգ հոգիով դուրս կու գայ Կ. Պոլսոյ «Բերա Փալաս» պանդոկէն եւ կը մտնէ մօտակայ «Փրքի Շան» պարտէզը, ուր բացօթեայ թատրոն մը կա:

Ազրալէյճանի ներքին գործոց նախկին նախարար այս ճիւղը երբ անգլիական ոյժերը քաշուած էին Պաքուէն եւ հայկական ոյժերն անկարող դարձած էին այլեւս պաշտպանելու քաղաքը, մէկ շաբթուան ընթացքին 30,000 հայերու ջարդը կազմակերպած չար ոգին էր:

Միսաք Թորլաքեան իր վրիժառական արարքին մասին կը գրէ.

«Երկար սպասելէ ետք, ժողովուրդը խուռներամ սկսաւ դուրս գալ: Դիւանշիր արդէն անցեր էր մեր առջեւէն: Ամբոխի խառնուածութեան պատճառով չկրցայ հասնիլ մօտը: Շատ որոշ կը տեսնէի զինք: Դէպի հիւրանոցին մուտքը կը մօտենար, որուն 50-60 մեթր արդէն մօտեցեր էր: Դժուար էր ժողովուրդը եւ ճամբուն երկու եզերքներուն շարուած բազմաթիւ ինքնաշարժները ճեղքել եւ անցնիլ: Մտածեցի, որ այս արգելքներով պիտի չկրնամ հասնիլ իրեն: Ուստի, ինքնաշարժներու մէջտեղէն արագ-արագ մօտեցայ:

Այժմ արդէն 30 քայլ հեռու էի իրմէ: Նկատեցի որ գլուխը

ես դարձուց եւ սկսաւ շուրջը նայիլ: Ապա, նորէն շարունակեց խոսիլ: Կասկած արթնցաւ մէջս, որ թերեւս կասկածած է եւ պիտի խուսափի: Ուստի, ամէն կերպով պատրաստ զգացի ինքզինքս, հոգեպէս եւ մարմնապէս, պինդ եւ անխռով: Եւ հազիւ գլուխը դարձուցած պիտի քալէր, յաջողեցայ հասնիլ բոլոր: Քաշեցի ատրճանակս: Շատ երկարահասակ մարդ էր: Մնացի ցած: Պարտաւորուած՝ զարկի կողքէն, փոխանակ պոխտէն, ատրճանակիս փողը գրեթէ հագուստին կպած: Ուրիշ կերպ չէր ըլլար. ետեւ ինքնաշարժ կար, կողքերը՝ ժողովուրդ, ինքն ալ՝ դիմացս:

Ազատ շարժելու հնարաւորութիւն չունէի:

Առաջին գնդակէն չինկաւ. միայն ժողովուրդը քիչ մը բացուեցաւ: Ընդհակառակը, շտկուեցաւ եւ երկու ձեռքերս կրցաւ ամուր բռնել, քանի որ ետ քաշուելու կարելիութիւն չունէի: Ձեռքերս բռնելը շատ լաւ եղաւ, որովհետեւ դարձաւ դէպի ինձի եւ կուրծքը առաջս եկաւ: Այս անգամ երկու գնդակ եւս տեղաւորեցի ուղղակի կուրծքին: Ինկաւ:

Խուճապի մատնուեցաւ ժողովուրդը. ամէն ոք կը փորձէր ծակ մը մտնել, ինքնաշարժներու կողքերուն պահուրտիլ, որպէսզի գնդակ չդպնայ: Դամբայ բացուեցաւ ինձի համար: Համարձակ եւ ազատ սկսայ քալել դէպի «Բերա Փալաս» հիւրանոցին անկիւնի փողոցը, որմէ առաջ դառնալով կրնայի մտնել թրքական հին գերեզմանոց մը եւ անյայտանալ: Փողոցին անկիւնը երկու ոստիկաններ կեցած էին, փախան՝ երբ զիս տեսան ատրճանակը ձեռքիս: Երուանդ Ֆունտուքեան՝ անհաբեկումը կատարելէս ետք՝ մեկներ էր, ասարտած ըլլալով իր գործը:

Երբ ուզեցի փողոցին անկիւնը դառնալ, ականջիս հասաւ Դիւանշիրին ձայնը, որ «իմտա՛տ» (օգնութիւն) կը պոռար: Կէս զիշերուան ժամը մէկի ատեններն էր:

Կասկած արթնցաւ մէջս, որ մեռած չէ...

Ետ դարձայ դէպի դիակը: Երբ մօտեցայ, գլուխը հաւաքուած էին 20-30 հոգի: Բոլորն ալ քաշուեցան՝ ատրճանակը ձեռքս տեսնելով: Մօտեցայ եւ գետինը փռուած

Ճիւանշիրի գլխուն վրայ կեցայ: Կուրծքին գնդակ մըն ալ պարպեցի: Ապա, շուրջս նայեցայ եւ տեսայ, թէ չորս-հինգ ոստիկաններ, ատրճանակներ իրենց ձեռքին, բռնած էին այն անկիւնը, ուրկէ կրնայի փախուստ տալ...

... Այսպէս լարուած կեցած էինք, երբ հասան ֆրանսացի ոստիկանները: Ատրճանակս յանձնեցի անոնց» (էջ 473-477):

Հերոսը կ'ենթարկուի թրքական ոճով ծեծի, տփոցի խոշտանգումներու եւ անարգանքի: Հարցը ֆրանսացիք ձեռք կ'առնեն եւ տեղի կ'ունենայ դատավարութիւն: Շատ հայեր եւ օտարներ կը վկայեն: Վերջապէս, Միսաք Թորլաքեանը ազատ արձակուելով, դէպի Յունաստան կ'աքսորուի:

Ո՞վ էր այս դատապարտեալը, որ շուտով անմեղ կը հռչակուի:

Միսաք Թորլաքեան ծնած է Տրապիզոնէն ծովափով մօտ ութը քիլոմէթր դէպի արեւելք գտնուող Շանայի շրջանի քառասուն տուն բնակչութեամբ գոտ հայկական Կիւշանա գիւղը: Անոր պապերը Համշէնէն գաղթած էին: Կիւշանայէն դէպի ծովեզերք կ'իյնային մեծ մասամբ հայաբնակ Ծինկիլա գիւղը, ինչպէս նաեւ Մեծ Շանա եւ Փոքր Շանա գիւղերը: Դէպի արեւելք կը գտնուէր Կալաֆկա հայաբնակ գիւղը, որ մէջտեղէն Շանայի գետով կը կիսուէր: Շանայէն ութը ժամ հեռու կը գրտնուէր Սիրմենէ գիւղը: Շրջանին ժողովուրդը, բոլորն ալ գիւղացի, աղքատ էր: Կէս-աւատապետական դրութիւն մը կը տիրէր: Շրջանին մէջ կառավարութեան բռնութիւններն ու կեղեքումները անպակաս էին: Այդուհանդերձ, շրջանին հայութիւնը ստրուկ չէր: Բոլորն ալ զենքի գործածութեան վարժ էին, անհրաւորեան եւ կեղեքումի դէմ ծառանալու եւ զենքով դիմադրելու գիտակցութիւնն ու կամքն ունէին: Իսկ թուրք աղաները հայ ժողովուրդը կը կեղեքէին: Իւրաքանչիւր աղա գիւղի մը գլխուն կէս-աւատապետ մըն էր: Անոնք ձրի կ'աշխատեցնէին հայերը, ինչի պատճառով հայոց կեցութիւնը շատ կը դժուարանար: Ժողովուրդէն մաս մը դէպի Պաթում, Խրիմ, Սուխումի եւ ընդհանրապէս Սեւ Ծովու ռուսական ափերը կը

գաղթէր: Որոշ ատեն մը պանդխտելով՝ դրամ կը վաստակէին ու կը վերադառնային, սակայն շատերն ալ հիմնովին կը գաղթէին ու հոն կը մնային:

Կիւշանայէն արեւմուտք մինչեւ Տրապիզոն լեռնային լանձրով կային գիւղեր ինչպէս Աֆեանց, Ճոշարա, Մինոսլի, Սկաֆիրա, Կրոմիլա, Ջեֆանոս եւայլն, ուր հայեր կ'ապրէին: Այս գիւղերը Տրապիզոնի կապուած էին հանրային կամ կուսակցական տեսակետէ եւ Կիւշանայի հետ որեւէ կապ չունէին:

1895-ի սեւ թուականին հայոց ջարդերն սկսած էին: Միսաք Թորլաքեան այն ժամանակ հազիւ հինգ-վեց տարեկան էր: Տան մէջ մեծ իրարանցում կար: Փախչելու կը պատրաստուէին: «Թուրքերը կու գան, ջարդերն սկսած են»:

Միսաքի հայրն իր ունեցած զենքերը մէջտեղ կը հանէ: Խոնկն դուրս գալով՝ բոլորը կաղնիի պուրակի մը մէջ կը պահարտին: Ապա անոնք Չաչուտ Փոս կոչուած անտառը կը անդափոխուին բոլոր համագիւղացիներուն հետ: Միսաք իր ընկերները կը գտնէ եւ անոնց հետ կը խաղայ: Տղամարդոց մեծ խումբ կացիներով եւ մահակներով զինուած էր: Շատ քիչեր կայծքար հրացաններ ունէին: Լուրերը կ'ըսէին, թէ հայաբնակ Կրոմիլա եւ Ջեֆանոս գիւղերուն հայ բնակիչները ջարդուած էին ու տուները՝ կրակի տրուած:

Թուրքերը կը վախճային հայ կռուողներէն: Վաղարշակ Մատիլեանը (Թուփալ Վաղարշակ), էլմոնցի Ճալապըյօք Կարճ Մանուկը եւ Չալուք Պօղոսը (Պօղոս Յովսէփեան) այդ կռուողներուն պարագլուխներէն էին: Չալուք Պօղոս թուրքերուն վրայ սարսափ տարածած էր (էջ 49-51):

Թուրքերը կարծելով թէ Չալուք Պօղոս իր զօրաւոր խումբով Կիւշանա կը գտնուի, գիւղը մտնելու կը վախճան եւ ռզմական ոյժերու կը սպասեն: Շրջանի Հ. Յ. Դաշնակցութեան կառոյցը կազմած էր խումբ մը Գալուստ Թորլաքեանի պիսաւորութեամբ եւ Չալուք Պօղոսը քաջալերած ու զօրակցած էր անոր:

Թուրք խուժանը Կիւշանա գիւղին դրացի Կալաֆկա գիւղին վրայ կը յարձակի ու կը հրկիզէ գայն: Երեք օր

Կիւշանան շրջապատելէ յետոյ, թուրք պատասխանատուները Շադիրգատէ Իպրահիմ, Միքտար եւ Հագգը երեք եղբայրները իրենց մօտ կանչելով Չալուք Պօղոսը, Գարա Սարգիսը (Սարգիս Մարխասեան) եւ հեղինակին հայրը՝ Թորլաք Յակոբը, թուրք խուժանը զսպելու եւ հայկական գիւղերու վրայ յարձակումն ու հրկիզումը արգիլելու համաձայնութիւն կը գոյացնեն:

Կատարուած բոլոր ոճիրները տեսնելով, վեց տարեկան Միսաք Թորլաքեան իր հօրը կ'ըսէ.

«Երբ մեծնամ՝ ես ալ թուրքերուն ունեցած զէնքին նման զէնք պիտի ունենամ եւ փոխանակ անոնք մեր գիւղը պաշտպանելու, ես ինքս պիտի պաշտպանեմ, եթէ նոյնիսկ ատոր համար, պապիս ըսածին պէս, հոգիս դժոխք երթայ»:

Այդ օրերուն էր որ թուրքերու գազանօրէն խոշտանգած եւ հրաշքով ազատած հայոց մեծ բազմութիւն մը Բաբերդի կողմերէն Կիւշանա եւ շրջակայ գիւղերը կը հասնի: Այս բոլորը տեսնելէ յետոյ վրէժխնդրութեան ոգին արմատ կը նետէ ու կը զարգանայ Միսաք Թորլաքեանի մէջ:

Կոտորածէն ետք, Միսաք գիւղին դպրոցը կը յաճախէ Իննիսունական թուականներու վերջերուն, ան ինքզինք ատելի հասունցած կը զգար: Դպրոցը այլեւս շատ չէր հետաքրքրիր զայն: Միսաք Թորլաքեանի ուշքն ու միտքը միայն զէնք ունենալու եւ գործածելու վրայ էր: Ան կ'ուզէր նմանիլ Չալուք Պօղոսին, սիրմենեցի Վաղարշակ Մատիլեանին եւ Մանուկին Մանկութեան ընկերներէն՝ Գասպար Տէրտէրեանը քաջ տղայ մըն էր, զէնքի վարժ: Միսաք անոր հետ միասին քանի մը արկածախնդրութիւններու մասնակցած էր քիւրտ հովիւներու դէմ:

Դպրոցէն դադրելէ յետոյ, Միսաք կանոնաւորաբար կը հետեւէր գիշերային դասախօսութիւններուն: Հոն կը կարդացուէին Բաֆֆիի եւ ուրիշներու գիրքեր, բացատրութիւններ կը տրուէին յեղափոխութեան եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ճրագիրին եւ Կանոնագիրին մասին, ինչպէս նաեւ «Դրօշակ» թերթը կը կարդացուէր: Միսաքի տան մէջ ժողովներ կը գումարուէին: Հայ մատնիչ մը ահաբեկելու որոշում կը տրուէր:

Պատանի Միսաք լսելով բոլոր մանրամասնութիւնները եւ անձամբ ճանչնալով լրտեսը, կ'որոշէ ինք կատարել ահաբեկումը: Միսաք ահաբեկման ձախող փորձ մը կը կատարէ:

1895-1896-ի դէպքերէն ետք, Դաշնակցութիւնը աշխոյժ կերպով կը գործէր Թուրքիոյ դէմ: 1901-ին, Տրապիզոնի Կեդրոնական Կոմիտէին հրահանգով, քառասուն ընտիր տղաք պատրաստուած էին գաղտնի գործունէութեան նուիրուելու համար: Անոնց առաջնորդը Վաղարշակ Մատիլեանն էր, կեղծանունը՝ Սարհատ: Այս խումբին անդամները երբ թուրք նաւաւորի մը առաջնորդութեամբ Սուխումիէն Ռիզէ նաւահանգիստին մօտերը կու գան, փորձանքի կը հանդիպին, բայց վտանգը կը յաղթահարեն իրենց ճարպիկութեամբ եւ մարտունակութեամբ: Անոնք թուրքերուն հետ կռիւի կը բռնուին եւ կու տան կոկորդիս՝ հինգ թուրք սպաննելով: Մնացեալ քաջերը կը ցրուին եւ ատելի ետքը կը ձերբակալուին: Տրապիզոնի նահանգապետը՝ Քատրի պէյը քաջ եւ յանդուգն մարդիկը կը սիրէր: Այս պատճառով ալ ան բոլորը բանտէն ազատ արձակել կու տայ:

Շատ հայեր Տրապիզոնի շրջանէն դէպի ռուսական հողերը կը գաղթեն: Փոխադրութիւնը կ'ըլլար մեծ խումբերով՝ 60-150 հոգի, 10-15 զինուած երիտասարդներու հսկողութեան տակ: Միսաք Թորլաքեանն ալ այս փոխադրութեանց կը մասնակցէր:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը 1901-էն սկսեալ շրջանին մէջ յազմաթիւ վրիժառուական եւ նախազգուշական գործողութիւններ կը կազմակերպէ: Չարկ կը տրուի Տրապիզոնի շրջանի հայկական դպրոցներուն: 1890-ին Սիմոն Չաւարեանը Տրապիզոնի Ազգային Վարժարանին տեսուչ կը դառնայ: Այդ տարիէն սկսեալ՝ ծեծը վերջ կը գտնէ դպրոցին մէջ եւ աշակերտները փախլուն արդիւնքներ կ'արձանագրեն:

Թորլաքեան մանրամասնօրէն կ'անդրադառնայ Տրապիզոնի շրջանին մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութեան եւ հետաքրքրական դրուագներ կը նկարագրէ: Տրապիզոնը Սեւ Ռովուն վրայ թուրքերուն գլխաւոր նաւահանգիստն ըլլալով, արտասահմանը ներքին նահանգներուն կապող օղակ մըն էր:

Այս յատկանիշին համար, յեղափոխական կուսակցութիւնները՝ թէ՛ Հնչակեանները եւ թէ՛ Դաշնակցականները իրենց առաջին կեդրոնական կոմիտէութիւնն ու վարիչ մարմինը հոս կը հաստատեն:

Մինչեւ 1904 թուականը հայերը շրջանի թուրքերու կեդրումի առարկան դարձած էին: Աշխատանքի ամենէն եռուն ժամանակ, հայերն սկիզբը պարտաւոր էին թուրք պէյերուն եւ աղաներուն գործերը կատարել եւ նոր միայն իրենցինները: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միջոցներ ձեռք կ'առնէ նման շահագործումներուն վերջ դնելու համար:

Հնչակեան կուսակցութիւնն ալ կը գործէր շրջանին մէջ: Անոր գործունէութիւնը կ'աշխուժանայ 1904-1905-ին: Հնչակեանները թուրքեր ու հայ դաւաճաններ կ'ահաբեկեն:

Միսաք Թորլաքեան իր դաշնակցական ընկերներով կը մասնակցի ֆետայական գործողութեանց՝ ապաստանելով անտառներու մէջ: Անոնք թուրքերէն զենքեր կը գրաւէին: Այլ օրերուն, թուրք աւագակները բաւական աշխուժօրէն կը գործէին: Անոնք հայեր կ'առեւանգէին եւ փրկագին կը պահանջէին: Միսաք Թորլաքեանի խումբը այսպիսի աւագակախումբերը կը հետապնդէր եւ պատշաճ պատիժը կու տար անոնց: Ազգային պայքարի այսպիսի դրուագները շատ եւ գիրքին մէջ:

1908-ի Յուլիս ամսուն կը վերահռչակուի Օսմանեան Սահմանադրութիւնը եւ յեղափոխական գործունէութիւնը ժամանակաւորապէս այլ բնոյթ կը ստանայ:

Սահմանադրութենէն առաջ, Կովկասէն Արեւմտեան Հայաստան եկած էին դաշնակցական գործիչներ, ինչպէս Մարալը (Փիլոս Փափախեան) եւ Չուլալը (Լեւոն Կարապետեան): Հնչակեան գործիչ Միւնիքն ալ (բուն անունով՝ Բագրատ Աւետեան – խմբ.) Տրապիզոն եկած էր (էջ 136-139):

Կիլիկիոյ 1909-ի ջարդերու օրերուն Տրապիզոնի հայերը եւս ահ ու սարսափի կը մատնուին: Սակայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը արթուն էր եւ Իթքիհատ կուսակցութեան պատասխանատուներուն հետ կապի մէջ: Այս հարցով Մալխաս

(Արտաշէս Յովսէփեան) կը գրադէր: Իր քաջ եւ արի կեցուածքով յայտնի Պօղոս Միմառնեանն առաջնորդ դերի մէջ էր Տրապիզոնի մէջ: Կիլիկիոյ ջարդի օրերուն, հայ պատասխանատուները աշխույժ կերպով գործի վրայ էին: Հեղինակը այս գործունէութիւնը կը նկարագրէ մանրամասնօրէն՝ յիշելով դէմքեր եւ դրուագներ:

Միսաք Թորլաքեան 1909-ին կ'ամուսնանայ: Հարսն իրեն թիկունք կը կանգնի բոլոր ազգային գործերուն մէջ, սակայն Մեծ Եղեռնի ջարդերուն զոհ կ'երթայ:

Կարգ մը քիւրտ աշիրէթապետներ եւ մաքսանենգ լազեր հայոց գլխուն փորձանք էին: Հայ տղաքը իրենց խումբով զանոնք կը հալածէին եւ անոնց սանձարձակութեանց սահման կը դնէին: Միսաք Թորլաքեան այս խումբին միացած էր: Ան իր յաջերուն մէջ արկածախնդրական դրուագներու մասին կը գրէ:

Գալուստ Թորլաքեանի սպաննութենէն ետք, Հ. Յ. Դ. ի Տրապիզոնի Կեդրոնական Կոմիտէն թուրքերու ճնշումին վրայ կ'որոշէ Միսաք Թորլաքեանը կառավարութեան յանձնել: Միսաք երկար ժամանակ փախստական կ'ապրի: Ան կը ծրագրէ քանի մը տարիով Տրապիզոնէն հեռանալ: Կաշառք տալով՝ ան կը յաջողի թրքական բանակի կամաւորական գունդին արձակագրուիլ ու Սեդրակ Բէօսէեանի հետ Կարինի թնդանօթածիգներու գունդին մէջ մտնել: Ուրիշ հայեր ալ խումբին կը միանան:

Կարինի մէջ Միսաք Թորլաքեան դաշնակցական պատասխանատուներու եւ ընկերներու կը ծանօթանայ: Անոնցմէ ին կարնեցի Տուրպախը (Յարութիւն Այվազեան), Չեմլիաքը (Յարութիւն Նանումեան – խմբ.), Արմենակ Միլոյեանը, Բէօսէ Միքայէլը, Ղազարը եւ ուրիշներ:

Կարինի մէջ Միսաք քանի մը ընկերներով կը մնայ զօրանոցին մէջ, ուր հայերը թրքական ճնշումներուն կ'ենթարկուին: Սակայն անոնք քաջութեամբ եւ հնարագիտութեամբ կը յաղթահարեն բոլոր դժուարութիւնները: Չօրանոցին պայմանները կը բարեփոխուին եւ բոլոր տասնապետներն ու չաուշները կը սկսին անոնց հետ սիրալիր կերպով վարուիլ:

1910-1911-ի ձմռան ցուրտին օսմանեան զօրքին մեծ մասը կը հիւանդանայ: Անոնց մէջ հայեր ալ կային: Կարինի հայերը հայ զինուորներուն հանդէպ մեծ գուրգուրանք կը ցուցաբերեն: Միսաք Թորլաքեան չաւուշի աստիճան կը ստանայ 1912-ին ան Խնուսի եւ Կարինի խաչմերուկին վրայ գտնուող Փալան Թէօքէն կոչուած բերդը կը փոխադրուի՝ իր ձեռքին տակ ունենալով քսան զինուորներ եւ ուտելիքի բաւարար պահեստ մը: Հայ զինուորները Դաշնակցութեան համար զենքեր կը փոխադրէին եւ կ'ամբարէին յարմար թաքստոցներու մէջ: Միսաք Թորլաքեանը, տրապիզոնցի Սեդրակ Քեօւէեանը, կիւմիշխանեցի Խաչիկ Պոյաճեանը, կիրասոնցի Յարութիւնը եւ երզնկացի հայ տղաք մեծ դեր կ'ունենան այս գործին մէջ: Ատեն մը ետք Թորլաքեան Կարին քաղաքի կեդրոնական բերդը կը փոխադրուի:

Միսաք Թորլաքեան կաշառքի միջոցով ինն ամսուան արձակուրդ կը վերցնէ: Բաբերդէն անցնելով, ան Տրապիզոն եւ ապա Կիւշանա կը վերադառնայ ու նախորդ տարիներու դէպքերուն մօտէն կը ծանօթանայ: Կուսակցական ներքին կեանքին մէջ տեղի ունեցած էին ցաւալի դէպքեր, որոնք բարեբախտաբար, չէին կրցած նսեմացնել յեղափոխական գործի արժէքն ու կենսական կարեւորութիւնը:

Գիւղէն Միսաք Թորլաքեանի բացակայութեան ընթացքին, իր ընկերները որոշ քայլեր առած էին Կարին-Տրապիզոն փոսթը զարնելու ուղղութեամբ: Երեք անգամ ձախող փորձեր կատարուած էին:

Երբ 1 Օգոստոս 1914-ին կը ծագի Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը (ճիշդն է՝ 31 Յուլիսին – խմբ.), Միսաք Թորլաքեանը Կիւշանա կը գտնուէր: Ան իր համագիւղացի ընկերներով Տրապիզոն կը մեկնի զօրակոչին ընդառաջելու համար ու կ'անդամագրուի իր նախկին ծառայութեան ատեն Կարինի մէջ գտնուող գումարտակին, սակայն երբ գիւղ կը վերադառնայ, քանի մը ընկերներով կ'որոշէ բանակ չերթալ եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծառայել: Միսաք Թորլաքեան, Առաքել Համբար, Աբրահամ, Աբգար եւ ուրիշներ փախստական կը

դառնան: Այս խումբի անդամներուն թիւը մէկ ամսուան մէջ քրտանի կը հասնի:

Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր կողմերը սուլթան-խալիֆային կնիքը կրող գաղտնի ծրարներ կը բաժնուին: Ծրարներուն բովանդակութիւնը պատերազմէն ետք կը պարզուի հայոց համար՝ թուրքերը գրգռել քրիստոնեաներուն եւ յատկապէս հայոց դէմ:

1914-ի վերջերը դրութիւնն օրըստօրէ կը ծանրանայ: Ահաւոր սղութիւն եւ անգործութիւն կը տիրեն: Միսաք Թորլաքեանի անդամակցած հայ փախստականներու խումբը թուրք սղաներուն եւ պէյերուն՝ գիւղերէն բերած իւղը, չորցած մատունը եւ պանիրը կողոպտելով հայ չքաւորներուն կը բաշխէր: Հայ տղաքը Կարին-Տրապիզոն փոսթը զարնելու նոր ծրագիր մը կը մշակեն: Խումբը երկուքի կը բաժնուի եւ իւրաքանչիւրին զոռակի դեր կը վստահուի: Առաջին խումբը երբ ճամբայ ելած էր դէպի Թանտուրլուխ գիւղը, պայծառ եղանակը յանկարծ կը փոխուի եւ ձիւն կը սկսի տեղալ: Յուրտը կը սաստկանայ:

Քանի մը օր ետք երբ եղանակը կը բարելաւուի, առաջին խումբին տղաքը գործի կ'անցնին, սակայն ուշացած էին. փոսթը կ'անցնի-կ'երթայ եւ զայն զարնելու փորձը կը ձախողի: Երկրորդ խումբը ճիշդ ժամանակին կը հասնի եւ առաջինին կը միանայ: Խումբին անդամները թուրք հովիւ մը կը սիրաշահին եւ անոր մօտ քանի մը օր կը մնան ապահով կերպով: Փոսթը զարնելու երկրորդ փորձն ալ կը ձախողի: Սակայն երրորդ փորձին, տղաքը կը յաջողին հերոսական մարտնչումէ ետք փոսթին փոխադրած դրամին տիրանալ:

Փոսթին կողոպուտէն ետք թրքական կառավարութիւնը շատ խիստ միջոցներ ձեռք կ'առնէ: Բոլոր շրջաններուն եւ գիւղերուն կարեւոր անցքերը ոստիկաններով եւ անոնց հաւատարիմ զինեալներով կը բռնուին: Տղաքը դժուար վիճակի կը մատնուին: Գիւղեր իջնելն ու ուտելիք ապահովելը անկարելի կը դառնան: Ծարաւն ու անօթութիւնը ծանր ազդեցութիւն կ'ունենան տղոց վրայ: Վեցերորդ օրը անոնք մեծ դժուարութեամբ կ'իջնեն ձորը, ուր ջուր եւ վայրի կաղին կը գտնեն: Գիշերը

հինգ ժամ քալելով, խումբը կը հասնի Արգարին տունը, որ ուտելու եւ խմելու երազները իրականութիւն կը դառնան: Առաւօտուն անոնք կը հեռանան՝ դրամն ու աւելորդ իրերը Արգարի տան մէջ պահելով:

Փոսթի կողոպուտէն ետք ձերբակալութիւններ եւ բանտարկութիւններ կ'ըլլան: Արգար եւ Յարութիւն Չենիեան կը բանտարկուին ուրիշ հայոց, յոյներու եւ թուրք հովիւներու հետ միասին: Յարութիւն բանտին մէջ հիւանդանալով կը մահանայ մինչդեռ Արգարը բանտէն փախուստ կու տայ եւ տղոց կը միանայ: Տղաքը դրամը կը գործածեն աղքատներուն եւ անկարներուն փոխառութիւններ տալով: Անոնք զինուորութեան մէջ գտնուող տղաքը կ'ազատեն կաշառքի միջոցով ինչպէս նաեւ զէնք ու փամփուշտ կը գնեն:

Երբ ռուսական ռազմաւորները Տրապիզոնը կը ռմբակոծեն, թուրքերը աւելի կը լարուին քրիստոնեաներուն դէմ Բաղաքի Հ. Յ. Դ.ի կառոյցին գործունէութիւնը կը ջլատուի եւ Կեդրոնական Կոմիտէն Կիւշանայի եւ շրջակայ գիւղերու կազմակերպութեանց կը դիմէ գործերը յառաջ տանելու համար: Շրջանի Հ. Յ. Դ.ի զինուորական մարմինը ժողով մը կը գումարէ եւ հարցերը կը դասաւորէ:

19 Ապրիլ 1915-ին Տրապիզոնի եւ շրջակայ գիւղերու հայոց տուները խուզարկութեան կ'ենթարկուին: Թուրք ոստիկաններ իրենց ակնկալած զէնքերը գտած չըլլալով, ոչ զինուորացու հայ տղամարդիկը հաւաքելով զանոնք կ'ենթարկեն սաստիկ ծեծի եւ տանջանքներու՝ երեսի մազերը հերձել, ոտքերը պայտել, չուանով կապել եւ անասունի մման քաշել, կօշիկներուն մէջ տաք ձիւթ լեցնել... Այս եւ ուրիշ տեսակ տեսակ վայրագ միջոցներով թուրքերը հայ տղամարդիկը կը չարչարեն:

Կիւշանայի մէջ կացութիւնը կը վատթարանայ: Վախկար, որ թուրքերը որեւէ պահու կրնային յարձակիլ հայոց վրայ: Միսաք Թորլաքեան նախագգուշական միջոցներ ձեռնառած էր նախքան լեռ բարձրանալը տղոց հետ. եթէ իրենց տան վրայ որեւէ յարձակում պատահէր, տղաքը պիտի իջնէին

լեռնէն, կռուէին թուրքերուն դէմ եւ ապա տունը կրակի տալէ առաջ Միսաքի ընտանիքը իրենց հետ լեռ պիտի բարձրացնէին: Միսաք այս դժնդակ ժամերուն, տղաքը Հ. Յ. Դ.ի Արեւելեան ինքնաշարժ մամակ մը կը ստանան: Նամակը կը տեղեկացնէր, թէ բանազան վայրերու մէջ ձերբակալութիւններ եւ արքայազններ լսելի կ'ունենային ու կը պահանջուէր սուրհանդակի միջոցաւ Թարումն ու Թիֆլիսը տեղեակ պահել Կիւշանայի եւ շրջակայի կացութենէն:

Իրադրութիւնը հետզհետէ կը վատթարանայ: Հ. Յ. Դ.ի պատասխանատուները Կարինէն դրկուած քանի մը լեռնակներով կը տեղեկացնէին մանաւանդ Մուշի եւ Սասունի մէջ կատարուած ջարդերուն եւ բռնագաղթին մասին: Սուրհանդակ Սեդրակ Քէօսէեանը ճամբան կ'անյայտանայ: Մարտը (Փիլոս Փափագեան) եւ «Եպիսկոպոս»ը անյայտ ուղղութեամբ կը տարուին ու կը սպաննուին: Կ'որոշուի Կիւշանայէն տղաք դրկել դէպի Կովկաս: Միսաք Թորլաքեանը մեկնող եօթը իրօքինոց խումբին մէջն էր: Անոնք կը նախընտրեն մաւով մեկնիլ: Խումբը ճամբայ կ'ելլէ եւ հինգերորդ օրը կը հասնի Թարում: Ռուսական ոստիկանութիւնը հոս զանոնք մէկ օր կը բանտարկէ: Յաջորդ օրն անոնք կ'անցնին Թիֆլիս, ուր կը հասնին կողոպուտի եւ բռնագաղթի լուրեր: Տրապիզոնի շրջանին մէջ քանի մը հարիւր հայեր Շաթիգատ Իսմայիլ պէյի հետ միասին լեռները քաշուած՝ թուրքերու դէմ կը կռուին: Իշխանը (Սովսէփ Արղութեան) Երեւանէն կը ժամանէ Թիֆլիս եւ տղոց խորհուրդ կու տայ միանալ հայկական կամաւորական խումբերուն: Տրապիզոնի տղոց խումբը Երեւան կը մեկնի: Անոնք կը միանան Իշխանի հրամանատարած գունդին Քանաքեռի մէջ: Ամերիկայէն քանի մը հարիւր հայ երիտասարդներ այս գունդին կը միանան: Այդ օրերուն Վանի հայութիւնը նահանջած էր եւ հարիւր քսան հազար զաղթականներ Երեւան հասած էին: Անդրանիկ, Դրօ, Սեպուհ, Ջենիաք, Սմբատ եւ ուրիշներ եւս Երեւան կու գան:

Գաղթականներու ժամանումին պատճառով, Իշխանի գունդին ճակատ մեկնիլը կ'ուշանայ: Շատեր իրենց տուները

կը վերադառնան: Միսաք Թորլաքեան կը հիւանդանայ փող հարութեամբ եւ Երեսնի մէջ հիւանդանոց մը կը փոխադրուի: Հոն Միսաք խոտորջուրցի Ստեփան Ծաղիկեանի կը հանդիպի:

Միսաք Սուխումի կը մեկնի: Ան հիւանդ ու տկար էր: Հ. Ռ. Սուխումիի կոմիտէն Միսաքին հոգ կը տանի: Մէկ ու կէս ամիսէն ան կը բուժուի եւ ոտքի կը կանգնի: Կոմիտէն որոշում կու տայ, որ տղաքը վերադառնան Տրապիզոն:

Միսաք Թորլաքեան քանի մը ընկերներով Սուխումի կը մնայ, իսկ տրապիզոնցի տղաքը 15 հոգինոց խումբով Տրապիզոն կը մեկնին: Կարճ ժամանակ ետք Թորլաքեան քանի մը ընկերներով եւ զինուորական առաքելութեամբ ճամբայ կ'ելլի դէպի Տրապիզոն եւ Կիւշանա: Անոնք Շանա եւ Ծինկիլա գիւղերուն մօտերը անտառին մէջ կը պահուրտին: Այս գիւղերուն հայերը բռնագաղթեցուած էին: 1916-ի սկիզբն էր, եղանակը ծիւնոտ: Անոնք անտառին մէջ ծանր կացութեան կը մատնուին: Պաթումի կոմիտէն անոնց պարտականութիւն տուած էր Տրապիզոն մեկնելու եւ որոշ տեղեկութիւններ բերելու ռուսական ռազմաճակատէրու օգնութեամբ: Տղոց միջեւ վիճաբանութիւն կը ծագի, սակայն Միսաքն ու Համբարը կ'որոշեն իրենց պարտականութիւնը կատարել առանձինն: Զիչ ետք իրենց կը միանայ Մեսրոպ Մաւեանը: Անոնք կ'իջնեն Ծինկիլա գիւղը եւ կը ձեռնարկեն իրենց գործին: Հայոց բռնագաղթերու եւ կոտորածներու մասին ականատեսի վկայութիւններ կը լսեն, հայ փախստականներու եւ թուրքերու միջեւ տեղի ունեցած բախումներէն տեղեակ կը մնան, Տրապիզոնի նահանգի Տէյիքմէ Տէրէ ձորին արեւմուտքը հանգրուանած հայ փախստականներուն մասին որոշ ծանօթութիւններ կը ստանան: Տղաքը անտառին մէջ կը տեսակցին Իսմայիլ պէյի հետ, որ զոջալով կը խոստովանի հայոց դէմ իր կատարած ոճիրները ու զանոնք հրամայող նահանգապետ Ղեմալ Ազմի անձամբ սպաննելու պատրաստականութիւն կը յայտնէ: Տղաքը այս թուրքէն կը պահանջեն կացութեան մասին մանրակրկիտ տեղեկութիւններ՝ Տրապիզոնի մէջ գտնուող թուրք պահեստի զինուորներուն թիւը, անոնց մարտական ոյժը եւ կեդրոնացման

կայրերը, հրամանատարներուն անունները, աստիճանը եւ այլերուն փորձառութիւնը: Այս բոլոր հարցերուն պատասխանները Իսմայիլ պէյ ճշգրտօրէն կը հայթայթէ քսանչորս ժամուան ընթացքին: Իսմայիլ պէյի եղբայրը՝ Եագուպ պէյ կ'աջակցի եղբօրը այս հարցերուն մէջ:

Հայ երիտասարդներու խումբը Տրապիզոնի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ շատ հայեր կ'ազատէ եւ կարելոր ուրիշ գործեր կը կատարէ: Տղաքը բախումներ կ'ունենան թուրք *ասքեր*-ներուն հետ: Նահանգապետ Ղեմալ Ազմի թուրք բնակչութիւնը հայ տղոց դէմ կը հրահրէ՝ զանոնք բռնողներուն դրամ խոստատարով:

Հայ տղաքը Տրապիզոնի շրջակայ գիւղերու թուրք ջարդարարի մը մասին լսած ըլլալով, կը յաջողին զայն իր թիկնապետի զինեալներուն հետ սպաննել Էլեմոնց գիւղին մէջ: Ապա անոնք կ'ազատեն թուրքերու առեւանգած եւ գիւղին մէջ զրտնուող հայ կիներն ու աղջիկները:

Հայ մարտիկները կ'որոշեն ռուսական սահմանին մօտենալ եւ զայն հատել: Ճամբուն վրայ անոնք կը հիւրասիրուին թրքացած համշէնցի հայու մը տան մէջ: Յառաջացող ռուսական բանակին հետ հայ տղոց խումբը Շանայի շրջանը կը մտնէ: Ռուսերը Տրապիզոն կը հասնին: Հակառակ հայ մարտիկներու՝ ռուսերուն ընձեռած օգնութեանց, վերջիններս փախախտ կը գտնուին եւ Տրապիզոնի շրջանին մէջ գործող այս հայ տղաքը կը զինաթափեն ու կը բանտարկեն:

Շանայի հայ տղոց առաջին գործը կ'ըլլայ Իսմայիլ պէյի գոյգ տունները հրկիզելը: Վերջինս շատ հայեր կոտորած էր: Իսմայիլ պէյի նման թուրքերն էին, որ Տրապիզոնի 1200 տուն հայութիւնը բնաջնջած էին զանազան ձեւերով: Ռուսական բանակին Տրապիզոն մուտքով՝ քաղաքին գրեթէ բոլոր թուրքերը կը զաղթեն:

Տրապիզոնի նահանգին մէջ մօտ 60,000 հայեր կ'ապրէին Մեծ Եղեռնէն առաջ: Անոնցմէ միայն 2500 հոգին կը փրկուի: Այս 2500-էն 600 հոգին հերոսաբար կը կռուի եւ կ'իրականացնէ փրկուածներուն մեծ մասին ազատագրութիւնը:

Կոռուղներուն մէկ մասը Իւնիէի, Թորմէի եւ Չարշամայի լեռներուն վրայ տասը տարի զինեալ պայքար կը տանի: Անոնցմէ Սերոբ Գարաքեահեայեանը եւ Գալուստ Բէօսեանը ողջ կը մնան եւ 1923-ին, ցեղասպանութեան դժոխքէն վերապրած եօթը հարիւր կիներով եւ երեխաներով Սեւ Ծովը ճեղքելով ռուսական ափը կը հասնին: Այս կռիւներուն մանրամասնութիւնները գրաւած են զիրքին 315-364-րդ էջերը:

Միսաք Թորլաքեան իր ընկերներով կրկին կ'անցնի Կովկաս եւ հոն կը շարունակէ իր ազգային ու կուսակցական գործունէութիւնը: Վրացիներն սկսած էին ստոր քաղաքականութիւն վարել եւ ամէն տեղ ի նպաստ թուրքերուն գործել: Միսաք Թորլաքեան թուրք ջարդարարներու դէմ վրիժառակական գործողութիւններ կը կատարէ կրկին Տրապիզոնի շրջանը մտնելով:

1918-ին Միսաք իր ընկերներով Պաթումէն Թիֆլիս կը մեկնի: 400 հոգինոց կոռուղներու խումբ մը կը կազմուի Դրոնմիս գօրամասերուն միանալու համար: Միսաք այս խումբին հետ դէպի Կարին կ'ուղղուի: Երբ անոնք Սարիղամիշ կը հասնին, հոն Կարինէն նահանջած հայեր կը տեսնեն: Կ'երթան Անդրանիկին մօտ, որ նախապէս ոյժ պահանջած էր: Անոնք կը հանդիպին Ստեփան Ծաղիկեանին, որ կը պատուիրէ տրապիզոնցիները, խոտորջուրցիներն ու բաբերդցիները մէկտեղ հաւաքել՝ այդ նեղ կացութենէն դուրս գալու նպատակով: Կարինէն նահանջելով՝ ուրիշ խմբապետներ ալ Սարիղամիշ կը հասնին:

Կացութիւնը շատ խառնակ էր այդ օրերուն: Միսաք Թորլաքեան պայքարի իր ընկերներով կ'անցնի Կարս, ապա Սելիմ գիւղ եւ կը միանայ Զեմիաքի ձիաւոր խումբին: Անոնք կը մասնակցին թուրքերուն դէմ Կարսի կռիւներուն:

Հայ-թրքական կռիւներ կը մղուին տարբեր վայրերու մէջ: Այդ կենաց-մահու օրերուն, Միսաք Թորլաքեան միշտ իր պարտականութեան հաւատարիմ կը մնայ: Դրոյի (Բալապարան), գօրավար Թովմաս Նազարբէկեանի (Ղարաքիլիս) եւ գնդապետ Մովսէս Սիլիկեանի հրամանատարութեամբ

Մարդարապատի ահաւոր ճակատամարտերէն յաղթական դուրս գալով, հայ ժողովուրդը 1918-ի Մայիս 28-ին Հայաստանի Անկախ եւ Միացեալ Հանրապետութիւնը կը հռչակէ:

Հեղինակը Հայաստանի անկախ Հանրապետութեան արեւուն ազգային գործին կը լծուի՝ շրջելով ամբողջ Կովկասը:

Միսաք Թորլաքեան կ'անցնի Պոլիս, ժամանակ մը հոն կը մնայ ... եւ Ճիւանշիրը կը զգետնէ: Ապա կ'անցնի Աթէնք՝ իտմաստան...

Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին վկայութիւններ:

Դատավարութիւնը կը սկսի Կ. Պոլսոյ Հարպիէի (նախկին զինուորական վարժարան) ընդարձակ մէկ սրահին մէջ, պատերազմական ատեանի մը առջեւ: Ատեանի նախագահն էր հազարապետ Ֆրիզպին, անդամները՝ հարիւրապետ Կորրլին եւ հարիւրապետ Օ'Քանըրը: Յիսնապետ Ռիքաթսըն-Խոսրուն դատախազն էր, Հայտար պէյ Ռիֆաթն ու Իսաաք պէյը՝ անձնական դատախազները, իսկ Սիւրէյյա հանըմ Եղայեւը՝ թարգմանը: Միսաք Թորլաքեանի պաշտպան խոստաբաններն էին Հմայեակ Խոսրովեանը, Տիգրան Պարմեանն ու Մեցցին: Թարգմանն էր Գաբրիէլ Վարժապետեանը:

Առաջին վկան Պէհպուր Խան Ճիւանշիրի եղբայր Խոմշուտ Խան Ճիւանշիրն է, որ կը հերքէ իր եղբօր հալածական ըլլալը: Երկրորդ վկան Պէհպուրի կինն է, որ նոյնպէս կ'որոշանայ ճշմարտութիւնը:

Երրորդ վկան՝ հիւանդանոցի պաշտօնեայ Ճ. Ֆ. Ֆիլը կը վկայէ, թէ 18 Յուլիսին իր աշխատած հիւանդանոցը բերին Թորլ մը, որ երեք տեղէն վիրաւորուած էր եւ 35 վայրկեան ետք մահացաւ:

Չորրորդ վկան թուրք ոստիկան Ալին էր, որ հրազենի խալն լսած էր, բայց չէր տեսած Միսաք Թորլաքեանի կրակելը:

Անոնցմէ ետք կը լսուին Միսաք Թորլաքեանի արարքը մարդասերող վկայութիւններ:

Առաջինը՝ ռուսահպատակ Ալթունեանը մանրամասնօրէն կը պատմէ հայոց դէմ թուրքերու եւ թաթարներու սարքած կոտորածներու մասին:

Երկրորդ վկան՝ շուշեցի Մինաս Հայրապետեանը կը պատմէ, թէ Պաքուի ջարդերուն ականատես եղած էր: Կոտորածը սկսած էր թուրքերուն Պաքու մտած օրը, 1918 Սեպտեմբերին: Առաջին հերթին 18 հայ մտաւորականներ կը ջարդուին: Ապա 25,000 հայեր կը կոտորուին եւ 9000 հոգի ալ ճիւղանշիրը քաղաքէն դուրս հանելով ջարդել կու տայ:

Երրորդ վկան Տիկին Արուս Խաներանեանն է, Գանձակէն, որբեայրի, որբանոցի տնօրէն, որ Գանձակի եւ Պաքուի ջարդերը կը նկարագրէ: Ան կը պատմէ նաեւ Պաքուի հայ որբերուն գազանային կոտորածին մասին:

Չորրորդ վկան՝ պաքուցի Ադամ Պոկտանովիչը կ'ըսէ, թէ 1918-ի Սեպտեմբերին Պաքուի մէջ 25-30000 հայեր ջարդուեցան ճիւղանշիրի հրամանով:

Հինգերորդ վկան՝ ռուս Բավէլ Յիկօն ճիւղանշիրը պատասխանատու կը համարէ հայոց ջարդերուն համար:

Դատին պաշտպանութեան գլխաւոր վկան՝ տրապիզոնցի Վահան Քինյ. Խոյեանը, կը պատմէ, թէ 1895-ի ջարդերուն ինք մահուան դատապարտուած էր, որ Մեծն Բրիտանիոյ դեսպան՝ Սըր Ֆիլիպ Քըրրի միջամտութեամբ ցկեանս բանտարկութեան փոխուած էր: 1915-ի բռնագաղթի մասին ալ կը պատմէ, յիշելով թէ իր բոլոր պարագաները ջարդուած էին: Յաջորդ վկան տրապիզոնցի Սուրէն Թահմազեանն էր: Վկայութեան կը կանչուի Պորիս Պայքովը...

Երուանդ Օտեանը՝ իբրեւ վկայ՝ կը նկարագրէ տեղահանութեան եւ ջարդերուն ամբողջական պատկերը, կը պատմէ հայ մտաւորականներուն աքսորին ու կոտորածին մասին: Ոչ թէ միայն կասկածելիները, այլ ամբողջ հայութիւնը՝ ծեր, կիներեխայ, անգամ խելագարներն ու անկարները բռնագաղթուեցան եւ ջարդուեցան:

Տիկին Գոհար Սարեան, տրապիզոնցի... Տիկին Համասփիւռ Խայեան, տրապիզոնցի... Գրիգոր Ամիրեան՝ զօրավար Սեպուհի թիկնապահը... Եւ վկաներուն շարքը կ'երկարի...

Սիրաք Սարհատեան, «Կեանքիս Յուշերից», հրատարակութիւն Հայկական Ճարտարապետութիւնն Ուսումնասիրող Կազմակերպութեան, Երեւան, 2007, մեծ չափի 304 էջ:

Առաջին հրատարակութիւնը եղած է 1946-ին, Թեհրանի մէջ (Իրան):

Ա. հատոր (էջ 10-146):

Սիրաք Սարհատեանը ծընած է Վանի Այգեստանին մէջ, 1896-ին: Իր մօր կորուստէն ետք, երբ Սիրաք 5-6 տարեկան էր, ան դաժան տարիներ անցուցած է: Սիրաքի հոգ տարած է իրենց պրացիներէն մէկուն դուստրը՝ Մարօն: Սիրաք ուներ իրմէ մեծ երկու եղբայր՝ Կարապետ եւ Արմենակ, եւ իրմէ փոքր քոյր մը՝ Արաքսին: Արմենակ կ'ամուսնանայ թաղին հարուստ ընտանիքներէն մէկուն դստեր՝ Հայկանոյշի հետ, սակայն 1912-ին կը մեկնի Ռուսիա՝ աշխատանքի: Մօր մահէն ետք, հայրը՝ Յարութիւնը քահանայ կը ձեռնադրուի: Յարութիւն տան զործերուն համար Իսկուհի անունով կին մը կը գտնէ: Իսկուհի շատ գէշ կը վերաբերի Սիրաքին ու Արաքսիին՝ զանոնք երկար տունն նեղելով: Յարութիւն քահանայ Սարհատեան Իսկուհին ու անոր որդի Եղիշէն ի վերջոյ կը վռնտէ տունէն:

Պարագաներու բերումով, Սիրաք նախակրթարանի վեցերորդ դասարանի քննութիւնները չի կրնար յանձնել: Յաջորդ տարեշրջանին, ան համբաւաւոր մանկավարժ, աշակերտ Համբարձում Երամեանի միջնակարգ վարժարանը կը մտնէ: Երամեանը հմուտ դաստիարակ մըն էր, որ Մեծ Եղեռնը նախազգացած էր: Հայոց աղէտին պատճառը ան կը տեսնէ «մեր յեղափոխական քաղաքական կուսակցութիւններու չհա-

մադրող, իրարամերժ, եսական, ինքնագոհ եւ անհեռատե վարքագիծի ու գործելակերպի անդարմանելի սխալներուն մէջ: Երամեան Վանի ինքնապաշտպանութեան նախօրեակին կը մեկնի Եգիպտոս՝ դպրոցին համար Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան օժանդակութիւնը ապահովելու նպատակով: Թէեւ ան իր հազարի հասնող աշակերտներէն եւ իր սիրած ուսուցչական կազմէն կը բաժնուի, սակայն իր մեկնումը տեսակ մը բախտաւորութիւն կ'ըլլայ իրեն համար, որպէսզի վանեցիներուն ստիպողական նահանջ-փախուստը չտեսնէ... (էջ 26-28): Հեղինակը՝ Սիրաք Սարհատեան իր գիրքին մէջ (էջ 28-30) Վանի դպրոցներն ու հասարակական քաղաքական կազմակերպութիւնները կը նկարագրէ, ինչպէս նաեւ կը գրէ Խրիմեան Հայրիկի (Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Սկրտիչ Ա. Խրիմեան Վանեցի) մասին:

1895-1896-ի կոտորածներուն ընթացքին, Վանի Այգեստան արուարձանին մէջ Մկրտիչ Աւետիսեանը (Թերլեմէզեան, արմենական մարտական գործիչ), Մարտիկը (բուն անունով՝ Մարտիրոս Սարուխանեան, հնչակեան մարտական գործիչ) եւ Պետիկը (բուն անունով՝ Աղեքսանդր Պետրոսեան, դաշնակցական մարտական գործիչ) «իրենց հայկական ազնիւ արիւնը թշնամիին սուղի ծախեցին, 800 քաջարի երիտասարդներու հետ»: Անոնք իրենցմէ հազարաւոր անգամ հզօր թուրք եւ քիւրտ ուսակներուն, կառավարական կանոնաւոր զօրքին եւ թնդանօթներուն չկարենալով դիմադրել, ճարահատ, գիշերուան մութէն օգտուելով՝ դիրքերը կը ւրէն ու Պարսկաստան կ'ուղղուին: Թշնամին զանոնք Բազի-Թազի, Գարահիսարի եւ Ս. Բարթողիմէոսի վանքի շրջակայքին մէջ անխնայ կերպով կը ջարդէ:

Այնուհետեւ, սուլթան Ապտիւլ Համիտի հրահանգով, թուրքերը Այգեստանի բնակիչները կը կոտորեն եւ անոնց շէնքերը մոխիրի կը վերածեն: Լացն ու կոծը ամէնուրեք տիրական են: Վասպուրականցին, սակայն, իր մէջ վրէժը պահելով, կրկին կը ձգտէր տոկալու եւ ապրելու:

Սիրաք Սարհատեան 1908-ի սկիզբը դիերցի դաւաճան

Դատյի արարքը կը յիշէ: Արդարեւ, նուիրեալ հայդուկ Դաւօն, լեռնահրական շահն իր անհատական շահերուն եւ կիրքին զոհելով, աղջկան մը սիրահարուելու խնդիրով տարակարծութեան պատճառով, տարիներու տքնաջան աշխատանքով արտասահմանէն բերուած ու պահուած զէնք-զինամթերքին տեղերը թուրքերուն կը մատնէ: Վանեցի 18-ամեայ Տաճատ Թերլեմէզեանը Դատյի մահապատիժը կը գործնականացնէ: Դաւաճանի ահաբեկման նոյն օրը թուրքերը Քաղաքամէջէն Այգեստան վերադարձող հայերը կը սպաննեն իբր վրէժ: Հայոց կորուստը շատ մեծ էր: Քանի մը ամիս ետք՝ 1908-ի Յուլիսին կը կատարուի իթքիհատականներու յեղաշրջումը Ապտիւլ Համիտին դէմ եւ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը վերստին կը կոչակուի: Հեղինակը կը գրէ, թէ երիտթրքական կեղծաւոր մտեցումները հայութեան համար դրական ոչինչ բերին: «Հասարակական սուլթան Ապտիւլ Համիտի պատմութեանը լիովին ժողանգութիւն հասած էր երկրի նոր տէրերուն՝ [ապտիւլ]համիտեան հայահալած եւ հայաջինջ քաղաքականութեան ժողանգորդներ հանդիսացող Թալաաթ-Էնվերներուն», - կը նշէ Սիրաք Սարհատեանը:

Սիրաք 1914-ի ամառը կ'աւարտէ Համբարձում Երամանի դպրոցը եւ ապա հայերէնի ուսուցիչ կը կարգուի նոյն դպրոցին մէջ: Նոյն տարին, անոր հոգատար դրացուհի Մարօն կ'ամուսնանայ Պուլկարացի Գրիգորին (Գրիգոր Կեօզեան) հետ, որ յաջորդ տարի Վանի ինքնապաշտպանութեան միմուրական Մարմինի անդամներէն մէկը պիտի ըլլար:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմին ծագումով, հայերը խոր մտատանջութեան կը մատնուին: Նոյեմբերի վերջերը թուրքերը Էնվեր փաշայի հրամանատարութեամբ յարձակում կը գործեն Հայաստանի արեւելեան հատուածին, մանաւանդ Սարիղամիշ-Կարս-Արտահան-Արդուին գիծին վրայ, «սրտապնդուած իրենց «ամենագօր» դաշնակից գերմանացի[ներու] պաշտպանութեան անսահման խոստումներով»: Սակայն, այդ յարձակումը կ'աւարտի Էնվեր փաշայի չարաչար պարտութեամբ եւ անոր հրամանատարած բանակին Սարիղամիշի մէջ

ջարդուփշուր ըլլալով: Թուրքերն իրենց ամօթալի պարտութեան վրէժը Վասպուրականի հայերէն եւ ասորիներէն կը լուծեն: Արդարեւ, Պաշգաւէի, Սարայի, Արճակի եւ Թիմարի գաւառներուն մէջ կոտորածներ կը սարքեն բանտէն արձակուած թուրք եւ քիւրտ ոճրագործներու ձեռքով: Հայոց Չորի, Մոկսի, Կարճկանի եւ Գաւաշի մէջ ալ մասնակի ջարդեր տեղի կ'ունենան: Միւս կողմէ, բանակ տարուած հայ այրերը կը կոտորուին:

Վանի նահանգի կուսակալ Ճեւտէք պէյի (որդի Թահիր պէյի) ղեկավարութեամբ, թուրքերը Վանի հայ պատասխանատուներու վերացման սկսած էին՝ ժողովուրդն իր ղեկավարներէն զրկելու համար: Հինգ հնչակեան գործիչներ բանտարկուած էին: Ճեւտէք պէյը, 3 Ապրիլ 1915-ին Իշխանը (բուն անունով՝ Նիկողայոս Պօղոսեան [Միքայէլեան]) եւ անոր զինակից հայ մարտիկները դաւադրաբար սպաննել կու տայ երբ Շատախ կ'ուղղուէին՝ անոր զիւղերուն մէջ հայ-քրտական լարուածութիւնը մեղմելու համար: Յաջորդ օրը հայերը Այգեստանի մէջ միջ-կուսակցական ժողով մը կը գումարեն չնչակեան Սիրաք Սարհատեանը եւ իր կուսակից ընկերը Աղասի Խանճեանը (յետագային՝ Խորհրդային Հայաստանի Կոմկուսի ղեկավարը – խմբ.) այդ ժողովին ներկայ կ'ըլլան իրենց կուսակցական ղեկավար Հրայր Գալիկեանի առաջարկով: Այս հաւաքին ներկայ կ'ըլլան նաեւ արմենական Արմենակ Եկարեանը, Առաջնորդական Տեղապահ Տէր Գրիգոր քահանան, երեք յայտնի առետրականներ՝ Սէք Գափամանեանը, Թիթիւնճեանը եւ Նազարէթ Պուռնութեանը: Ժողովին սկիզբը Պուլկարացի Գրիգորը կ'արտասանէ ճառ մը քննութեան առնելով օրուան հրատապ հարցերը: Ըստ հեղինակին՝ անգութն գութ եւ դահիճէն՝ ողորմութիւն խնդրելու անխելքութիւն է: Ժողովականները կ'որոշեն դիմել զինեալ ինքնապաշտպանութեան:

5 Ապրիլ 1915-ին կը գումարուի խորհրդակցական վրձնական ժողով մը, որուն կը նախագահէ «1896-ի գուլումներու եւ կոտորածներու կենդանի վկայ եւ անոնց դիւցազներգոյ

ողբերգակ բանաստեղծ» եւ հին արմենական յեղափոխական Յովհաննէս Կուլօղլեանը: Վերջինիս արտասանած ճառէն ետք, անմիջապէս կը ստեղծուի Չինուորական Մարմին մը (հեղինակը հոս եւ յետագային կը գործածէ «Պատերազմական Մարմին» եզրը – Յ. Ի.), որու անդամներն էին Պուլկարացի Գրիգորը, Արմենակ Եկարեանը, Յովհաննէս Կուլօղլեանը, Փանոս Թերլէմէզեանը եւ փրոֆ. Միքայէլ Մինասեանը, փոխանդամներէն էին Հրայր Գալիկեանը, Դաւիթ Փափագեանը եւ Լեւոն Շաղոյեանը, որ նոյն զիշերն իսկ կը մեկնի Փեսանդաշտ՝ այնտեղի ինքնապաշտպանութիւնը ղեկավարելու համար: Անհրաժեշտ պարագաներուն, Չինուորական Մարմինը պիտի խորհրդակցէր դաշնակցական ղեկավար գործիչ Արամ Մանուկեանի (բուն անունով՝ Սարգիս Յովհաննիսեան – խմբ.) հետ: Կը ստեղծուին նաեւ օժանդակ մարմիններ:

Զգուշութեան համար՝ Վանի թրքական թաղամասերուն յոյր հայերը Այգեստան կը տեղափոխուին: Ճեւտէք պէյի կրամանով՝ ամիսներ առաջ, Ռուսիոյ եւ Մեծն Բրիտանիոյ հիւպատոսարաններուն պաշտօնէութիւնը հեռացուած էր, իսկ հիւպատոսարանները գոցուած էին: Ամերիկացի Տոքթ. Ըշըր խոստացած էր բուժել հայ վիրաւորները եւ իր ունեցած ամբողջ դեղօրայքը եւ հիւանդանոցային սարքաւորումները հայոց արամադրել: Այս մթնոլորտին մէջ, լարուածութիւնը ժամէ ժամ կը սրի: Տեղեկատուական-հոգեբանական պայքար կը սկսի թուրքերուն եւ հայոց միջեւ, ինչ որ կը զօրացնէ «մահուան պայքարի դիմագրաւման պատրաստուող» հայ մարտիկներուն վճռականութիւնը:

Ճեւտէք պէյն առաջին օրէն վճռած էր քանի մը ժամուան ընթացքին փշրել հայոց դիմադրութիւնը: Թուրքերը կը սկսին յարձակումը Այգեստանի հայոց դիրքերուն, մասնաւորաբար Ակոր կոչուող դիրքին վրայ: Հայ մարտիկները քաջաբար կը դիմադրեն եւ ետ կը մղեն թշնամին: Եղիա Նախշունեանը եւ Յակոբ Թերզեանը կը նահատակուին այս կռիւներուն: Թուրքերը իրենց գերակշիռ զէնքերով, ռումբերով եւ անոթներով կը խորտակեն հայկական դիրքերը, սակայն

հայ արիւնքը անոնց փլատակներուն մէջէն կռուելով, կը յաջողին թրքական նոր յարձակումները կասեցնել: Հեղինակը այս մասին կը գրէ. «Դիւցազնական դիմադրութեան իսկական դժուար խային գիշերը մեր աննման քաջերու յաղթանակով վերջացաւ Այդ՝ բացառիկ հրաշք-քաջագործութիւն մըն էր, որով հայ ազգը միշտ պիտի պարծենայ»:

Այգեստանի հայոց առաջին օրուան դիմադրութիւնը անոնց փրկութեան հիմքը կը դառնայ եւ թուրք թշնամին իր ինքնավատահոսութիւնը կը կորսնցնէ: Առաջին օրը Այգեստանի զանազան ճակատներուն վրայ 22 հայ մարտիկ կը նահատակուի: Յաջորդող օրերու ինքնապաշտպանութեան մանրամասնութիւնները Սիրաք Սարհատեան կը նկարագրէ գիրքի «Ինքնապաշտպանութիւն Կամ Ապրիլեան Հերոսամարտը» վերնագրուած Գ. մասին մէջ (էջ 51-75):

1915-ի Մայիսի սկիզբը տարածայնութիւններ կը շրջին, թէ Խալիլ փաշայի բազմահազարանոց բանակը շուտով Վան պիտի հասնի՝ հայոց դիմադրութիւնը փշրելու համար: Թուրքերը Վանը կը ռմբակոծեն վայրագօրէն: Այգեստանի ու Քաղաքամէջի հայերը կը շարունակեն կռուիլ խիզախօրէն: Քանի մը օր ետք, թրքական թնդանօթներուն կրակը հետզհետէ կը մեղմանայ: Յանկարծ կը սկսի անարգ թշնամիին խուճապահար փախուստը: Վանի հայութիւնը հրճուանքի մէջ էր փրկութեան սեմին գտնուելով: Կը պարզուի, թէ Խալիլ փաշայի զօրքերը ռուսական ճակատին վրայ ծանր պարտութիւն կրած էին եւ անոնց նահանջող խումբերու անկազմակերպ նահանջը յուսալքիչ ազդեցութիւն ձգած էր Վանի հայութեան դէմ կռուող թրքական զօրամիւտրներուն վրայ: Վերջիններս անմիջապէս նահանջի կը ձեռնարկեն՝ նոյնիմքն Ճեւտէք պէյի առաջնորդութեամբ:

Թրքական փախուստ-նահանջի յաջորդ օրերուն երեւան կու գայ, թէ Քաղաքամէջի բանտին մէջ չարչարելով սպաննած են հոն արգելափակուած բոլոր հայերը: Իբր վրէժ, Վանի հայերը կրակի կու տան թուրքերու լքուած տունները:

5 Մայիս 1915-ին, հայկական կամաւորական գունդերու

առաջին դասակները մուտք կը գործեն Վան: Վանեցիք զանոնք կը դիմաւորեն անասելի ոգեւորութեամբ: Հայ կամաւորներուն կը յաջորդէ ռուսական բանակի միւտրումներուն մուտքը: Ռուսական զօրամիւտրումներու ընդհանուր հրամանատար Նիքոլայեւը 7 Մայիսին հրամանագիրով մը կրամ Մանուկեանը Վանի շրջանի կառավարիչ կը նշանակէ:

Երբ ապրիլեան հերոսամարտը կը վերջանայ հայոց յաղթանակով ու Վանը կ'ազատագրուի թշնամիին ձեռքէն, Սիրաք Սարհատեանը կը վերադառնայ իր ընտանեկան եւ բարեկամական սովորական յարաբերութիւններուն: Ան քրոջը՝ Ալարսիին հետ խօսելու երկար ժամանակ կը տրամադրէ: Սիրաք կ'այցելէ իրեն բարեկամ, Ռուսիոյ հիւպատոսարանի պահակ Սահակ աղային եւ կը զրուցէ անոր դստեր՝ Անոյշի հետ: Սակայն, վանեցիներուն մեծ մասին նման, Սիրաքի ընտանիքն ալ չքաւորութեան կը մատնուի: Յունիսի կէսերուն, Աղասի Խանճեանը կու գայ Սիրաքի քով եւ կը յայտնէ, թէ ռուսական բանակն սկսած է նահանջել եւ թուրքերը, ասկէ քալելով, զայն կրնկակոխ կը հետապնդեն: Աղասի այս յորն իմացած էր ուղղակիօրէն Արամ Մանուկեանէն: Վերջինս անկցուցած էր, որ եթէ այս նահանջը կանգ չառնէ՝ ստիպուած պիտի ըլլայ նահանջի հրահանգ տալ Վասպուրականի բոլոր հայոց: Երկու ընկերները՝ Աղասին եւ Սիրաքը, վշտաբեկ, տըխուր խորհրդածութեանց մէջ կ'իյնան...

Աղասի Խանճեանի հաղորդած լուրը իրողութիւն էր: Նահանջի հրահանգը կը փակցուի քաղաքի շէնքերու պատերուն վրայ: Վասպուրականի ժամանակաւոր վարչութիւնը ժողովուրդին կը հրահանգէր գաղթել դէպի Իգտիր... «Գաղթ, փախուստ... Խելացնոր եւ շփոթայոյզ աճապարանք... Խռնում, իրարանցում, կանչ, աղաղակ, նզովք ու անճարակոյս աղաչանք ու պաղատանք». այսպէս կը նկարագրէ հեղինակը այս նահանջը: Թուրք թշնամին բորենիի ախորժակով կը հետապնդէր հայ գաղթականները...

Վերջին ժամերուն, Սիրաք հազիւ էշ մը ճարած էր իր ընտանիքին համար: Սիրաքի եղբօր՝ Կարապետի կինը՝

հիւանդ Հայկանոյշը իշուն վրայ տեղաւորելով, Սարհատեանները ճամբայ կ'իյնան: Ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամ ծանրօրէն բեռնաւորուած էր տնական պիտոյքներով: Զաղաքէն դուրս չեկած, ճամբուն վրայ Սիրաք կը հանդիպի Սահակ աղային, որ իր կինն ու դուստրը՝ Անոյշը դրկած էր, սակայն ինք որոշած էր քաղաքը մնալ: Հայկանոյշը գաղթի երկրորդ օրը կը մահանայ: Նահանջ-գաղթը անկազմակերպ կ'ընթանար Առաջնորդող մը կամ ղեկավարող մը չկար: Ամէն մարդ իր գլխուն ճարին կը նայէր: Խառակոնիս գիւղին մէջ, քիւրտերը յարձակում կը գործեն նահանջողներուն վրայ, սակայն յաջողութեան չեն հասնիր:

Սիրաք իր ընտանիքին եւ բազմութեան հետ տաժարակիր ճամբորդութիւն կ'ընէ. անցնելով Բերկրի քաղաքէն եւ Թափարէզ գիւղէն, նահանջին եօթերորդ օրը կը հասնի Իգտիրի Հոն չհասած՝ Սիրաք կը կորսնցնէ իր ընտանիքի միւս անդամներուն հետքը: Ան կը հանդիպի Աղասի Խանճեանին, որոն հետ երկար ու սիրալիր զրոյց մը կ'ունենայ վերջին անգամն ըլլալով:

Իգտիրի մէջ, Սիրաք Սարհատեան կը փնտռէ իր ծնողքը՝ հակառակ կիսաքաղց ու յոգնաբեկ ըլլալուն: Փնտռտուրքէն երկար կը տեւէ, բայց ի վերջոյ ան կը գտնէ իր հարազատները: Հայրը հիւանդ պառկած էր վրանի մը մէջ: Իգտիրի այդ գաղթականացնող անտանելի պայմաններու մէջ կը գտնուէր Անօթութիւնը, ծարաւը եւ համաճարակը աւերներ կը գործէին գաղթականներուն մէջ: Սիրաք սայլ մը կը վարձէ ու ընտանիքը Էջմիածին կը փոխադրէ: Ան իր Կարապետ եղբօր հետ միասին կը յաջողի Էջմիածինի Նպաստամատոյց Մարմինէն օրական սնունդ ստանալ՝ թէկուզ անբաւարար քանակութեամբ: Սիրաք այնուհետեւ ընտանիքին հետ կ'անցնի Ղարաքիլիսա: Հոն տեղի հայերը շատ ազնիւ եւ հիւրասէր էին: Հոս Սիրաք հայրը կը տանի հիւանդանոց, ուր հայրը քանի մը օրուան ընթացքին կը բուժուի ու կը կազդուրուի: Հինգ օր ետք անոնք կը տեղափոխուին Կիւլիզարդ գիւղը, ուր եւս սիրալիր ընդունելութիւն կը գտնեն տեղացիներէն: Կարապետը մէկ տարուան համար կը

պայմանաւորուի Կիւլիզարդի դպրոցին մէջ ուսուցչութիւն ընել, իսկ հայրը՝ Յարութիւն քահանան՝ գիւղի եկեղեցոյ մէջ ծառայել: Կարճ ատեն ետք, Սիրաքը կը մեկնի Թիֆլիս եւ քաղաքի հայկական Հաւլապար թաղամասին մէջ գտնուող իր եղբօր՝ Արմենակի տունը կ'ուղղուի: Արմենակ Սիրաքը ճոխ միսածաշուկ հիւրասիրելէ յետոյ, զայն վրացական բաղնիք մը կը տանի ու եղբօր համար զոյգ մը կօշիկ եւ ձեռք մը հագուստ կը գնէ:

Արմենակ Սարհատեան աւելի քան երկու տարի վրացի ընտանիքի մը հետ կը բնակէր ու անոր գրախանութիւն մէջ կ'աշխատէր: Ընտանիքը բաղկացած էր Արմենակին տարեկից երիտասարդէ մը եւ անոր մօրմէ ու քրոջմէն, որոնք շատ սիրալիր վերաբերմունք ցոյց կու տան վանեցի հայ եղբայրներուն:

Հայ Գաղթականաց Կոմիտէի անդամ Բարսեղովի միջնորդութեամբ, Սիրաք Թիֆլիսի էլեկտրաշարժ կառքերու քրնկի պաշտօնեայ կը դառնայ: Տարի մը ետք ան կը սկսի Բարսեղովի դստեր՝ Ալիսին ֆրանսերէնի անձնական դասեր տալ: Մական, հայրենաբաղձութիւնը զայն կը խեղդէր, ու ան կ'որոշէ Վան վերադառնալ: Ան գործէն կը հրաժարի, եւ վերադարձի ճամբուն վրայ կը հանդիպի Կիւլիզարդ՝ հարազատները տեսնելու: Ատեն մը ետք, 26 Փետրուար 1917-ին Սիրաք ճամբայ կ'իյնայ դէպի Վան, մտադրած ըլլալով հոն հասնիլ Պարսկաստանի՝ համեմատաբար անվտանգ ճամբով: Մէկուկէս ամիս ետք Սիրաքի հայրն ալ կը մեկնի Վան ու իր որդւոյն կը միանայ: Նոյն օրերուն կը զուգադիպի Ռուսիոյ Փետրուարեան մեղափոխութիւնը եւ երկրին կառավարութիւնը կը գլխաւորէ փաստաբան Ալեքսանդր Քերենսքին:

Թ. հատոր (էջ 147-300):

Սիրաք Սարհատեան Վան վերադարձի ճամբուն վրայ, Կիւլիզարդէն կ'անցնի Էջմիածին, ուր կը հանդիպի իր սերտ ընկերոջ՝ Հրանդ Դարբինեանին: Երկուքով քանի մը ժամ կալարանի մարդիկը հարցուփորձելէ յետոյ կ'որոշեն փոխել

վերադարձի ուղին եւ ընտրել Իգտիբի ճամբան: Այդպէս ալ կ'ընեն, եւ 5 Մարտ 1917-ին կը հասնին Վան: Քաղաքին տուներն ու այգիները լքուած էին եւ ասղին-անղին մոլախոտեր քուսած:

Սիրաքն ու Հրանդը կ'այցելեն Պուլկարացի Գրիգորի տունը, ուր Սիրաք կը հանդիպի նաեւ Գրիգորի կնոջ՝ իր երբեմնի հոգատար Մարոյին: Գրիգոր եւ Մարօ ամուլը քախտաւորուած էին մանչով մը, զոր Կորին կոչած էին: Նոյն օրը, Սիրաքն ու Հրանդը Վանի քաղաքապետ Աւետիս Թերզիպաշեանին քով կ'երթան: Վերջինս անոնց կը յայտնէ, թէ վերաշինման մեծ ճիգեր կը թափուին, բայց դժուարութիւնները շատ շատ են:

Վանի մէջ Սիրաքի համար գործի երեք առաջարկներ կ'ըլլան: Ան կը տատամսի եւ չի կրնար որոշում տալ: Ան շատ կը փափաքէր Անոյշը գտնել:

1917-ի Ապրիլին զարթօնքի եւ վերաշինութեան յոյսերը կ'աւելնան Վանի մէջ: Բերենսքիի կառավարութիւնը Հայաստանի արեւմտեան հատուածին համար Զօր. Փետր Աւերիանովը կոմիսարութեան գլխաւոր նշանակած էր: Անոր քաղաքացիական օգնական նշանակուած էր բժիշկ Յակոբ Զարիեանը: Մինչեւ 1917-ի Մայիսը, 25 հազար վասպուրականացիներ վերադարձած էին իրենց բնօրրանը: Դէպի Վասպուրական վերադարձի գաղթը համեմատաբար աւելի կազմակերպուած կ'ընթանար:

1917-ի Ապրիլի վերջերը Հրանդ Դարբինեանը Երեւան կը վերադառնայ: Մօտ վեց ամիս ետք Ռուսիոյ մէջ կը պայքի Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը եւ քաղաքացիական կռիւներ կը ծագին երկրին գրեթէ բոլոր շրջաններուն մէջ: Այս իրադարձութիւնները պատճառ կը դառնան Վանի հայոց վերջին նահանջին, որ կ'ըլլայ Մարտ 1918-ի վերջաւորութեան (հին տոմարով): Այս վերջին անգամին ալ, նահանջի հրահանգը քաղաքի շէնքերու պատերուն վրայ փակցուած էր... Պուլկարացի Գրիգորը Սիրաքին նամակ, հրացան եւ դրամ դրկած էր, որպէսզի ան ու հայրը դիւրութեամբ հեռանան

Վանէն: Գրիգորը խոստացած էր ճանիկ կոչուած գիւղին մէջ վերադարձնել: Սիրաք իր հօր հետ ձիու կառքով ճամբայ կ'ելլէ՝ յուսական ուտեստեղէնով ապահովուած: Երբ կը մօտենան Վանիկի, նահանջող եւ շփոթահար գաղթականներու բազմութիւն մը կը տեսնեն: Կը պարզուի, թէ քիւրտերը գրաւած էին Բերկրին եւ փակած դէպի Երեւան ճամբան: Այդ միջոցին, թնութիւնն ալ կը միանայ քիւրտերուն եւ տեղատարափ անձրեւի հեղեղ մը կը թափի երկինքէն: Բարեբախտաբար, անձրեւը երկար չի տեսեր: Սակայն, գաղթականներու խուճապային վիճակը կը շարունակուի... Բերկրիէն անցնիլն ու Իգտիբի երթալն անկարելի էր, ուստի կարաւանները կը բռնեն Արճակ-Մարայ ճանապարհը՝ Պարսկաստան ապաստանելու համար: Ճամբաներուն ապահովութիւնն ստուգելու համար, յայտնա նաեւ Խոյի եւ Դաւրեժի (Թաւրիզի) պարսկական իշխանութիւններէն այդ քաղաքները մտնելու թոյլտուութիւն ստանալու համար, 30 հազար հայ գաղթականներ քանի մը օր Կորուրի ձորին մէջ կը սպասեն: Այս միջոցին, քիւրտ Սմկոյի ուժերը կը յարձակին հայոց վրայ: Չինուած հայ տղաքը կը վիճադրեն: Սիրաք Սարհատեանն ալ կը մասնակցի ինքնապաշտպանութեան: Ան կռիւներու ընթացքին կը հանդիպի Անոյշին, որ հիւանդ, անօթի եւ ծարաւ վիճակի մէջ էր... Կռուելու համար, Սիրաք պէտք է իր զինակից ընկերներով լեռը բարձրանար: Ուստի, Անոյշը իր հօր՝ Յարութիւն քահանայի խնամքին յանձնելով, կը միանայ ընկերներուն:

Հայ մարտիկներու պաշտպանութեան հովանիին տակ, հայ գաղթականները կ'անցնին Կորուրի ձորէն եւ դէպի Սալմաստ գաւառի Տիւման քաղաքը կ'ուղղուին: Նահանջող ժողովուրդը շատ զոհ կու տայ: Հետիոտն ընթացողներէն շատեր գիտին կ'իյնան ու հոն ալ կը մնան... Պարսկական իշխանութիւններէն թոյլտուութեան ուշացման պատճառով, 400 հոգի կը մահանայ:

Հայերը կը մտնեն Տիւման երբ քաղաքին թուրքերը յարձակող ուժերէն պաշարուելէ յետոյ քաղաքը պարպած էին: Երկու շաբաթ է վեր Սիրաք կորսնցուցած էր իր հօր եւ

Անոյշին հետքը: Երբ ան կը գտնէ իր հայրը, կ'իմանայ թէ Անոյշը մահացած է:

Այս միջոցին, ազգային հերոս Զօրավար Անդրանիկը լսելով հայ բռնագաղթեալներու կրած նեղութեանց մասին, մեծ ճիգ կը թափէ զանոնք գտնելու եւ պաշտպանելու համար (էջ 188): Վանէն ելած կարաւանին ուղեկցող զինեալ երիտասարդները Պարսկահայքի արեւմտեան շրջաններուն մէջ բռն կերպով կը պայքարին թուրքերուն դէմ: Մարտերուն ընթացքին, Սիրաք կը վիրաւորուի ծունկէն: Շրջանի ասորիներն ալ կը կռուին հայոց կողքին: Գնդապետ Մելքոնեանը բարձր կը գնահատէ Սիրաքի քաջութիւնը եւ զայն Տիւմանի հիւանդանոցին մէջ բուժել կու տայ: Կարաւանը Տիւմանէն կ'անցնի Ուրմիա քաղաքը, ուր կարճ ատեն մը հանգրուանելէ յետոյ, Սային Ղալէ եւ Փիջարի ճամբան կը բռնէ: Հինգ օրէ ի վեր Սիրաք նորէն կորսնցուցած էր հայրը: Փիջարի մէջ ան իր հայրը փնտռած ժամանակ հինգ քիւրտեր կը զինաթափեն եւ կ'առնան զայն ու կը տանին իրենց ցեղապետին քով: Երկար հարցաքննութենէ ետք, վերջինս Սիրաքը ազատ կը թողու:

Սիրաք Սարհատեան 1918-ի Օգոստոսին հայ եւ ասորի 70 հազար գաղթականներու հետ Սալմաստի շրջանէն կը գաղթէ Համատան: Բրիտանական բանակն արդէն մօտեցած էր Համատանի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջի հայերն ու ասորիները զինաթափ կ'ընէր: Բրիտանացիք նպատակադրած էին Համատանի բոլոր հայ եւ ասորի գաղթականները փոխադրել Պաղտատ՝ օգտուելու համար 20-25 հազար զինուած երիտասարդներու պատկառելի ոյժէն:

Սիրաք վերջապէս կը վերագտնէ իր հայրը: Ան Մարսապետեան մականունով երկու եղբայրներու ընկերակցութեամբ կը հեռանայ Համատանէն՝ հօր հետ միասին: Ատեն մը Սաֆայիէ գիւղը կը մնան: Գիւղապետ Սահակ Աւետեանը զանոնք շատ լաւ կը հիւրասիրէ: Ապա անոնք կ'անցնին Սուրբանապատ, ուր Սիրաք ժանտատենդէ կը բռնուի: Երեք շաբաթ անկողինի ծառայելէ յետոյ, ան ոտքի կը կանգնի, սակայն լիակատար ապաքինումը երկար կը տեւէ:

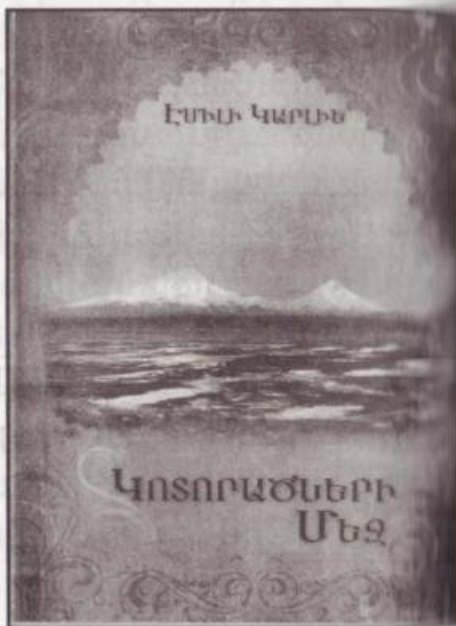
Սիրաք քահանայ հօր հետ կ'անցնի Թեհրան: Ուշ երեկոյեան երբ անոնք հայկական եկեղեցոյ մը բակը կը հասնին, տեղի քահանան չեն կրնար գտնել, բայց Աբրահամ անունով մէկը կը տեսնեն հոն պատահաբար: Վերջինս զանոնք կը տանի իր տունը: Առաւօտուն անոնք նորէն կու գան եկեղեցի եւ թաղականութեան կարգադրութեամբ, բակին մէջ սենեակ մը իրր ապաստանարան կ'ունենան: Պարսիկ ժողովուրդը հայ փոքրամասնութեան նկատմամբ ընդհանրապէս սիրալիր եղած է: Աբրահամ Սիրաքի կ'առաջարկէ իրեն հետ գինեգործութեամբ աշխատիլ: Սիրաք կ'ընդունի առաջարկը եւ իր կեանքի պայմանները հետզհետէ կը բարելաւուին:

Ատեն մը ետք, Սիրաք Թեհրանի ֆրանսական դպրոցին մէջ ուսուցչութեան կը կանչուի: Ան հօր՝ Տէր Յարութիւնի հետ Թեհրան կը հաստատուի:

Գիրքին մնացեալ՝ 221-րդ էջէն սկսող մասին մէջ, հեղինակը կը գրէ իր կեանքի յետագայ ընթացքին մասին, որոնք յորս կը գտնուին մեր հետաքրքրութեանց շրջանակէն:

Էմիլի Բարլիե, «Կոտորածների Մեջ», ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ Լաուրա Մարկոսեանի, խմբագիր է և մեկենաս՝ Ռազմիկ Մարկոսեան, «Գրական Հայրենիք» ՓԲԸ («Հայաստան» հրատարակչություն), Երևան, 2010, փոքր չափի 80 էջ:

Հեղինակը՝ Էմիլի Բարլիեն կինն է Սեբաստիոյ մեջ Ֆրանսայի հիւպատոս Մօրիս Բարլիեի: Ան այս գրքոյկին մեջ կը ներկայացնէ սուրբան Ապտիլ Համիտի հրահանգով Սեբաստիոյ նահանգին մեջ թուրքերու եւ քիւրտերու իրագործած հայկական ջարդերը՝ իբրեւ ականատես վկայ այդ խժոժութեանց: Էմիլիի այդ վկայութիւնները լոյս տեսած են Փարիզի հռչակաւոր «Էթիտ տէ Տէօ Մոնտ» (Etudes des Deux Mondes. ի գուր թարգմանուած է պարբերականին անունը եւ ներկայացուած «Երկու Աշխարհ» անունով – խմբ.) ամսագիրին մեջ՝ մեծ յաջողութիւն արձանագրելով, ցնցելով ֆրանսական հանրային կարծիքին խիղճը: Այս հրապարակումներուն համար, Ֆրանսայի նախագահը Էմիլի Բարլիեին շնորհեց «Ասպետական Խաչ» շքանշանը:

1) «Կոտորածների Մեջ – Ճամբորդական Նօթեր Կոտանդնուպոլսէն Սվազ - 1894 թ. Դեկտեմբեր - 1895 թ. Յունուար» (էջ 14-25):

Այս մասին մեջ գետնդուած են Մօրիս Բարլիեի յուշերը օրագրութեան ձեւով: Օրագրութիւնը կը սկսի 22 Դեկտեմբեր 1894-ին, երբ Մօրիս տակաւին կը գտնուէր Ֆրանսայի մեջ Անիկա կ'ընդգրկէ նշանակեալ հիւպատոսին ու անոր ուղի

կիցներուն ճամբորդական նօթերը Ֆրանսայէն մինչեւ Սեբաստիա: Մօրիս Բարլիեի օրագրութիւնը կ'աւարտի 11 Յունուար 1895-ին, երբ ան այդ օրը կը հասնի Սեբաստիոյ ֆրանսական հիւպատոսարանը՝ Ֆրանսայէն Կ. Պոլիս, այնուհետեւ հոնկէ նաւով Սամսոն, ապա վերջինէն մինչեւ պաշտօնավայրը շուրջ 400 քիլոմէթր կառքով ճամբայ կտրելով:

Մօրիս Բարլիե իր նօթագրութեանց մեջ քանի մը տեղ կ'ակնարկէ թրքական իշխանութեանց ձեռքով հայոց կրած տառապանքներուն: Երբ ան եւ շքախումբը Սամսոնէն ճամբայ կ'ելլեն, ականատես կ'ըլլան թուրք ոստիկաններու կողմէ քրտոյ քրիստոնէաներու կարաւանի մը: Ֆրանսայի հիւպատոսը այս մասին կը գրէ հետեւեալը.

«Ահա թշուառների կարաւանները: Կարծում եմ՝ քրիստոնէաներ են: Զգիտեմ ինչո՞ւ ժանտարմներն իսկոյն յարձակում են նրանց վրայ եւ հայիոյելով՝ մտրակով հարուածում նրանց: Նրանք այդ անում են մեծ ոգետրութեամբ, իրենց վաշաների նման, ինձանից մի լաւ պախշիշ (վարձատրութիւն՝ կաշառքի ձեւով – Յ. Ի.) ստանալու ակնկալիքով: Ես ստիպուած եմ հանգստացնել քիկնապահներին, որոնք նոյնպէս, նրանցից ետ չմնալու համար, սկսել էին մտրակի հարուածներ տեղալ մարդկանց վրայ: Օ՛, ո՛չ, բայց ես չեմ կարողանում արգիլել նրանց, որ չգոռան ամբողջ ոյժով, թէ պարոն հիւպատոսն է ուզում անցնել: Երեւում է՝ այս քրիստոնէաների մեջ հայերն ու յոյները մեծամասնութիւն են կազմում» (էջ 18): Բարլիե կը նշէ, թէ այս վայրագութիւնները կը կատարուէին տեղատարափ անձրեւի տակ:

5 Յունուար 1895-ին, Ֆրանսայի հիւպատոսը իր խումբով կ'անցնի Ամասիայէն: Ֆրանսերէն բնագիրին՝ «Մասոն Խորեսքիէ» ստորագրած հրատարակիչն ու նախաբանին հեղինակը այստեղ էջատակի ծանօթագրութեամբ մը կը յայտնէ, թէ Ամասիայէն հիւպատոս Բարլիեի անցնելէն քանի մը ամիս ետք թուրքերը հոն մեծ թիով հայեր սպաննած են՝ զանոնք սարսափելի տանջանքներու ենթարկելէ յետոյ (էջ 21):

Երբ Մօրիս Բարլիեն եւ ուղեկիցները Սեբաստիա կը

հասնին, քաղաքին հայերը զանոնք ջերմօրէն կ'ընդունին եւ կը հիւրասիրեն: Հիւպատոսին ներկայութիւնը հայոց յաւելեալ վստահութիւն կը ներշնչէ: Քարլիէ յոյս կը յայտնէ արդարացնել իր նկատմամբ հայոց վստահութիւնը: Աւելի ուշ գրած իր յուշերուն մէջ, ան կ'ըսէ. «Սվազը իմ պաշտօնավայրը, կամ աւելի շուտ՝ իմ մարտական փոսքն (դիրքը – Յ. Ի.) է լինելու»:

2) «Հայաստանում Ֆրանսիայի Հիւպատոսի Կնոջ Օրագիրը» (էջ 26-64):

Սեբաստիոյ մէջ Ֆրանսայի հիւպատոսն ու անոր կինը Մօրիս եւ Էմիլի Քարլիէները հիւպատոսութեան խումբով 1895-ի Օգոստոսի կէսերուն լեռնագնացութեան կ'երթան քաղաքէն քմ. հեռու Ալիս գետի (Գըզըլ Ըրմաք) ջրվեժին մօտ տեղ մը: Այս պտոյտի ընթացքին ամուսիններուն միջեւ խօսակցութեանց մէջ՝ հայկական կոտորածները միշտ տեղ կը գրաւեն: Մօրիս Քարլիէ կնոջը կ'ըսէ, թէ լուրջ իրադարձութեանց ականատեւ կ'ըլլան տարուան յատկապէս մեղմ եղանակին: «Թուրքերը մեծ թալանիչները, այդ ժամանցից կ'ազատուեն մեղմ եղանակին միայն, երբ ոչ այնքան ցուրտ է, ոչ այնքան տաք» (էջ 26):

Ըստ Էմիլի Քարլիէի օրագիրին, 17 Օգոստոս 1895-ին խոհարարը իրենց գէշ լուր մը կը հաղորդէ. Վանի նահանգին մէջ թուրքերը շատ քրիստոնեաներ մորթած են: Էմիլի կ'ըսէ, թէ ամէն ինչ կարելի է ակնկալել «Մեծ Մարդասպան»էն (Կլատոթոն սուլթան Ապտիլ Համիտը այդ բառերով բնութագրած էր իսկ գրող Ալպերթ Վանտալը՝ «Կարմիր Սուլթան» - էջ 27-ի տողատակի ծանօթագրութիւնը): Այս գոյժը Էմիլիի կը յիշեցնէ Յուլիսի վերջերուն Սեբաստիոյ մէջ իրենց տան առջեւ պատահած դէպքերը: Հայ քաղաքական բանտարկեալներու ազատութեան ի խնդիր, հայ ցուցարարներ հայ առաքելական Առաջնորդին (հեղինակը անունը չի յիշատակեր – Յ. Ի.) միջամտութիւնը կը պահանջէին: Իշխանութիւնները արդէն այս բանտարկեալներուն կէսը ծեծի տակ սպաննած էին: Յոյցի ատեն անչափահաս թուրք լակոտներ իրենց հայ հասա-

կակիցներուն վրայ յարձակած էին եւ անոնցմէ մէկը վիրաւորած: Վախի ազդեցութեան տակ, հայերը համարձակութիւն չունէին գետին ինկած վիրաւոր տղեկը վերցնելու եւ բուժման տանելու: Էմիլին է, որ զայն թեւերէն բռնելով տարած էր հիւպատոսարան եւ կանչել տուած Տոքթ. Գարեգին Հեքիմեանը՝ վիրաւոր հայ պատանիին վերքերը դարմանելու: Երկու ժամ ետք պատանին բուժուած էր եւ ոտքի կանգնած: Էմիլի այս դէպքէն այնքան էր ազդուած, որ հրահանգած էր հիւպատոսարանի անձնակազմին եւ իրենց տան ծառայողներուն՝ իր բանի մը ամսական որդին՝ Ժանը դուրս չհանել հիւպատոսարանի տարածքէն:

18-ըյս 19 Սեպտեմբեր 1895-ի գիշերը, բանակավայրին շուները կը սկսին հաչել: Հիւպատոսին տնտեսական-կենցաղային հարցերու օգնական Փանայոթին հրացանը ձեռքին իր վրանէն դուրս կու գայ եւ կը տեսնէ հիւպատոս Մօրիսը, որ նոյնպէս ոտքի վրայ էր: Երկուքը միասին կը դառնան վրասներուն շուրջ, բայց որեւէ արտառոց բան չեն տեսներ: Առտուն հայ հովիւ մը անոնց իմաց կու տայ, թէ անձանօթներ կ'ուզէին Փանայոթին սպաննել: Մօրիս Քարլիէ Էմիլիի կ'ըսէ. «Շատ պարզ է, որ շուտով կոտորածներ են սկսելու, ու որ ես խանգարում եմ, քանի որ նրանք լաւ գիտեն, որ ես դեմ եմ լիակշիւ, ուրեմն, եթէ ես կորցնեմ Փանայոթին, ես նրան չեմ կարող փոխարինել»: Այս դէպքին վրայ, բոլորով արագօրէն Սեբաստիա կը վերադառնան:

Մօրիս Քարլիէ կը կարծէ, թէ հայերը չափազանց խանդավառուած էին եւ կը յուսային շուտով սեփական պետութիւն մը ունենալ: Ուստի ան գալիք դէպքերը կը գուշակէ: Էմիլի Քարլիէ 2 Հոկտեմբեր 1895-ին կը գրէ, թէ կացութիւնը կը վատթարանայ. ընդհարումներ կ'ըլլան եւ արիւնը կը հոսի առատօրէն: Ըստ անոր, խեղճ հայերը իրապաշտ ըլլալէ հեռու են, հայկական կուսակցութիւնները զենքեր ունին, սակայն ի՞նչ օգնութեան վրայ յոյս դրած են անոնք: Անգլիացիք մեծ խոստումներ տալէ եւ հայերը հրահրելէ յետոյ, այլեւս չեն զբաղիր անոնցմով եւ Սեբաստիոյ մէջ նոյնիսկ հիւպատոս չեն պահեր:

Մօրիս Քարլիէ գալիք դէպքերը նախագգալով, կ'ուզէ Էմիլին եւ Ժանը հեռացնել երկրէն: Էմիլի կը մերժէ իր ամուսինը մինակ ձգել:

14 Հոկտեմբեր 1895-ին Սեբաստիոյ եւ գիւղերուն մէջ թուրքերը հայեր կը կոտորեն: Էմիլի իր ամուսինը կը մղէ ինքնապաշտպանութիւն կազմակերպելու հիւպատոսարանին մէջ: Փանայոթին Էմիլիին կրակել կը սորվեցնէ:

5 Նոյեմբեր 1895-ին, ըստ Ֆրանսայի հիւպատոսարան հասած տեղեկութեանց, կը պարզուի, թէ հայերը չեն ըմբոստացած, այլ՝ թուրքերը զանոնք սպաննած եւ կողոպտած են: Գարահիսարը, Չառան եւ Տիվրիկը կրակներու մէջ էին, բոլորը ջարդուած էին, բացի քանի մը հարիւր երեխաներէ, որոնք փլատակներու մէջ պահուրտած էին, անոնք ալ անօթութենէ պիտի մեռնէին... Սեբաստիոյ շուկայի խանութներուն մեծ մասը հայոց կը պատկանէր եւ այդ պատճառով ալ անոնք կողոպտուած էին:

Նոյն օրը Էմիլի Յիսուսեան հայրերուն քով կ'երթայ, ինչպէս նաեւ «Սուրբ Ժոզէֆի Միաբանութեան Մայրապետներ»ուն, ու անոնց կը փոխանցէ Ֆրանսայի հիւպատոսին խրատը՝ պաշար հաւաքել եւ զինուիլ: Անոնք կը մերժեն զինուիլ... Մօրիս Քարլիէ Կ. Պոլիս՝ Ֆրանսայի դեսպանատուն կը հաղորդէ կացութեան վատ ըլլալը:

Էմիլի Քարլիէ պատահաբար կ'իմանայ, թէ Կարինի մէջ ջարդեր սկսած են 10 Նոյեմբեր 1895-ին: Յաջորդ օրը, Տիգրանակերտի մէջ Ֆրանսայի հիւպատոսը՝ Պր. Մերիէն, խորհելով, թէ թուրքերը զինք ալ կը սպաննեն, Տիգրանակերտէն անմիջապէս կը հեռագրէ Կ. Պոլսոյ մէջ Ֆրանսայի դեսպանին՝ Պր. Գամպոյին: Վերջինս նահանգապետին կը դրկէ հետեւեալ սպառնալի հեռագիրը. «Եթէ իմ հիւպատոսին մի քան պատահի՝ Չեր գլուխը կթռչի»: Էմիլի կը սարսափի այս լուրը լսելով, սակայն շուտով կը վերագտնէ իր քաջութիւնը եւ կը խնդրէ Մօրիսէն, որ Ֆրանսայի հիւպատոսարանին դռները բաց թողու հայոց առջեւ:

Ըստ Կարինէն հասած լուրերուն, «իր իսկ աշխատա-

սնեակում նրանք մորթեցին քաղաքապետարանի մի հայ աշխատակցի, այնուհետեւ սափրեցին մօրուքը, ներկեցին դեմքը: Յետոյ նրան թուրքի նման զգեստաւորեցին եւ դիակը տարան պտըտեցրին քաղաքով մէկ՝ «վրէժ, վրէժ» ոռնալով: Ժողովուրդն անմիջապէս ոտքի ելաւ»:

12 Նոյեմբեր 1895-ին Սեբաստիոյ մէջ Ֆրանսայի հիւպատոսարանին մօտ գտնուող հայկական եկեղեցւոյ շրջակայքին եւ քաղաքին մէջ ընդհանրապէս՝ ծանր դէպքեր կը պատահին: Թուրքերը հայոց վրայ կը յարձակին եւ զանոնք կը կոտորեն: Հիւպատոսի օգնական Փանայոթին, հրացանը ձեռքին, կը պաշտպանէ հիւպատոսարանին շէնքը, իսկ մէկ ուրիշ օգնականը՝ Չերքէզ Մեհմէտը՝ հայոց եկեղեցին: Հայ առաքելականներուն Առաջնորդը եւ հայ կաթողիկէ Գերապայծառ Հաճեանը Ֆրանսայի հիւպատոսարանը կ'ապաստանին քանի մը հարիւր հայերով: Թուրքերը կացիններ, սուրեր եւ զանազան գործիքներ ի ձեռին՝ հաշուեյարդար կը տեսնեն պատահած հայուն հետ: Էմիլի Քարլիէ կը վկայէ. «Շուկայում բոլորին սպաննեցին: Ոչ մի հայ չփրկուեց»:

Մօրիս Քարլիէ Փանայոթին կը դրկէ նահանգապետին քով՝ հիւպատոսարանին համար պաշտպանութեան պահանջով: Քիչ ետք, քանի մը տասնեակ թուրք ոստիկաններ հիւպատոսարան կը հասնին: Ոստիկաններուն գալուստը ապահովութեան երաշխիք սեպելով, հայերը կը վերադառնան իրենց տուները, զորս կիսաքանդ ու կողոպտուած կը գտնեն...

Յաջորդ օրը կացութիւնը անելի հանդարտ էր եւ Մօրիս Քարլիէ եւրոպացի միսիոնար մայրապետներուն եւ վարդապետներուն կ'այցելէ: Հիւպատոսարանէն դուրս չեկած, ան երկու հայ հոգեւորականները քաղաքավարութեամբ կը ճամբէ իրենց նստավայրերը, թէւ անոնք կ'ուզէին անելի երկար ատեն մնալ հիւպատոսարանին մէջ՝ ապահովական նկատառումներով:

Սեբաստիոյ հայ կաթողիկէ ժողովրդապետը Առաջնորդ Հաճեանէն անելի քաջ էր: Առաջինս հայ կաթողիկէ եկեղեցւոյ մէջ հարիւրաւոր հայ առաքելականներու եւ հայ անտարա-

նակնմներու ապաստան տուած էր:

Երբ հիւպատոս Մօրիս Քարլիէ կողոպտիչ թուրքի մը կ'արգիլէ հայերը թաւանել ու կը փորձէ զայն ձերբակալել հիւպատոսարանին առջեւ՝ աւագակը կ'ըսէ. «Ձգուելի է, մեր թուրք ընկերները հարստացան, մեր ձեռքը ոչինչ չընկաւ: Դուք մեկ խանգարում էք»:

Ինչպէս վերը նշուեցաւ, հայ կրօնական պետերը չէին ուզեր Ֆրանսայի հիւպատոսի տունէն հեռանալ, որովհետեւ թրքական բարբարոսութիւնները սարսափեցուցած էին զանոնք: Նախորդ օրուան անկարգութեանց ընթացքին երբ Մօրիս Քարլիէ իր տան տանիքը բարձրացած էր, հայ մը ուրիշ տանիքէ մը փորձած էր զայն սպաննել: Փանայոթի աճապարանօք դուրս կ'ելլէ ու այդ հայը կը գտնէ: Վերջինս կը խոստովանի, թէ ինք մտադիր էր հիւպատոսը սպաննել, որպէսզի ֆրանսական կառավարութիւնը կարծէ թէ թուրքերը սպաննում են զայն եւ զօրք դրկէ կռուելու թուրքերուն դէմ:

Նոյն օրը՝ 13 Նոյեմբերին, սպաննուած հայերը թաղելու համար հսկայական փոսեր փորուած էին: Հիւպատոսի տան մէջ ապաստան գտած հայ հոգեւորականները չէին ուզեր մասնակցիլ հաւաքական թաղման՝ անապահովութեան պատճառով: Էմիլի Քարլիէ հետեւեալը կը գրէ հայ նահատակներուն համար. «Ամուսնանալիս՝ նրանց մտքով չէր անցնում, որ իրենց երեխաները որբանալու են»:

Յաջորդ օրը՝ 14 Նոյեմբերին, առտուն նորէն հրացանաձգութիւն կը սկսի, սակայն քիչ մը աւելի հեռուն: Աւագակախումբ մը, ոռնալով կը մօտենայ Ֆրանսայի հիւպատոսարանին, սակայն նախ Էմիլի, ապա Մօրիսն ու պահակախումբը կը կրակեն խուժանին վրայ: Վերջինս կը ցրով սարսափահար՝ իր ետին ձգելով գետին փռուած բազմաթիւ սպանեալներ: Իսկ Չերքէզ Մեհմետը կը շարունակէր պաշտպանել հայոց եկեղեցւոյ մէջ ապաստան գտածները:

15 Նոյեմբեր 1895-ը աւելի խաղաղ կը սկսի: Եկեղեցին ապաստանած բոլոր հայերն իրենց տուները կը վերադառնան: Մայրապետները կը փափաքէին Էմիլի Քարլիէն տեսնել: Վեր-

ջինս ճամբայ կ'ելլէ անոնց քով երթալու համար: Ճամբուն վրայ թէւ դիակներ չէին երեւեր, սակայն ամէն կողմ արիւն լեր-բացած էր, ամէն կողմ ամայացած տուններ էին: Էմիլիի ընկերակցող Փանայոթին ցոյց կու տայ այն տեղը, ուր թուրք մը փնթ կ'եցուցած էր ամսուն 12-ին: Այդ օրը ընդհանուր թիով 47 հայ սպաննուած էր Սեբաստիոյ մէջ:

Կիրակի, 17 Նոյեմբեր 1895-ին, կրկին հայու արիւն կը լսուի քաղաքին մէջ: Էմիլի ականատես կ'ըլլայ թրքական կեդրոնի եւ ցուցամոլութեան, երբ իսլամ շէյխեր հիւպատոսարանին շրջակայքը գտնուող հայոց տուններն այցելելով, «կը ստուգեն», թէ այդ հայերը բաւարար չափով ուտեստեղէն ունենան, թէ ոչ: Այս մասին Մօրիս Քարլիէ կը վկայէ. «Իմ խեղճ Էմիլի, այդ ցուցամոլութիւնը բոլորը մեզ համար է: Թուրքերը վախենում են Եւրոպայի վրէժխնդրութիւնից»:

Մեծ թիով երեւելի թուրքեր Ֆրանսայի հիւպատոսարանը կ'այցելեն: Անոնցմէ ֆրանսերէն խօսող մէկը շատ անհետք դրուագ մը կը պատմէ. միսիոնարներու շէնքին մէջ հասարակած հայերը իրենց տան ուտեստեղէնը կրկնակի գիներով թախած էին միսիոնարներուն՝ անոնց պահեստի ուտելիքը պատելէ ետք, երբ շէնքին մէջ պատսպարուած էին: Թուրք երեւելիներու այս այցին օրը, զոր յարաբերաբար հանդարտ կը մտաւորէր, թուրքերը «ընդամենը» 16 հայ կը սպաննեն...

Հիւպատոսարանը պաշտպանող թուրք *ռետիֆ* (պահեստային – խմբ.) զինուորներէն մէկը 19 Նոյեմբերին հիւպատոսի *միսին* (անձնական ծառային – խմբ.) կը պատմէ, թէ Կիրիմի մէջ տարածայնութիւններ կը շրջին, թէ քիւրտի անունով օտար զինուորներ տեսնուած են: Կ'ըսուի, թէ Կովկասի ռուսական զօրքը սահմանն անցած է: Թուրք հասարակութիւնը խոր մտաւորանջութեան մատնուած էր, սակայն թուրք զինուորական կրամանատարները զայն հանգստացուցած էին, ըսելով, թէ ռուսերը հայերը չեն պաշտպաներ, որովհետեւ կ'ատեն զանոնք...

20 Նոյեմբեր 1895-ին, Սեբաստիոյ նահանգապետը թուրք եւ հայ երեւելիները իրեն քով ժողովի կը հրաւիրէ: Ժողո-

վին՝ Գերապայծառ Հաճեանը հանդէս կու գայ խայտառակ ելոյթով մը: Ան ցոյց կու տայ իշխանութեանց նկատմամբ իր ստորաքարշութիւնը՝ այպանելով անմեղ հայերը՝ ըմբոստացած ըլլալու յանցանքին համար, չմոռնալով արիւնարբոսութեան Ապտիւ Համիտին արեւշատութիւն մաղթել... Ժողովին ներկայ Քարլիէ զոյգը ամբողջ զիշերը չի քնանար՝ խորհրդածելով հայ կրօնական առաջնորդի այս անամօթ ելոյթին մասին (թարգմանիչ Լաուրա Մարկոսեանը էջ 47-ի էջատակի ծանօթագրութեամբ կը յայտնէ, թէ իրեն խորհուրդ տուած են զանց առնել այս դրուագը, սակայն բնագիրին հարազատ մնալու նախանձախնդրութիւնը զինք մղած է պահպանելու շարադրանքը հայերէն թարգմանութեան մէջ – Յ. Ի.):

Սեբաստիոյ մէջ Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոսը Մօրիս Քարլիէին կ'ըսէ անչնալով. «Եթէ թուրքերը չկոտորէին հայերին, վերջիններս գուցէ վառէին մեր քարոզչութիւնները (հաւանաբար ըսել կ'ուզէ՝ միսիոնարութիւնները – Յ. Ի.) վրէժ լուծելու այն բանի համար, որ մենք անխոհեմաբար նրանց ոտքի հանեցինք»: Արդարեւ, արիւնալի դէպքերու ընթացքին ամերիկեան միսիոնարութիւնը ոչ մէկ հայ ընդունած էր իր յարկին տակ եւ հայ դժբախտներէն շատերը այդ վայրէն քանի մը քայլ անդին սպաննուած էին:

24 Նոյեմբերին ջարդերը գիւղերուն մէջ կը շարունակուէին տակաւին: Ըստ Ֆրանսայի հիւպատոսարանին յետագած տեղեկութեանց, Սեբաստիոյ մէջ 1500 հայ սպաննուած էր, 300 խանութ եւ 400 կրպակ քանդուած էր: Էմիլի Քարլիէ կը տեսնէ փողոցային շուներ, որոնք թաղուած հայոց դիակները, գերեզմաններէն դուրս քաշելով, կը յօշոտէին: Գրեթէ բոլոր զոհերը այրեր էին: Երիտասարդ աղջիկները անուանգուած ու վաճառուած էին:

Բժիշկ Գարեգին Հեքիմեանը հիւպատոսարանին մէջ հայ հիւանդներ կ'ընդունէր ու կը բուժէր: 24-ըյս 25 Նոյեմբերի զիշերը թուրքերը կրկին հայեր կը սպաննեն: Էմիլին, առանց նշելու դատաւորի մը հոգեւորական, թէ աշխարհական ըլլալու հանգամանքը եւ այլ մանրամասնութիւններ, կը վկայակոչ

անոր յայտարարութիւնը, որով ան համարձակօրէն կը դատաւարտէր թուրքերու՝ իսլամ կրօնքի ու Մուհամմետ Մարգարէի օրէնքի դրոյթներուն հակառակ ուղղուած արարքները եւ այդ արարքները կատարողները կը բնութագրէ իբրեւ Աստուծոյ դէմ մղանչողներ:

Յաջորդ օրը՝ 25 Նոյեմբերին, տարածայնութիւններ յիշան կ'ընեն, թէ չորս գունդ բրիտանական զօրքեր ցամաք վիտի իջնեն: Հայերը չափէն աւելի կ'ոգեւորուին... 29 Նոյեմբեր 1895-ին, զինուորական վարչութեան հրապարակին վրայ եւ հրամանատարին աչքերուն առջեւ, թուրքերը օր ցերեկով երեք հայ կը սպաննեն: Այդուհանդերձ, ոչ ոք կը ձերբակալուի...

Յաջորդ օրը հիւպատոսարան կը հասնի ֆրանսական թուրքերու հերթական խմբաքանակը: Անոնց մէջ տպուած էր Ռուսի հետեւեալը. «Հայ ապստամբները դաւաճանաբար յարձակուեցին համիտականներու վրայ: Նրանք պարտութիւն կրեցին»: Ներկայացուող գրքույկին խմբագիրը՝ Ռազմիկ Մարկոսեանը 51-րդ էջի տողատակի ծանօթագրութեամբ մը կ'ըսէ, թէ միայն քաջ Հայր Շարմտանը համարձակեցաւ յայտնել այդ թուրքեան պատճառը՝ զայն տպագրելով իր հրատարակած «Պիլլեթէն»ի Մայիս 1896-ի թիւին մէջ. «Մենք ցաւ ապրեցինք՝ լրագրերի մեծ մասում, նոյնիսկ ամենահամարձակ եւ ամենախորձակողական լրագրերում տեսնելով մեր հաղորդագրութիւնների մերժուելն ու լռութեան մատնուելը, որի պատճառը մենք գիտենք. առատօրէն վճարել էին իրենց եղբայրների արեւմտեան թաթախումը ոսկին»: Ռ. Մարկոսեանը դիտել կու տայ, որ այդ թուականէն ի վեր, այս տեսակետէն ոչ մէկ բան բարեփոխուած է...

2 Դեկտեմբեր 1895-ին Մեզիրէի (թարգմանութեան մէջ նշուած է Մեզարէ ձեւով – Յ. Ի.) մէջ սարսափելի կոտորածներ տեղի կ'ունենան: Յաջորդ օրը թուրք մուսուլմաններ կը զգուշացնեն ժողովուրդը, թէ այնուհետեւ ով որ սպաննէ կամ կոտորուի՝ կախաղան պիտի բարձրացուի: Օր մը ետք, կը տարածայնուի, թէ երոպացիք Կ. Պոլիսը գրաւած են բրիտա-

նական նաւատորմիդին գլխաւորութեամբ: Իշխանութիւնները կը կանչեն հայերը՝ իրենցմէ կողոպտուած ապրանքները ճանաչու եւ ետ ստանալու համար: Սեբաստիոյ մէջ ամերիկեան եւ ֆրանսական դպրոցները իրենց դռները կը վերաբանան: Ըստ քաղաքի ֆրանսական հիւպատոսարանին ստացած տեղեկութեան, Կիւրինի մէջ թուրք մարդասպանները առաջնորդած կը լքօնափոխ հայ քահանայ մը... Սեբաստիոյ մէջ հռչակաւոր աւագակ մը բանտ կ'առաջնորդուի եւ օր մը ետք իր խուցին մէջ մեռած կը գտնուի: Հայերը կը դրուատեն ֆրանսացիներն ու միսիոնարները եւ լրջօրէն կը մեղադրեն ամերիկացիներն ու անգլիացիները:

25 Դեկտեմբեր 1895-ին, կաթողիկէ Ս. Ծնունդը տխուր կ'անցնի: Այդ օր Քարլիէ գոյգը կը թունաւորուի: Կը կարծուի, թէ անոնց հայ սպասաւորներէն մէկը, որուն թուրքերը կաշառած էին, սուրճին մէջ թոյն դրած է: Չէ՞ որ Ֆրանսայի հիւպատոսն ու անոր տիկինը հայոց ջարդերուն խոչընդոտ կը հանդիսանային...

15 Յունուար 1896-ին ջարդերը կը դադրին: Աներեւակայելի սղութիւնը համակած էր շուկայի ապրանքները: Կ. Պոլսոյ մէջ Ֆրանսայի դեսպան Գամպօ հիւպատոս Մօրիս Քարլիէն կը գնահատէ Սեբաստիոյ ջարդերուն ատեն հերոսական կեցուածք ցուցաբերելուն համար: Նոյնպիսի գնահատանքի կ'արժանանայ Տիգրանակերտի մէջ հիւպատոս Պր. Մերիէն Դեսպանը այս երկու հիւպատոսները կը մտադրէ տեղափոխել:

24 Յունուար 1896-ին երեկոյեան ժամը 10-ին բժիշկ Գարեգինի եւ թուրք երկրաչափի մը (որ հայոց կոտորածները դատապարտող միակ թուրքը եղաւ) տուններուն միջեւ գտնուող փայտէ տնակ մը կրակ կ'առնէ: Թուրքերը երկուքն ալ կ'աւտէին... Մօրիս Քարլիէ իր թիկնապահներով կը հասնի հրդեհին վայրը, ուր հաւաքուած թուրքերը, գոհունակ եւ ուրախ սրտով կը դիտէին կրակը եւ զայն մարելու ուղղութեամբ որեւէ բան չէին ըներ: Մօրիս կը յաջողի բազում ջանքեր թափելով հանգցընել հրդեհը. ան իր տան հորէն ջուր կը հայթայթէ դոյլերով Յաջորդ առտու թէւ կրակը ամբողջովին հանգած էր, սակայն

թուրք երկրաչափին տունը բոլորովին փճացած էր ու անփակելի դարձած...

Սեբաստիոյ ֆրանսական հիւպատոսարանը սարսափելի լուրեր կը հասնին Եդեսիայէն, սակայն Քարլիէ ամուլը չի փանրամասներ այդ լուրերը:

Մօրիս Քարլիէ իր ծառայութեանց համար նախարարէն ներդինակը չի նշեր նախարարութեան անունը. կ'ենթադրենք, որ պէտք է ըլլայ արտաքին գործող նախարարը – Յ. Ի.) կը ստանայ ոսկի մետալ մը: Մետալով մը կը գնահատուի նաեւ փանայոթին:

Հիւպատոս Մօրիս Քարլիէի բազում դիմումները ապարդիւն ելլելէ յետոյ, նահանգապետը, ի հետեւանք Ֆրանսայի դեսպանին միջնորդութեան, բժիշկ Գարեգինին կը տրամադրէ ուղեկից թիկնապահներու հեծեալ խումբ մը՝ իր ընտանիքին լով՝ Սամսոն մեկնելու համար: Մօրիս կ'ըսէ, թէ թիկնապահներով ճամբորդելը կարեւոր է, որովհետեւ «թուրքերից ամէն ինչ կարելի է սպասել»:

Մօրիս Քարլիէ կը մեկնի Սեբաստիոյ մօտակայ Չառա տանը՝ հայոց ուտեստեղէնի օգնութիւն բաշխելու համար: Որքան մարդիկ կային, որոնք առաջ բարեկեցիկ վիճակով էին, բայց այժմ, ցուրտ եղանակին, վառելիքի փայտ անգամ չունէին:

Մարտ 1896-ի սկիզբը, երբ գարունը կը մօտենայ, ժանտատենդի համաճարակ մը կը տարածուի Սեբաստիոյ մէջ: Օրագրութեան հեղինակը 61-րդ էջին մէջ կը յիշէ, թէ Ապրիլ 1896-ին կրկին գէշ դէպքեր ու սպաննութիւններ կը կատարուին հայոց դէմ (նոյն էջի տողատակի ծանօթագրութիւնը կը յայտնէ, թէ այս մասին յանձնարարելի է կարդալ Պ. Շարմտանի «Հայ եւահատակ» գիրքը):

17 Յուլիս 1896-ին, Մօրիս Քարլիէ իր ընտանիքին ու հիւպատոսարանի անձնակազմին հետ կը մեկնի Սամսոն, ուր կը ընտանեօք կ'անցնին Կ. Պոլիս եւ անկէ Ժանինա (Յունաստան) կը տեղափոխուին:

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ (էջ 68-79)

«Տիարալեքիի Դեպքերի Նկարագիրն Ըստ Պ. Մերիէի» (էջ 69-72):

Տիգրանակերտի մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս Մերիէն իր զեկուցագիր-վկայութիւնը գրած է 18 Դեկտեմբեր 1895-ին: Ըստ անոր, Ուրբաթ, 1 Նոյեմբեր 1895-ին թուրք մը Տիգրանակերտի փողոցներուն մէջ իր կրօնակիցները կը հրահրէր: Ժամը 11-ին Մերիէի թարգմանիչը անոր կը յայտնէ, թէ քաղաքին մէջ ջարդեր սկսած են եւ շատ քրիստոնեաներ սպաննուած: Անմիջապէս մէկ ենթասպայ եւ ինն ոստիկաններ կը հասնին հիւպատոսարան՝ զայն պաշտպանելու համար: Այդ պահէն՝ ջարդերը կը սաստկանան Տիգրանակերտի մէջ: Սպանութեանց կը յաջորդէ կողոպուտը: Հիւպատոսարանին ոստիկանները թաղին մէջ իրենց սեւ գործն ընող կողոպտիչները ձերբակալելով, անոնց ձեռքէն ետ կ'առնեն աւարուած իրերը եւ տէրերուն կը վերադարձնեն:

Կոտորածներու բուն փուլը կը սկսի յաջորդ օրը՝ 2 Նոյեմբերին: Թուրք խուժանը փողոցներուն մէջ կը բնաջնջէ քրիստոնեաները՝ տանիքներէն կրակելով անոնց վրայ: Երկրորդ օրը անոնք ոճրագործներու եւ աւագակներու ռիմակներ կազմած, կը մտնեն քրիստոնեաներուն տունները: Կոտորածներուն ականատես հիւպատոս Մերիէ թուրք կրօնատրի մը՝ Ապպաս Խոճայի միջամտութիւնը կը պահանջէ՝ ջարդերուն վերջ տալու համար: Օտարները, ինչպէս հիւպատոս Մերիէն, կը հաւատային, թէ բանակային ոյժերը պիտի փորձէին զսպել խռովարարները: Սակայն ամէն ինչ պարզ կը դառնայ Պետութիւնն էր, որ զանոնք կը հրահրէր...

Խժդոթեանց երրորդ օրը թուրք երեսելիներ, Ապպաս Խոճայի գլխաւորութեամբ կու գան Ֆրանսայի հիւպատոսարան ու կը յայտնեն, թէ ջարդերը վերջ գտած են: Անոնց քսածը ճիշդ էր Տիգրանակերտ քաղաքին համար, սակայն ջարդերը կը շարունակուէին գիւղերուն մէջ, ուր օտար պետութեանց հիւպատոսարաններ չկային...

Աւելի քան 3000 քրիստոնեաներ սպաննուած էին: Մերիէ

իրանսացի հոգեւոր հայրերու վանքին համար պաշտպանութիւն կը պահանջէ նահանգապետէն, որովհետեւ քաղաքին մէջ կոտորածները վերսկսած էին եւ տեւեցին 46 օր:

Ներկայացուող գրքոյկին թարգմանիչը կամ խմբագիրը կը նշէ, թէ Մերիէի սոյն տեղեկագիրը Ֆրանսացի հայասեր գործիչ Վիլիքորը Պեռարը օգտագործած է իր «Սուլթանին Քաղաքականութիւնը» փաստագրական գիրքին մէջ, որուն աւելցուած է մանրամասնութիւններ, զորս տպագրուած են սոյն գրքոյկի 72-73-րդ էջերուն մէջ: Չանոնք ամփոփագրելը զանց կ'առնենք՝ փաստերու գրեթէ կրկնութեան եւ էական նորութիւններ չպարփակելու պատճառով:

«Տրապիզոն» (էջ 74-75)

«Տրապիզոնի Դեպքերի Նկարագրութիւնն Ըստ Պարոն Սիլիէի (թարգմանիչը ներկայացուցած է Սիլիէի ձեռով – Յ. Ի.)՝ Պարոն Գամպոյին Ուղղած Տեղեկագրի»:

Տրապիզոնի մէջ Ֆրանսայի հիւպատոսը՝ Սիլիէ Կարինի մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս Ռոքֆերիէն Տրապիզոնի նահանգապետին պիտի ներկայացներ: Այդ օրը, երբ անոնք փողոցն էին, քրիստոնեաներու դէմ հալածանք, ջարդ եւ կոլոպուտ կը սկսի: Երկու հիւպատոսները դժնդակ ժամեր կ'անցրնեն փողոցէ փողոց տեղափոխուելով, եւ թուրքերու գործած բոլոր գազանութեանց ու կողոպուտներուն ականատես կ'ըլլան: Երկու դիւանագետները ետ կը դառնան առանց նահանգապետարան հասնելու, քրիստոնեաներու թաղամասին մէջ գտնուող ֆրանսական հիւպատոսարանը կը մտնեն եւ իրենց տեսածներուն մասին կը տեղեկագրեն ֆրանսական վերադաս տեսաններուն:

«Էրզրում» (էջ 75-77)

Հաւանաբար թարգմանիչը կամ խմբագիրը կը նշէ, թէ Ռոքֆերիէի՝ «Արեւելքի Գործերու Պիւլլըքէն»-ին մէջ լոյս տեսած տեղեկագիր-վկայութիւնը այնքան պերճախօս չէ Եդեսիոյ հայոց կոտորածներուն մասին, որքան Կարինի մէջ հայ ուսու-

ցիչի մը վկայութիւնը, որ հատուած մըն է անոր գրած մէկ մասակէն: Այդ հատուածին ամփոփումը կը ներկայացնենք ստորեւ:

Հայ կին մը աղերսանքով կը կանգնի հայկական դպրոցի մը դրան առջեւ եւ օգնութիւն կը խնդրէ: Արեւան մէջ թաթխուած երիտասարդ մը ներս կը մտնէ կնոջ հետ ու երկուքով պաշտպանութիւն կը խնդրեն: Դպրոցին ուսուցիչները անմիջապէս կը փութան օգնութեան: Դռները կը պատնէշեն եւ շուրջ 500 աշակերտները մէկտեղ կը հաւաքեն: Քանի մը ուսուցիչներ դպրոցի շէնքին տանիքը բարձրանալով, փողոցը կը դիտեն ու կը տեսնեն չէրքէզներ, թիւքմէններ եւ լազեր, որոնք կողոպտուած ապրանքներով բեռնաւորուած, կը վազվզէին: Հայոց շուկան թալանուած էր... Ուսուցիչներէն մէկը աւագակ լազի մը վրայ կը կրակէ: Փողոցը շուտով կ'ամայանայ: Ձենքերու ձայնէն վախնալով, երեխաները կը ճչան, աւելի փոքրերը՝ կու լան: Երեկոյեան ժամը 9-ին, թուրք զինուորները դպրոցին ուղղութեամբ կը կրակեն: Երբ կը տեսնեն, թէ պատասխանող չկայ, կը կարծեն, թէ դպրոցին մէջ ապաստանածները լաւ զինուած են, ուստի վախէն կը հեռանան:

Գիշերը վրայ կը հասնի: Հրացանի ճարճատիւններուն ձայները չեն դադրիր, ինչպէս նաեւ երեխաներուն լացը: Շուրջ 500 երեխայ ամբողջ գիշերը դպրոցին մէջ կ'անցընեն: Ամենափոքրերը կը քնանան կամ կու լան, իսկ աւելի մեծերը՝ արթուն կը հսկեն: Ֆրանսայի հիւպատոս Ռոքֆերիէի ջանքերով կարելի կ'ըլլայ առտուն բոլոր աշակերտները իրենց տունները դրկել:

«Ուրֆայի Դէպքերը» (էջ 77-78)

Գրքոյկին մէջ այս ենթավերնագիրին տակ բերուած է հատուած մը «Դեղին Գիրք»էն:

Քանի մը իսլամներ Եդեսիոյ փողոցներուն մէջ կը վազեն՝ խռովութիւն հրահրելով: Թուրք *ասքեար*ները փողոց կ'իջնեն, հայերը կը հաւաքեն ու քաղաքին կեդրոնը տանելով՝ զանոնք կը ջարդեն: Թուրքերը հայոց մարմինները կը մասնատեն եւ զանազան տեսակի ուրիշ վայրագութիւններ ի գործ կը դնեն

հայոց վրայ: Քաղաքի հրապարակին մէջ, պատռուած հագուստներով երիտասարդ հայուհիներ կը վաճառուին քիւրտներուն: Աղէտէն ազատած շուրջ 3000 հայ կանայք քաղաքին մայր եկեղեցին կ'ապաստանին: Ջարդարար թուրքերը եկեղեցի մտնելով, հայ մանուկներն իրենց մայրերու գիրկերուն մէջ կը մորթեն: Թուրք վայրենիներու ոհմակներուն մէջ կային նաեւ սորագործ թրքուհիներ: Եկեղեցիին բակը 50 տուփ նաւթ կար: Կազանացած ամբոխը այդ նաւթը կը թափէ եկեղեցոյ յատակը ու կրակի կու տայ եկեղեցին: 3000 թշուառ հայուհիներ կ'ողջակիզուին... Հայոց թեմին Առաջնորդը զայս տեսնելով, անձնասպան կ'ըլլայ:

Եդեսիոյ մէջ 12 հազար հայեր կը նահատակուին: Հայ մեծերուն թաղումով կը զբաղէին հրեաները...

**Եղիսաբեթ Բարսեղեան, «Եղեռնից՝ Վերածնունդ»,
հեղինակային հրատարակութիւն, Երեւան, 2011,
միջակ չափի 328 էջ:**

Եղիսաբեթ Բարսեղեան գիր-
քին առաջին 75 էջերուն մէջ կը ներ-
կայացնէ իր մօր՝ Արշալոյսի յուշերը
«Սգոյ Մատեան» խորագիրին տակ:

Արշալոյս ծնած է Այնթապ,
1911-ին: Ան եղած է եօթը քոյրերուն
կրտսերը:

Արշալոյս կը պատմէ, թէ
1915 թուականին մէջ օր մը հայրը՝
Սեդրակ տուն կու գայ եւ մօրը՝
Աննայի հետ պատրաստութիւն կը
տեսնէ արքայի ճամբան բռնելու:
Արդէն յաջորդ օրը ընտանիքը
կարաւանին հետ դէպի հարաւ կ'ընթանայ: Իրենց հետ եւ
Արշալոյսի մօրեղբայրները, Վարդուհի մօրաքոյրը, մօրական
մեծ մայրն ու մեծ հայրը: Կրտսեր մօրեղբօր՝ Գրիգորի հետը
կը կորսուի, իսկ մօրական կողմի միւս բոլոր ազգականները
բացի մօրմէ եւ մօրաքոյր Վարդուհիէն, կը մահանան հայոց
Գողգոթայի ճամբուն վրայ: Արշալոյսի հոգ կը տանի անոր
դայեակը: Բռնագաղթեալները հլու եւ հնազանդ կը քալեն
դէպի ստոյգ մահ: Կ'անցնին անտառներէ, գիւղերէ, դաշտերէ
եւ ի վերջոյ կը հասնին հայոց գլխաւոր եղեռնավայրը՝ Տէր Զօր-
Հոս արաբները աղջիկներ եւ հարսեր կ'առնեանգէն: Արաբ մը
քաշքշելով կը տանի Արշալոյսի մեծ քոյրը: Սեդրակ դրամ
վճարելով կը փրկագնէ իր դուստրը առնուանգողէն: Այս
միջոցին, ուրիշ արաբ մը կ'առնեանգէ Վարդուհին: Արշալոյսի
քոյրերէն Լուսնթագը կը մահանայ:

Աւելի ահաւոր պահերն առջեւն էին: Թուրքերը Աննայի
մնացեալ դուստրերը, բացի Արշալոյսէն, կը մորթեն իրենց մօր
գիրկին մէջ: Այս գիրքին հեղինակը՝ Արշալոյսի դուստր Եղիսա-

լոյսն այս եղեռնագործութիւնը կը նկարագրէ ստորեւ բերուող
խափածոյով.

*Մօրս ծնկի բերեցին, հինգ քոյրերիս՝ մօրս շուրջ,
Ու հինգին էլ մորթեցին նրա ծնկին դնելով,
Ու երբ ինձ էլ ուզեցին մօրս ծնկին պառկեցնել,
Մայրս, ինչպէս մի ուրուր, ուզեց զակին ազատել:*

*Ո՞վ չի ողբաց Տէր Զօրի գազանական ջարդերում,
Մանուկներին մորթեցին ոչխարի պէս՝ ծնկին մօր,
Աղջիկներին մեր սիրուն փախցրեցին ու տարան,
Իսկ հայրերին, մայրերին գլխատեցին անխնայ...*

«Մօրս պատմածը այս տողերը բղխեցին հոգւոյս մէջ», -
կը յատկեցնէ Եղիսաբեթը (էջ 21):

Արշալոյս իր հօր, մօր եւ դայեակին հետ ողջ կը մնայ
Տէր Զօրի գեղէնին մէջ: Օր մը Սեդրակ ճամբայ կ'ելլէ Այնթապ
ուղղուելու եւ ընտանիքին ապրուստը ապահովելու համար:
Դայեակը կը կորսուի: Մայր ու աղջիկ առանձին կը մնան: Ան-
նա կը փորձէ ինքզինք յանձնել Եփրատի ջուրերուն, սակայն
փոքրիկն Արշալոյս լաց ու կոծ կը փրցնէ՝ գրաւելով զինուո-
րականի մը ուշադրութիւնը: Վերջինս Աննան ու Արշալոյսը կը
տանի իրեն հետ, որպէսզի անոնք իրեն համար սաճի հաց
թխեն: Չինուորականը զանոնք կը տանի մեծ տան մը բակը,
որ մօտ 50 երիտասարդներ ու կանայք կ'աշխատէին: Կիները
հաց կը թխէին ու ճաշեր կը պատրաստէին, իսկ տղամարդիկ
զանոնք ջուրով կը մատակարարէին: Այս բոլոր խնճոյքը հա-
կիրը մորթողներուն, հայ կոյսերը առնուանգողներուն եւ բռնա-
բարոյներուն եւ հայ տարագիրները անապատներուն մէջ անօ-
րի ու ծարաւ ձգողներուն համար կ'ըլլային: Աննան ու Արշա-
լոյսը գիշերը կը մնան այս կանանց հետ: Յաջորդ օրը Աննա
գործի կը լծուի եւ կանանց հետ հաց կը թխէ, իսկ Արշալոյսը կը
խաղայ երեխաներուն հետ: Արշալոյսը կը տեսնէ հայ գաղ-
թականները եւ անոնց փոքրիկները, որոնք կեղտերուն մէջէն

գարիի հատիկներ փնտռելով եւ գտնելով, զանոնք կը լափէին ազահաբար:

Օրերը այսպէս կ'անցնին: Արշալոյսը Եփրատի ափերուն կը ծանօթանայ Սառա անունով արաբ կնոջ մը ու անոր աղջնակին: Վտանգի պահերուն, Սառան Աննան ու Արշալոյսը իր վրանին մէջ կը պատսպարէր: Թուրք զինուորները շարունակ կը շրջէին եւ հայ երեխաները հաւաքելով՝ զանոնք գետը կը նետէին... Օր մըն ալ, 5-12 տարեկան հայ մանուկներ գոմի մը մէջ կը լեցնեն եւ վրան նաթ թափելով՝ բոլորը կ'այրեն: Քանի՜ մայրեր այս տեսարանէն խելագարած, իրենք զիրենք գետը կը նետեն: Թուրքերը զանազան քաղաքներու հայերը հերթով կը հաւաքէին ու զանոնք խաբելով, թէ իրենց ծննդավայրը պիտի վերադարձնեն, Տէր Զօրէն դուրս հանելով զանոնք, կը մորթէին եւ անոնց զանկերով բլուրներ կը կազմէին:

Արշալոյս երեք անգամ կ'ազատի անխուսափելի մահէն: Ասքեարները զայն Եփրատի մէջ կը նետեն, եւ ամէն անգամ ազնիւ արաբուհի Սառան զայն կ'ազատէ: Օր մը Աննայի աշխատած գաղթականները թուրք պատասխանատուներ կ'այցելեն, որպէսզի ողջ մնացած հայ խլեակներն ալ ոչնչացնեն: Գաղթականին թուրք պատասխանատուն հայերը կը թաքցնէ գոմի մը մէջ եւ այսպիսով Աննան ու Արշալոյսը, միսներուն հետ, կը փրկուին հերթական անգամ:

Աննա Արշալոյսին հետ միասին կ'երթայ մօտակայ գիւղ մը՝ գիւղապետին քով խոհարար աշխատելու: Գիւղապետն ունէր երեք հայազգի հարսեր, որոնք իրենց ազգութիւնն ու կրօնքը ուրացած էին: Այս փաստը պատճառ կը դառնայ, որ Աննա փորձէ փախուստ տալ, բայց ան կը բռնուի ու Արշալոյսին հետ միասին բանտ կը դրուի: Գիւղապետը շատ զայրացած էր այս արարքէն: Այդուհանդերձ, քանի մը օր ետք ան մայրն ու աղջիկը արգելարանէն արձակելով, կրկին իր քովը կ'աշխատեցնէ Աննան: Արշալոյս ամէն օր աթար (կովու չորցուած կեղտ) հաւաքելու կ'երթար՝ տան մէջ իբր վառելիք գործածուելու համար: Օր մըն ալ, օտար մարդիկ Արշալոյսը կ'առեւանգեն եւ Տէր Զօրի քաղաքապետին տունը կը տանին: Վերջինս բարի

արաբ մը ըլլալով, լաւ հոգ կը տանի Արշալոյսին:

Երեք տարի իր դուստրն անընդհատ փնտռելէ յետոյ, Աննա վերջապէս կը գտնէ զայն: Աննա կ'աշխատէր եւ հազիւ ինքզինքը կրնար պահել, ուստի կը նախընտրէ, որ դուստրը շարունակէ մնալ քաղաքապետին տան մէջ: Քաղաքապետը Աննան Արշալոյսի օգնական կը կարգէ եւ մայր ու աղջիկ միասին կ'ապրին: Աննա իր դուստրը կրկին հայ քրիստոնէայ կը դարձնէ...

Տարագրութեան տարիները վերջ կը գտնեն: Պատերազմին պարտուած թուրքերը Տէր Զօրէն կը փախչին: Գիւղերը զրուած հայ բեկորները Տէր Զօր կը հաւաքուին: Վերապրող հայ խլեակները, խեղճ եւ կմախքացած, կը մէկտեղուին քաղաքի հայկական եկեղեցոյ մէջ: Մայրը կը փնտռէ զաւակը, ամուսինը՝ կինը, զաւակը՝ ծնողները... Օր մըն ալ Աննա նմակ մը կը ստանայ իր ամուսինէն՝ Սեդրակէն: Վերջինս կը յայտնէր, թէ ինք Շերիֆին (Հիճազի հոգեւոր եւ աշխարհիկ առաջնորդ, թուրքերու դէմ արաբական ապստամբութիւնը ղեկավարած Հիւսէյն Իպն Ալիի պատուանուն-տիտղոսը լամբ.) զինուորներէն էր եւ Տամասկոս կը գտնուէր: Արաբ քաղաքապետը շատ ազնիւ ու վեհանձն կեցուածք մը կ'ունենայ երբ կ'իմանայ, թէ Աննան եւ Արշալոյսը Տամասկոս՝ Սեդրակին քով պիտի երթան:

Մեծ կարաւանով մը, Արշալոյսը դէպի Հալէպ ճամբայ կ'ելլէ իր մօր հետ: Քաղաքապետը անոնց կ'ուղեկցի մինչեւ Տէր Զօրէն արեւմուտք ինկած առաջին գիւղը: Հոն Արշալոյսն ու քաղաքապետը իրարմէ կը բաժնուին արցունք թափելով: Կարաւանը Եփրատի ափերով կը շարունակէ իր ճամբան: Սա այն նոյն ճամբան էր, ուրկէ բռնագաղթեցուած հայերը երամեկուամ Տէր Զօր քշուած էին տարիներ առաջ: Անապատի աւազներուն վրայ մարդկային զանկեր ու ոսկորներ կ'երեւային...

Մարմնապէս եւ հոգեպէս տառապալի ճամբորդութենէ մը ետք Աննա եւ Արշալոյս կը հասնին Հալէպ, ուր գաղթական հայերը, խումբ-խումբ հաւաքուած, կը պատրաստուէին դէպի Ատանա, Մարաշ, Այնթապ, Քիլիս, Եդեսիա եւ ուրիշ քաղաք-

ներ ու գիտեր վերադառնալ: Աննա իր ամուսնոյն՝ Սեդրակի հետ նամակցելով, Այնթապ վերադառնալու արտօնութիւն կը ստանայ անկէ:

Քանի մը օր ետք, մայր ու աղջիկ կը հասնին Այնթապ: Անոնց տունը քանդուած էր, ուստի Աննա կ'երթայ իր հօր տունը, ուր կը գտնէ իր եղբօր կինը՝ Հռիփսիմէն եւ անոր երեք դուստրերը: Հռիփսիմէի ամուսինը օսմանեան բանակին մէջ զինուոր ըլլալով, անոնք ընտանեօք չէին տարագրուած ու Այնթապ մնացեր էին: 1919-ին, Այնթապի հայկական դպրոցները կը վերաբացուին եւ Արշալոյս կը յաճախէ քաղաքին Նիկողոսեան Վարժարանը: Օր մը Տէր Զօրի արար քաղաքապետը, որ Արշալոյսի հայրութիւն ըրած էր, անոր այցելութեան կու գայ՝ շատ նուէրներ բերելով իր հոգեզաւակին:

Նոյն տարուան՝ 1919-ի վերջերը խլրտումներ կը սկսին Այնթապի մէջ: Մինչ այդ, շինարար հայերը քաղաքը կրկին ծաղկեցուցած էին: Թուրքերը հայկական թաղերը լքելով, թրքաշատ թաղերու մէջ կը կեդրոնանան: Անոնք կը սկսին հայեր սպաննել: Անոնց վայրագ բնագոյին զոհ կ'երթայ նաեւ Աննան, որ շուկայ գացած էր գնումներու: Սպաննութեան յաջորդ օրը, Աննայի թաղման ատեն, Արշալոյս լուր կը ստանայ, թէ թուրքերը իր հայրը՝ Սեդրակն ալ կողոպտած ու սպաննած են...

15 Ապրիլ 1920-ին, թուրքերը կը ռմբակոծեն Այնթապի հայկական դպրոցները: Խուճապ կը ստեղծուի եւ աշակերտները շտապ կերպով եկեղեցի կը տեղափոխեն իբր ապաստանարան: Քանի մը ժամ ետք երբ քիչ մը հանդարտութիւն կը տիրէ, ամէն ոք իր տունը կը վերադառնայ: Գիշերով թուրքերը հայոց թաղերը կը ռմբակոծեն եւ ժողովուրդը մօտակայքի քարայրներուն մէջ կ'ապաստանի: Կը կազմակերպուի Այնթապի Հայոց Ազգային Միութիւնը՝ Ատուր (գիրքին մէջ, էջ 47, ներկայացուած է Ասատուր ձեւով – Յ. Ի.) Լեւոնեանի ղեկավարութեամբ: Միութիւնը բոլոր տուններէն մթերք կը հաւաքէ՝ հասարակաց օգուտին համար: Ռեւէ մէկը անօթի չի մնար: Զինուորական գետնի վրայ, հայերն ու ֆրանսացիները կը հակադարձեն թրքական ռմբակոծումներուն (Այնթապի

Հայոց Ազգ. Միութեան եւ ընդհանրապէս Այնթապի հայոց ինքնապաշտպանութեան մասին աւելի մանրամասն տե՛ս «Տոմար Արձանագրութեան Հայ Ազգային Միութեան. Ատենագրութիւն Այնթապի Ինքնապաշտպանութեան (1920)» գիրքը, հրատարակիչ՝ Արմէն եւ Միմի Յարութիւնեաններ, Պէյրութ, 2005):

Այնթապի մէջ կային քանի մը որբանոցներ՝ Հալաճեան տղոց որբանոցը, Միս Ֆորմընի երկսեռ որբանոցը, անգլիացի Օրիորդ Ֆրիհրսընի երկսեռ որբանոցը եւ ուրիշներ: Թուրքերը այս որբանոցներուն դռները կը թակեն եւ կ'ուզեն որբերը տանիլ ու սպաննել, սակայն Հայոց Ազգ. Միութիւնը կը յաջողի որբերը աւելի ապահով վայր մը՝ Այնթապի Գոլէճը տեղափոխել:

1920-ի գարնան, Այնթապի հայերը իրենց օրերը կ'անցընեն քարայրներու մէջ: Արշալոյս ծնողագուրկ մնացած էր եւ կեանքն իր դաժանութիւնները ցոյց կու տար անոր: Թուրքերու եւ հայոց միջեւ ընդհարումները կը սաստկանան: Այդ օրերուն, Միս Ֆորմըն անունով միսիոնարուհին կրկին կու գայ Այնթապ եւ կը հաւաքէ հայ որբերը, այդ թիւին՝ Արշալոյսը, որ որբանոցին մէջ ասեղնագործութիւն, երգ եւ արտասանութիւններ սորված էր:

1921-ի Հոկտեմբերին, բոլոր որբերը Լիբանան կը փոխադրուին: Անոնք նախ Ալէյ աւանին մօտակայ Շըմլան գիւղին որբանոցը կը բերուին: Իւրաքանչիւր որբ իր անգլիացի բարերարն ունէր: Այս որբանոցին մէջ Արշալոյս կը մոռնայ իր որբութիւնը եւ հանգիստ կեանք մը կ'ունենայ: 20 Յունուար 1927-ին, Արշալոյսը քանի մը ընկերուհիներու հետ կը դրկուի Հալէպ՝ բրժիշկ Ասատուր Ալթունեանի հիւանդանոցի մանկաբարձական բաժինին մէջ ուսանելու համար: Հալէպի մէջ, Արշալոյս կը հանդիպի իր զարմիկներուն եւ միւս ազգականներուն: Հիւանդանոցին տնօրէնը Արշալոյսը կը դրկէ Տամասկոս, ուր կը ծանօթանայ Արսէն Բարսեղեանի հետ եւ կ'ամուսնանայ վերջինիս հետ: Ամուր կը բախտաւորուի երկու մանչ եւ մէկ աղջիկ զաւակներով: Այդ աղջիկը գիրքին հեղինակն է՝ Եղիսաբէթ Բարսեղեանը: 1942-ին Արսէն Բարսեղեան կը սպաննուի

Տամասկոսի մեջ: 1946-ին, Արշալոյս իր գաւակներով Խորհրդային Հայաստան կը ներգաղթէ:

Գիրքին մնացեալ էջերուն մէջ հեղինակը կը ներկայացնէ իր անմիջական միւս հարազատներու կեանքին ուրուագիծները, որոնք մեր ուսումնասիրութեան ծիրէն դուրս կ'իյնան:

Սամուէլ Կարապետեան (նախագծի հեղինակ), «Յուշագրական Ժառանգութիւն», ՀՃՈՒ Հիմնադրամի Գիտական Ուսումնասիրութիւններ - Հայկական Ճարտարապետութիւնն Ուսումնասիրող Հիմնադրամ, Գիրք ԺԴ., Երեւան, 2011, մեծ չափի 384 էջ:

Աշխատութիւնը հրատարակուած է Հայաստանի Հանրապետութեան Մշակոյթի Նախարարութեան հովանաւորութեամբ:

Հատորը կը մէկտեղէ Հայոց Յեղասպանութենէն մազապուրծ 19 հոգիի ականատեսի յուշերը:

1) Սարգիս Միսաքի Աւետիսեանը (1913-1991) գրի առած է իր քրոջ՝ Մարիամ Միսաքի Աւետիսեանի (1901-1979) պատմածները «Ինչքան Ցաւ Եմ Տեսել Ես...» (էջ 7-29)

Սարգիս եւ Մարիամ Աւետիսեանները ծնած են Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղը, որ կը գտնուի Վանայ լիճի հիւսիս-արեւելեան ափերուն վերայ՝ Արծկէի գաւառի (թուրքերը զայն Ատիլ ճեւազ կամ Ալ ճեւազ կը կոչեն) Արծկի (Արծկէ) եւ Ականց քաղաքներուն միջեւ, առաջինէն 24 քլմ. դէպի արեւելք, Առէնի լիճի արեւելեան ափին, ծովէն 1600-1700 մէթր բարձրութեան վրայ: Թուրքերը այժմ զայն Կէօլտուզու կը կոչեն:

1915 թուականին, թուրքերը Առէն գիւղը հրոյ ճարակ կը դարձնեն եւ հիմնայատակ կը կործանեն:

Գրութեան սկիզբը գիւղին մասին աշխարհագրական եւ տնտեսական տեղեկութիւններ տալէ յետոյ խաղաղ օրերուն

պատահած դրուագներէն կը պատմուի:

Մեծ Եղեռնի նախօրեակին, Պշերի Չաթօ եւ անոր քրոջորդի Օմարի Չաթօ կոչուած քիւրտ բարբարոսները կ'որոշեն իրենց մարդոցմով թուրք-ռուսական ճակատին վրայ թուրքերուն օգնել:

Օմարի Չաթօն կը փորձէ ընկճել դէպի ճակատ երկարող եւ Արծկէի գիւղերէն անցնող ճամբուն վրայ գտնուող բոլոր հայկական գիւղերը, հայ կիներն ու աղջիկները անպատուել, կողոպտել ու սպաննել:

1915-ի փետրուարեան օր մը, Մեթօ անունով երեսնամեայ երիտասարդ մը Առէն՝ իր մօրեղբօր՝ Մելիք Ապրէի մօտ կու գայ գիշերով: Մեթօն կ'ապրէր իր այրիացած մօր՝ Մարոյի հետ՝ Արծկէ քաղաքէն 12 քլմ. դէպի արեւելք, Վանայ լիճի ափին գտնուող Կոճերեր հայաբնակ գիւղին մէջ: Ան իր մօրեղբայրը կը տեղեկացնէ Օմարի Չաթօյի կատարած վայրագութեանց մասին, մանաւանդ իր գիւղին ու Արծկէ քաղաքէն 18 քլմ. դէպի արեւելք, Առէնի լիճի արեւմտեան ափին գտնուող Խոռանց հայաբնակ գիւղին (այժմ վերանուանուած է Քարշը-եաքա) հայոց նկատմամբ: Բարբարոսութիւններ պատահած են նաեւ Արծկէ քաղաքէն 15 քլմ. դէպի արեւելք Կիւզէի հայաբնակ գիւղին, նոյն քաղաքէն 23 քլմ. դէպի արեւելք Բարկաթ հայաբնակ գիւղին (յայտնի էր նաեւ Բարկուշատ անունով, այժմ վերանուանուած է Էսէնքըլը), նոյն քաղաքէն 29 քլմ. դէպի արեւելք Առնջկուս (Առինջկուս, վերանուանուած է Քավուշուք), նոյն քաղաքէն 32 քլմ. դէպի արեւելք Արջրայ, այժմ՝ Աքջրայ), նոյն քաղաքէն 36 քլմ. դէպի արեւելք Կարաքէշիշ (այժմ՝ Եարըմատաքէոյի), նոյն քաղաքէն 34 քլմ. դէպի արեւելք Վիճկացոռուկ (2010-ին անբնակ գիւղատեղի էր) գիւղերուն մէջ: Ասոնց մէջ, քիւրտերը ոտնակոխ ըրած էին հայոց պատիւը:

Այս տեղեկութիւնները երբ Մելիք Ապրէ կ'իմանայ, անմիջապէս գգիր Գեւօն Արջրայ գիւղը կը դրկէ Յովանի (բուն անունով՝ Օհան Դարբինեան) մօտ: Արջրացի Յովանը հայդուկապետ Մերոբ Աղբիւրի եւ անոր կնոջ՝ Սօսէի հարազատ որդ-

ւոյն պէս էր: Քառասնամեայ Յովանը հռչակաւոր էր իր քաջագործութիւններով, սուր շարժելու հմտութեամբ եւ անվրէպ նշանառութեամբ:

Մերոբ փաշայի մահէն ետք, անպաշտպան հայ մայրերու ու անմեղ երեխաներու պատիւը պաշտպանելու համար, Յովանն Արջրայի շրջակայ գիւղերէն իր շուրջը 70-80 հայեր կը հաւաքէ եւ այդ խումբին ղեկավարութիւնը կը ստանձնէ: Մելիք Ապրէի որդին՝ Առէն գիւղի Ռէս Աւետի Կարօն այս խումբին մէջն էր:

Մելիք Ապրէ Առէնը եւ շրջակայ հայկական գիւղերը Օմարի Չաթօյի յարձակումներուն դէմ պաշտպանելու կոչ կ'ուղղէ: Յովանը դրական պատասխան կու տայ: Մելիք Ապրէ Յովանն իր խումբով Առէնի եկեղեցոյ բակը կը դրկէ եւ անոնց անհրաժեշտ սնունդն ու հանգիստը կը հոգայ:

Մելիք Ապրէն իր որդւոյն՝ Աւետի Կարոյին կը թելադրէ Օմարի Չաթօն սիրաշահիլ աղ ու հացով եւ համոզել զայն, որ ետ կենայ հայոց վնասելէ. հակառակ պարագային, պէտք էր ոչնչացնել զազանը...

Քիւրտերու խառնիճաղանճ ամբոխը, Օմարի Չաթօյի զլխաւորութեամբ 13 Փետրուար 1915-ին Առէն գիւղը կը մտնէ: Չիաւոր եւ հետիոտն, անոնք հայկական գիւղերէն կողոպտած ապրանքը, եղջերաւոր մեծ ու փոքր անասունները, զէնքերն ու զինամթերքը իրենց հետ կը բերէին:

Մելիք Ապրէն աղ ու հացով կը դիմաւորէ Օմարի Չաթօն: Ան հայ-քրտական բարեկամութիւնը եւ իրենց նախնիներուն համակեցութիւնը կը յիշեցնէ Չաթօյին, աւելցնելով թէ թուրքերը շատ թշնամանք կը սերմանեն եղբայր դարձած հայ եւ քիւրտ ժողովուրդներուն միջեւ: Օմարի Չաթօն կը յամառի իր թշնամական կեցուածքին վրայ եւ ձեռքը զէնքին կը տանի: Ապրէն դպրոցի պատին ետեւը կը պաշտպանուի: Գազանը «Մաուզեր»ի համազարկ կը բանայ անոր վրայ, ինչը վարժարանին տանիքն ու անկիւնները պահուրտած հայ մարտիկներուն համար կրակելու ազդանշան կ'ըլլայ: Հայոց տեղատարափ համազարկէն՝ քիւրտերէն քանի մը հոգի ձիերէն վար

կ'իյնան: Օմարի Չաթօն կը վիրաւորուի ու կիսաքանդ պատի մը ետեւը կը պահուրտի: Հայ տղոցմէ Մուսօն եւ ոգմեցի Աբրիկը անոր թիկունքը անցնելով, կը կրակեն ու կը սպաննեն զայն: Ասոր վրայ՝ քիւրտերը կը նահանջեն: Չաթոյի թիկնապահները փախուստի կը դիմեն: Հայերէն երեք հոգի կը սպաննուի: Գիւղին մէջ հսկող թուրք ոստիկանները Օմարի Չաթոյի դիակը գորգի մը փաթթելով՝ կը տանին: Սպաննուած քիւրտերու զենքերուն տիրանալէ յետոյ, Առէնի մէջ զինեալ հայոց թիւը 40-45-ի կը հասնի:

16 Փետրուարին, թրքական կանոնաւոր զօրքը, Սիահմատ փաշայի հրամանատարութեամբ կը շրջապատէ Առէն գիւղը: Ակնի *գայմագամը* պաշարող ոյժերուն խորհուրդ կու տայ խելացութեամբ շարժիլ եւ գործը համբերութեամբ գլուխ հանել: Բոլոր ճամբաները կը կտրուին եւ Առէնը կը պաշարուի:

Պաշարման եօթներորդ օրը Առէնի շրջապատումը կը վերցուի: Մելիք Ապրէն երկու գրութիւն կը ստանայ Սիահմատ փաշայէն եւ գաւառապետէն: Առաջինին մէջ փաշան կը յայտնէր, թէ թրքական «բարեխնամ» կառավարութիւնը հայերը չէր մեղադրեր Օմարի Չաթոյի սպանութեան համար, իսկ գաւառապետը կը յայտնէր, թէ հրահանգ տուած է Սիահմատ փաշային՝ հեռանալ Առէնէն, որովհետեւ քիւրտերն ալ հայոց նման մեղաւոր էին:

Շրջափակումը վերցնելէ երեք օր յետոյ Սիահմատ փաշան Առէն կու գայ 20 զինուորներով եւ Մելիք Ապրէի հետ ժողովի կը նստի: Ան երիտթուրքերու անունով կը խոստանայ պաշտպանել գիւղը, պայմանաւ որ հայ տղաքը իրենց զենքերը յանձնեն եւ իրենց գործին՝ վարուցանքին անցնին: Ապրէն լաւ գիտէր, թէ ասիկա խաբէութիւն էր եւ թէ թուրքերը որոշած էին ժամանակատրապէս հեռու պահել քիւրտերը ու ատենին գործադրել հայ բնակչութեան իրենց ջարդը: Ապրէի որդին՝ Ռէս Կարօն դէմ էր հայ զինեալ տղոց՝ իրենց զենքերով Վան երթալու եւ պէտք եղած ատեն անելի մեծ ոյժերով հայկական գիւղերուն օգնութեան հասնելու գաղափարին: Ան կ'ուզէր, որ զինեալ հայ տղաքն իրենց դիրքերուն վրայ մնալով պաշտ-

պանէին հայկական գիւղերը: Սակայն Մելիք Ապրէն կը պնդէ տղաքը Վան դրկելու տեսակէտին վրայ: Յովանն ալ Ռէս Կարոյի կողմնակից էր: Սակայն, Կարօն իր հօր պնդումներուն վրայ տեղի կու տայ եւ տղոց հետ Վան կ'երթայ: Այս անգամ Մելիք Ապրէն սխալ կը գործէ:

7 Ապրիլ 1915-ին Սիահմատն իր 100 զինեալներով Առէն կը մտնէ, 12 տարեկանէն վեր բոլոր այրերը կը հաւաքէ եւ Մելիք Ապրէի հետ միասին գիւղէն դուրս կը տանի: Հոն Սիահմատը Մելիք Ապրէն կը սպաննէ եւ բոլոր հայ տղամարդիկը զնդակահարելու ազդանշան կու տայ իր մարդոց: Հայ այրերը երբ հոս ու հոն կը փախչին դաշտերուն մէջ, թուրք ծիաւոր զինուորները անոնց ետեւէն հասնելով, զանոնք սուրէ կ'անցընեն: Առէնի երիտասարդներէն միայն 4-5 հոգի կ'ազատի: Քանի մը հոգի Առնջկուսի Քռել գիւղը կը փախչի, ուրիշներ, մեռած ձեւաւալով, դիակներուն մէջ պառկած կը մնան: Սակայն թուրքերը զանոնք ալ կը սպաննեն:

Սպանող շրջանի բոլոր հայկական գիւղերը կը տարածուի: Օր ցերեկով, քանի մը ժամուան մէջ հայկական բոլոր գիւղերը քար ու քանդ կ'ըլլան: Ճառանց գիւղին բոլոր այրերը Ռէս Կարոյի մարագին մէջ կ'այրին...

Սարգիսի եւ Մարիամի հայրը թրքական բանակ գացած էր, ուրկէ փախուստ տալով իրենց տան գոմը պահուրտած էր: Թուրքերը կու գան եւ կը սպաննեն զայն 1915-ին:

Առէնի ժողովուրդը անտէր եւ անպաշտպան հօտի պէս մէկ տեղէն միւսը կը փախչի: Անոնք երկու շաբաթ ետք Բարկաթ գիւղը կը գաղթեն: Քիւրտերը զանոնք հոն ալ կը հալածեն եւ կը սպաննեն: Ողջ մնացածները գիւղէ գիւղ, սարէ սար եւ ձորէ ձոր անցնելով, 19 Յուլիս 1915-ին գաղթի ճամբան կը բռնեն դէպի Ապաղայի դաշտ, Բերկրի (գաւառ Վանի նահանգին մէջ), Պայագիտ (գաւառ Կարինի նահանգին մէջ), Սուրմալուի հարթավայր (գաւառ Երեսանի նահանգին մէջ) եւ ի վերջոյ՝ Էջմիածին:

Սարգիսի մայրը Էջմիածնի մօտիկ Աղաւնատուն գիւղին մէջ իր զաւակներուն ձեռքէն բռնելով կը շրջէր եւ մուրաց-

կանութիւն կ'ընէր: Յետոյ ան գիւղացիներու տուններուն մէջ ծառայութիւններ մատուցելով իր ընտանիքին ապրուստը կը հոգայ: Կեանքի թշուառ պայմաններուն չտոկալով, ան կը մահանայ: 10-15 օր ետք, Սարգիսի 15-16 տարեկան Խոսրով եղբայրն ալ կը մեռնի: Եղբայր ու քոյր՝ Սարգիսն ու Մարիամը իրենց հօրեղբօր դստեր՝ Նիկեարի ու անոր ամուսնոյն՝ Յովոյի հետ միասին կ'ապրին: Այս դէպքերը կը պատահին Փաթրինջ գիւղին մէջ, 1921-ի Փետրուարին: Այդ ժամանակ, Սարգիսին մեծ քոյրը՝ Մարիամը Երեւանի 5-րդ որբանոցին մէջ կ'աշխատէր: Մարիամ կ'ամուսնանայ որբանոցի դռնապան Գառնիկի հետ:

Մօր եւ եղբօր մահէն ետք, Սարգիս Համազասպ անունով հայու գոմէշներուն հօտաղը կը դառնայ: Համազասպ բարի մարդ մը ըլլալով, Սարգիսին շատ լաւ հոգ կը տանի: Սարգիս իր հովիւի կեանքէն դրուագներ կը պատմէ:

Մարիամն ու Գառնիկը Սարգիսը Երեւան կը տանին ու որբանոց կը դնեն: Որբանոցէն դուրս գալով, Սարգիսը Երեւանի մօտակայ Ներքին Աղբաշ գիւղին քառամեայ դպրոցը, ապա Ներքին Դուին գիւղին (այժմ՝ Արարատի մարզին մէջ, յայտնի էր նաեւ «Դուին Հայկական» անունով, 1950-ին Դուին վերանուանուած է) եօթնամեայ դպրոցը կը մտնէ: Եւ այսպէս, Սարգիսը Խորհրդային Հայաստան կը հաստատուի:

2) Յովհաննէս Սուքիասի Յովհաննիսեան (1904-1984)

«Կեանքիս Յորձանուտներում» (էջ 30-66):

Յովհաննէս Սուքիասի Յովհաննիսեանը ծնած է Կարնոյ նահանգի Բասեն գաւառի Արուճագրակ (Արջարակ) գիւղին մէջ:

Հեղինակը իր յուշագրութեան սկիզբը աշխարհագրական եւ այլ տեղեկութիւններ կու տայ Կարնոյ նահանգին ու նոյնանուն քաղաքին, կարնեցիներու զբաղմունքին եւ տարազին, Բասեն գաւառի ու իրենց գիւղին՝ Արուճագրակի մասին:

Մեծ հայրը Յովհաննէս կը կոչուէր, հայրը՝ Սուքիաս,

մայրը՝ Թուխօ, եղբայրները՝ Նահապետ, Համբար, Հրանդ, Վահան, Պետրոս եւ Սասուն, քոյրերը՝ Սահանդուխտ, Չարդար եւ Դշխուի: Մայրը Թարխոն գիւղէն էր:

Յովհաննէս Յովհաննիսեանն իր մանկութենէն դրուագներ կը պատմէ, ապա կ'անդրադառնայ իր դպրոցական կեանքին:

1914-ին երբ ռուս զինուորները Արուճագրակ գիւղը կը մտնեն, աւելի յառաջ երթալու համար անոնք թարգմանի մը եւ առաջնորդի մը պէտք կը զգան: Գիւղին մէջ այս պաշտօնին համար յարմարագոյն անձը Յովհաննէսի հայրը՝ Սուքիասը կը նկատուի: Սուքիաս ռուսական բանակին կը միանայ: Անոնք երբ Հասան-Գալէն կը գրաւեն, իսկ թուրքերը դէպի Կարին կը մահանջեն, Հասան-Գալէի մէջ թուրքերը ճանչնալով Սուքիասը, զայն իր երկու քոզաք ընկերակիցներով կը սպաննեն: Ռուսերը զոհուած զինուորներուն եւ Սուքիասին մարմինները Արուճագրակ կը բերեն եւ փառաշուք կերպով կը թաղեն:

Այդ օրերուն, քիւրտ եւ թուրք չէթէները գիւղին վրայ կը յարձակին գիշերով, եւ, տունները մտնելով, հայերը կը սպաննեն: Սեբաստացի Մուրատ հայոց օգնութեան կը հասնի եւ կոտորածով ու կողոպուտով զբաղած թուրքերն ու քիւրտերը կը գնդակահարէ: Քիւրտերը կը խուժեն Յովհաննէսի տունը եւ մայրը, եղբայրները եւ քոյրերը կը սպաննեն: Յովհաննէս իր մէկ քրոջ հետ ողջ կը մնայ: Սեբաստացի Մուրատի ոյժերը ողջ մնացողները կը հաւաքեն եւ Ռուսաստանի Կայսրութեան սահմանամերձ Ներքին Բասենի Բաշգեղ գիւղը կը տանին:

Յովհաննէսն ու քոյրը Բաշգեղի մէջ Թարգոնց ընտանիքին տունը կը մնան: Յովհաննէս իբր հովիւ կ'աշխատէր, իսկ քոյրը տան գործերուն հոգ կը տանէր: Անոնք մինչեւ 1917-ի նահանջը Բաշգեղ կը մնան, ապա Թարգոնց ընտանիքին հետ դէպի Կարս կը գաղթեն: Կարսէն անցնելով՝ կը հասնին Ալեքսանդրապոլ եւ կ'ուղղուին Տիրաքլար գիւղը: Հոն քանի մը օր մնալէ յետոյ, կը շարունակեն բռնագաղթի ճամբան: Տարբեր գիւղերէ անցնելով՝ Ղարաքիլիսա կը հասնին: Սակայն քրքական զօրքը անոր ալ մօտեցած ըլլալով, գաղթականները

ճամբայ կ'ելլեն դէպի Դիլիջան: Անոնց միակ յոյսը Անդրանիկ Զօրավարն էր, որ զիրենք ապահով վայրեր կ'առաջնորդէր: Անոնք վեց ամիս՝ մինչեւ 1918-ի աշունը կը մնան Սեւանայ լիճի ափին գտնուող Էֆենտի թրքաբնակ գիւղը: Յովհաննէսն ու քոյրը Թարգոնց ընտանիքէն բաժնուելով, Քանաքեռ կ'երթան, ուր կը մնան քանի մը օր, ապա կ'անցնին Աշտարակ:

Յարմարելով ապահովական պայմաններուն, եղբայր եւ քոյր իրենց աստանդական կեանքը քարշ կու տան: Ատեն մը կը մնան Ալեքսանդրապոլ, ուր մահը կ'իշխէր: Անօթութենէ, ծաւաւէ եւ հիւանդութիւններէ մահացողներուն թիւը շատ էր: Վերջապէս, Յովհաննէսն եւ իր քոյրը կը փոխադրուին Սարիղամիշ, ուր ցորենն ու ուտելիքը առատ էին: Այդ առատութիւնը սովալլուկ գաղթականներուն մեռելային գոյնը կը զուարթացնէ: Սակայն շուտով, թուրքերը Սարիղամիշին կրկին տիրելու հնարատրութիւն կը ստանան: Տարագրեալները դէպի Կարս կ'ուղղուին: Յովհաննէս Սարիղամիշի մէջ հայկական բանակի չորրորդ գունդի հինգերորդ վաշտին կը միանայ իբր զինուոր: Անոնք դէպի հարաւ-արեւելք արշաւելով՝ Համամլու գիւղը (այժմ՝ Սալիտակ քաղաք) կը մտնեն: Թուրքերը խուճապահար կը փախչին: Գաղթականները Կարսէն Սարիղամիշ կը վերադառնան: Յովհաննէսի պատկանած վաշտը Սարիղամիշի հարաւի Բաշգեղ գիւղը կ'ազատագրէ: Շրջանին մէջ ուրիշ գիւղեր ալ ազատագրելէ ետք, վաշտը Սարիղամիշ կը վերադառնայ:

1920 թուականի Մայիսեան ապստամբութեանը հինգերորդ վաշտի միանալուն մասին հեղինակը կը գրէ 57-րդ եւ 58-րդ էջերուն մէջ: Յաջորդ էջերուն մէջ, հեղինակը կը նկարագրէ Սարիղամիշէն եւ Կարսէն հայոց անփառունակ նահանջը:

Որոշ ժամանակ մը ետք Յովհաննէս իր քոյրը կը վերագտնէ Շոռլու գիւղին մէջ: Աւելի ուշ, քոյրը Երեսանի մէջ հիւանդանալով՝ կը մահանայ:

Յովհաննէս Խորհրդային Հայաստանի քաղաքացի կը դառնայ եւ Կարսի Բանակին կը ծառայէ Պաքուի ու Մեղրիի մէջ: Այնուհետեւ Յովհաննէս Յովհաննիսեան կը գրէ իր անձ-

նական կեանքին մասին: Ան կարօտով եւ յոյսով կը հարցադրէ.

«Արդեօք կը լինի՞ երջանիկ մի օր, որ (հայրենասիրութեան) այդ կրակը բոց դառնայ, եւ թուրքերից ետ վերցնենք հայկական արեւմտեան նահանգները»:

3) Դաւիթ Ազատի Ղազարեան (1903-2004)

«Խարսեցի Մէկը՝ Հազարներից» (էջ 67-72):

Դաւիթ Ղազարեանի մեծ հօր հայրը՝ Հնդօն (Հրանդ), Մշոյ մօտիկ Շեխուսով (մինչեւ 1915 թուականը հայաբնակ Շեխուսով կամ Շէյխ Եուսուֆ գիւղը Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառին մէջ կը գտնուէր, Մուշ քաղաքէն 15 քլմ. հիւսիս-արեւելք, վերանուանուած է Պոյունճուք) գիւղէն եղած է: Հրանդ եւ Վանս եղբայրները իրենց դրացի հայ հարսի մը պատիւը պաշտպանելու համար քիւրտ պէկ մը սպաննած ըլլալով, կը զաղթեն Խարս (Չխուրախարս, Խարց, Ղարս կամ Հարս), որ կը գտնուի Մուշի գաւառին մէջ, Մուշ քաղաքէն 34 քլմ. հարաւ-արեւելք (վերանուանուած է Կիւնէյիկ): Խորշուտ պէկի իշխանութեան տակ գտնուող այս գիւղին մէջ ալ Հրանդը կ'ամուսնանայ խլաթցի աղջկայ մը հետ եւ երեք զաւակ կ'ունենայ՝ Ղազարը՝ Դաւիթի մեծ հայրը, Եփրեմը եւ Գրիգորը:

Մեծ հայրը՝ Ղազար հայդուկապետներուն շատ օգտակար կը դառնայ: Ան կ'օգնէ Սերոբ փաշային, Նադր քաջ քեռիին, եւ Գէորգ Չաւուշին: Ան Խարս գիւղի ռէսը (գիւղապետ) կը դառնայ: Ղազարը չորս որդի ունէր, Ազատը՝ Դաւիթի հայրը, Զաքարը, Սերոբը եւ Պօղոսը (պատումին մէջ կը յիշատակուի նաեւ 5-րդ որդի մը՝ Յակոբ անունով – խմբ.), ինչպէս նաեւ երեք աղջիկ:

Ազատն ու Զաքարը Ռումանիա կը մեկնին: Ղազարը Սերոբ փաշայի զինուորներէն մէկուն օգնած ըլլալու յանգանքով 1903-էն մինչեւ 1908 կը բանտարկուի: 1908-ին Ազատն իր ընտանիքով Խարս կը վերադառնայ եւ գիւղին ռէսը կը կարգուի: Թուրքերը հայերէն զինուոր, բեռնակիր եւ ապրանք կը վերցնէին 1914-ին սկսած պատերազմին համար: Փախուստ տուած հայ զինուորներուն պատճառաւ թուրք *ասքերները* կու

գան եւ ռէս մեծլիսի (գիւղական խորհուրդի նախագահ) Ազատը ծեծելու կը պատրաստուին: Ազատի բարիքները շատ վայելած թուրք հարկահաւաքը առջեւ կը նետուի եւ կը խնդրէ զինք ծեծել Ազատին փոխարէն: Այսպիսով Ազատը կը փրկուի:

29 Յունիս 1915-ին, Վարդավառի տօնին Երկուշաբթի օրը, Խարս գիւղէն մօտաւորապէս հինգ քլմ. հարաւ գտնուող քրտաբնակ Մառնիկ գիւղի խուժանը Խարսի հայոց վրայ կը յարձակի: Ազատը իր եղբօրորդոյն՝ 6-7 տարեկան Մխիթարին հետ կը պահուրտի գոմին գաղտնի պահարանին մէջ: Քիւրտները կը սկսին հայոց տունները հրդեհել: Քիւրտ մոլլա մը Դաւիթէնց տունը կը կողոպտէ եւ Դաւիթը, անոր ինը տարեկան Արմենակ եղբայրը, հօրեղբայրն ու կինը՝ Յակոբն ու Ազնիւր իրեն հետ Մառնիկ կը տան: Յաջորդ օրը մոլլան եօթը տարեկան Դաւիթն ու Արմենակը իրենց տունը բերելով՝ գոմին մէջ կը բանտարկէ: Երկու եղբայրները լալով դուրս կու գան եւ ասդինանդին թափառելով իրենց փրկութիւնը կը փնտռեն: Մառնիկի մէջ Տաղստանէն փախուստ տուած մարդ մը Արմենակը իր մօտ կ'առնէ իբր հովիւ: Դաւիթը թափառական կը մնայ Մառնիկի եւ շրջակայ վայրերուն մէջ:

Գերմանացի եւ թուրք զինուորները ամէն օր հայեր հաւաքելով, զանոնք մարագներու մէջ կը լեցնէին ու կրակի կու տային: Դաւիթ ամէն անգամ ձեւով մը կ'ազատէր: Քալաշօ անունով քիւրտ մը Դաւիթը իր մօտ կ'առնէ որպէսզի ոչխարներ արածէ:

Քանի մը ամիս ետք երբ ռուսական բանակը շրջանը կը մտնէ, քիւրտները փախուստ կու տան: Դաւիթը Արմենակին հետ ռուս զինուորներուն պաշտպանութեան տակ կ'անցնի եւ անոնց համար կը մօրթէ քիւրտներուն ոչխարները: Ապա բոլոր միասին Խարս կ'երթան, յետոյ կ'անցնին Մուշ, ուր Դաւիթը որբանոց կը դնեն: Չօրավար Անդրանիկն իրենց տան վարի տունը կ'ապրէր: Ատեն մը ետք՝ Աննջան գիւղը կը տեղափոխուին: Դաւիթ իր երկու հօրեղբայրները՝ Յակոբն ու Պօղոսը կը գտնէ եւ անոնց հետ կրկին Խարս կը վերադառնայ, ուրկէ կ'երթան Խնուսներ: Շատ չանցած, 1916-ին, թուրքերը նորէն

կը յարձակին: Հայերը վերստին կը բռնեն գաղթի ճամբան: Ժամանակը ձմեռ էր եւ գաղթականներուն կարաւանը մեծ դժուարութեամբ կը յառաջանար: Կը հասնին Իւջքիլիսէ՝ Բագրեւանդի Սբ. Յովհաննու վանքը, որ կը գտնուէր Արածանիի ձախ ափին (կառուցուած էր 631-639 թուականներուն. հիմնադրատակ քանդուած է 1940-ականներուն): Հայ կամաւորներ անոնց օգնութեան կը հասնին: Կարաւանը կ'անցնի Ալաշկերտէն, ապա կը հատէ Ղարաքիլիսայի կամուրջը եւ կը հասնի Կրիցուգիւղ գիւղը, ուր գաղթականները կը հանգստանան, ապա ճամբան շարունակելով կը հասնին Իգտիր, ուր քիւրտեր անոնց վրայ կը յարձակին, բայց հայ կամաւորները զանոնք ետ կը մղեն: Իգտիրէն ելլելով, կարաւանը Խարշուն գիւղը (Ղարխուն կամ Վերին Ղարխուն գիւղը կը գտնուի Արմաիրի մարզին մէջ, Էջմիածինէն 12 քլմ. հարաւ, 1946-ին վերանուանուած է Ջրառատ) կու գայ: Գաղթականները հոն ալ կը հաստատուին:

4) Մարթա Պարտիզպանեանի (1876-1972) յուշերը կը պատմէ Լուսին Մինասեանը (ծնած է 1927-ին) «Եթէ Պատմեմ Գլխովս Անցածը...» (էջ 73-75):

Մարթա Պարտիզպանեանը ծնած է 1876-ին՝ Եղեսիոյ Կարմուճ գիւղը: 1890-ին, երբ դեռ 14 տարեկան էր, կ'ամուսնացնեն համագիւղացի Աբրահամ Մինասեանի հետ: 1914-ին Մարթա վեց զաւակներու մայր էր արդէն:

1915-ին թուրքերը Կարմուճ մտնելով, կողոպուտի կը սկսին ու տունները կ'աւերեն: Շուարած ժողովուրդին մէկ մասը եկեղեցին կ'ապաստանի: Թուրքերը եկեղեցին կ'այրեն: Միայն քանի մը հայեր եկեղեցւոյ տանիքէն փախուստ տալով կ'ազատին: Յաջորդ օր թուրքերը գիւղէն երեսուն երիտասարդ կը հաւաքեն ու կը սպաննեն: Կը ժողվեն նաեւ երեխաները՝ իբր թէ որբանոց դնելու համար: Անոնց մէջ էին Մարթայի երեք զաւակները: Թուրքերը բոլոր մանուկները ջուրը կը նետեն, ապա կը սկսին տեղահանութիւնն ու սարսափները: Նոյն օրը Մարթայի եօթը տարեկան զաւակը կը սպաննուի: Աբրահամի

թուրք ընկերներէն մէկը մէկ տարեկան Սկրտիչն իրեն մօտ կը պահէ: 400-500 հոգիէ բաղկացած կարաւանը, ճամբայ կ'ելլէ տասը թուրք ոստիկաններու ուղեկցութեամբ: Կարաւանէն ետ մնացողը կը սպաննուէր: Ոտքերն ուռած, անօթի եւ տանջուած Մարթան, տանջանքներուն չդիմանալով, պարուրած իր երեխան գետին կը դնէ ու կը հեռանայ: «Յետ չդարձայ, որ չկրակեն, իսկ ձայնը մինչեւ հիմա ականջումս է», - կ'ողբայ որդեկորոյս մայրը: Յերեկը թուրք *ասքեար*ներու աչքին զարկած հայ գեղեցիկ աղջիկներն ու հարսերը գիշերը կ'առեւանգուին՝ անասնական կիրքերու յագուրդ տալու համար: Բազմաթիւ հայուհիներ, անպատուութեան չդիմանալով, իրենք զիրենք գետը կը նետեն:

Երրորդ օրը թուրքերը խումբը երկու մասի կը բաժնեն: Մարթա իր ամուսինէն կը բաժնուի: Տղամարդիկը կը կոտորեն, հայ այրերը սուրէ անցընելէ յետոյ՝ ողջ մնացած վիրաւորներն ալ սպաննուածներուն հետ փոսը նետելով՝ հողով կը ծածկեն: Արիւնը գետի մման կը հոսէր...

Կիներու եւ երեխաներու ջարդ ալ տեղի կ'ունենայ: Մարթան ալ կը վիրաւորուի ուսէն, սակայն ուրիշ երկու հայ աղջիկներու հետ հրաշքով կ'ազատի: Մարթան եւ երկու աղջիկները բոպիկ, անօթի եւ ծարաւ, կը հասնին քրտաբնակ գիւղ մը ու անկէ դուրս գտնուող քարայրները կ'ապաստանին: Հոս անոնք կը հանդիպին կոտորածէն ազատած քանի մը հայ տղամարդոց: Կիները ցերեկները կը թափառին հաց մուրալով, զոր գիշերը քարայրին մէջ այրերուն հետ կը բաժնուին: Այս ձեւով որոշ ատեն մը կը գոյատեւեն: Մարթա երկու աղջիկները առնելով կ'երթայ նոյն քրտաբնակ գիւղը, որու տուններուն մէջ կ'աշխատին:

Երեք ամիս ետք, Մարթա մեծ դժուարութիւններ յաղթահարելով կը հասնի Պաղտատ, ուր հիւանդանոցի մը մէջ կ'աշխատի որպէս անգլերէնի թարգմանչուհի:

1920-ին երբ անգլիացիք Եդեսիա կը մտնեն, Մարթա Կարմուռ կը վերադառնայ եւ իր ամուսինը՝ Աբրահամը ու իր եղբայրը՝ Վարդանը կը գտնէ: Երկու տարի ետք Աբրահամն ու

Մարթան կը վերագտնեն իրենց զաւակը՝ ութը տարեկան դարձած Սկրտիչը, որ Աբրահամի թուրք ընկերոջ մօտ մնացած էր: Ան բնաւ հայերէն չէր գիտեր: Մայրը անոր հայերէն գրել եւ կարդալ կը սորվեցնէ:

1923-ին Աբրահամն իր ընտանիքով կը հեռանայ ծննդավայրէն ու Հալէպ կը հաստատուի: Հագուագիւտ պարագաներու նման, Մարթա 1925-ին, իր յիսնամեակի սեմին, կը ծննդաբերէ, այն ալ՝ երկուորեակ զաւակներ՝ Մարին եւ Վաղամեռիկ Սահակը:

1947-ին բոլորը միասին Խորհրդային Հայաստան կը հայրենադարձուին:

5) Սեդրակ Սարաֆեան (ծն. 1907-ին)

«Երեք Ժանտարմայով, 1500 Հոգիով» (էջ 76-82):

Սեդրակ Սարաֆեան ծնած է Մարաշ, 1907-ին: Բռնագաղթի նախօրեակին երբ թուրք լրտես մը հայոց անուններու ցանկ մը կառավարութեան պիտի ներկայացնէր, մարաշցի Աւետիս Չափութեան անունով հայը ուրիշ հայ երիտասարդի մը հետ կը սպաննէ զայն: Սեդրակ այս դրուագը մանրամասնութեամբ կը պատմէ:

1914-ին երբ Սեդրակ եօթը տարեկան էր, Մարաշի բռնագաղթը կը սկսի: Սեդրակի հայրն ու մայրը, եղբայրներն ու քոյրերը, ընդամենը ութը հոգի կարաւանին մէջն են: Առաջին օրը Էրբենակի (Ադսուի օժանդակ գետակներէն) հովիտը կը գիշերեն: Շարունակելով ճամբան՝ կը հասնին Այնթապ, ապա կ'անցնին Քիլիս եւ վերջ ի վերջոյ կը կայանեն Հալէպ, ուրկէ թուրքերը զանոնք շոգեկառքով Ռայաք (Լիբանան) կը տանին: Կարաւանին մէջ երիտասարդ չկար, բոլորը ծերեր, կիներ եւ երեխաներ էին: Երիտասարդները դեռ Մարաշի մէջ հաւաքած, տարած էին: Խումբին երեք քառորդը մարաշցի, քառորդը զէյթունցի էր: Ռայաքի մէջ պաքսիմաթ (չորցած հաց) կը բերեն՝ հայ գաղթականներուն բաժնելու համար, սակայն թուրք *ասքեար*ները պաքսիմաթի պարկերը կը յափշտակեն:

Ճեմալ փաշան Ռայաքի թուրք *ասքեար*ներուն հրահան-

գած էր այդտեղի հայ գաղթականները ոչնչացնել, որովհետև իր եղբայրն սպաննուած էր Ջէյթունի մէջ: Օսմանեան բանակին մէջ ծառայող հայ բժիշկ մը հեռաձայնով ճեմալ փաշային կը յայտնէ, թէ Ռայաքի գաղթականներուն մէջ զէթունցիներ չկան եւ թէ բոլորը մարաշցի են: Ճեմալ փաշան կը հրահանգէ զանոնք Տամասկոս դրկել: Ծերերը շոգեկառքով կ'երթան, իսկ մնացեալները՝ քալելով: 1500 հոգի հայոց երեք թուրք ոստիկան կը հսկէր... Հայ գաղթականները Տամասկոս կը հասնին տաժանակիր ճամբորդութենէ մը ետք: Հին տամասկահայերը անոնց ուտելիք կու տան: Շատ չանցած, թուրքերը զանոնք Յորդանան կը դրկեն շոգեկառքով: Կանգ կ'առնեն Էգրու գիւղը՝ ջուր փնտռելու համար: Ամէն կողմ կեղտ եւ բորոտութիւն...: Ապա զանոնք Նինուէ անունով գիւղ մը կը տանին: Հոս կը մահանայ Սեդրակի մեծ մայրը, որուն կը հետեւին հիւանդութեամբ վարակուած ծնողները: Եւ այսպէս, Սեդրակ որր կը մնայ իր երկու եղբայրներուն եւ քրոջ հետ: Անոնց բնակած տունը փուլ կու գայ տանիքին վրայ կուտակուած ձիւնին ծանրութենէն: Բարեբախտաբար, մինչեւ փլուզուիլը, անոնք յաջողած էին դուրս նետուիլ: Անոնց բոլորին գլուխները ոջլտած էին: Սեդրակ արաբ *ֆելլահներէն* ուտելի եւ ոչ-ուտելի խտերուն մասին տեղեկութիւններ կը հաւաքէ:

Քոյր եւ երեք եղբայր Նինուէ գիւղէն դուրս կու գան: Սեդրակի երեք եղբայրը օսմանեան բանակէն փախուստ տալով իրենց կը միանայ: Բոլորը միասին կ'երթան Տամասկոս, ուր Սեդրակն ու եղբայրները Հասան պէյի որբանոցը կը մտնեն: Մարաշցի ծանօթ բժիշկի մը միջնորդութեամբ, Սեդրակի քոյրը հիւանդանոց կը մտնէ:

Որբանոցէն փախչելով՝ Սեդրակն ու եղբայրները մօտակայ Մեզզէ գիւղը կ'երթան: Այդտեղի թրքական զօրանոցին զինուորները զանոնք կը բռնեն՝ թրքացնելու նպատակով: Սեդրակը Շեւքի կը վերանուանեն, թրքերէն եւ արաբերէն աղօթքներ կը սորվեցնեն անոնց: Եղբայրները քանի մը ամիս զօրանոցը կը մնան: Երբ անգլիացիք Տամասկոսը եւ շրջակայքը կը գրաւեն, Սեդրակ իր եղբայրներուն հետ Տամասկոս

կը վերադառնայ: Անգլիացիք զանոնք որբանոց կը դնեն:

Դէպի Կիլիկիա վերադարձի ճամբան կը բացուի: Սեդրակ իր քրոջ եւ եղբայրներուն հետ կը վերադառնայ Մարաշ, որու «Էպիմեզեր» որբանոցին մէջ կը պատսպարուին: Երբ Մարաշի ջարդերը կը սկսին, ամերիկացիք բոլոր որբերը Քիլիս կը տանին: Մարաշի մէջ 15000 հայեր կը ջարդուին: Երկրորդ բռնագաղթը կը սկսի, եւ Սեդրակը իր սիրելիներով Հալէպ, ապա Պէյրութ կը տարուի: Այդ ատեն, Սեդրակը հիւանդ էր, ուստի որբանոցին պատասխանատուները զայն Պէյրութի Ամերիկեան հիւանդանոցը կը դնեն: Հոն Սեդրակ երեք ամիս մնալով կը բուժուի: Ան Ժալ էլ-Տիպի որբանոցին մէջ իր եղբայրը կը գտնէ: Բոլորով Անթիլիասի որբանոցը կը փոխադրուին եւ հոն կը մնան:

6) Գեղամ Կարապետի Սարգսեան (ծն.1901-ին) «Վանի Գերմանական Որբանոցի Յուշերս» (1908-1915) (էջ 83-94):

Գեղամ Կարապետի Սարգսեանը ծնած է Վան նահանգի Արճակի գաւառի Խառակոնիս գիւղը, 1901-ին: Գիւղը Վանէն 55-60 քլմ. հեռու, Արճակի լիճի ափին կը գտնուի: 1908-ին Վանի Գերմանական Որբանոցը կը մտնէ: Յուշագրութեան սկիզբը, Գեղամ լայն տեղեկութիւններ կու տայ այս որբանոցին մասին եւ հոնտեղի իր կեանքէն դրուագներ կը պատմէ:

Մեծ Եղեռնի օրերուն սկիզբը Վան նահանգի հայկական գիւղերու բնակիչներուն կոտորածի լուրը բոլոր շրջանները կը տարածուի: Խառակոնիս գիւղին երիտասարդութիւնը զինելու հոգը Շիրինը (Եղիազարեան, Յակոբեան) իր վրայ կ'առնէ: Ան այս գործին սկսած էր դեռ նախորդ տարիներուն: Արդարեւ, ան 1896-ին Խառակոնիսի ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպած էր:

1914-ին երբ Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը ըսկսի, Գեղամի հայրը բանակ կը տանին: Տան մէջ կը մնան Գեղամի մայրը՝ Նուպարը, 7 եւ 3 տարեկան երկու եղբայրներն ու 5 տարեկան քոյրը:

Թրքական կանոնաւոր բանակը Խառակոնիսի վրայ կը յարձակի: Գիւղին բնակիչները երկու-երեք օր դէմ կը դնեն, սակայն փամփուշտի սպառման պատճառով զիջերով դէպի Վան կը գաղթեն Արճակի լիճին միւս կողմն անցնելով: 15-20 քլմ. հեռաւորութեան վրայ գտնուող Լէզք գիւղը կ'ընտրեն ճամբուն վրայ հանգստանալու համար: Թուրքերը հոն ալ կը յարձակին: Գեղամի մօրեղբայրն ու քեռկինը կը զոհուին: Նուապար իր հիւանդ դուստրը կը ձգէ Խառակոնիսի մէջ՝ իր եղբոր գիւղը մնալ նախընտրած կնոջ մօտ, ու իր երկու մանչ զաւակներն առնելով՝ Վան կ'երթայ ժողովուրդին հետ: Այդ խառնակ օրերուն, Գեղամը Վանի Գերմանական Որբանոցը կը գլխավորէ:

Վան հասնող գաղթականներէն շատեր, անոնց շարքին Նուապարն ու երկու որդիները, ապաստան կը գտնեն Գերմանական Որբանոցին մէջ: Գեղամի՝ Լէզք գիւղին մէջ քնդամօրի ռմբակոծումէն սարսափած կրտսեր եղբայրը Վան հասնելու յետոյ կը հիւանդանայ եւ 8-10 օր ետք կը մահանայ: Որբանոցի բակին մէջ կը բնակէր նաեւ գաղթական կին մը, որ խելազարած էր իր ամուսնոյն եւ զաւակներուն մորթուիլը իր աչքերովը տեսած ըլլալով:

Գաղթականներուն կեանքն անտանելի էր որբանոցին մէջ: Երբ հայ-թրքական կռիւները կը սկսին (Վանի ինքնապաշտպանութեան կռիւները), որբանոցին տնօրէնութիւնը գերմանական դրօշը կ'ուզէ բարձրացնել չորս յարկանի շէնքին վրայ, բայց ոչ ոք կը համարձակի վեր բարձրանալ: Գեղամ յանձն կ'առնէ այս գործը կատարել տնտեսվար Յովակիմին հետ: Որբանոցին տնօրէնը՝ Հեր Սփերին Գեղամը կը վարձատրէ անոր մօր եւ եղբոր անկողին, հաց եւ ուտեստեղէն տրամադրելով:

Վանի հերոսամարտի յաղթանակէն ետք, Շիրինը ողջ մնացած համագիւղացիները հաւաքելով Խառակոնիս կը տանի: Գիւղն ամբողջութեամբ կողոպտուած էր: Շիրինը ամէն մէկ ընտանիքի մէկ ոչխար կը բաշխէ: Շատ չանցած, լուր կը տարածուի, թէ շուտով պէտք էր գաղթել եւ անցնիլ ռուսական

սահմանը: Գեղամի հօրմէն, քրոջմէն եւ քեռկինէն որեւէ լուր չկար:

7 Յուլիս 1915-ի առաւօտեան ճամբայ պէտք է ելլէին: Գեղամին մայրը՝ Նուապարը ծանր հիւանդ էր: Վերջինիս եղբայրը զայն սայլի վրայ կը դնէ եւ ճամբայ կը հանէ: Երրորդ օրը Նուապար կ'ուզէ սայլէն վար իջնել, որովհետեւ ամբողջ մարմինը կը ցաւէր: Գեղամ իր եղբօր հետ միասին մօրը ձեռքէն լոնած դանդաղօրէն կը յառաջանային կարաւանին հետ: Մայրը իր զաւակներէն կը խնդրէ աւելի արագ քայլերով յառաջանալ եւ զինք հոն թողուլ որպէսզի հանգստանայ: Եղբայրները սկիզբը կը մերժեն, սակայն մօր պնդումներուն վրայ՝ յառաջ կ'անցնին: Մէկ ժամ ետք երկու եղբայրները իրենց մայրը կը սպասեն, բայց ան չէր գար: Անոնք կ'ուզեն ետ դառնալ, բայց ռուս զինուորները թոյլ չեն տար: Ստիպուած, ճամբան կը շարունակեն եւ 3-4 օրէն Իգտիր կը հասնին:

Գեղամ եւ իր եղբայրը Իգտիրի մէջ հանգստանալու պահուն, ծառի մը տակ նստած, առատ արցունքներով կ'ող-լան իրենց մայրը: Դառնապէս լալէ յետոյ երկու եղբայրները իւր թունի մէջ կը մտնեն: Ատեն մը ետք, անոնք յանկարծ կ'արթնան, եւ ի՛նչ տեսնեն...: Նուապարը իրենց փաթթուած էր եւ ուրախութեան արցունքներ կը հոսեցնէր: Կը պարզուի, թէ կարաւանին ետեւը մնացած համագիւղացի Մանասերեան ընտանիքին անդամները Նուապարը հիւանդ եւ լքուած վիճակի մէջ տեսնելով, անմիջապէս ոչխար մը կը մորթեն, անոր մորթը Նուապարի մարմինին փաթթելով՝ զայն կ'առողջացնեն ու իրենց հետ Իգտիր կը բերեն:

Յաջորդ օրը գաղթականներուն կարաւանը Էջմիածին կը հասնի: Շիրինի կարգադրութեամբ, խառակոնիսցիներուն զգալի մասը Սարդարապատի մէջ կը տեղաւորուի: Նպաստամատոյց գաղթականական միութիւնը (կոմիտէն) անոնց ալիւր եւ սննդամթերք կը տրամադրէ: Թէկուզ դժուարութիւններով, կեանքը կը շարունակուի:

1917-ի գարնան Նուապարը կրկին կը հիւանդանայ եւ երեք օր ետք կը մահանայ: Գեղամն ու եղբայրը Էջմիածինի

պետական որբանոցը կը տեղափոխուին: Երեք ամիս ետք, Գեղամը Գեորգեան Ճեմարանի երկրորդ դասարանը կ'ընդունուի, իսկ 1919-ին Երեւանի թեմական դպրոցի չորրորդ դասարանը կը մտնէ ու Երեւան կը հաստատուի:

7) Խորէն Քահանայ Ստամպոլցեան (1858-1928)

Յուշագրութիւնը բաղկացած է երկու մասէ.

ա) «Խոստովանութիւն» (էջ 96-108):

Այս մասը կը ներկայացնէ յուշագրող քահանայ հոր կեանքին առաջին շրջանը եւ մեր նիւթին հետ կապ չունի:

բ) «Կարսի անկումը» (էջ 109-161):

Խորէն (աշխարհիկ անունը Համբարձում) Գրիգորի Ստամպոլցեանը ծնած է 1858-ին, Ալեքսանդրապոլ: 1874-1876-ին կ'ուսանի Էջմիածինի նորաբաց (հիմնադիր Գեորգ Դ. կաթողիկոսին անունով յետագային Գեորգեան կոչուած – խմբ.) Ճեմարանին մէջ: Ապա Ղարաքիլիսայի եւ Կարսի մէջ ուսուցչութիւն կ'ընէ: 1896-1914-ին Կարսի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ ծխատէր քահանաներէն մէկն էր: 1919-ին Կարսը Հայաստանի Հանրապետութեան միացուելէ յետոյ, քաղաքի Սրբոց Առաքելոց հռչակաւոր եկեղեցւոյ քահանան էր: Ան մինչեւ 1921-ի Մայիսի վերջը Կարս կը մնայ:

Տէր Խորէն Քահանայ Ստամպոլցեանը Կարսի երկրորդ անկումին ականատես եղած է: Հայաստանի Հանրապետութեան գործերը լաւ վիճակի մէջ էին 1920-ի երկրորդ կեսին սկիզբը: Ո՛չ միայն Կարսը պահելու, այլեւ՝ Կարինն ազատագրելու եւ Մեծ Հայաստանի հիմքը դնելու յոյսեր կային: Ամէն օր Սրբոց Առաքելոց եկեղեցւոյ բակը 30-40 տարեկան քաղաքացիներ կը հաւաքուէին եւ զինավարժութեամբ կը զբաղէին:

Ամէն բան խաղաղ ու ապահով ըլլալ կը թուէր: Իրականութիւնն այդպէս չէր սակայն: Կարսի նահանգին մէջ տեղակայուած եւ անգլիական զէնքով ու հանդերձանքով լաւապէս զինուած 20-30 հազար հոգինոց հայկական բանակը հետըզհետէ կը նահանջէր, Բասենը թուրքերուն ձեռքն էր եւ հոնտեղի

հայ զինուորացիները Սարիղամիշի եւ Կարսի կողմերը գաղթած էին: Օր մըն ալ լուր կը տարածուի, թէ Սարիղամիշի հայերը ամէն բան ձգած ու փախած են: Կարս քաղաքի արեւելեան եւ արեւմտեան կողմերու զինուորացիները գաղթի ճամբան թողած Կարս կու գային: Կաղզուանի հայութիւնն ալ կը փախչի: Այս բոլորով հանդերձ, Կարսի բնակիչները հանգիստ էին ու իրենք զիրենք ապահով կը զգային՝ յոյսը դրած հայոց բանակին ու քաղաքի անառիկ ամրութիւններուն վրայ:

Տէր Խորէնի փեսան, որ բանակին մէջ սպայ մըն էր, լուր կը դրկէ աներոջը, որպէսզի ընտանիքն առնէ եւ իրենց մօտ գայ՝ խորհրդակցելու: Խուճապային դրութիւն մը ստեղծուած էր, Մերտենէքի կողմը կռուող գունդի հրամանատար 25 տարեկան Մազմանովը (գնդապետ Յովհաննէս Մազմանեան – խմբ.) 29 Հոկտեմբերին անձնասպանութիւն գործած էր ի տես իր զինուորներու դասաւթութեան:

Ժողովուրդը, զգալով գալիք չարիքները, 30 Հոկտեմբերին կը հաւաքուի Սրբոց Առաքելոց եկեղեցւոյ մէջ: Հոն կիները դրամ կը հանգանակեն հայկական բանակին համար, կը խոստանան տուններուն մէջ պաշարներ պատրաստել եւ բանակին նուիրել: Ահա՛ լուր կը տարածուի, թէ թուրքերը Կարս կը մտնեն արդէն: Քաղաքին բնակչութիւնը խուճապի կը մատուցուի: Թուրքերը յանկարծակիօրէն կը գրաւեն Կարսը (այդպիսի բան չի կրնար ըլլալ, Կարսի անկումը օրինաչափ էր ու անփոփոխ: Երբեք անհաւանական. այդ մասին տես Գեորգ Եազըճեանի «Կարսի 1920 Թուականի Անկման Խորքային Պատճառները» մենագրութիւնը, Երեւան, Ա. հրատարակութիւն, 2007, Բ. հրատարակութիւն, 2009 – խմբ.): Ո՞ր մնացին հայոց քաջարի զինուորները: Ո՞ր մնացին հայ պոռոտախօս պատասխանատուները...:

Հայ ժողովուրդին տառապանքը կը վերանորոգուի: Թուրք *ասքեարները* կը սկսին կողոպուտի, հայ այրերը կը հաւաքեն ու կը տանին...:

Այս թոհուրոհին, Տէր Խորէնն իր դուստրերով Կարս կը լքուի: Թուրք սպայ մը անոր աղջիկը կնութեան կ'ուզէ: Տէր

Հայրը թուրք բարձրաստիճան սպայի մը կը բողոքէ եւ խնդիրը կը կարգադրէ: Կողոպուտը կը շարունակուի քաղաքին մէջ: Տէր Խորէն այս օրերուն պատահած տխուր դրուագները կը պատմէ: Թուրքերը ասդին-անդին հայեր կը սպաննէին Փախուստ տալ յաջողածներն արդէն հասած էին Ալեքսանդրապոլ, Երեւան ու այլուր:

Կարս մնացած հայերը դժոխային պայմաններու մէջ կ'անցընեն Նոր Տարին, փրկութեան յոյսեր տածելով 1921 տարուան հետ: Տէր Խորէն մանրամասնութեամբ կը պատմէ այդ օրերուն պատահած անցքերը:

Թուրքերը Կարսի մէջ գերեվարուած հայոց արտագաղթելու արտօնութիւն կու տան: Տէր Խորէնն ընտանեօք Ալեքսանդրապոլ կ'երթայ 31 Մայիս 1921-ին: Անոնք տարբեր քաղաքներ կը շրջին, սակայն Խորհրդային Հայաստանի մէջ կը հաստատուին:

8) Գարեգին Մովսիսեան (1890-1967)

«Մի՞թէ Մարդկութեան իղձը Յաւիտեանս Պիտի Լռէ» (էջ 162-178):

Գարեգին Մովսէսի Մովսիսեանը ծնած է Վանի նահանգի Արճակի լիճին եզերքը գտնուող Արճակ գիւղին մէջ, 1890-ին: Հայրն ու մայրը կանուխէն կը մահանան: Ան ունի քոյր մը (բունահաւաք, ազգագրագէտ Սերինէ Աւագեանը) եւ եղբայր մը (ակրոքիմիկոս Եղիշէ Մովսիսեանը): 1903-1907-ին, Գարեգինը Վարազայ վանքի Ժառանգաւորաց դպրոցը կ'ուսանի: 1907-ին կ'անցնի Թիֆլիս եւ տեղի Ներսիսեան հռչակաւոր դպրոցը կը մտնէ:

1895-ի ամառը ընտանեօք Վանի Այգեստան քաղաք մասը կը տեղափոխուին՝ աւելի ապահով վիճակ ունենալու համար: 1896-ի Յունիսին պատահած կոտորածները վանեցիկը «Մեծ Դէպք» կը կոչեն: Երբ դէպքերը կը սկսին, Վանի մէջ գոյութիւն ունեցող երեք կուսակցութեանց (Արմենական, Ս. Դ. Հ. Կ. եւ Հ. Յ. Դ.) ռազմիկները Մկրտիչ Աւետիսեանի (Թերլէմէզեան – խմբ.), Մարտիկի (Մարտիրոս Սարուխանեան

խմբ.) եւ Պետոյի (Ալեքսանտր Պետրոսեան – խմբ.) անմիջական ղեկավարութեամբ կազմակերպուած ինքնապաշտպանութիւն ցոյց կու տան: Հայկական դիմադրութիւնը պարտութիւն կը կրէ: Իշխանութիւնները ռազմիկներուն կը թոյլատրեն Պարսկաստան անցնիլ: Սակայն, ճամբուն վրայ, Ս. Բարթոլոմէոսի վանքին մօտ, Գեաղուկի ձորին մէջ, Շարաֆ պէկի (քրտական Մազրիկ ցեղի աշիրէթապետը – խմբ.) զինուած աւազակախումբերը գիշերով անոնց վրայ կը յարձակին եւ թողորն ալ սրախողխող կ'ընեն: Այս դէպքէն ետք յարաբերական խաղաղութիւն կը տիրէ:

1896-ի դէպքերը Վանի երիտասարդութեան վրայ իրենց լորտաւոր կնիքը կը դնեն: Պետք էր զենք եւ զինամթերք բերել: Ուստի վաճառուող ապրանքներու հետ զինամթերք եւ զենք կը ներմուծուէին: Այս գործին համար, Գարեգինեանց տունը տեսակ մը կեդրոն դարձած էր եւ կարգ մը հայ պատասխանատուներ իրենց կու գային: Հեղինակը անոնցմէ կը յիշէ Տիգրան Դերոյ-նանը (կեղծանունները՝ Վազգէն, Վազգէն Տերոյեան), որ ծնած է 1872-ին, Վանի մէջ, սորված է Յայնկոյսներ քաղամասի մախակրթարանին, ապա Հայկազեան Կեդրոնական վարժարանին մէջ, 1896-ին մասնակցած է Վանի ինքնապաշտպանութեան եւ Պետո - Ալեքսանտր Պետրոսեանի մահէն ետք 1896-ին դարձած էր Հ. Յ. Դ.ի վասպուրականի կառոյցի փաստական ղեկավարը: Ան ընդլատակեայ պայմաններու մէջ կ'ապրէր, որովհետեւ քրական կառավարութիւնը մեծ գումար խոստացած էր անոր բարատոցը յայտնողին: Ան ուրիշ ընկերներու հետ նախատակուեցաւ Կուռուպաշ գիւղին մէջ, 1898-ին: Տիգրանի քոյրը՝ Զարուհին ալ մտած էր հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարին մէջ: Եղբօր նահատակութենէն ետք Զարուհին կը բանտարկուի եւ խստագոյն տանջանքներու կ'ենթարկուի:

Հայկական երեք կուսակցութիւնները Վանի մէջ իրարմէ անկախ կը գործէին: Այս պայքարի կեանքէն հեղինակը երկու դրուագներ կը նկարագրէ: Ան կը խօսի նաեւ իր յաճախած դպրոցին՝ Վարազայ վանքին մասին եւ մանկութեան դրուագ-

ներէն կը պատմէ:

Գարեգին Մովսիսեանը իր մօրեղբօր միջնորդութեամբ եւ Արամի (Արամ Մանուկեան, բուն անունով՝ Սարգիս Յովհաննիսեան) կարգադրութեամբ 1907-ին Թիֆլիս կ'անցնի եւ Ներսիսեան Վարժարանը կը մտնէ:

9) Ռուբէն (1896-1981) եւ Չապէլ (1899-1979) Պաղտա- սարեաններ

«Փոքր Պատմութիւններ Մեծ Եղեռնի Մասին» (էջ 179-183):

Չապէլ ծնած է Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի Ճալա գիւղը, 1899-ին: Ճալա շատ մօտ է Անիի (գիւղը թուրքերու գրաւումէն ետք Էսէնքենդ վերանուանուած է):

Վարոսի որդի Ռուբէնը աղքատ ընտանիքի գաւակ էր: Վարոսը եւ Սահակը՝ Չապէլի հայրը դէպի Կարս ճամբորդութեան ընթացքին իրարու կը ծանօթանան եւ կը բարեկամանան: Սահակ կը խոստանայ Չապէլը Ռուբէնին կնութեան տալ: Այսպիսով Ռուբէն կ'ամուսնանայ Չապէլի հետ:

Այն խուճապին օրը, որ ամբողջ գիւղը կը փախչի, Չապէլ իր ծնողքին տունը կ'երթայ, ստուգելու համար թէ անոնք փախած են, թէ՞ ոչ: Մայրը Չապէլի կը պատուիրէ շուտով ետ իր տուն երթալ, ծծկեր երեխան վերցնել ու նորէն գալ, որպէսզի քալելու փոխարէն, իրենց սայլով կարենայ գաղթել: Չապէլ երբ իր տունը կը վերադառնայ, կը տեսնէ թէ Վարոսը, Ռուբէնը եւ ամբողջ ընտանիքը արդէն հեռացած էին, իսկ պարուրուած երեխան դրան առջեւ ձգուած էր: Չապէլ իր երեխան առնելով ծնողքին կը միանայ:

Չապէլի երեխան կը մահանայ բռնագաղթի ճամբուն վրայ, իսկ Չապէլի փոքր քոյրը՝ Լուսիկը կը հիւանդանայ: Կարաւանը կը հասնի այսօրուան Շիրակի մարզին մէջ գտնուող Մայմուճուղ գիւղը, ուր ընդամենը քանի մը հայ ընտանիք մնացած էր: Հոն Լուսիկը հայ կնոջ մը կը յանձնեն եւ կը հեռանան (Չապէլի դուստր Քնարիկը իր մօրաքոյրը՝ Լուսիկը, ինչպէս նաեւ իր մօրեղբայրը՝ Կարապետը կը գտնէ 1930-ին): Կարաւանը կը յառաջանայ: Քիչ անդին՝ հայ զինեալներ Սահակի ըն-

տանիքը կը պաշարեն: Չինեալներէն մին՝ մշեցի Վարդան Մամիկոնեանը Չապէլի միւս քոյրը՝ Մարգարիտը կը փախցնէ, խոստանալով անոր հետ հայկական լաւ ընտանիք մը կազմել: Քանի մը օր ետք Չապէլի մայրը, ապա նաեւ հայրը՝ Սահակը կը մահանան: Չապէլ կը մնայ առանձին, անօթի եւ անօթեւան: Խեղճ կիներ անընդհատ կը քալէր ու կը տեսնէր, թէ թուրքերը շատ հայեր եկեղեցիներու մէջ լեցնելով կ'այրէին:

Չապէլ կ'ընթանար համագիւղացի աղջիկներու հետ միասին: Ճամբուն վրայ ան մուրացկանութիւն ընելով հաց կը ճարէր: Երբեմն հում գետնախնձորի կեղեւներ եւ խոտ ալ կ'ուտէր: Ամէն ինչէ յուսահատած, Չապէլն ու քանի մը աղջիկներ կը փորձեն երկաթուղիի գիծին վրայ պառկելով անձնասպան լլլալ: Սակայն շոգեկառքը կանգ կ'առնէ եւ զանոնք կառքերուն մէջ լեցնելով Պաթում կը տանին: Պաթումի մէջ անոնք դաշտերը կ'աշխատին եւ լաւ կը սնուին: Չապէլ մինչեւ 1924 հոն կը մնայ եւ ապա Երեւան կը մեկնի:

Միւս կողմէ, Ռուբէնի ընտանիքը գաղթին օրը ճամբայ կ'ելլէ ու կը հասնի Մայմուճուղ գիւղը, ուր խարխուլ տնակի մը մէջ կը ծուարի: Կեանքի այդ դժնդակ պայմաններուն չդիմանալով, Ռուբէնի մայրը՝ Վարդիթերը կը մահանայ: Ռուբէնն ու հայրը՝ Վարոսը գիւղին եկեղեցին եւ գերեզմանը կ'երթան մայրը թաղելու համար: Թուրքերը հոն կը յարձակին: Ռուբէն կը փախչի եւ գետեզերքը, ժայռի մը խոռոչին մէջ կը պահուրտի: Թուրքերը Վարոսը կը սպաննեն: Ռուբէնին բոլոր հարազատները կը մեռնին, բացի եղբօրմէն՝ Գուրգէնէն եւ քրորջմէն՝ Հռիփսիմէն:

Բռնագաղթի ճամբուն վրայ թուրքերը կրկին կը յարձակին, բայց Պէկ կոչուող թուրք զինուորական մը, որ Վարոսի բարեկամն էր, Ռուբէնը կ'ազատէ կոտորածէն:

Ռուբէնը եւ Չապէլը 1924-ին զիրար կը գտնեն Խորհրդային Հայաստանի մէջ եւ ընտանիքը կը վերակազմեն:

10) Մարգարիտ Խլղաթեան (մահ. է 1946-ին)

«Թուրքը Սուխաննաթ է» (էջ 184-187):

Մարգարիտ Խղաթեանը ծնած է Խարս գիւղը (ծննդեան թուականը անյայտ է): Ան իր յուշերը բանաւոր աւանդած է իր դստեր՝ Ռեհան Սմբատի Մխիթարեանին, իսկ վերջինիս դուստրը՝ Էմմա Լեւոնի Մխիթարեանը գրի առած է մեծ մօր պատմութիւնը:

1915-ին, Վարդավառի տօնին օրը Խարս գիւղը կոտորելու կը սկսին: Երեսուն թուրք *ասքեարներ* Մարգարիտ Խղաթեանի տունը կը պաշարեն, տան մէջ գտնուող բոլոր տղաճամարդիկը կը ջարդեն, իսկ կիները իրենց հետ կը տանին:

Մարգարիտի դուստրը՝ Ռեհանը 1915-ին 3 տարեկան էր, իսկ միւս դուստրը՝ Աղաւնին, 6 ամսական: Քիւրտ մը զանոնք կ'ազատէ եւ Մարգարիտը, Ռեհանը, Աղաւնին ու տագրոց որդին՝ Վանօն կը պահէ: Անոնք բազում դժուարութիւններ յաւթահարելէ եւ թափառելէ յետոյ Իգտիր կը հասնին: Եկեղեցւոյ քահանան Աղաւնին կ'որդեգրէ: Երկարօրէն դեգերելով՝ կը հասնին Սեւան, ուրկէ Սվանվերտի գիւղը կ'երթան: Հոն գաղթականները իրարու մօտ կ'ապրին եւ իրարու օգնելով՝ կը գոյատեւեն:

Ռեհանի դեռատի քոյրը՝ Ազնիւր կը յաջողի փախուստ տալ, երբ թուրքերը զայն ալ գաղթականներու բազմութեան հետ միասին եկեղեցին կը հաւաքեն՝ բոլորը այրելու նպատակով: Ճամբուն վրայ Ազնիւ ջրաղաց մը կը տեսնէ եւ կը փորձէ հոն ապաստանիլ, սակայն թուրք մը զայն ջուրին մէջ կը նետէ: Ուրիշ թուրք մը Ազնիւր կ'ազատէ, ու զայն հետն առնելով իր տունը կը տանի: Սակայն թուրքին կինը, չարութեամբ լեցուած, կը փորձէ թունաւորել զայն: Ազնիւ կը փախչի: Ան ասդին-անդին երկարօրէն կը թափառի: Ազնիւի բռնած ուղղութիւնը զայն դէպի հարաւ-արեւմուտք, Չմիւռնիա կը տանի: Անոր հօր ընկերը՝ Մարգարը պատահմամբ զայն շուկան կը տեսնէ եւ իրեն քով կ'առնէ: Աւելի ետք, Մարգար Ազնիւի հետ կ'ամուսնանայ: Չմիւռնիոյ պարպումէն ետք, ամուսինները զիրար կը կորսնցնեն: Մարգար իր երեխային հետ քաղաքը կը մնայ: Ազնիւ Յունաստան՝ Սալոնիկ կը հասնի: Անոնք երկու տարի ետք եկեղեցիին մէջ զիրար կը գտնեն եւ ընտանիքը կը վերակազմեն:

11) Արամ Կիւրեղեան (1904-1993)

«Մեր Սերունդէն Դուն Ողջ Մնաս եւ Մեր Վրէժը Լուծես» (էջ 188-207):

Արամ Յարութիւնի Կիւրեղեանը ծնած է Սեբաստիա, 1904-ին: 1914-ին թրքական կառավարութիւնը 18-45 տարեկան այրերը բանակ կը կանչէ: Չներկայացող ու բռնուող հայ տղամարդիկը կախաղան կը բարձրացուին, իսկ դասալիքը եթէ թուրք է՝ թեթեւ պատիժ մը կը ստանայ, ապա ազատ կ'արձակուի:

Արամ Սեբաստիոյ Ազգ. Արամեան Վարժարանը կը յաճախէր: Թուրքերը դպրոցը կը փակեն եւ զայն հիւանդանոցի կը վերածեն: Աշակերտները Ս. Մարգիս եկեղեցւոյ Ներսէսեան Վարժարանը կը փոխադրուին:

Չերբակալութիւնները, բանտարկութիւններն ու բռնագաղթի հրամանները իրարու կը յաջորդեն: Արամի հայրը՝ Յարութիւնը, բանակ տարուելէ գերծ մնալու համար, փրկագին (*պէտէլ*) կը վճարէ: Այդուհանդերձ, ան ընտանիքին հետ չի յաջողիր գերծ մնալ տարագրութենէն: Պատանի Արամը եւ ընկերները ուրախ էին, որովհետեւ կը խորհէին, թէ հաճելի ճամբորդութիւն մը պիտի սկսէին: Վերջապէս տեղահան կ'ըլլան: Սեբաստահայութեան տեղահանութիւնը կը տեւէ 15 օր՝ 22 Յունիսէն մինչեւ 5 Յուլիս: Քեօտէտէրէ (Դասպըներ) թաղեցի Արամը իր ընտանիքով 28 Յունիսին կը տեղահանուի:

Կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Մալաթիա: Ամէն անգամ որ կամուրջէ մը կ'անցնին, հայ բռնագաղթեալները տուրք կը վճարեն թուրքերուն: Վերջիններս Արամի հայրը կը կողոպտեն: Երկու օր վերջ տեղի կ'ունենայ ընդհանուր, «պաշտօնական» կողոպուտը: Բոլորին դրամները, ոսկեղէնն ու արծաթեղէնը կը հաւաքեն՝ իբր թէ ուրիշներու կողմէ չկողոպտուելու համար: Երեք օր ետք կարաւանը կը հասնի Հասան-Չէլէպի գիւղը, ուր բոլոր այրերը կը հաւաքեն: Արամին հայրը՝ Յարութիւնն ալ կը տանին: Քիւրտերը կը յարձակին գաղթականներուն վրայ, որոնք տարագրութեան բոլոր հանգր-

ուաններուն անպայմանօրէն չար դէպքի մը կը հանդիպին: Շատեր ծարաւէն գետին իյնալով՝ հոն կը մնային: Երբ Մալաթիոյ կը մօտենան, թուրքերը զանոնք քաղաքին մօտակայ Ֆըրըն-ճըլար աննշան գիւղին ուղղութեամբ կը շեղեն: Բազմաթիւ եղեռնագործութիւններու եւ անլուր ոճիրներու թատերավայր այս գիւղին մէջ, բռնագաղթեալները քանի մը օր հանգիստ կ'առնեն: Հոս զանոնք թրքացնելու փորձ մը կ'ըլլայ. անոնց կը յայտարարուի, որ եթէ մերժէին՝ կոտորածը քիչ մը անդին պատրաստ էր: Շատեր իրենց հաւատքը կ'ուրանան: Բոլոր տղաքը կը հաւաքեն ու որբանոց կը տանին: Աղջիկներու առեւանգում կը սկսի: Իրենց գործած վայրագութիւնները ծածկելու համար, թուրքերը հաց եւ թահին (քնջութի կամ շուշմայի սերմէն ստացուած ձէթ) կը բաշխեն գաղթականներուն՝ խորհրդանշական ձեւով: Բռնագաղթի ճամբան հետզհետէ սուկալի եւ տաժանակիր կը դառնայ: Գաղթականները կ'ընթանան Եփրատի ափերով: Գետին միւս կողմը անցնիլ թոյլ տալու համար իւրաքանչիւր հոգիէ երկու դուրուշ կը գանձէին: Քիւրտերը եւ թուրքերը հայոց գրաստը կը գրաւեն եւ կը կողոպտեն զանոնք: Հոս տիրող խառնիճադանճին մէջ Արամի փոքր քոյրը՝ Հայգուարթը կը կորսուի: Քիչ ետք ան մեռած կը գտնուի: Երբ քիչ մը եւս կը յառաջանան, կողոպուտը կը վերսկսի: Բոլոր գաղթականները մերկ կը ձգուին: Այդուհետեւ, բոլորը անօրի, ծարաւ եւ մերկ կ'ընթանային: Արամ անապատին մէջ արագ քայլերով դէպի յառաջ կ'երթայ, որպէսզի մինչեւ կարաւանը հասնի քիչ մը հանգստանայ: Ան իր մայրը եւ հարազատները կը կորսնցնէ: Աւելի ուշ, զանոնք կը գտնէ եւ ցեխոտ ջուրի հոր մը կ'առաջնորդէ: Հոս ու հոն կը թափառին անապատին մէջ: Արամի քոյրն ու մօրաքոյրը հորին մէջ կը նստին, ու երբ դուրս կու գան հորէն, Արամի մօրաքոյրը կը բաժնուի իրենցմէ: Անապատին մէջ երբ ընտանեօք կը յառաջանային, երկու քիւրտեր իրենցմէ դրամ կը պահանջեն՝ զիրենք մորթելու սպառնալիքով: Հազիւ կ'ազատին անոնց ձեռքէն:

Աւելի յառաջ երթալով՝ անոնք գիւղ մը կը մտնեն: Հոն բարեգութ կիներ անոնց ջուր եւ հաց կը մատուցեն: Գիւղէն

դուրս ելլելով՝ կարճ ատեն մը քարայրի մը մէջ կ'ապրին: Օր մը, գիշերով, հուժկու քիւրտ երիտասարդներ, ձեռքերնուն՝ փայտեր, այր մարդիկ կը փնտռեն՝ ծեծելու համար, բայց երբ կին, աղջիկ եւ մանուկ կը տեսնեն՝ կը հեռանան: Արամ իր ընտանիքին հետ աւելի յարմար տեղ մը կը փնտռէ: Իրենց հետ քանի մը հայ ընտանիքներ ալ կ'ապաստանին լքուած տան մը մէջ: Ահա՛ կը հանդիպին ձիաւորներու, որոնցմէ մէկը իրենց մէջէն նորածին աղջնակ մը կ'առնուանգէ: Խումբը կը յառաջանայ: Կը հանդիպին մարդու մը եւ անկէ ջուր կը խնդրեն: Մարդը երբ կը գիտնայ, թէ դրամ չունին՝ անոնց ջուր կը բաշխէ ձրիօրէն: Արամի մայրը որդիին կը թելադրէ այդ մարդուն մօտ մնալ եւ անոր ծառայել, աւելցնելով. «Մեր սերունդէն գոնէ դուն ողջ մնաս եւ մեր վրէժը լուծես»: Սկիզբը մարդը չ'ուզեր Արամը իր բով պահել, բայց մօրը խնդրանքին վրայ, քիչ ետք կը համաձայնի: Արամ կը բաժնուի իր մօրմէն եւ սիրելիներէն:

Մարդը, Արամի ձեռքէն բռնելով, իր վրանը կը տանի: Մարդուն կինը արհամարհական ակնարկ մը կը նետէ Արամին վրայ, սակայն քիչ ետք զգեստ մը կու տայ անոր եւ թանապուր կը մատուցէ: Արամ հանգիստ վիճակի մէջ կը մտնէ, սակայն իր ընտանիքով մտահոգ է: Յաջորդ օրը Արամ մարդուն ուղտերը արածելու կը տանի: Քանի մը օր ետք Արամը պաշտպանողին մօտ անոր ծեր մէկ բարեկամը կու գայ: Ան իրեն հետ երեք հայ տղաներ կը տանէր իր գիւղը: Ծերը Արամն ալ առնելով իրեն հետ կը տանի: Արամին հովանաւորը չ'ուզեր, որ Արամ երթայ ու կը փորձէ զայն դանակով մորթել: Սակայն ծերը իր բարեկամին ձեռքէն Արամն ազատելով՝ իրեն հետ կը տանի ուրիշ գիւղ մը: Հոն Արամը եւ ուրիշ հայ տղայ մը միասին ծեր մարդուն արտը կը հերկեն եւ անոր ոչխարները կ'արածեն: Գործը տաժանակիր ըլլալուն՝ Արամը երեք ամիս ետք փախուստ կու տայ եւ Եդեսիա կ'երթայ:

Արամ Կիւրեղեանի կենսագրութեան մէջ կը կարդանք հետեւեալը.

«1915 թուականին Արամը մասնակցում է Ուրֆայի հեղափոխականներին: 1919-ին գտնում է եղբորը՝ Արմենակին:

1920-ին ուսանում է Կ. Պոլսոյ Գատը Գիւղի Արամեան Վարժարանում: Ուսումն աւարտում է 1922 թուին եւ ստանում առաջին մրցանակ: Նոյն թուականի Սեպտեմբերին մեկնում է Փարիզ:

1929 թուին ամուսնանում է ծնունդով սամսոնցի Ալիս Մուրաֆեանի հետ եւ ունենում երկու զաւակ: 1939 թուին ծառայում է ֆրանսիական բանակում: Երկրորդ Աշխարհամարտի տարիներին Միսաք Մանուշեանի խմբի համար Արամ Կիրեղեանի ոսկերչական խանութի նկուղը վերածւում է գաղտնի զինապահեստի:

1947-ին աւագ եղբոր՝ Արմենակի ընտանիքի հետ հայրենադարձում է Հայաստան եւ այստեղ էլ հիմնում է ոսկերչական արհեստանոց: Նրա ստեղծած գործերից յայտնի են «Հայաստանի Հանրապետութեան Գերբը», «Յոբելեանական Սկահակը», «Առատութեան Տակառը» եւայլն:

1962 թ.[-ին] ձերբակալւում է: 1965 թ.[-ին] վերադառնում է Փարիզ:

Որպէս Մեծ Եղեռնը վերապրող՝ հանդէս է գալիս վկայութիւններով 1981 թուականին Փարիզում Թուրքիայի հիւպատոսարանը գրաւած «Վան» խմբի չորս հայ մարտիկների՝ 1984 թուականի դատավարութեան ժամանակ, Ժողովուրդների Մնայուն Դատարան»ի առջեւ: 1985 թուականին նրա Պոսթոնի «Զօրեան» Հաստատութիւնում ձայնագրուած յուշերը հիմք կը դառնան վեցժամեայ ժապաւենի պատրաստման համար, իսկ մէկ տարի ետք՝ Ապրիլին, գերմանական հեռուստատեսութեան Ա. կայանով ցուցադրւում է ռեժիսոր Ռալֆ ճորտանոյի պատրաստած «Հայկական Հարցն Այլեւս Գոյութիւն Չունի» տեսաժապաւենը՝ կրկին Արամ Կիրեղեանի յուշերի հիման վրայ:

Արամ Կիրեղեանը վախճանուել է 1993 թուականին, Փարիզում, 89 տարեկան հասակում:

Յուշագրութիւնը եզակի է նրանով, որ հեղինակն իր յուշերը գրի է առել Մեծ Եղեռնից մի քանի տարի անց՝ 1920 թուականին, երբ ընդամենը 16 տարեկան էր» (էջ 188):

12) Արմենակ Յարութիւնի Կիրեղեան (1900-1969)

«Համառօտ Կենսագրութիւն» (էջ 208-220):

Արմենակ Յարութիւնի Կիրեղեանը ծնած է Սեբաստիա, 1900-ին: Յաճախած է ծննդավայրի Ազգ. Արամեան Վարժարանը՝ մինչեւ 3-րդ դասարանը:

«Զարդի ընթացքին իմ ընտանիքի ճակատագիրը դաժան էր: Հայրս՝ Հասան-Չելեպի կացնահար, մայրս՝ մերկ, կըմախք մնացած անապատը, Արամ եղբայրս մեզմէ խլեցին կենդանիներուն տրուած ջուրէն մեզի տալու համար, 7 ամսական Արուսեակ քոյրս հարուածէն մեռաւ մօրս գրկին մէջ՝ Մուրատ գետին վրայ, 6 տարեկան Հայգուարք քոյրս կոխկըռտուեցաւ մեռաւ, Իսկուհի քոյրս մարդկային մարմնով լեցուն հորի մը մէջ նետուեցաւ՝ մեզի ջուր հասցնելու համար, արարները հորին բերանը փակեցին: Զարուհի քոյրս գիւղի մը մէջ ծառայ վերցուցին՝ մեզի կտոր մը հաց տալու համար: Այս բոլորէն ես ազատեցայ եւ 4 տարի ետք ալ եղբայրս՝ Արամը գտայ»: Ան կ'աւելցնէ.

«Ահաւոր կոտորածէն ազատուած եւ մինչեւ 1914-1918-ի պատերազմը եղած եմ արաբ եւ քիւրտ աշիրէթներու մէջ: Եղած եմ Ուրֆա, Պոլիս, Փարիզ ու Երեւան»:

Արմենակի եւ եղբոր՝ Արամի ընտանիքները 1947-ին կը հայրենադարձուին եւ բնակութիւն կը հաստատեն Երեւանի մէջ: Սակայն, Արմենակի ընտանիքը 1966-ին կրկին Փարիզ կը վերադառնայ...

13) Երուանդ Յակոբի Փոստալճեան (1903-1961)

«Բնաջնջման վիշտին հետ մտերմացաւ հոգիս...Հաճընցի 1600 Որբերից Մէկի Ճակատագիրը» (էջ 221-229):

1908-ի Սեպտեմբերին (հեղինակը կը սխալի, պէտք է ըլլայ 1909-ի Ապրիլին – Յ. Ի.) թուրքերը կը շրջապատեն Հաճընը: 1903-ին Հաճըն ծնած յուշագրողը իր ծնողքին հետ աւելի ապահով թաղի մը մէջ գտնուող տուն մը կը փոխադրուի: Հայրը՝ Յակոբ ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն ընթացքին կը նահատակուի: Առաջին կռիւր դադրելէն յետոյ մայրը

Երուանդն ու քոյրը կը դնէ որբանոց, որ Ատանա կը փոխադրուի: Որբանոցին տնօրէնը՝ Վահագն Տաթևեանը որբերուն հանդէպ շատ հոգատար էր: Որբերը Ատանա հասնելէն յետոյ, թրքական յարձակումը կը վերսկսի եւ երկրորդ ջարդը տեղի կ'ունենայ:

Ատանայի փողոցներուն մէջ թուրքերը հայեր կը փրնտեն սպաննելու համար: Որբանոցին մէջ 750 հայ մանուկներ «Հա՛ց, հա՛ց, մամա ջա՛ն» կ'աղաղակեն...: Գինով թուրքեր, երկար դաշոյններով զինուած, որբանոց կը մտնեն եւ երեխաներուն վրայ կը յարձակին: Աջ ու ձախ շարժելով իրենց ձեռքերը՝ անոնք մանուկներուն կը հարուածեն... Հայ պահակները զանոնք զինաթափ կ'ընեն եւ դուրս կը հանեն: 13 որբեր ծանր կամ թեթեւ վէրքեր կը ստանան:

Կիլիկիոյ Սահակ կաթողիկոսը սուլթանին բողոք կը ներկայացնէ: Հայ որբերը Ատանայի Քարտա որբանոցին կը յանձնուին: Ճեմալ փաշան Վահագն Տաթևեանը այդ որբանոցին տնօրէն կը կարգէ:

Տարիները կ'անցնին: Երուանդ իր ծնողքէն բաժնուած կը մնայ: Մօրեղբայրը՝ Յովհաննէս Ուզունեանը իրեն այցի կու գայ: Աւելի ուշ, Երուանդ մօրմէն նամակ մը եւ ծանրոց մը կը ստանայ:

1914-ին դասաւանդութիւնները կը դադրին որբանոցին մէջ: Վահագն Տաթևեանը կը ձեռքակալուի 1915-ի Փետրուարին՝ ուրիշ 32 հայ ուսուցիչներու հետ: Որբանոցի տնօրէն կը կարգեն թուրք մը, որ կը փորձէ որբերը թրքացնել: Բոլոր երեխաներուն անունները կը փոխեն: Երուանդը Մեհմէտ օղլի կը վերանուանուի:

Երուանդ իր դասընկերներէն Կարապետ Գույումճեանի եւ Յովհաննէս Չախիճեանի հետ փախուստ կու տայ որբանոցէն: Անոնք Ատանայի փողոցները կը թափառին եւ հայոց տառապանքը կը տեսնեն՝ իրենք ալ տանջալից կեանք մը ապրելով:

Հայոց դէմ լարուածութիւնը օրէ օր կ'աւելնայ: Փախուստական երեք որբերը հայ բռնագաղթեալներու կը հանդիպին:

Երուանդն ու իր ընկերները խաբխլած տուներու մէջ կ'ապրին: Անոնք ականատես կ'ըլլան Վահագն Հայրիկին կախաղան բարձրացուելուն... Ան իր վերջին խօսքին մէջ կ'ըսէ. «Ես անմեղ եմ, ոչ մէկ կապ ունիմ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հետ: Ես մեղաւոր եմ, որովհետեւ հայ եմ...»:

14) Շերոնց Շուշանի, Մաքրուիի եւ Սարգիս Ամրիկեանի յուշերը: Գրի առած է Տամշիր Յովհաննէսեանը (ծնած է 1932-ին) (էջ 230-235)

Ոգմեցիները յայտնի գգրարներ (բուրդ գգողներ) էին: Անոնք ընդհանրապէս երկարակեաց, ուժեղ, համարձակ, խիզախ, լաւ կռուող եւ լաւ քրտերէն գիտցող էին ու զենքերու գաղտնիքներուն կը տիրապետէին: Անոնց հարսերն ու կիները լաւ կը ձիավարէին եւ նոյնիսկ ձիու վրայէն կը կրակէին:

Ավդիշենց Փոխիկը Շերոնց Շուշանի հետ ամուսնացած էր: Անոնք ունէին մէկ հատիկ որդի՝ 1911-ին ծնած Զաւէնը: Փոխիկը թրքական բանակ գացած էր: 1915-ի բռնագաղթէն քանի մը ամիս առաջ, թուրքերը Փոխիկը ուրիշ քանի մը հայ զինուորներու հետ կը տանին եւ ձորի մը մէջ կը սպաննեն: Քիւրտ մը սպաննուածներուն մէջ Փոխիկը ճանչնալով, անոր պղնձէ տուփը կ'առնէ ու կը բերէ Շուշանին կը յանձնէ իբր յիշատակ: Այդ պղնձէ տուփին մէջ սագի իւղ կամ արջի ճարպ կը պահէին՝ զենքերը մաքրելու համար օգտագործելու նպատակով:

Ընդհանուր բռնագաղթէն առաջ, քիւրտերը Ոգմի վրայ կը յարձակին: Հայ դիմադրողները քիչ էին, որովհետեւ շատերը բանակ տարած էին: Գիւղացիք կը փախչին: Քանի մը օր ետք հայ կամաւորները Ոգմը կ'ազատագրեն: Քիւրտերը ամէն ինչ կողոպտած էին: Ոգմը շրջապատած թուրքերը կը հրամայեն, որ ոգմեցիները կամաւորաբար բռնագաղթուին... Ոգմեցիք ճամբայ կ'ելլեն: Թուրքերը կը կրակեն, սակայն Անդրանիկ Զօրավարի կամաւորները կը պաշտպանեն գաղթականները:

Շուշանի աչքերուն առջեւ թուրքերն անոր բոլոր հարազատները կը սպաննեն, մանաւանդ Գարուն եղբայրը իր ըն-

տանիքով: Ողջ մնացողներուն հետ Շուշանը կ'անցնի Մոկաց Աշխարհ: Շատախի եւ Մոկսի բարի ու հայասէր գայմագամը Մուրթուլա պէկն էր, որ հայ գաղթականները քանի մը օր իր տունը կը պահէ եւ ապա ապահով կերպով ճամբայ կը հանէ: Գաղթականները Արեւելեան Հայաստան կ'անցնին: Ամիսներ ետք կարաւանը Էջմիածին կը հասնի: Կ'որոշեն Գառնի երթալ: Գառնեցիք սիրով կ'ընդունին գաղթականները եւ բոլորին ապաստան կու տան:

Շերոնց Շուշանի հայրը՝ Սարգիսը Անդրանիկ Զօրավարին հետ հանդիպած էր քանի մը անգամ: Չայն Անարխիստ Սարգիս կը կոչէին: 1914-ին յիսնապետ էր եւ հայկական կամաւորական խումբերուն մէջ՝ միշտ առաջաւոր դիրքերուն վրայ: Շերոնց Շուշանի մայրն էր Մաքրուհի տատը: Անոնք բոլորը միասին Գառնի կը հաստատուին:

15) Բագրատ Եղիազարի Սարգսեան (1905-1975) «Վերջին Տրեխներս» (էջ 236-248):

Մեծ հայրերը Բաղէշէն եկած Բագրատ Եղիազարի Սարգսեանը (Թումանեան) ծնած է Կարսի Օդուլի գիւղը, որ Ղարաեոլ լեռան, Համզաքարակ-Քատիքլար եւ Քուլվերան գիւղերուն միջեւ կը գտնուի: Գիւղին մէջ 360 ընտանիք կ'ապրէր: Իր ընտանիքին անդամներն էին հայրը՝ Եղիազարը, մայրը՝ Խանումը, եղբայրները՝ Ռաֆայէլը, Արդունն ու Դերենիկը, ինքը՝ Բագրատը, նաեւ հօր մայրը՝ Շողակաթն ու հօր հօրաքոյրը՝ Սոնան:

Հեղինակը յուշագրութեան սկիզբը կը ներկայացնէ իր մեծ հայրերուն Բաղէշէն Օդուլի գաղթելու եւ հաստատուելու պատմութիւնը, ապա կը գրէ իր ընտանիքի մասին:

1918-ին թուրքերը Կարսը կը գրաւեն: Օդուլիի բնակիչները գաղթի ճամբան կը բռնեն: Եղիազարը անկողին եւ տասը օրուայ ուտելիք կը բեռնէ սայլին վրայ ու ճամբայ կ'ելլեն՝ դէպի արեւելք ուղղութիւն վերցնելով: Կ'անցնին Համզաքարակ, Բինակ, Կարմիր Վանք, Լալոյի Մավրակ գիւղերէն, ապա կ'ընթանան դէպի Բաշ-Շորագեալ, կ'անցնին Արփաչայր եւ կը

հասնին Ղարս գիւղը: Թուրքերը թնդանօթի կը բռնեն գաղթականները, սակայն անոնց արձակած արկերը չեն պայթիր: Բագրատենք վերջապէս Եղանլար գիւղը կը հասնին եւ ծանօթ Մարդինենց տունը կ'ապաստանին: Երբ կէսօր կ'ըլլայ, թուրքերը գիւղը կը մտնեն: Գիւղացիք ճերմակ դրօշակով, աղ ու հացով կը դիմաւորեն թուրքերը:

Եղիազարի ազգականը՝ Նախանց Մելիքը անոր կ'առաջարկէ ընտանիքով Ալեքսանդրապոլ մեկնիլ: Ան գտած էր թուրք սպայ մը, որ յօժարած էր գումարի դիմաց զիրենք ապահով կերպով Ալեքսանդրապոլ հասցնել: 1918-ի Օգոստոսին կամ Սեպտեմբերին (հեղինակը լաւ չի յիշեր), Ալեքսանդրապոլ կը հասնին Եղիազարի, Մելիքի եւ ուրիշ մէկ ազգականին՝ Գասպարի ընտանիքները: Չանոնք ապահով կերպով տեղ հասցնող թուրք սպան անոնց եզները կը գողնայ ու կը հեռանայ:

1918-ին սոսկալի սով կը տիրէր Ալեքսանդրապոլի մէջ: Եղիազար սովամահ կ'ըլլայ: 1919-ի սկիզբը Բագրատենց ընտանիքը իրենց գիւղը՝ Օդուլի կը վերադառնայ: Բագրատի մայրը իր աղջնակը՝ Եւկիմէն եւ Դերենիկը հետը առնելով՝ իր հօր տունը կ'երթայ: Բագրատն ու եղբայրը՝ Ռաֆայէլը կ'որոշեն Ալեքսանդրապոլ վերադառնալ: Երկու եղբայրները ճամբայ կ'ելլեն եւ կը հասնին Ինճեւտէրէ թրքական գիւղը, որու տուներէն հաց կը մուրան իրենց անօթութիւնը մասամբ մը գոհացնելու համար: Վերջապէս կը հասնին Ալեքսանդրապոլ եւ «Քազաչիյ Փոսթ»ի որբանոցին մէջ կը միանան Ճաւահիր Խանումի խումբին:

1922-ին, որբանոցին ղեկավարութիւնը քառասունական մանչ եւ աղջիկ որբեր կը զատէ ու զանոնք կը տանի Թիֆլիս՝ հոնկէ Ամերիկա դրկելու համար: Բագրատը վերջին վայրկեանին չ'ուզեր մեկնիլ՝ ընտանիքին մնացեալ անդամները անտէր չձգելու համար: Ան Ռաֆայէլի հետ միասին փախուստ կու տայ:

Բագրատ սկիզբը իր եղբօր հետ թափառական կեանք մը կը վարէ, մինչեւ որ իր մօրը կը միանայ: Անոնք Խորհրդային Հայաստան կը հաստատուին:

16) Ռաշիտ Կարիկի Մանուկեան (1876-1969)

«Յուշեր Իմ Կենսագրութիւնից» (էջ 249-252):

Ռաշիտ Կարիկի Մանուկեանը ծնած է Վասպուրականի Շատախի գաւառի Թաղ աւանին մէջ, 1876-ին: Փոքր տարիքին մայրը կը մահանայ: 1893-ին Ռաշիտ Կաքաւ անունով աղջկայ մը հետ կը նշանուի եւ նոյն տարի ալ կ'ամուսնանան: Ան սուս ամբաստանութիւններով երեք տարի կը բանտարկուի:

5 Մայիս 1896-ին կը սկսի հայոց կոտորածը: Վանի Այգեստան թաղամասին երիտասարդութիւնը երեք օր ինքնապաշտպանական կռիւներ կը մղէ թուրքերուն դէմ: Երեք օր ետք հայ տղաքը փամփուշտի պակասի պատճառով կը նահանջեն դէպի Պարսկաստան: Օսմանցի կուսակալը քրտական Մագրիկ ցեղի աշիրէթապետ Շարաֆ պէկին կը հեռագրէ, լուր տալով թէ հայ ֆետայիները դէպի Պարսկաստան իրենց ճամբուն վրայ են: Շարաֆը իր աւագակներով Խանասորի դաշտին մէջ 150 հայ երիտասարդ կը կոտորէ:

Շատախը բոլորովին սեւ մոխիր դարձած էր: Շատախի ժողովուրդը վերակառուցման աշխատանքին կը լծուի:

1915-ի գարնան Շատախի Թաղ աւանը կատաղի կռիւներ կը մղէ թուրքերուն դէմ: 46-րդ զիշերը թուրքերը փախուստ կու տան եւ հայ կամաւորներն ու ռուսական բանակը կը մտնեն Թաղ: Մայիս եւ Յունիս ամիսները խաղաղ կ'անցնին: 1915-ի Յուլիսին ռուսերը կը նահանջեն: Հայերը կը հետեւին ռուսերուն՝ նոր կոտորածներէ խուսափելու համար: Ռաշիտ Մանուկեան Երեւան կը հաստատուի:

17) Պօղոս (Ստեփան) Սարգիսի Կոստանեան (1885-1966)

«Մի Կեանքի Պատմութիւն» (էջ 253-258):

Պօղոս Սարգիսի Կոստանեանը (Քէօսթէնեան) ծնած է Փոքր Ասիոյ Սիվրիհիսար քաղաքը, 1885-ին: Ունէր եղբայր մը եւ քոյր մը՝ Կոստան եւ Ազնիւ: 1893-1903-ին Պօղոս կը յաճախէ Սիվրիհիսարի Ներսէսեան Վարժարանը: Շրջանաւարտութենէն անմիջապէս ետք կը դասաւանդէ նոյն դպրոցին մէջ: 1911-ին կ'ամուսնանայ Մարիցա Ճենտերեճեանի հետ: 1914-

ին քաղաքին տղամարդիկը ընդհանուր զօրակոչին կ'ենթարկուին: Կոստանը բանակ կ'երթայ, իսկ Պօղոսը փրկագին (*պէտէլ*) վճարելով՝ բանակային ծառայութենէ զերծ կը մնայ:

Կոստանեանները 6 Օգոստոս 1915-ին ընտանեօք կը թոնազաղթուին: Պօղոս Ճենտերեճեաններու եւ ուրիշ գաղթականներու ընկերակցութեամբ շոգեկառքով Էսկիշէհիր եւ ապա Աֆիոն Գարահիսարի մօտ Չայ կայարանը կը հասնի: Հոս վրաններու տակ կը մնան մինչեւ Դեկտեմբեր: Բռնագաղթեալները թրքացնելու նպատակով զանոնք թրքական զիւղերու մէջ կը բաժնեն՝ 100 տնոտր զիւղին տասը հայ ընտանիք: Ուրիշ ինն ընտանիքներու հետ, Պօղոսի ընտանիքին կը վիճակուի Պազարաղաճ զիւղը, ուր անոնք ձմեռը կ'անցընեն հիւղակներու մէջ՝ մեծ զրկանքներ կրելով: Վճարուած փրկագինն անտեսելով, թուրքերը 1916-ի գարնան բոլոր այրերը կը զինուորագրեն: Պօղոս, ստիպուած, հայրը, մայրը, քոյրը եւ աղջնակը թողելով, բանակ կ'երթայ:

Պօղոս թրքագէտ ըլլալուն, տասնապետի զինուորական աստիճանին կ'արժանանայ եւ գունդի գրագիր-մատակարարի պաշտօնը կը ստանայ Անգարայի մէջ: 1918-ի Յունուարին ան տեղեկութիւն կը ստանայ, որ գունդին բոլոր հայ զինուորները անգէն վիճակով ռազմաճակատ պիտի դրկեն՝ զանոնք ոչնչացնելու նպատակով: Ան փախուստ կու տայ եւ մինչեւ 1918-ի Հոկտեմբերը՝ մինչեւ զինադադարը, Պոլսականին կոչուող վայրին մէջ իրեն ծանօթ թուրքի մը մօտ կ'ապաստանի:

Պատերազմը դադրելէ յետոյ, Պօղոս Կոստանեան 1918-ի Նոյեմբերին Սիվրիհիսար կը վերադառնայ: Շատ տուներու կողքին, անոր տունն ալ քանդուած էր: Քաղաքին հայերը հետըզհետէ կը վերադառնան եւ դպրոցն ու եկեղեցին կը վերաբացուին: Պօղոս Կոստանեանը դպրոցի տնօրէնի պաշտօնը կը ստանձնէ մինչեւ 1921: Յոյն-թրքական պատերազմը կը սկսի: Բենալական թուրքերը Սիվրիհիսարի հայ տղամարդիկը, այդ թիւին՝ Պօղոսը, կը հաւաքեն եւ ուրիշ քաղաքներու հայ երիտասարդներուն հետ միասին կ'աքսորեն: Խումբը 500-600 հոգիէ կը բաղկանար: 20 Յուլիս 1921-ին խումբը Սիվրիհիսարէն

դուրս կու գայ: Անոնք որոնք չէին կրնար քալել հիւանդութեան պատճառաւ, կողոպտուած վիճակով ճամբան կը մնային եւ վայրի գազաններուն կեր կը դառնային:

Անցնելով Հայնանա քաղաքէն, Պոյալու եւ Ապազը գիւղերէն, Պալէ քաղաքէն, ուրիշ մէկ Պոյալու գիւղէն (երկու հաս Պոյալու գիւղ կայ), Քեսկին-Մատեն քաղաքէն, Ղաւրդվը եւ Սեքիլի գիւղերէն, կ'ընթանան դէպի հիւսիս-արեւելք: Թրքական պետութիւնը հայ զինուորներուն ուտելիք չէր տար: Դրան ունեցողը ինք կը գներ եւ իր ընկերներուն ալ կ'օգներ: Ասկէ բացի, հայ զինուորները իրենց վրայ պահապան կարգուած թուրք զինուորներն ալ կերակրելու ստիպուած էին:

Խումբը կը հասնի Եոզկաթ, ուր Պօղոս կը գտնէ իր եղբայրը՝ Կոստանը, որ փութի մը մէջ կ'աշխատէր: Հոս թուրքերը չեն թողոր որ կենան, այլ ճամբան շարունակել տալով՝ Քէօհնէ անունով գիւղ մը եւ ապա Ճենիկ կը հասնին: Եւ այսպէս ճամբան կ'երկարի մինչեւ Սեբաստիա, Մալաթիա, Ատրեւման... Աքսորականները տարագրութեան բոլոր դառնութիւնները կը ճաշակեն: Ապա ետ հարաւ իջնելով զանոնք կը տանին Տիգրանակերտ, ուր *ամելէ թապուրի*ին կը միացնեն: Այնուհետեւ Սեւերակ, ապա Եդեսիա կը հասնին: Ողջ մնացած հայ զինուորներուն կ'արտօնեն Հալէպ երթալ: Անոնք ապա Թրիփուլի (Լիբանան) եւ Պէյրութ կ'երթան:

1923-ին Պօղոս Կոստանեանը Սալոնիկ (Յունաստան) կ'անցնի: Նոյն տարին անոր կինը եւ դուստրը Կ. Պոլսէն Սալոնիկ կու գան եւ ընտանիքը կը վերամիանայ: 1947-ին Պօղոսը ընտանեօք Խորհրդային Հայաստան կը հայրենադարձէ:

18) Վաղինակ Սահակի Աւետիսեան (1907-1978)

«Իմ Սիրելի Երեխաներին, Թոռնիկին» (էջ 259-277):

Յուշագրողը ծնած է Կաղզուան, 1907-ին: Հօրական մեծ հօր անունը Տէր Արթինենց Սազօ եղած է: Հայրը իրենց այգիին պտուղները անասուններու վրայ բեռցուցած կը տանէր եւ կը վաճառէր: Բայց հայրը 1910-ին կը մահանայ, եւ Վաղինակ կը մնայ իր Մուշեղ հօրեղբոր քով, որ կնոջ՝ Վարդանոյշի հետ լաւ

կող կը տանին անոր:

1917-ի Փետրուարին ամբողջ Կաղզուանը կը բռնագաղթուի: Ժողովուրդը Կարս կը հասնի: Վաղինակ իր հօրեղբայրներուն ընտանիքներուն հետ շոգեկառքով Ալեքսանդրապոլ կ'ուղղուի: Ճամբուն վրայ շոգեկառքէն վար կ'իջնեն եւ կը սկսին քալելով յառաջանալ: Անոնք սայլերով կը հասնին Ալեքսանդրապոլ, ապա կ'անցնին Ղարաքիլիսա: Հոն Վաղինակ իրենց կովերը կ'արածէ: Թուրքերը հոս ալ կը մօտենան եւ հայ գաղթականները շոգեկառքով Անիով դէպի Թիֆլիս կ'երթան: Ճամբուն վրայ թուրքերը կը կրակեն: Ոմանք կը սպաննուին: Շատ քիչ ժամանակ Թիֆլիս կը մնան, ապա կ'անցնին Վլատիկավկազ: Քանի մը օր ետք անոնք Ռասշետոքա գիւղը կ'երթան:

1919-ի Յունիսին Վաղինակ Կաղզուան վերադարձի ճամբան կը բռնէ Մուշեղ հօրեղբոր ընտանիքին հետ: 15 Օգոստոսին անոնք Կաղզուան կը հասնին: Հոս հազիւ ամիս մը շունչ քաշած՝ կը սկսի երկրորդ գաղթը (Վաղինակ Աւետիսեան հաստատապէս կ'սխալի. թրքական զօրքերը Կաղզուանը վերստին գրաւեցին ոչ թէ 1919-ին, այլ՝ 1920-ի հայ-թրքական աշնանային պատերազմի ընթացքին՝ Սեպտեմբերի կեսերուն – խմբ.): Եթէ Վաղինակն իր հարազատներով առաջին անգամուն Ալեքսանդրապոլ գաղթած էր, երկրորդին ուղղակի դէպի Ռասշետոքա (Ռուսաստան) կը գաղթեն: Չանագան վայրեր երկար թափառումներէ ետք, Վաղինակ վերջապէս Երեւան կը հաստատուի:

19) Արմենակ Մանուկի Ամրիկեան (1887-1975)

«Արդեօք Կը Տեսնե՞ն Լոյս Աչքով Ազատ Հայաստան (Թող Յիշեն Մեր Ոգմայ Նոր Երիտասարդներ Եւ Սերունդներ)» (էջ 278-362):

Արմենակ Մանուկի Ամրիկեանը ծնած է Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ գոտ հայաբնակ գիւղին մէջ, 1887-ին (այս գիւղը միաժամանակ կը մտնէ Բարվարի գաւառին մէջ: Բարվարը նախապէս Աղճնեաց Աշխարի կը կոչուէր): Ոգմ

գիւղը Մոկս քաղաքէն ուղիղ գիծով 17 քմ. հարաւ-արեւմուտ կը գտնուի, իսկ Բարվար կառավարչանիստ քաղաքէն՝ 22 քմ. հիւսիս-արեւելք: Ոգմի եւ շրջակայ գիւղերուն կեդրոնը Խասխեր գայմագամանիստ աւանն էր: Բարվարի գաւառը բնակչութեան 75 առ հարիւրը քիւրտ էր, իսկ մնացածը՝ հայ եւ ասորի: Ոգմ գիւղը դաշտային է: Շուրջը այգիներ են: Արեւելքէն՝ Մոկսաց ծաղկաւետ գաւառն է, հարաւը՝ 3000 մետր բարձրութիւն ունեցող Կանչա լեռը կը գտնուի, իսկ հիւսիսը՝ Վանքի հոշակաւոր սարը: Հեղինակը Ոգմ գիւղին մասին ուրիշ լայն տեղեկութիւններ կու տայ:

Ոգմի վրայ իշխող քիւրտ աղաները եւ մանաւանդ Մուսթաֆա աղան կը կեղեքէին թէ՛ հայերը եւ թէ՛ քիւրտերը: Աղաները թոյլ չէին տար, որ հասարակ ժողովուրդը ցորեն ցանէ եւ հաց պատրաստէ, ուստի ժողովուրդը միայն կորեկով կը բաւարարուէր: Հասօ անունով ուրիշ քիւրտ աղա մը, իր կողմնակիցները հաւաքելով, Մուսթաֆա աղային դէմ կ'ելլէ: Կռիւր կը տեսնուի քանի մը օր, որու ընթացքին Մուսթաֆայի որդին՝ Ջահվարիկը կը սպաննուի: Մուսթաֆա Ջահվարիկի քիւրտ ծառաներէն խեղճ երիտասարդ մը կը սպաննէ եւ գայն իր որդւոյն հետ կը քաղէ, որպէսզի իր գաւակը առանձին չմնայ գերեզմանին մէջ...

Հայ գիւղացիները կը դիմեն Բաղէշի վալիին, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին եւ ուրիշ տեղեր՝ ցորեն ցանելու եւ հաց պատրաստելու իրաւունք ստանալու համար: Վերջ ի վերջոյ, անոնք իրենց ուզածը կը ստանան: Հայերը գիւղին հողերը համայնական ձեւով կը բաժնեն գիւղացիներուն միջեւ:

Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահռչակումը 1908-ին՝ որեւէ ազդեցութիւն չ'ունենար Բարվարի, Մղերդի եւ Կարճկանի վրայ, մանաւանդ Մուսա պէկի ոտնձգութիւններուն առջեւ (նկատի ունի նաեւ Կիլիկիոյ Աղէտը 1909-ին):

1909-ի Մայիսին քիւրտ աղաները յարձակում կը գործեն Ոգմի վրայ, պատճառաբանելով թէ հայերը ռուսական զէնքեր ստացած են: Հեղինակը մանրամասնօրէն կը պատմէ այս կռիւներուն մասին: Յաջորդ տարիներուն կը կրկնուին ընդհարումները: Արմենակ դրուագներ կը նկարագրէ այդ հերոսական մարտնչումներէն: Այդ հերոսներէն մէկը Ասպօն է, որ կը յաջողի Կեցանի Մուսա պէկ աղան սպաննել եւ ոգմեցիները քիչ

շունչ կ'առնեն: 1915-ին Ոգմի հայերը Մոկս կը բռնագաղթուին: Թուրքերը Ոգմի բնակիչներուն դէմ ատելութեամբ կը խլուին: Գիւղացիներէն ոմանք Վան ապաստանած էին, որիչներ, զէնքը ձեռքին, զանազան վայրերու մէջ կը կռուէին, իսկ երրորդ մաս մը անպաշտպան մնացած էր: Քաջարի խալիվները թուրքերուն դէմ կը կռուէին: Ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներէն Վարդանի եւ Ասպոյի մօտ, ոգմեցի խորժն ալ կը նահատակուի: 1915-ի Ապրիլի կռիւներէն զերծ կը մնայ Մոկս գաւառը, ուր յաւորդ ամիս կը մտնեն հայ կառնորները ռուսական բանակին հետ: Այդ օրերուն սաստիկ բարդեր տեղի կ'ունենան Բաղէշի գաւառին մէջ եւ բաղէշցի հայերը մեծ վնասներ կը կրեն: Արմենակը համագիւղացիներուն հետ կը յաջողի Մոկս ապաստանիլ: Ան Մոկսի ոգմեցիները Ոստան կամ Հայոց Չորի գիւղերը կը փոխադրէ: Այդ յայտններուն մէջ ներկայ էին հայ կամաւորներն ու ռուսական բանակը: Հայերը քիչ մը ազատ շունչ կ'առնեն: Սակայն, Յուլիսին կը սկսի ռուսական նահանջը եւ հայ գաղթականները անոնց կը հետեւին: Արմենակի հարազատները ապահով վիճակի մէջ էին: Արմենակ սիպերիացի քաղաքներու վաշտին կը միանայ ու երկար ճամբորդութենէ մը ետք Արեւելեան Հայաստան կը հասնի: Անոր հարազատները Նոր Պայագիտի լճալ գիւղը կ'ապաստանին: Արմենակ անոնց կը միանայ:

Օր մը երբ Արմենակը Նոր Պայագիտէն Երեսան կ'երթայ, հոն իրեն ծանօթ ռուս հարիւրապետ Շուրխովին կը հանդիպի: Վերջինս իրեն կ'առաջարկէ եօթներորդ վաշտին միանալ իր կամաւոր: Տուն վերադառնալէ ետք Արմենակին լուր կու գայ Եջմիածին, թէ հարկաւոր է ներկայանալ եօթներորդ վաշտին:

Արմենակ ռուսական բանակին միանալով դէպի Վան կ'ուղղուի: Ճամբուն վրայ, Խնուսի մէջ, թուրքերուն դէմ կռիւ կը մղեն: Չանազան քաղաքներէ եւ գիւղերէ անցնել յետոյ, Արմենակ կը միանայ Անդրանիկ Չօրավարի բանակին, որ 1916-ի Փետրուարին կ'ազատագրէ Բաղէշը: Աւելի ուշ, Անդրանիկը գաղթող վասպուրականցիներուն մեծ օգնութիւններ կը հասցնէ դէպի Պարսկաստան իրենց ճամբուն վրայ:

Յուշագրութեան վերջաւորութեան Արմենակ Ամրիկեան Ոգմ գիւղը կը յիշէ անձկագին կերպով եւ գալիք սերունդներուն կը յորդորէ չմոռնալ գայն...

Ռոզմարի Յարութիւնեան-Քոհէն, «Վերապրած Խոյնեցի Արուսեակը», պարսկերէնէ թարգմանեց՝ Արա ՌԱՍԱՆԷՍԵԱՆ, խմբագիր՝ դոկտ.-փրոֆ. Սամուէլ Մուրատեան, «Լիմուշ» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2011, փոքր չափի 224 էջ:

Հայկական պատմագիտութեան եւ առհասարակ հայկական միջավայրին մէջ տարածուած թիրիմացութիւն է, թէ 1915-1918 թուականներուն թուրքերու իրագործած Մեծ Եղեռնը կատարուած է Հայաստանի արեւմտեան հատուածին եւ Օսմանեան Կայսրութեան գերիշխանութեան տակ գտնուած միւս տարածքներուն մէջ միայն: Իրողութիւնը, սակայն, այն է, թէ թուրքերը հայերը բնաջնջած են հոն, ուր կոխած է թուրք ասքեարին պիղծ ոտքը, այդ շարքին՝ Հայաստանի արեւելեան հատուածը, Վրաստանի զանազան շրջանները եւ Պարսկահայքը, որ այդ տարիներուն եւ առ այսօր կը գտնուի պարսկական գերիշխանութեան տակ: Ինչպէս իրաւացիօրէն կը նշեն երկայացուող գիրքին հեղինակը «Նախաբան»ին մէջ, «Քիչ թուով մարդիկ են տեղեակ այն իրականութեան մասին, որ օսմանցիները այդ եղեռնը իրականացրել են ոչ միայն իրենց երկրում (օսմանցիներու «երկրի»ն մեծագոյն մասը ուրիշ ժողովուրդներու հայրենիքներն էին – խմբ.), այլ եւ հարեւան երկրների հողի վրայ (Պարսկահայքը «հարեւան երկրի հող չէ», այլ՝ հայոց հայրենիքի՝ Հայաստանի անբաժանելի մասը – խմբ.): Մէկ խօսքով, թուրքերու կողմէ հայոց բնաջնջումը կատարուած է նաեւ հայոց հայրենիքի՝ Հայկական Լեռնաշխարհի անխտիր բոլոր հատուածներուն մէջ՝ առանց որեւէ

բացառութեան, ինչ որ յաւելեալ ապացոյց է, թէ հայաջնջման ծրագիրի վերջնականատակը հայութիւնը վերացնելն էր իր հազարամեակներու հայրենիքին մէջ, գերծրագիր մը, զոր այսօր ալ կը շարունակուի անկասելի թափով:

Ստորեւ ներկայացուող յուշագրութիւնը աղաղակող վկայութիւն մըն է Պարսկահայքի մէջ թուրքերու կատարած հայոց ցեղասպանութեան մասին:

Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանը ծնած է Խոյ, 1899-ին: Երեք եղբայրը կը կոչուէր Նիքոլա, իսկ իրմէ կրտսեր կային Ջարուիի քոյրն ու Աղասի եղբայրը: Հայրը Ռուսիա կ'երթնէկէր առեւտրական գործերով, իսկ մայրը տնային տընտեսուհի էր: Միհրանեանները տան կից ունէին պտուղներու եւ բանջարեղէնի հողամաս մը, զոր կ'ապահովէր իրենց տան սընունդի կարիքներուն մեծ մասը:

Նիքոլան 13 տարեկանին կը սկսի հօրը օգնել: Տարի մը հօր ան իր հօր հետ կը ճամբորդէ: Ամէն անգամ, որ Նիքոլա կը վերադառնար ճամբորդութենէն, Արուսեակին նուէր կը բերէր: Օր մը Նիքոլա Ռուսիայէն առանձինն, առանց հօր կը վերադառնայ՝ տխուր եւ մտահոգ վիճակի մէջ: Քիչ ետք կը պարզուի, թէ հայրը հոն հիւանդացած ու մահացած էր: 1910-ին, Նիքոլա Միհրանեան կ'ամուսնանայ խոյեցի հայ առեւտրականի մը դստեր՝ Վարդուհիին հետ:

Նիքոլայի աներոջ կարգադրութեամբ, Արուսեակը 12.5 տարեկանին կ'ամուսնացնեն Եփրեմ Հայրապետեան անունով խոյեցի երիտասարդի մը հետ, որ հարուստ ընտանիքի զաւակ էր եւ Ռուսիոյ Արմաւիր քաղաքին համալսարանը նոր աւարտած էր:

Արուսեակն իր ամուսնութեամբ երջանիկ էր, օրերը խաղաղ ու քաղցր կ'անցնէին: Ան լաւ կը յիշէ, թէ Եփրեմն ու աները տան մէջ հայ ֆետայիներու հետ ժողովներ կը գումարէին, որոնց իր ներկայ ըլլալն արգիլուած էր: Արուսեակ կը գիտակցէր, թէ իրենց տունէն դուրս վիճակը տան ներսի նման այդքան ալ խաղաղ չէր. արդարեւ, թուրքերը Պարսկահայքի կարգ մը շրջանները մտած էին:

Եփրեմ եւ Արուսեակ Հայրապետեանները կը բախտաւորուին աղջիկ գաւակով մը, զոր Լուսիկ կը կոչեն: Երբ կը ծագի Ա. Համաշխարհային Պատերազմը, ամբողջ ընտանիքը կը տեղափոխուի Հայաստանի արեւելեան հատուածը՝ ազգականներու քով: Հոն Լուսիկը կը հիւանդանայ ու կը մահանայ, մինչ Արուսեակ երկրորդ գաւակով յղի էր: Ան կը ծննդաբերէ դարձեալ աղջնակ մը՝ Լիանան:

Եփրեմ Դարեժէն (Թարիզէն) Ատրպատականի Հայոց քեմի Առաջնորդ Ներսէս Արք. Մելիք-Թանգեանէն կը ստանայ հեռագիր մը, որով ան Եփրեմէն կը պահանջէր իսկոյն գալ Պարսկաստան: Օսմանցիք Պարսկաստանէն հեռացած էին Տեղական կառավարութիւնը բոլոր հայկական դպրոցները փակած էր: Եփրեմ ընտանեօք Խոյ կը վերադառնայ:

Եփրեմ Հայրապետեան Խոյի մէջ քաղաքական ժողովներ կը գումարէր, սակայն այդ մասին որեւէ բան չէր ըսեր Արուսեակին: Ան ամբողջովին նուիրուած էր ազգային գործերուն: Ժողովներուն մէկ մասը տեղի կ'ունենար նաեւ Հայրապետեաններու տան մէջ: Արուսեակի ականջին լուր կը հասնի, թէ խումբ մը հայեր տեղահանուած ու կոտորուած են: Այդ պահուն, յայտնի կուսակցական գործիչներ Կարօն ու Զեռին իրենց տան մէջ կը գտնուէին: Օր մը, Եփրեմ Հ. Յ. Դ.ի հրահանգով Խոյի մարտունակ հայ երիտասարդները կը հաւաքէ քաղաքին հայ բնակչութիւնը պաշտպանելու համար: Անոնք կը սպասեն Զօր. Անդրանիկի զինեալ ոյժերուն:

Թուրքերը որոշած էին յարձակիլ Խոյի վրայ եւ գրաւել զայն: Լուրեր կը հասնին, թէ թուրքերը Հայաստանի արեւմտեան հատուածներուն մէջ հայեր կոտորած են եւ քաղաքներ ու գիւղեր ատերած: Հիմա անոնք, օգտուելով Պարսկաստանի շահական իշխանութեան տկարութենէն (1906-1912 թուականներուն տեղի ունեցած էր Պարսկական Յեղափոխութիւնը, զոր զգալիօրէն տկարացուցած էր պետութիւնը եւ վերջ դրած Մեհմէտ Ալի շահ Ղաճարի միահեծան իշխանութեան – խմբ.), միտադրած էին Պարսկահայքի հայերը կոտորել: Այդ օրերուն, հայ երիտասարդներ Եփրեմի քով կու գային եւ գաղտնի ու երկարատեւ խօսակցութիւններ կ'ունենային իրարու հետ:

Օր մը, Եփրեմէնց ծանօթներէն Պանաֆշէ անունով հայ կին մը կու գայ իրենց մօտ եւ Զօր. Անդրանիկի մասին կը պատմէ: Ան կը յայտնէ, թէ Անդրանիկը Խոյի մօտերը կը գտնուէր եւ թէ ան իր ոյժերով քաղաքը պիտի մտնէր՝ տեղոյն հայերը պաշտպանելու համար: Արդարեւ, քաղաքը վտանգաւոր կացութեան մէջ էր: Շատ չանցած, Եփրեմի իսլամ մէկ քարեկամը՝ Հեքիմ Էֆթէխարը Եփրեմն ու անոր ընտանիքը կը տանի իր տունը՝ իբրեւ ատելի ապահով վայր մը անոնց համար: Հայրապետեանները Էֆթէխարի տան նկուղը կը պահուրտին:

Թուրքերը Խոյ կը մտնեն եւ հայոց տուններուն վրայ կը յարձակին ու այրերը կ'առելանգեն: Պարսկաստանի կառավարութիւնը ոչ մէկ ճիգ կը թափէ հայերը պաշտպանելու համար: Անոր համար բաւ էր, որ վարչակարգը գերծ մնար թուրքերու ուղղակի վնասէն... «Ղաճարներու թագաւորութեան վերջին արքան (Ահմէտ շահ Ղաճար – խմբ.) բարօր կեանք մը կ'ապրէր իր հարեմին մէջ եւ իր տիրապետութեան տակ ապրող մուսուլման ազգաբնակչութեան վիճակին բնաւ կարեւորութիւն չէր տար, ալ ո՛ր մնաց հայութեան ճակատագիրը», - կը գրէ Ռոզմարի Յարութիւնեան-Քոհէնը:

Խոյի հայութեան վիճակը ողբերգական էր: Հայ կանայք ժամերով ուտելիքի կը սպասէին շուկային մէջ, համաճարակներ տարածուած էին եւ տարեցներ ու մանուկներ կը մահանային մեծ թիով: Բարեացական իսլամներ գեղեցիկ հայուհիները իրենց տունները կը տանէին՝ զանոնք չար աչքերէն քաքցնելու համար: Թուրք *ասքեար*ները հայ կիներ ու աղջիկներ կ'առելանգէին, կը բռնաբարէին ու կը սպաննէին: Թուրքերու քաղաք մուտքին օրը ձերբակալուած հայ տղամարդիկը լռներու մէջ ջարդուած էին:

Արուսեակ Հեքիմ Էֆթէխարէն կ'իմանայ, թէ թուրքերը իրենց տունը մտած են եւ Եփրեմի հայրը սպաննած, մայրն ալ պազար տարած ու տան բոլոր թանկարժէք իրերն ու գոյքերը՝ գողցած: Կարեւորը այն էր, թէ Զօր. Անդրանիկը ողջ էր եւ կը ծրագրէր Խոյն ազատագրել թուրք բռնագրաւիչներէն: Անդրանիկի ոյժերը Խոյի ուղղութեամբ կը յառաջանային: Իր ճամբուն

վրայ, Անդրանիկ Խոյի մօտակայքը գտնուող Վար գիւղին հայերը կ'ազատէ թուրքերուն ձեռքէն, որոս համար ալ ան կ'ուշանայ Խոյ մտնելու: Խոյի հայերն արդէն կոտորուած էին...

Օր մը, երբ Արուսեակը պատուհանէն դուրս կը նայէր, հայ երիտասարդի մը ու անոր յղի կնոջ թուրքերու կողմէ չարչարուիլը կը տեսնէ: Ասքեարները զանոնք բռնած էին եւ թոյլ չէին տար, որ Հեքիմ Էֆթեխարի տունն ապաստանին: Ասքեարներէն մէկը կնոջ ուռած որովայնին կը հարուածէր անընդհատ... Այդ պահուն, ուրիշ ասքեար մը թուրով կը ճեղքէ որովայնը հեզ հայուիին, որ տեղոյն վրայ կը մահանայ իր իսկ արեան ճապաղիքին մէջ...

Այս դէպքէն քանի մը օր ետք, ասքեարները Հեքիմ Էֆթեխարի տունը կը մտնեն եւ Եփրեմին համար իբրեւ թաքստոց ծառայող ներքնայարկին դուռը թակելով՝ անոր յանձնուիլը կը պահանջեն: Քիչ ետք, Եփրեմ կը բանայ ներքնայարկին դուռը եւ ճակատը բարձր բռնած՝ կը կանգնի ասքեարներուն առջեւ: Տմարդի թուրքերը անոր վրայ կը կրակեն եւ տեղնուտեղը կը սպաննեն զայն, ապա անոր դիակը իրենց հրամանատարի ձիուն պոչին կապելով՝ քարշ կու տան... Այս նախճիրին ի տես, Արուսեակ կ'որոշէ իր կեանքին վերջ տալ՝ մօտը պահած թոյնը ընդունելով: Պահիկ մը ան կը մտածէ թունաւորել նոյնիսկ դստրիկը, սակայն կը հրաժարի այդ միտքէն, յոյս ունենալով, որ Էֆթեխարին քով պահ դրուած իրենց ոսկեղէն-զարդեղէնով, անոր ընտանիքը լաւ խնամք կը տանի Լիանային: Հեքիմ Էֆթեխարի կանայք կը հաւաքուին ուշքը կորսնցուցած Արուսեակին շուրջ եւ զանազան դեղեր կը խմցնեն անոր՝ ստիպողաբար: Արուսեակ վերջապէս կը սթափի եւ մահէն կը փրկուի: Եւ այսպէս, Արուսեակ կ'այրիանայ երբ տակաւին 18 տարեկան էր...

Արուսեակն ու Լիանան կ'ապրին Հեքիմ Էֆթեխարի պաշտպանութեան տակ: Օր մը թուրք զինուոր մը կը ներկայանայ Էֆթեխարին եւ անկէ կը պահանջէ Արուսեակը՝ զայն թրքական զօրքի հրամանատարին քով հարցաքննութեան համար: Էֆթեխար կը հանգստացնէ Արուսեակը, թէ ամէն ինչ

լաւ պիտի ընթանայ եւ թէ հարցաքննութենէն ետք իր տունը պիտի վերադարձուի:

Թուրք հրամանատարը կ'ըսէ, թէ Եփրեմը հարուստ էր, եւ Արուսեակէն կը պահանջէ յայտնել ամուսնոյն պահած ոսկիներուն տեղը: Արուսեակ կը պատասխանէ, թէ ինք ոչ մէկ բան գիտէ այդ մասին եւ իր որբուիին հետ այրի մնացած ըլլալով, չի գիտեր, թէ ինչպէս պիտի խնամէ զայն: Հրամանատարը Արուսեակը տուն կը դրկէ: Հոս Հեքիմ Էֆթեխարը Արուսեակէն կ'իմանայ, թէ ըստ թուրք հրամանատարին՝ վերջինս բարեկամ է Էֆթեխարին: Հեքիմ Էֆթեխարը ամօթէն կը կարմրի... Կը պարզուի, թէ Հեքիմ Էֆթեխարը իր ընտանիքին ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար, Եփրեմի թաքստոցը մատնած էր թուրքերուն... Սակայն, Էֆթեխար կը շարունակէ բարեացակամ վերաբերմունք պահպանել Արուսեակի ու Լիանայի նկատմամբ:

Արուսեակի եղբայրը՝ Նիքոլան, Ռուսիայէն կը վերադառնայ եւ Դաւրէժ կը հաստատուի: Հեքիմ Էֆթեխար տեղեակ էր այս փաստէն, ուստի իր պատասպարեալները իրենց հարազատին քով կ'ուզէ դրկել:

Էֆթեխար Արուսեակը ապահով կերպով Դաւրէժ հասցնելու համար, կ'առաջարկէ իր ճորտերէն մէկուն՝ Ալիի եւ Արուսեակի միջեւ կեղծ ամուսնութիւն կնքել տալով, հայ այրին ու անոր որբուիին Դաւրէժ հասցնել: Էֆթեխար Արուսեակի՝ իրեն քով ձգած ոսկիներէն մեծ գումար մը վերցնելէ յետոյ, մընացեալը կը վերադարձնէ հայուիին՝ պատճառաբանելով, թէ վերցուցած գումարը իր տան մէջ Արուսեակի ու Լիանայի կեցութեան համար իր կատարած ծախսերուն գումարն է...

Արուսեակը Լիանան իր մէջքին կապած եւ ձիու վրայ նստած, Ալիին հետ ճամբայ կ'իյնայ դէպի Դաւրէժ: Ճանապարհին, Արուսեակն ինքզինք բնութեան հետ ընտելացած կը զգայ, եւ իր ցաւը կոտտալով, իր խօսքերը թուրքերուն հասցեագրելով՝ ինքն իրեն կը մըմնջէ. «Դուք մտածում էիք, որ փակել էք Հայոց Հարցը, դուք մեզ չարչարեցիք, բռնաբարեցիք, մեզ թալանեցիք ու մեր տղամարդկանց նահատակեցիք, բայց

մենք չկորցրինք մեր հաւատքը Աստծու եւ կեանքի հանդէպ, ու հիմա այստեղ ենք: Մենք ձեր ոճիրների ու այլանդակութիւնների ականատեսն ենք, չէ՞ք զգում: Ապագայում հատուցումը, զոյցումն ու ցաւակցումը միակն է, որ սպասում են ձեզանից»:

Շաբաթ մը լեռներու եւ ձորերու միջով Ալիին ընկերակցութեամբ ճամբորդելով, Արուսեակն ու Լիանան կը հասնին Դարէժ եւ կ'ուղղուին քաղաքի հայկական եկեղեցիներէն մէկը: Երբ Արուսեակը քահանային հարց կու տայ իր եղբօր՝ Նիքոլայի մասին, Տէր Հայրն իսկոյն կը հասկնայ, թէ իր դիմաց կանգնողը նահատակ Եփրեմի այրին է: Քահանան անոնց կը բացատրէ Նիքոլայի տան հասցէն: Քիչ ետք, Արուսեակն ու Լիանան կը միանան իրենց հարազատներուն: Նիքոլայի տան մէջ, Արուսեակ իր հարազատներէն կ'իմանայ իր բոլոր ազգականներուն ապրած ողբերգութեանց մանրամասնութիւնները:

Քանի մը օր ետք, Նիքոլայի կինը՝ Վարդուհին Արուսեակը հայ տարագիր գաղթականներու կեդրոնը կը տանի՝ անոր համար գործ ճարելու: Արուսեակ աննշան օրավարձով մը կ'ընդունուի գործի եւ աշխատավայրին կից սենեակ մը կը վարձէ:

Գաղթականներու բազմութեան մէջ կային տարեց կիներ ու այրեր, որոնք ոչ ոք ունէին: *Ասքեար*ները բռնաբարած էին հայ կոյսեր, որոնք այդ յարաբերութենէն ծնած զաւակներն իրենց հետ բերած էին:

Արուսեակին քոյրը՝ Չարուհին ալ կ'ապրէր Նիքոլայի տան մէջ: Ան յաճախ քրոջը կ'այցելէր եւ իր գլուխէն անցածներն անոր կը պատմէր: Չարուհի Խոյի մէջ իր հօրեղբօր տունը կը մնար: Օր մը *ասքեար*ները յանկարծ տան բակն ու պարտէզը կը խուժեն: Չարուհին ծառի մը ետեւը կը պահուրտի, իսկ հօրեղբօր զաւակները դէպի տուն կը վազեն: Չինուորները չեն նկատեր Չարուհին, որ երբ գիշերը կը մօտենայ, քունի կ'անցնի: Առտուն երբ կ'արթննայ, Չարուհի տուն կը մտնէ եւ հօրեղբօր տղաքը իրենց ոտքերէն կախուած կը գտնէ: Տղոց մարմինները կապուոցած էին, իսկ հօրեղբօր աղջիկը գետինը պառկած էր անշնչացած, իսկ անոնց ծնողաց հետքը բնա-

լկար: Այդ պահուն, դրացին տուն կը մտնէ, կը մօտենայ Չարուհիին եւ զայն առնելով՝ կը տանի Խոյի շուկան, ուր հայ կանաց եւ աղջիկներու համար քաղաքին իսլամները պատըսպարան մը սարքած էին՝ զանոնք թուրքերու ճիրաններէն հեռու պահելու համար: Սակայն, հոն ալ կիներն ու մանուկները անօրութենէ ու ծարաւէ կը մահանային...

Արուսեակի գործատեղին ու բնակարանը բազմաթիւ գաղթական կիներ ու երեխաներ կու գային եւ իրենց պատահածները եւ տեսածներն ու լսածները կը պատմէին իրարու (էջ 97-101):

Արուսեակը, ապրուստի բեռն տակ կը բաժ, օգնականի մը կամ կողակիցի մը պէտք ունէր, ուստի կրկին կ'ամուսնանայ Աւագ անունով երիտասարդի մը հետ: Ան մեծ յոյս ունէր, որ իր եւ Լիանայի կենսապայմանները այս ամուսնութեամբ կը բարելաւուին: Սակայն Աւագը անճարակին մէկն էր, աւելին՝ ան ամուսնական դաւաճանութիւն ալ կը գործէ: Աւագն ու Արուսեակը կ'ամուսնալուծուին:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը վերջանայ ու կեանքը համեմատաբար տանելի կը դառնայ:

Գիրքի յաջորդ էջերուն մէջ հեղինակը կը գրէ իր մեծ մօր՝ Արուսեակի կեանքի մնացեալ հատուածին մասին, զոր յորս կ'իյնայ մեր հետաքրքրութեանց ծիրէն:

Ռոզմարի Յարութիւնեան-Քոհէնը գիրքին մէջ բերած է նաեւ ուրիշ ականատես վկաներու պատմածներէն հատուածներ, որոնցմէ շահեկան են Խոսրով Շահպազեանի յուշերը (էջ 162-164), որոնց ամփոփումը կու տանք ստորեւ:

1918-ի Խոյի կոտորածին ատեն, Խոսրով Շահպազեանը շուրջ 5 տարեկան էր: Ան ընտանիքի 11 զաւակներէն մէկն էր: Երբ Խոյի մէջ հայոց վտանգ կը սպառնայ թրքական լանակին մուտքով, խոյեցի իսլամները կարգ մը հայեր կը պատսպարեն քաղաքի շուկայի շէնքին մէջ:

Խոսրովի հայրը իրեն բարեկամ Հաճի Էսլամիի տունը կ'ապաստանի: Մայրն ու զաւակները ուրիշ հայերու հետ միասին կը հաւաքուին քաղաքին բերդին մէջ: Թուրք *ասքեար*ները

կը յարձակին բերդին վրայ եւ բազմաթիւ հայեր կը տանին ու կը կոտորեն: Շահապազեան բազմանդամ ընտանիքէն ողջ կը մնան միայն մայրն ու Խոսրովը: Թուրքերը Խոսրովի հայրն ալ Հաճի Էսլամիի տունէն կը տանին ու կը սպաննեն: Խոսրովն ու մայրը ծանօթ իսլամի մը տան մէջ կը պահուրտին, ապա անոնք իրենց թաքստոցը կը փոխեն եւ Խոսրովի հօր գործատրին՝ Մոխթարին տունը կ'ապաստանին: Թուրքերը Խոսրովի մայրն ալ կը սպաննեն եւ անոր դիակը Շահապազեաններու տան բակը կը նետեն:

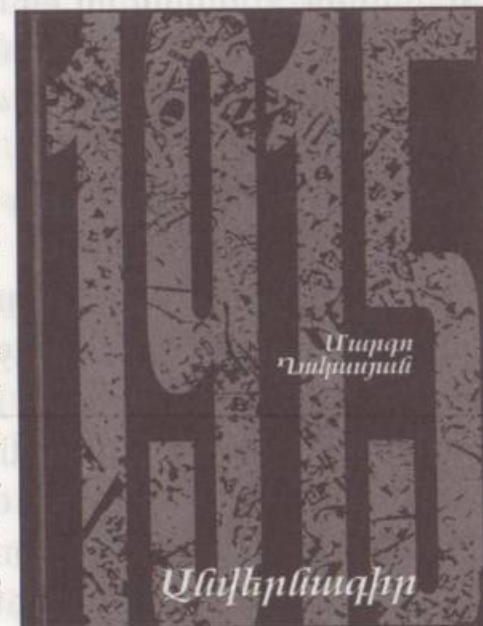
Օր մը երբ Խոսրով կը խաղար Մոխթարի տան բակին մէջ, թուրք զինուոր մը, որ հաւանաբար կռահած էր անոր հայ ըլլալը, կը փորձէ զայն բռնել: Խոսրով կը փախչի եւ մօտակա դաշտերու ցորենի հասկերուն մէջ կը պահուրտի: Վրայ կու գայ գիշերը եւ ան քունի կ'անցնի: Առտուն կ'արթննայ եւ իր մեծ հօր դատարկ տունը կ'ուղղուի: Տան մէջ Խոսրով չի կրնար իր անօթութիւնը յագեցնել: Ստիպուած, դուրս կու գայ դէպի շուկայ եւ իր հօր խանութին դրացի խանութպանին կ'այցել: Վերջինս զայն կը կերակրէ ու իր տունը կը տանի:

Թուրքերը Խոյէն կը հեռանան: Խոսրով կ'անցնի Դարեժ եւ որբանոց կը մտնէ: Որբանոցը գտնուած ատեն, իրի կունները աշկերտութիւն կ'ընէ դերձակի մը քով:

Խոյի մէջ վերապրողներէն շատեր կրօնափոխ դարձած էին՝ իրենց կեանքը փրկելու համար: Անոնց մէջ էին նաեւ Խոսրովի մօրաքոյրները...

Մարկո Ղուկասեան, «Անվերնագիր... 1915 (Փաստագրութիւն)», խմբագիր՝ Կարինէ Խողիկեան, հեղինակային հրատարակութիւն, Երեւան, 2011, միջակ թափի 192 էջ

Հեղինակը՝ մօր կողմէ բանցի Մարկո Ղուկասեանը իր կնարոջ՝ Ալմաստ Մայրիկի (ամուսնացեալ՝ Խաչատրեան), կենսայրի, անոր զաւկին ու նախկին կնոջ յուշերը գրի առած է եւ վերամշակած գրական ինքնուրոյն ոճով մը: Ալմաստ Մայրիկը ծնած է 1887-ին, Սեբաստիոյ Թոնուսի գաւառի Կարակէօլ (թրքերէն՝ սեւ լիճ) գիւղը, որ 1915-ին 350 տուն զուտ հայ բնակչութիւն ունէր: Գիւղին մէջ կար երկու եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Յակոբ, ինչպէս նաեւ երկու դպրոց վերի եւ վարի թաղերուն մէջ: Ալմաստը ամուսնացած էր համագիւղացի երիտասարդի մը հետ (որու անուն-մականունը չի տրուիր գիրքին մէջ – Յ. Ի.), որուն առաջին կինը իր առջինեկի՝ Ահարոնի ծննդաբերութեան ատեն մահացած էր: Ալմաստ իր հալածաբար զաւակին պէս կը խնամէ Ահարոնը: Մինչեւ Մեծ Եղեռնը, Ալմաստ կը ծնի չորս երեխայ՝ Շնորհք, Պարգեւ, Զմրութ (Զմրուխտ), իսկ չորրորդին անունը հեղինակը չի յիշատակեր: Վերոյիշեալ տեղեկութիւններէն բացի, հեղինակը գիրքի առաջին գլուխին մէջ կը խօսի ընդհանրապէս Երեւանի մէջ Ալմաստ Մայրիկի կենցաղին մասին եւ իրենց՝ Վահան Տէրեան փողոցին մէջ գտնուող տան նկարագրութիւնը կու տայ: Ալմաստ Մայրիկ միշտ կ'ըսէր. «Թուրքին լաւ ըսողը 40 օր ապաշխարանք ունի»: Մարկո Ղուկասեանը այս մասին կը խորհրդածէ. «Այդ թրքութեան պատճառով էր, որ Արեւմտեան Հայաստանն ամբողջութեամբ մահաստանի, մահուան թակարդի վերածուեց:

Իսկ թուրքերը նոր ապացոյցներ են ուզում, նոր հիմնաւորումներ: Ամօ՞թ, երի՛ցս ամօթ: Բայց որ ուզում են՝ կը ներկայացնենք»:

Գարակէօլի բռնագաղթէն քանի մը օր առաջ, թուրքերը Ալմաստի ամուսինը ճամբաներու շինութեան համար զինուոր կը տանին: Ալմաստ իր հինգ զաւակներով կը տարագրուի արտականներու կարաւանին հետ: Տարագրութեան երկա՛ր ճանապարհորդութենէն ետք, «Ալմաստը՝ ուժաթափ, թեւաթափ եւ որ դժուար է արտաբերելը՝ զաւակաթափ» կը հասնի Մուսուլ Արդարեւ, Ալմաստի բոլոր զաւակները մահացած էին բռնագաղթի ուղիներուն վրայ:

Տիգրիսի ափին գտնուող Մուսուլ քաղաքն հասած էին Հայաստանի զանազան շրջաններէն արքայութեան հայր բեկորներ: Անոնք վերապրողներ էին, որոնց հարազատները տարագրութեան ընթացքին սպաննուած էին թուրքերու եւ քիւրտերու ձեռքով, ինչպէս նաեւ հոգիներն աւանդած էին զանազան հիւանդութեանց հետեւանքով: Իսկ վերապրողներէն շատեր ալ կը մահանային անօթութենէ, ժամտատենդէ եւ մալարիայէ: Ողջ մնացողներու ուրիշ խլեակներ բռնած էին դէպի Սուրիա, Լիբանան եւ Պարսկաստան տանող ուղիները:

Մուսուլի մէջ անգլիացիք հայ գաղթականներուն օգնութիւն կը բաշխէին եւ գործ կը հայթայթէին անոնց: Ալմաստ ուրիշ կանանց հետ կ'աշխատի ճաշարանի մը մէջ: Ծանր աշխատանքին պատճառով, ան կ'ունենայ մէջքի եւ ոտքերու ցաւեր ու մինչեւ իր կեանքին վերջը կը տառապի անոնցմէ:

Ատեն մը ետք, անգլիացիք Մուսուլի եւ շրջակայքի վրանաբնակ հայերը կը տանին Պասրա, որ Եփրատի եւ Տիգրիսի միացման վայրին մէջ մեծ քաղաք մըն էր: Հոն ամառները խոնաւ է եւ սաստիկ տաք կ'ընէ: Ալմաստ հոս կը մնայ մինչեւ 1921 կամ 1922 թուականը:

Ալմաստը Մուսուլ ապրած ատեն արդէն իր քոյրը՝ Մարինոսը եւ մէկ ազգականուհին գտած էր:

Ալմաստի գաղթի ճանապարհը կը շարունակուի Պասրայէն Պարսից Ծոց, Արաբական Ծով, Կարմիր Ծով, Սուէզի

ջրանցք, Սիջերկրական, Եգեական եւ Սեւ Ծովեր: Ան կը հասնի Պաթում նաւահանգիստը Սեւ Ծովի վրացական ափին:

Հեղինակին՝ Մարկօ Ղուկասեանին կեսրայրը՝ Ղուկաս Յովսէփի Խաչատրեանը ծնած է Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղը, 1885-ին: Անոր գերդաստանը Խաչենք կը կոչուէր: Տարիներ ետք, երբ ան Երեսն հաստատուած էր, չէր ուզեր արտայայտուիլ անցեալի ողբերգութեանց եւ իր կեանքին մասին: Ղուկասի որդիներէն Ղազարոսը այդ ծանր օրերուն մասին գրած է իր ձեռագիր «Յիշատակարան»ին մէջ, զոր Մարկօ Ղուկասեանի ձեռքը կը հասնի Փարիզէն՝ 2009 թուականին:

1914-ին Ղուկասի ընտանիքը 11 հոգիէ բաղկացած էր, ներառեալ անոր կինը՝ 1887-ին ծնած Սրբուհին եւ հինգ զաւակները՝ երեք մանչ եւ երկու աղջիկ: Այդ տարի, զօրակոչին ատեն, Ղուկաս կը ստիպուի բանակ երթալ:

Պատերազմի կովկասեան ճակատին վրայ թուրքերը կը կռուէին ռուսերուն դէմ: Օսմանեան բանակի հայ զինուորները միշտ փափաքած են, որ ռուսերը յաղթանակներ արձանագրեն՝ Հայաստանի արեւմտեան հատուածը թուրքերու ճիրաններէն ազատագրելու յոյսով: Օսմանեան բանակի կարգ մը հայ զինուորներ կը յաջողին ռուսական կողմն անցնիլ, ուրիշներ գերի կ'իյնան ռուսերուն ձեռքը: Խառնաշփոթ օրեր էին: Ռուսերը այդքան ալ չէին վստահեր հայ զինուորներուն: Ռուսական բանակներու հրամանատարները գերի հայ զինուորները լոկ թրքական բանակի զինուոր կը նկատէին, ուստի կ'որոշէն օսմանեան զօրամիավորումներէն գերեվարուած բոլոր զինուորները՝ թուրք, քիւրտ, հայ, արաբ եւ այլ ազգի, Սիպերիա արտրել: Գերի հայ զինուորները կը բողոքեն իրենց նկատմամբ այս տմարդի վերաբերմունքին դէմ, սակայն ոչ ոք կը լսէ զանոնք. «Թացը չորէն զանազանելու ժամանակը չէր», - կը մեկնաբանէ հեղինակը (էջ 53): Նոյնիսկ, երկու կրակի՝ հարաւէն թուրքերուն եւ հիւսիսէն ռուսերուն միջեւ մնացած հայ բնակչութիւնն ալ դէպի Սիպերիա կ'արքայութի, երբ ռուսերը յաղթանակաւ կ'արձանագրեն պատերազմի ճակատներուն

վրայ: Սա բիրտ եւ անընդունելի մօտեցում էր հայոց նկատմամբ: Ռուսերը զանոնք կը ցրուեն Սիպերիոյ զանազան վայրերուն մէջ ու այլազգի գերիներուն հետ տաժանակիր աշխատանքի կը լծեն հանքերու մէջ, ուր դաժան ծեծն անպակաս էր... Շատեր չեն դիմանար այս անմարդկային պայմաններուն ու կը մահանան, ուրիշներ՝ կը հիւանդանան...

Կովկասի մէջ հայկական զանազան կազմակերպութիւններ կը դիմեն ցարական կառավարութեան՝ խնդրելով հայ գերիներն ազատ արձակել, թէկուզ զանոնք թուրքերուն դիւ պատերազմին մասնակից դարձնելու պայմանով: Այս դիմումներն ապարդիւն կը մնան (այս մասին կարդալ Ռուբէն Արզաւրի Սիմոնեանի «Անդրանիկ. Սիպիրեան Վաշտի Ռդիսականը» 160 էջոց գիրքը, տպուած 2006-ին՝ առանց տպագրութեան վայրի նշումին):

Հայ գերիները Սիպերիոյ տափաստաններուն մէջ հիւծելէ, տառապելէ եւ մէկ մասն ալ մահանալէ յետոյ, Զօրավար Անդրանիկի՝ Ալեքսանդր Քերենսքիի մօտ միջամտութենէն ետք, ազատ կ'արձակուին եւ կու գան Կովկաս: Ղուկաս Խաչատրեանն ալ գերիներէն շատերու հետ միասին կը մտնի Անդրանիկի կամաւորական ջոկատին մէջ:

Կ'արժէ յիշատակել, թէ Ղուկաս երբ կը ծառայէր Անդրանիկի կամաւորական ջոկատին մէջ, վերջինս 1918-ին իր պաշտպանութեան տակ առնելով վասպուրականցի, ալաշկերտցի եւ բասենցի գաղթականներ, կ'անցնի Նախիջեւանի Կզնութ գիւղի մօտակայ կիրճէն, մինչ թուրքերը ամէն կողմ կը վխտային: Գաղթականներու կարաւանին մէջ էր նաեւ հեղինակին՝ Մարկօ Ղուկասեանին մայրը՝ Հեղնար Ղուկասեանը, որ այս անցումը պատմած է իր դստեր: Ըստ մօր պատմածի՝ Կզնութը «թուրքի գիւղ էր» (էջ 59. այս տեղեկութիւնը խոցելի է. այս գիւղին մէջ ծնած է, օրինակ, հայ ականաւոր զօրահրամանատար եւ ազգային գաղափարախօս Գարեգին Նժդեհը – խմբ.), կառուցուած շատ ցից լեռան մը կողերուն Զօր. Անդրանիկ իր ջոկատին ու գաղթականներուն գլուխն անցած կ'ուղղուէր դէպի Խոյ՝ Պարսկահայք: Հազարաւոր

մարդիկ, ուսերուն՝ անկողիններ, զանազան իրեր եւ երեխաներ, կ'անցնին այդ նեղ կիրճէն: Լեռան գագաթը թուրք թշնամին զիրքեր բռնած էր: Անդրանիկ կը հրամայէ ժողովուրդը բաժնել երկու մասի: Ան ժողովուրդին կը բացատրէ կիրճէն անվտանգ կերպով անցնելու կերպերը: Պետք էր սպասել մութին, որպէսզի թշնամին չնկատէր գաղթականութիւնը, ձայն-ծափուն բնաւ պետք չէ լսուեր: Այսպէս, ժողովուրդը երկու մասի բաժնուած, գիշերը կը հատէ կիրճը: Անցման ատեն ծննդաբերող կին մը կտեսնուի կը մնայ դայեակին հետ: Անդրանիկ իր զինուորներէն քանի մը հոգիի կը հրամայէ ետ դառնալ եւ զանոնք գրկելով կոսեցնել կարաւանին: Տաժանակիր ուղեւորութենէ ետք, բոլորը միասին ապահով տեղ կը հասնին:

1918-ին երբ Ղուկաս Խաչատրեանը Երեւան կը հասնուի, ան իր ընտանիքէն բնաւ լուր չունէր: Վասպուրականէն, Ալաշկերտէն եւ Բասենէն հասած գաղթականներուն Ղուկաս կը հարցնէ իր ընտանիքին մասին, բայց՝ ապարդիւն:

Ղուկաս Խաչատրեան 1922-ին Երեւանի Պետական համալսարանի ձիերով կառքին վարիչը կը դառնայ: Ձիերը Ղուկասի խնամքին յանձնուած էին: Ատեն մը ետք ան կը սպասարկէ ականաւոր հայագետ Հրաչեայ Աճառեանին, որ Ղուկասէն կը լսէ Մեքաստիոյ բարբառով խօսքերը եւ զայն կը կարցուփորձէ Իշխանի գիւղին մասին:

1925-ին, Ղուկասի մէկ ընկերը անոր խորհուրդ կու տայ վերստին ամուսնանալ: Կեանքի նոր ընկերոջ փնտռութիւն պատակով, երկու ընկերները կ'այցելեն Մարինոսի եւ Ալմաստի: Ղուկասն ու Ալմաստը իրարու կը համակրին եւ կ'ամուսնանան: Այս միացումէն տարի մը ետք, զոյգը կը թախտաւորուի մանչով մը, զոր կը կոչեն Ահարոն՝ ի յիշատակ Ալմաստի առաջին ամուսինի առաջին կնոջմէն ծնած եւ Ալմաստի որդեգրած մանչուն: Մարինոսը իր քրոջմէ ծնած Ահարոնը չտեսած արդէն մահացած էր:

1927-ին, Փարիզի «Յառաջ» թերթին մէջ լոյս կը տեսնէ Ղուկաս Խաչատրեանի որդւոյն եւ նախկին կնոջ՝ Սրբուհիի յայտարարութիւնը, թէ անոնք Ղուկասը կը փնտռեն: Ղազարոս

երբեք չէր դադրած իր հայրը փնտռել: Այս յայտարարութիւնն ընթերցել էւ իմանալէ յետոյ, թէ իր ամուսնոյն նախկին կինը դեռ կ'ապրի, Ալմաստ բժիշկի քով կ'երթայ եւ կամատրապէս կը վիժեցնէ Ղուկասէն իր երկրորդ երեխան:

Ղուկաս Խաչատրեանը Սրբուհիէն ունեցած էր մահաՄարիցա անունով դուստր մը, որ մօր եւ եղբօր հետ կ'ապրէր Ֆրանսայի մէջ: 1950-էն ետք, Ահարոն կը նամակցի իր ֆրանսաբնակ եղբօր՝ Ղազարոսի եւ քրոջ՝ Մարիցայի, ինչպէս նաեւ Ա. Մ. Ն. հաստատուած ուրիշ ազգականներու հետ: Բոլոր նամակները Ահարոնի անունէն կը գրէր հեղինակը՝ Մարկօ Ղուկասեանը:

Ղազարոսն իր նամակներուն վերջաւորութեան կը գրէր մաղթանք մը. «Աստուած մեզի ձեզի իրարու տեսնելու արժանի ընէ...»: Այս փափաքը կ'իրականանայ բաժանումէն 41 տարի ետք միայն:

Մարկօ Ղուկասեանը կը յայտնաբերէ Մեծ Եղեռնի մասին նոր վաւերագիրներ՝ գրուած վերապրողներու կողմէ եւ սերունդէ սերունդ պահուած: Ան կ'ըսէ. «Եւ դա նրա համար, որ թէ՛ հայութեան մնացորդացին, թէ՛ համայն աշխարհին ասեմ ճշմարտութիւնն առ այն՝ ով է թուրքը եւ ինչի է ընդունակ»: Այս հիման վրայ, հեղինակը կը ներկայացնէ ներքոբերեալ եւ ամփոփեալ յուշագրութիւնները.

ա) «Յիշատակարան Ղազարոս Խաչատրեանի (1914-1984)» (էջ 77-115):

Ղուկասի եւ Սրբուհիի որդին՝ Ղազարոս Խաչատրեանը ծնած է Սեբաստիոյ Իշխանի գիւղը, 1909-ին (1909-ի եւ ենթավերնագիրին մէջ նշուած 1914-ի միջեւ հակասութիւն չկայ): Բնակիչի որ յիշատակարանը կը սկսի 1914-ի դէպքերու յիշատակումով, երբ յուշագրողը 5-6 տարեկան էր – Յ. Ի. Ղազարոս Ղուկասի Խաչատրեանը 77-86-րդ էջերուն մէջ մանրամասն տեղեկութիւններ կու տայ իր ծննդավայրին ու յարակից շրջանին մասին: Իշխանի կը գտնուի Սեբաստիայի 8-10 քիլոմէթր դէպի հարաւ: Կը կարծուի, թէ Իշխանի գիւղը

հիմնած են սենեքերիմեան իշխանները: Բնակիչներուն նախնիները Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորին օրով, 1021-ին գաղթած են Վասպուրականէն: Մեծ Եղեռնի նախօրեակին, գիւղը կը բաղկանար 150 ընտանիքէ՝ մօտաւորապէս 1200 շունչով, ամբողջութեամբ հայ առաքելականներ: Գիւղին եկեղեցին Ս. Նիկողայոս կը կոչուէր, իսկ դպրոցը՝ Բագրատունեաց: Գիւղին ծայրամասը կար լիճ մը, որմէ աղ կը հանէին: Շրջանին մէջ կային ամբողջովին հայաբնակ ուրիշ գիւղեր ալ՝ Պինկէօլ, Ղալտին, Գլխըտեղ, Դավոռ, Ղավրազ, Խանձառ, Կովտուն (Սեբաստացի Մուրատի ծննդավայրը), Ղոչասար եւ Ուլաշ: Այս գիւղերու բնակիչներէն շատերը թրքերէն խօսիլ անգամ չէին գիտէր:

Իշխանի գիւղին բռնագաղթը կը սկսի 1915-ի Յուլիսին: Թուրք *ասքեար*ները, խոժոռ դէմքերով, հայ բնակչութիւնը տուներէն դուրս կը հանեն բրտօրէն եւ կարաւաններով ճամբայ կը հանեն դէպի անձանօթ վայրեր: *Ասքեար*ները կարաւանին յորս կողմէն կը հսկեն աղմկելով ու հայիոյելով:

Ղազարոսի հայրը օսմանեան բանակ կանչուած էր: Մեծ հայրն ու հօրեղբայրն ալ նոյնպէս բանակն էին՝ աշխատաւորական վաշտերու մէջ, որոնց գտնուելու վայրերն անյայտ էին: Ղազարոս աւելի ուշ կ'իմանայ, թէ իր մեծ հայրն ու հօրեղբայրը ուրիշ բազմաթիւ հայ զինուորներու հետ կոտորուած են թուրքերուն կողմէ:

Տարագրութեան ընթացքին, Ղազարոսի հոգ կը տանէր անոր մեծ մայրը, որ յաճախ կը գրկէր զայն: Մայրը՝ Սրբուհին միշտ իր մանկիկը՝ Գրիգորը գրկած կը քալէր: Թուրքերը կարաւանը կարելի եղած չափով կ'անցընէին անմարդաբնակ վայրերէ: Օրեր շարունակ կարաւանն այսպէս կ'ընթանար... Երբ ան Ղազը Մաղարա գիւղը կը հասնի, *ասքեար*ները Իշխանի գիւղի քահանան՝ Տէր Մեսրոպ Շահպազեանը կը կողոպտեն ունեցած ոսկիներէն եւ մօտակայ գոմի մը մէջ բանտարկելով՝ զայն կը խոշտանգեն, ապա ժողովուրդին առջեւ հանելով՝ երեսնիվար կը պառկեցնեն, հրացանի կոթերով գլխուն եւ մարմնին կը հարուածեն: Այնուհետեւ Տէր Հայրը գոմ կը տա-

նին ու սաստիկ կերպով կը ծեծեն մինչեւ որ ան հոգին կ'աւանդէ ծեծին տակ: Քահանան Իշխանի գիտին առաջին զոհը կ'ըլլայ տարագրութեան Գողգոթայի ճամբուն վրայ...

Կարաւանն իր ճամբան կը շարունակէ անցնելով անծանօթ վայրերէ, ուր եղանակը շատ տաք էր, իսկ ջուրը՝ անգտանելի: Ան որ ետեւ կը մնար, *ասքեարներու* հարուածներուն տակ կամ իր վերջին շունչը կը փչէր, կամ ալ կը ստիպուէր շարունակել աքսորի ճամբան՝ ամբողջովին հիւծելով: Ոմանք ծարաւին չդիմանալով, կ'իյնային ու գետնին վրայ կը մնային: Ամէն կողմ ուռած դիակներ կ'երեւէին... Տարագրեալներէն շատերը կը կողոպտուէին եւ բոլորովին մերկ կը մնային: Օր մըն ալ, *ասքեարները* ալեհեր Աչենց Յակոբ պապին վրայ քարիտ կը թափեն եւ ողջ-ողջ կ'այրեն: Այս գեղնին դիմացողները, անօթի, ծարաւ եւ հիւծած, կը յառաջանան դէպի անծանօթը... Գաղթի ճամբուն վրայ տեղ մը 40-50 նիհար, տկար եւ անտէր երեխաներ փռուած էին գետնին վրայ եւ իրենց անխուսափելի մահուան կը սպասէին...

Գաղթականները արագահոս Մուրատ գետին (Արածանի – խմբ.) հանդիպակաց ափը կ'անցնին հազար տեսակ դժուարութիւն յաղթահարելով: Խեղդողոտներու թիւը շատ մեծ կ'ըլլայ, որովհետեւ ո՛չ կամուրջ կար, ո՛չ նաւակ եւ ո՛չ ալ լաստ: Գետին միւս ափէն քիչ անդին կը սկսի անապատը եւ կրկին՝ ծարաւ ու անօթութիւն... Անապատին մէջ բաւական ճամբայ կտրելէ յետոյ, կը տեսնեն հոր մը, եւ շատերը, անոր մէջ կը նետուին իրենց պապակը յագեցնելու համար: Հոս Ղազարոսի ծծկեր եղբայրը՝ Գրիգորը կը մահանայ: Քանի մը օր ետք ալ փոքր քոյրը՝ Փարիզը, յաւետ կը կորսուի... Կարաւանը կը հասնի Պապ, ուրկէ շոգեկառքով կ'երթան Հալէպ, հոնկէ ալ՝ Համա: Վերջին քաղաքին մէջ Ղազարոս իր հարազատներուն հետ կ'ապրի փողոցներուն մէջ: Հոս շատ գաղթականներ կը մահանան համաճարակներէ: Դեռ կար նաեւ անբաւարար սնունդի պատճառով մահացութիւնը: Ղազարոսի մեծ մայրն ալ կը մահանայ սովէն...

Եղանակը կը սկսի ցրտել: Գաղթականները Համա քա-

ղաքէն դուրս գտնուող քարայրները կ'ապաստանին: Թուրքերը զանոնք հոն ալ հանգիստ չեն թողուր եւ աւելի անդին՝ Սելիմիէ քաղաքը կը քշեն: Ա. Մ. Ն. գտնուող սեբաստացի հայրենակիցներ քիչ մը դրամ կը դրկեն Ղազարոսի ընտանիքին:

Թուրքերը գաղթականները կը հաւաքեն եւ Հալէպ կը վերադարձնեն: Հոն Սեբաստիոյ գիղերէն գաղթածներու մեծ թագմութիւն մը կը գոյանայ: *Ասքեարներն* ամէն օր կու գային եւ հայ տարագիրներէն դրամ կը պահանջէին: Վա՛յն էր եկեր անոր, որ չունէր կամ չէր ուզեր տալ: Օր մը թուրքերը Ղազարոսի մօրմէ ալ դրամ կը պահանջեն: Խեղճ Սրբուհին չունէր, ուրկէ՞ տար: *Ասքեարները* կը փորձեն զայն քաշքշելով տանիլ իրենց հետ: Ղազարոսի Գաբրիէլ եղբայրը. տեսնելով այս քաշքշուքը, վախէն հոգին կ'աւանդէ...

Հայերը Հալէպի գաղթակայանէն խումբ առ խումբ Տեր Զօր կը դրկեն: Կարգը կու գայ Ղազարոսի ընտանիքին, որուն անդամները կը մերժեն իրենց տեղէն շարժիլ: Սարսափելի ծեծի եւ խոշտանգումներու դիմանալով, անօթի ու ծարաւ, անոնք կը դիմադրեն քանի մը օր: Ապա թրքական ծրագիրը կը փոխուի եւ Ղազարոսի ընտանիքը Հալէպ կը մնայ: Ատեն մը ետք խումբ կը հայ տարագրեալներ խան մը կը փոխադրուին: Ղազարոսի ընտանիքն ալ կ'երթայ այս խումբին հետ: Չմբան՝ Ղազարոսը, առանց կօշիկի եւ թեթեւ զգեստով, Հալէպի փողոցները կը շրջէր՝ կտոր մը հաց ճարելու համար: Օր մը, իրենց հրամանատարին համար որդեգիր մանչ մը փնտռող երկու թուրք *ասքեարներ* կը հանդիպին Ղազարոսին: Սրբուհիի հաւանութիւնն առնելէ յետոյ, զինուորները Ղազարոսը Հալէպէն դուրս՝ իրենց հրամանատարին քով կը տանին: Իրիկուն էր երբ կը հասնին, եւ Ղազարոսն իրենց հետ կը նստեցնեն ճոխ սեղանի մը շուրջը, հրամանատարին ու վերջինիս կնոջ միջեւ: Սրահը էլեկտրական լամպերով լուսաւորուած էր: Ղազարոս առաջին անգամն ըլլալով կը տեսնէր այդ լամպերը: Բոլորն ալ Ղազարոսը «Պզտիկ փաշա» կը կոչեն ու կը փաղաքշեն զայն: Վերջինս ոչ մէկ բան կրնայ ուտել, որովհետեւ մշտապէս կը յիշէր իր անօթի ու թշուառ մայրն ու քոյրը: Առանց պատառ մըն

խսկ ուտելու, Ղազարոսը սեղանէն կը հեռանայ լալով: Մինչեւ առտու ան չի կրնար քնանալ եւ անդադար կու լայ: Առաւօտեան, Ղազարոս երբ դուրս կու գայ հրամանատարին իջեւանած տունէն, դրան առջեւ կը տեսնէ, թէ թիկնապահ զինուորները տան կահ-կարասին խոշոր բեռնակառքի մը վրայ կը տեղաւորեն: Հոն էր նաեւ տան քրիստոնեայ սեփականատէրը, որ Ղազարոսի կը հարցնէ, թէ մայր ունե՞ր կամ ոչ: Վերջինիս դրական պատասխանին վրայ, տանտէրը կ'ըսէ. «Փախի՛ր, գնա՛, ասոնք քեզ անծանօթ տեղ մը պիտի տանին, որ այլեւս երբեք մայրդ չտեսնես»: Ղազարոս բարի տանտէրին ցուցմունքով ճամբայ կ'ելլէ եւ անծանօթ վայրերէ անցնելով՝ կը հասնի Հալէպ: Ան երկար ճամբայ կտրած էր եւ ինքզինք Հալէպի ծածկած շուկային մէջ գտած: Ղազարոս կը վերամիանայ իր մօր ու քրոջ, որոնք անսահմանօրէն կ'ուրախանան: Արդարեւ, Սրբբոսի զոջացած էր որդին թուրքին յանձնած ըլլալուն համար:

Խանին մէջ պատսպարուած իշխանիցիները, իմանալով, թէ Ատանան բարեբեր հողեր ունի, եւ կարծելով, որ եթէ հոն փոխադրուէին՝ աւելի դիրին կեանք մը պիտի ունենան, պրայտումներու կը ձեռնարկեն Ատանա տեղափոխուելու մտադրութեամբ: Ասոր իբր հետեւանք, իշխանիցիները շոգեկառքի յոյն մեքենավարի մը խաբէութեան զոհը կը դառնան: Այս յոյնը իւրաքանչիւր ընտանիքէ մէկ մեծիտիէ կանխիկ կը գանձէ, բայց զանոնք իր վարած շոգեկառքով Ատանա տեղափոխելու իր խոստումը չի յարգեր:

Ամիսներ ետք, իշխանիցիք Ատանա երթալու ծրագիրը դարձեալ կը քննեն եւ այս անգամ հետիոտն երթալ կ'որոշեն: Դամբան ապահով չէր... Տակաւին ամէն կողմ կոտորածը, ասորը եւ պատերազմը կը շարունակուէին: Սակայն մեկնելու որոշումը վճռական էր: Իշխանիցիներու 20-25 հոգինոց խումբ մը ճամբայ կ'ելլէ գիշերով, մեծ մասամբ՝ կանայք եւ աղջիկներ: 15-16 տարեկան 7 պատանիներ եւ քանի մը հոգի ալ 6-7 տարեկան մանուկներ կային խումբին մէջ: Սկիզբը երկար ճամբայ կը կտրեն եւ ապա յարմար նկատուած վայրերու մէջ հանգիստ կ'առնեն: Լեռնային շրջանի մը մէջ կը տեսնեն կրիաներ, զա-

նոնք կը մորթեն, կ'ուտեն եւ անոնց միսերէն պահուստ ալ կը վերցնեն: Իրենց հանգստավայրին մօտակայ տեղ մը իշխանիցի կին մը բանձար կը գտնէ: Խումբը բանձար կը հաւաքէ, կ'եփէ եւ կ'ուտէ: Տեղ մը կը խուսափին կամուրջէ անցնելէ եւ քրտաբնակ լեռնային շրջաններէ կ'անցնին: Քիւրտերը կը փորձեն իշխանիցի հայուի մը առեւանգել: Խումբին մէջ քրքերէն գիտցող կանայք կը միջամտեն եւ ուրիշներու օգնութեամբ աղջիկը կ'ազատեն:

Բազում տառապանքներէ ետք, խումբը Ատանայի մօտերը կը հասնի: Ղազարոս կը նկատէ, թէ Ատանայի թուրքերն ալ, Սերաստիոյ իրենց ցեղակիցներուն նման, «վայրենի տեղութեամբ լեցուած էին հայութեան հանդէպ»: Խումբը երկու պատանի Ատանա կը դրկէ՝ հոնտեղի կացութիւնը հասկնալու համար: Հայ տղաքը կը հանդիպին Հիւսէյն անունով բարի մարդու մը, որ կը խոստանայ գաղթականներն իր գիւղը տանիլ եւ զանոնք աշխատանքով ապահովել: Իրիկունը տղաքը խումբին քով կը վերադառնան եւ բոլորը միասին Հիւսէյնը կը սպասեն: Վերջինս, իրօք, կը յարգէ խոստումը, կու գայ եւ իշխանիցիները կը տանի իր գիւղը, որ շատ գեղեցիկ վայր մըն էր: Խումբին անդամները Հիւսէյնի քով կաշխատին եւ լաւ սնունդ կը ստանան:

Քանի մը տարի այսպէս կ'անցնի: 1919-ի սկիզբին հայ կամաւորական զունդերն ու ֆրանսացիք Ատանա կը մտնեն: Իշխանիցիները կը ձգեն Հիւսէյնի ազարակը եւ Ատանա կը տեղափոխուին: Անոնք կը պատսպարուին քաղաքի Արգարեան Վարժարանին մէջ, որ ֆրանսական կառավարչատան դիմացը կը գտնուէր: Ամէն կողմերէ՝ Տէր Զօրէն, Պաղտատէն, Հալէպէն եւ այլն, հայերը Ատանա կը հաւաքուէին: Հայոց համար կացութիւնը հետզհետէ բարենպաստ կը դառնար, Ատանան հայերով կը լեցուէր: Բազմաթիւ հայ երիտասարդներ, նոյնիսկ երիտասարդ հայուիներ, կամաւորական զունդերուն կը միանան:

Սակայն, շատ չանցած, իրադրութիւնը կը վատանայ հայոց համար. ֆրանսացիք իրենց դիրքորոշումը կը փոխեն...

Պատերազմը կորսնցուցած թուրքերը կը սկսին յոխորտալ եւ կը փորձեն վերագրաւել իրենց նախկին դիրքը կառավարման մէջ: Ֆրանսացիք ամէն ջանք կը թափեն թուրքերու աչքին հաճոյ երեւալու համար: Կը պարզուի, թէ «թուրք-ֆրանսական իշխանութիւնները գաղտնի դաշնագիր կնքած են»: Ֆրանսական իշխանութիւնները Ատանայի մէջ անմեղ հայեր իբրեւ գող ու աւազակ կախաղան կը բարձրացնեն առանց դատելու զանոնք. թուրքերուն ըրած զրպարտութիւնները բաւարար «ապացոյց» կը նկատուին ֆրանսացիներուն համար: Այս միջոցին, Ղազարոս Ատանայի մէջ որբանոց կը մտնէ:

Քենալական թուրքերը լեռները բարձրանալով, Ատանան կը ռմբակոծեն եւ հայ կամաւորներուն զօրանոցները կը քանդեն: Մուսթաֆա Քենալի յոյժերը Մարաշը, Այնթապը եւ Հաճընը կը պաշարեն: Ատանայի մէջ խռնուած հայ երիտասարդները կամաւորական խումբեր կը կազմեն եւ իրենց ազգակիցներուն օգնութեան կը փութան, սակայն ֆրանսական իշխանութիւնները արգելք կը հանդիսանան: Մարաշը, Հաճընը եւ Այնթապը կը պարպուին հայերէն: Ատանայի հայերը խուճապի կը մատնուին: Կարելի չէր Ֆրանսայի վստահիլ... Ուստի, հայերը կը թողուն Ատանան, եւ իրենց անհատական միջոցներով Լիբանան, Սուրիա, Կիպրոս, Ֆրանսա եւ ուրիշ երկիրներ գաղթելով՝ ցիրուցան կ'ըլլան:

Ղազարոսը որբերու խումբին հետ սայլերով Ատանայի մօտ Գարաթաշ ծովեզերեայ գիւղը կը տարուի, ուրկէ որբերը առագաստանաւով կը տանին Մերսին, ուրկէ ալ՝ շոգենաւով՝ Կոստանդնուպոլիս: Քենալական շարժումն այդ օրերուն Կ. Պոլիս չէր հասած տակաւին, բայց շատ չանցած, Պոլիսն ալ կ'անցնի քենալականներու իշխանութեան տակ: Շատ հայեր կը ստիպուին գաղթել քաղաքէն: Որբերը կը փոխադրուին Յունաստան՝ Քորֆու կղզին: Ատեն մը ետք, զանոնք կը տանին Կորնթոս: Փոքրիկները որբանոցին մէջ բաւարար սնունդ չէին ստանար: Որբանոցային տարիներուն, Ղազարոս շատ զրկանքներ կը տեսնէ:

Կորնթոսի որբանոցին մէջ, որբերը աղօթքի համար սր-

բահ մը կը հաւաքուէին: Հոն պատուելի պարոն Պայիրեանը թրքերէն կը քարոզէր: Սաներէն շատեր այդ լեզուն լաւ չէին հասկնար: Հետեւաբար, անոնք կը բողոքեն, եւ Կիրակի օր մըն ալ, երբ պատուելի Պայիրեան կը սկսի իր քարոզը՝ ձայն կը բարձրացնեն՝ պռռալով. «Հայերէն, հայերէն խօսէ»: Որբանոցին տնօրէնութիւնը որբերը կը սաստէ եւ կը սպառնայ զանոնք որբանոցէն դուրս շարտել: Որբերը կը պատասխանեն, թէ թուրքերը իրենց հայրերն ու մայրերը սպաննեցին եւ իրենք որբացան, ուստի վճռականապէս կը մերժեն թրքերէն խօսք լսել: Որբանոցին տնօրէնութիւնը բողոքող տղաքը կը պատժէ՝ զանոնք ձրի աշխատանքի լծելով յոյն ազարակատերերու այգիներուն մէջ... Պատժուած որբերը, որոնք 20 հոգի էին, օր մը պատուելի Պայիրեանը կը ծեծեն... Ծեծէն ետք, պատժուած սաները Քաւալա գիւղին որբանոցը կը դրկուին, ապա՝ Քիրինիա աղքատ գիւղը: Որբանոցին տնօրէնութիւնը Ղազարոսը կ'աշխատցնէ Գոնիայէն գաղթած յոյն մը ծխախոտի առետուրին մէջ: Այս յոյնն ու անոր կինը Ղազարոսը Քսանթի քաղաքը տանելով, թուրքի մը քով կ'աշխատցնեն: Յոյնին կինը ուրիշ յոյն մեղսակիցներու հետ կ'իւրացնէ Ղազարոսին վաստակած գումարը եւ սպառնալիքներ կը տեղայ անոր վրայ: Այս ընթացքին, Ղազարոս կը նամակցէր Ֆրանսա գտնուող իր մօր՝ Սրբուհիին հետ: Ղազարոս քանի մը ընկերներով կ'աշխատի Քսանթիի շրջանի թրքաբնակ գիւղերու մէջ: Օր մը ան կը հիւանդանայ: Ընկերները Քսանթիի հիւանդանոցը կը տեղափոխեն զայն: Հայ բժիշկներ եւ հիւանդապահուիչներ լաւ խնամք կը տանին Ղազարոսի, որ շուտով կ'ապաքինի ու կը վերադառնայ իր աշխատանքին:

Բոլոր հայ որբերը անվճար կ'աշխատէին, ուստի անոնք փախուստ կու տան եւ Սելանիկ քաղաքը կ'երթան: Հոս Ղազարոսը անօթի եւ ծարաւ, փողոցները թափառած ատեն, բարեբաստիկ դիպուածով մը կը ծանօթանայ խումբ մը որմնադիրներու եւ անոնց քով կը սկսի բանիլ: Քանի մը օր ետք, ան կը ստանձնէ յոյն մը ախոռը մաքրելու գործը, ապա կը ծանօթանայ հայ տղոց, որոնք շատոնց կ'ապրէին Սելանիկի մէջ:

Ղազարոս եւ ընկերները այս քաղաքին մէջ շատ նեղութիւններ կը կրեն, նոյնիսկ բանտ ալ կ'իյնան այդ խառնակ օրերուն:

Սելանիկի մէջ կային հայազգի գործակալներ, որոնք Ա. Ն. կամ Ֆրանսա մեկնումի թղթատարական ձեւակերպումներ կը կատարէին՝ նաեւ ճարելով մեկնող գաղթականները գործով ապահովող երաշխատրողներ: Ղազարոս կը դիմէ անոնցմէ մեկուն եւ գումարի դիմաց կը յաջողի Ֆրանսա անցնիլ իր մօր ու քրոջ միանալու յոյսով: Ան Ֆրանսա մեկնած էր ազարակի մը մէջ իբրեւ հողագործ աշխատելու պայմանագիրի մը հիմամբ: Բազմաթիւ դժուարութիւններ յաղթահարելէ յետոյ, Ղազարոս կը գտնէ պայմանագիրին մէջ նշուած ազարակին վայրը, որ Լիոնի մօտերը Մոնրոն-լէ-Պէն գիւղին մէջն էր: Քանի մը օր ետք, ան իր գործատիրոջ կը յայտնէ, թէ կը փափաքէր իր մօր քով երթալ: Գործատէրը կ'ըսէ, թէ Ղազարոս պարտաւոր է քանի մը ամիս բանիլ, պարտքերը վճարել եւ նոր միայն երթալ ուր որ կ'ուզէր. արդարեւ, Ֆրանսացի գործատէրը Ղազարոսի Սելանիկ-Ֆրանսա երթողի ծախսը վճարած էր: Ղազարոս կը յօժարի գործատիրոջ պայմանին: Ղազարոսի Մարիցա քոյրն ու վերջինիս ամուսինը իրեն այցելութեան կու գան: Պարտքերը փակելէ յետոյ, Ղազարոս կը տեղափոխուի Ֆիւմէլ քաղաք, ուր գործ կը ճարէ մեծ դժուարութեամբ: Ֆրանսայի մէջ երկար թափառումներէ ետք, Ղազարոս ի վերջոյ կը վերամիանայ իր մօրը, քրոջը եւ միւս հարազատներուն:

բ) «Աշխարհը Դատի Քաշող Սողոմոնը (Ալմաստի Հօրաքրոջ Տղայի Վկայութիւնը)» (էջ 116-123):

Սողոմոն Տէմիրճեանը ծնած է Սեբաստիոյ նահանգի Լիսանլու կամ Իսանլու գիւղը: 1915-ին ան 18-ամեայ պատանի մըն էր: Սողոմոն կ'անցնի «կրակի ու ջրի միջով, բայց թուրքի ձեռք» չ'իյնար: Բռնագաղթի մըրիկը գայն Սուրիոյ Հոմս քաղաքը կը նետէ: Ընտանիքին բոլոր անդամները կը մահանան: Տարբեր անգամներ ան ստոյգ մահէ կը փրկուի: Օրինակ, անգամ մը, դանակը ձեռքին մարդասպան մը գայն կը հալածէ, սակայն Սողոմոն ամբողջ ոյժով կը վազէ, գետը կը նետուի ու

կը փրկուի:

Սողոմոն Տէմիրճեանի յուշագրութեան մէջ ուշագրաւ են մանկահաւաքին վերաբերող հատուածները: Զինուած թուրքերը, 1915-ի բռնագաղթէն առաջ, Լիսանլուի մէջ տուն առ տուն կը մտնեն եւ 2-6 տարեկան բոլոր մանչերը բռնութեամբ կը խլեն ծնողներէն եւ միւս հարազատներէն: Ամբողջ գիւղը սուգի կը մատնուի: Ատեն մը ետք, գիւղին ամբողջ բնակչութիւնը կը տարագրուի: Լիսանլուցիները արքայի ճամբուն վրայ կ'իմանան, թէ իրենց առեւանգուած որդիները թուրքերու տուներուն մէջ մեծնալէն յետոյ, անոնց աղջիկներուն հետ պիտի ամուսնացնէին՝ այդպիսով բարելաւելով իրենց պիղծ ցեղը: Մարկօ Ղուկասեանը իր իսկ աչքերով տեսած է այս մասին Թալաաթի հետեւեալ ծածկագիր հեռագիրը.

«Ծածկագիր

Հաւաքեցէ՛ք եւ սնուցէ՛ք այն որբերին, որոնք չեն յիշել *գուլումը*, որին ենթարկուեցին իրենց ծնողները: Մնացածներին միացնելով կարաւաններին՝ ուղարկեցէ՛ք:

Ներքին գործերի նախարար

Թալաաթ»:

Մարկօ Ղուկասեանը իր գիրքի 119-123-րդ էջերուն մէջ կը յիշատակէ Թալաաթը շանսատակ ընած հերոս Սողոմոն Թեհլիրեանը եւ խորհրդածութիւններ կ'ընէ Մեծ Եղեռնին մասին, շեշտելով, որ Գերմանիոյ մերօրեայ վարչապետ Անկէլա Մերքելը, Իսրայէլի նախագահ Շիմոն Փերէսը եւ ուրիշներ կ'ուրանան Հայոց Յեղասպանութեան իրողութիւնը: Հեղինակը Հայոց Յեղասպանութեան մասին տեղեկութիւններ տալէ յետոյ, 122-րդ էջին մէջ, իր խօսքն ուղղելով Անկէլա Մերքելին, կը հաստատէ. «Տեսնո՞ւմ էք, տիկին Մերքել, որ գերմանացիներն ուղղակի մասնակցութիւն ունեն հայերի ցեղասպանութեանը»:

Քեռի Սողոմոն Տէմիրճեանն ուներ յուշագրութեանց հաւաքածոյ մը, զոր «Տաւթարներս» կը կոչէր: Մարկօ Ղուկասեանը 127-րդ էջին մէջ հարց կու տայ, թէ այդ «Տաւթարներ»ն ի՞նչ եղան եւ ինքն ալ կը պատասխանէ՝ Սողոմոն իր աստանդական կեանքին պատճառով զանոնք երկրէ երկիր փոխադրած ատեն զանոնք ուրիշ պարկերու հետ կը կորսնցնէ...

.Ձանազան Հեղինակներ, «Հարիւրամեակ Հայոց Յեղասպանութեան», հրատարակութիւն Հայոց Յեղասպանութեան Հարիւրամեակի - Մատենաշար I, Թեհրան, 2012, փոքր չափի, 110 էջ:

Գրքոյկը կը բաղկանայ հետեւեալ բաժիններէ.

Ա) Նախաբան- Սեպուհ Արք. Սարգիսեան, Առաջնորդ Թեհրանի Հայոց Թեմին, 30 Յուլիս, 2012, Թեհրան. (էջ 5-10):

Բ) Մոռնալը Մեղք Է- Լեմուէլ Աւետեան Արծրունի, 20.11.2003. (էջ 11-17):

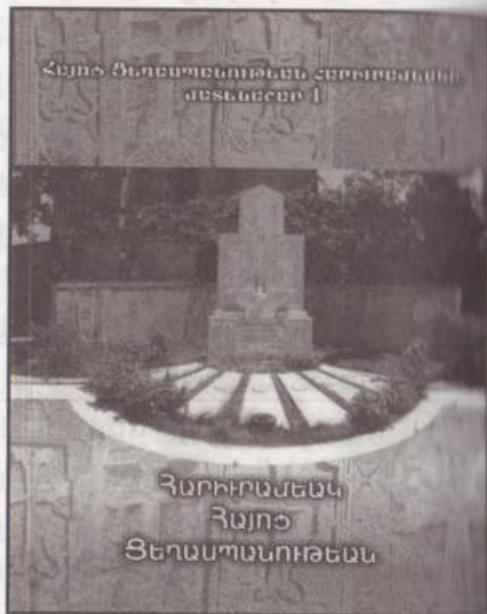
Գ) Հայոց Նահատակութիւնը (գրի առնուած մի իսլամի կողմից) (թարգմանութիւն արաբերէնից)- Ֆայիզ Էլ Հիւսէյն (պետք է ըլլայ Էլ-Ղուսէյն- Յ. Ի.) (էջ 19-57):

Դ) Թուրքիոյ Գեհէնից Մի Հայ Ընտանիքի Հրաշքով Փախուտը- Պատմում է Ականատես Տիկին Եսթեր Թ. Մկրտիչեանը, Բ. հրատարակութիւն, Թեհրան, 2012 (էջ 59-110):

Գիրքին երրորդ եւ չորրորդ մասերը ուղղակի մեր հետաքրքրութեան՝ Հայոց Յեղասպանութեան յուշագրութեան ծիրէն ներս կը մտնեն եւ պիտի ըլլան մեր կեդրոնացման առարկաները.

Գ) Ֆայիզ Էլ Հիւսէյն (պետք է ըլլայ Էլ-Ղուսէյն- Յ. Ի.) «Հայոց Նահատակութիւնը» (էջ 19-57):

Հեղինակը՝ Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնը, Սուրիոյ Հաուրանի նահանգի, Էլ-Սալուք գերդաստանէն պատառի կրօնական շէյխի մը որդին է: Ան Կ. Պոլսոյ կայսերական դպրոցին մէջ իրաւա-

բանութիւն կ'ուսանի եւ Տամասկոս՝ Սուրիոյ Կուսակալական Զինուորական Սպայակոյտի բաժանմունքին մէջ իր ուսումը կը կատարելագործէ: Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի (Խարբերդի - Յ. Ի.) նահանգին մէջ իբր փոխ-գաւառապետ կը պաշտօնավարէ երեքուկէ տարի եւ ապա Տամասկոս կը վերադառնայ: Իբր Հաուրանի ներկայացուցիչ, Գաւառական Ժողովի եւ ապա Վարչական Խորհուրդի անդամ կը դառնայ: Երբ Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը պայթի, 1914-ին իրեն կ'առաջարկուի վերստանձնել նախկին փոխ-գաւառապետի պաշտօնը Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի նահանգին մէջ, բայց ան կը մերժէ: Թուրքերուն կողմէ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հովանաւորած արաբական ազատագրական պայքարի կազմակերպութեան մը իբրեւ անդամ կ'ամբաստանուի ու ձերբակալուելով կը բանտարկուի, ապա շղթայակալ կ'աքսորուի դէպի Ալէյ (Լիբանան)՝ քաղաքական յանցագործներու արգելարանը: Դատավարութենէն ետք, թէեւ ան անպարտ կը հռչակուի բայց անոր որեւէ պաշտօն չի տրուիր, որովհետեւ թուրքերը որոշած էին ուսեալ եւ ազդեցիկ արաբները հեռու պահել: Դեմալ փաշայի հրամանով Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն Կարին կ'աքսորուի, բայց տակաւին հոն չհասած, Տիգրանակերտի մէջ կը բանտարկուի: Այդ օրերուն ռուսները Կարինի շատ մօտեցած էին: Առանց արդարացուցիչ պատճառի, ան 22 օր բանտին մէջ կ'անցընէ եւ ապա ազատ կ'արձակուի: Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն Տիգրանակերտի մէջ վեցուկէս ամիս կը մնայ, ականատես կ'ըլլայ ու հաւաստի աղբիւրներէ ալ կը տեղեկանայ հայոց դէմ ի գործ դրուած թրքական վայրագութիւններու: Բարձրաստիճան թուրք սպաներ, պետական պաշտօնեաներ եւ թղթակիցներ իրեն կը պատմեն հայոց կրած տառապանքներուն մասին:

Փրկուելու համար թուրքին ճիրաններէն եւ մոլեռանդու-

թենէն, Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն Տիգրանակերտէն կը փախչի ու շատ նեղութիւն կրելով Պասրա կը հասնի: Հոն է որ կ'որոշէ իր տեսածներն ու լսածները գրի առնել: Իր համառօտ յուշերը անգրած է Պոմպէյի մէջ,¹ Սեպտեմբեր, 1916-ին:

Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն «Ինչեր Ապրեցի» (էջ 22-26) խորագրին տակ, Արաբ Փունարի եւ Եղեսիոյ մէջ իր ականատեսի վկայութիւնները մանրամասնօրէն կը նկարագրէ: Կարիճէն ոտաբոսակ հասնող, անօթի ու ծարաւիւծած կիներ եւ մանուկներ իր աչքերուն առջեւ կը մահանան: Կիներէն շատերը չքոնաբարուելու համար իրենց զաւակներուն հետ միասին անձնասպան կ'ըլլան: Եղեսիոյ մէջ խումբ մը հայ երիտասարդներ, քաջատեղեակ տիրող կացութեան, իրենց զենքերը կը մերժեն յանձնել թուրքին եւ քաջաբար անոր դէմ կը պայքարին (հեղինակը Ուրֆայի Հերոսամարտին կ'ակնարկէ - Յ. Ի.): Ճեմալ փաշայի հրամանով Հալէպէն Եղեսիա կը հասնի Ֆայիզի փաշան եւ թնդանօթներով Եղեսիոյ հայկական թաղերը քարութանդ կ'ընէ: Գարա Եփրեմ գիւղին մէջ հեղինակը՝ Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն, Գրիգոր Զօհրապի եւ Վարդգէսի (Յովհաննէս Սէրէնկիւլեան) սպաննուած վայրը կ'այցելէ: Ան գործուած վայրագութիւններու պատճառը կը վերագրէ թուրքերու հայոց դէմ սնուցած նախանձին: Գրիգոր Զօհրապը պայծառամիտ եւ խելացի իրաւաբան մըն էր ու օսմանեան խորհրդարանի անդամ, ինչպէս նաեւ՝ Վարդգէսը: Թուրքերը հայոց ունեցած քաղաքակրթութենէն շատ հեռու էին: Անոնք վերադարձած էին իրենց թաթար նախահայրերու բնագոյն եւ ծայրայեղօրէն վայրագ կերպով կը գործէին: «Հայերի իրենցից աւելի կրթուած, ազդեցիկ եւ խոհեմ լինելու հանգամանքը թուրքերի ատելութեան գլխաւոր պատճառն էր» կ'ըսէ Էլ-Ղուսէյն:

Ականատեսի իր պատմութեան շարքին մէջ, «Խնդրանք Փրկագնի Համար» (էջ 27-28) հատուածին բովանդակութիւնը թուրքերու կաշառակերութեան յատկացուած է: Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնի հետ հինգ հայեր ձերբակալուած էին եւ թուրք սպայ մը զանոնք Տիգրանակերտ կը տանէր: Ճամբուն վրայ շատ սարսափազդու տեսարաններու ականատես կ'ըլլան անոնք:

Ատղին անդին հայ կիներու եւ մանուկներու դիակներ փռուած էին: Բռնի ոյժի տակ, հինգ հայ կալանաւորները իրենց բոլոր ունեցածը թուրքերուն կու տան իբրեւ կաշառք: Թուրքերը տարագիր հայ կիներն ու աղջիկները կը չարչարէին, կը բռնարարէին ու կը սպաննէին: Դուք «մուսուլմաններդ, արդեօք յանցագործութիւն չէ՞» սա:.. Ենթադրենք, թէ նրանց ամուսիններն արժանի էին դաժան վերաբերմունքի: Արդա՞ր է, որ այս կանայք եւս ենթարկուէին նոյն ճակատագրին, որից վայրի զազաններն անգամ կարող են ամաչել: Ղուրանում (խալամ կրօնքի սուրբ գիրքը) գրուած է. «Մէկի բեռը միւսի վրայ մի՛ քարդիր», ինչը նշանակում է, թէ մէկին չպէտք է պատժել ուրիշի յանցանքի համար» հարց կու տայ Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն թուրքերուն: Ան կ'աւելցնէ. «Աստուած գիտի, որ սա խայտառակ ոճրագործութիւն է, որ ոչ մի ժողովուրդ, ով ինքն իրեն քաղաքակիրթ է համարում, չի արել եւ թոյլ չի տայ, որ անի»:

Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնը եւ հինգ հայ կալանաւորները թուրք սպայի մը հսկողութեան տակ ինքնաշարժով Եղեսիայէն Տիգրանակերտ կ'ուղղուին: Ճամբուն եզերքները ամեն կողմ հայերու դիակներ փռուած էին: Կային այրած, մոխրացած, ըսպաննուած ու հիւանդութիւններէ մահացած մարդոց դիակներ: Ճամբուն եզերքը չորս տարեկան մանուկ մը շուարած կանգնած էր: Ինքնաշարժը կանգ կ'առնէ ու սպան կը հարցուփորձէ մանուկը, որ ոչ մէկ բան կը խօսի: Անոր արտաքին երեւոյթը ցոյց կու տար, թէ ազնուական հայ հարուստի մը զաւակն էր, որ կարճ ժամանակուան մէջ իր ծնողքը կորսնցնելով անորոշ վիճակի մատնուած էր: Սպան մանուկը իր տեղը կը թողու, խորհելով թէ գուցէ քիւրտ մը զայն վերցնէ եւ հոգ տանի անոր, քան թէ իր հետ տանէր եւ թուրքերը զայն իր հարազատներուն ճակատագրին ենթարկէին...

Երբ Տիգրանակերտ կը հասնին, թուրք սպան Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնը եւ հինգ հայերը թրքական իշխանութիւններուն կը յանձնէ ու անոնք կը բանտարկուին: Էլ-Ղուսէյն բանտին մէջ թուրք բանտարկեալի մը բերնէն կը լսէ, թէ թուրքերը հայոց բնաջնջման որոշումը տուած են երբ վերջիններս զենք բարձ-

րացուցած են թրքական իշխանութիւններուն դէմ: Թուրքը կ'աւելցնէ թէ հայոց տուններէն արգիլուած եւ վտանգաւոր զէնքեր գրաւուած են եւ անոնց տէրերը՝ բանտարկուած: Հայ հոգեւորականները եւ ազնուականները պահանջած են բանտարկուածներուն ազատ արձակումը, սակայն թուրքերը զանոնք ալ բանտարկած են՝ թիով 700 հոգի: Տիգրանակերտի մէջ հայ երիտասարդներու զէնք բարձրացնելու հարցը բոլորովին անհիմն է: Ըստ թուրք բանտարկեալին բոլոր հայ կալանաւորները դէպի Մուսուլ քշելու որոշումով ճամբայ հանուած էին, սակայն Եփրատի եւ Տիգրիսի ջուրերուն մէջ խեղդամահ եղած կամ սպաննուած էին: Տիգրիսի ջուրերուն յանձնուածներուն մէջ էր հայ կաթողիկէ ծերունի Անդրէաս Եպս. (Չէլէպեան-խմբ., գիրքին մէջ տպուած է սխալ՝ Հոմանդիոս-Յ. Ի.), ինչպէս նաեւ Տիգրանակերտի հայ լուսաւորչական փոխառաջնորդը (Մկրտիչ Վրդ. Ջղատեան-խմբ.)

Տիգրանակերտի բանտին մէջ, քիւրտ անօրէններ երկու հայերու վրայ կը յարձակին եւ անոնց դրամներն ու զգեստները կը կողոպտեն եւ զանոնք կը սպաննեն: Թրքական իշխանութիւնները ոճրագործ քիւրտներէն ոչ մէկ հաշիւ կը պահանջեն...

Տիգրանակերտի մէջ գործող Հ. Յ. Դ.-ի Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ՝ Տիգրանը ձերբակալուած ու բանտարկուած էր: Թրքական իշխանութիւնները անկէ պահանջած էին իր ընկերներուն անունները տալ: Տիգրան կտրուկ կերպով մերժած էր, ուստի ան սաստիկ տանջանքներու ենթարկուած էր: Թուրքերը անոր ոտքերուն տակ պայտեր գամած էին, անոր եղունգներն ու թարթիչները արցանով քաշած էին եւ սակայն Տիգրան հաստատ մնացած էր իր որոշումին վրայ: Վերջապէս ան իր ժողովուրդին սիրով լեցուած, նահատակուած էր:

Յակոբ Զայթանեան անունով ուրիշ հայ մը, բանտին մէջ ծանր չարչարանքներու ենթարկուած էր, ստիպելու համար զայն հայկական կուսակցութիւններու մասին տեղեկութիւններ տալ: Ան մերժած էր ենթարկուիլ թուրքերու հրամանին: Սաստիկ ծեծի մէկ պահուն, ան ոստիկանէն կը խնդրէ արտաքնոյ երթալ: Արտաքնոցին մէջ, Յակոբ, առիթը օգտագործելով, իր

գրպանի դանակով ձեռքին երակները կը կտրէ: Արիւնլուայ վիճակի մէջ դուրս գալով, ան շուարումի կը մատնէ ոստիկանն ու մեծաւորը, որ Յակոբը անմիջապէս հիւանդանոց փոխադրել կու տայ: Բուժուելէ յետոյ, թուրքերը զայն կրկին բանտ կը տանին: Յակոբ Զայթանեանը Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնէն կը խնդրէ, որ այս եւ ուրիշ դրուագներ, որոնց ականատես եղած էր, ամերիկեան թերթերու մէջ հրատարակէ, որպէսզի Ամերիկա ապրող իր եղբայրը, իմանար, թէ թուրքերը անոր հարազատներէն ոչ ոք ողջ ձգած էին: Տիգրանակերտի բանտին մէջ կար նաեւ հայ քահանայ մը, Տէր Իսահակ անունով: Թուրք զինուորները գրաւի եկած էին, թէ ո՞վ կարող էր մէկ գնդակով անոր բակեղը բոցնել: Անոնցմէ մէկը որ յաջողած էր եւ գրաւը շահած, կ'ըսէ. «Ամենալաւ հարուածը ես տուեցի. գլխարկն ուղղակի թռաւ գլխից, ապա երկրորդ գնդակով մաքրեցի հաշիւը»: Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն կ'ըսէ, թէ քահանան սպաննած այս թուրք զինուորը, «վիովին համոզուած էր որ այդ սպաննութիւնը անհրաժեշտ էր, քանզի Սուլթանն (հեղինակը սուլթան Մեհմետ Ռեշատ Ե.-ի (1909-1918) կ'ակնարկէ- Յ. Ի.) էր այդպիսի հրաման արձակել»:

Տիգրանակերտի մէջ երբ այրերը կը բանտարկուին ու կը չարչարուին, թրքական իշխանութիւնները անոնց ընտանիքներուն կեղծ նամակներ կը դրկեն անոնց անունով ըսելով, թէ լաւ վիճակի մէջ են: Պետութիւնը կը վախճար՝ թէ հայերը կըրնային զիրար տեղեակ պահելով կատարուած ոճիրներէն, ապահովական միջոցներու դիմել: Կեղծ նամակներուն նպատակը հայերը շուարցնել եւ թիրիմացութեան մէջ ձգել էր: Խեղճ ընտանիքները մեծ գումարներ կը վճարեն նամակաբաշխներուն՝ իրենց հարազատներուն հասցնելու համար: Այս գործողութիւնը կատարուելէն յետոյ, բոլոր հայ բանտարկեալները տարուած էին եւ Եփրատի ու Տիգրիսի ջուրերուն մէջ ողջ-ողջ նետուած:

Տիգրանակերտի բողոքականներուն, ասորիներուն եւ թաղղեացիներուն ալ ջարդերուն ականատես կ'ըլլայ Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնը: Նոյնպէս կը կոտորեն նաեւ Մարտինի վերոյիշեալ

համայնքներուն գաւակները: Միտիաթի մէջ սակայն ասորի երեք գիւղերու քաջ երիտասարդները կը կազմակերպուին ու զենքով դէմ կը դնեն թուրքերուն եւ քիւրտերուն:

Բռնագաղթէն ետք Տիգրանակերտի մէջ քանի մը հայեր եւ ասորիներ մնացած էին: Սակայն թրքական կառավարութիւնը Բաղէշի եւ Մուշի մէջ ոչ մէկ քրիստոնէայի հետքը ձգած էր: Բժիշկի մը յանձնարարած դեղը կը գտնուէր միայն քրիստոնէայ դեղագործի մը քով, զոր ամբողջ նահանգին մէջ փնտռելով գայն, թուրքերը չէին կրցած գտնել:

Տիգրանակերտի բանտը լեցուած հայերը կը ստիպուին քիւրտ բանտարկեալներուն համար բրինձ, ալիւր եւ դրամ հանգանակել իրենք իրենց մէջ, անոնց հայիոյանքներէն եւ հալածանքներէն զերծ մնալու համար: Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն, որ ազատ արձակուած էր, բանտին մէջ իր հայ բարեկամներուն այցի ատեն այս իրողութեան ականատես կըլլայ ու կ'ըսէ. «Ամենակարողը միմիայն Աստուած է, եւ ուրիշ ոչ ոք»:

Տիգրանակերտի թուրք *ասքերներէն* մէկը Ֆայիզին կը պատմէ, թէ ինչպէս հայ ընտանիքները կը կոտորէին: Տնեցիները մօտակայ վայր մը տանելով, դանակով, դաշոյնով կամ կացինով կը մորթէին ոչխարներու պէս:

Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն Տիգրանակերտի մէջ հայոց ինչքերուն ու ստացուածքներուն կողոպուտին եւ ածան գինեով վաճառման ականատես կ'ըլլայ: Բռնագաղթէն եւ սպանդէն ետք կարգը թալանելուն եկած էր: Թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեաներէն սկսեալ մինչեւ ամենէն փոքրը իր բաժինը ունէր այս գողութեան մէջ: Եկեղեցիներու գմբէթներէն խաչերը վարկ'առնուէին ու իբր մետաղ կը վաճառուէին:

Բաղէշի եւ Մուշի մէջ նոյն ձեւի ոճիրներ եւ կողոպուտներ կը գործադրէին թուրքերը: Ազիզ պէյ անունով թուրք բժիշկ մը Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնի անձամբ կը պատմէ, թէ Մարգուանի հայոց կոտորածին ներկայ գտնուած էր: Ազիզ պէյը Մարգուանի փոխ-գաւառապետին քով երթալով ըսած էր. «Դու գիտես, որ ես բժիշկ եմ. բժշկի ու դահճի միջեւ տարբերութիւն չկայ, քանի որ բժիշկները եւս դիահերձում են անում: Խնդրում

եմ թոյլ տուր ինձ՝ ներկայ գտնուել բժշկական այդ վիրահատութեանը»...:

Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնը հայոց բռնագաղթի, կոտորածի եւ թալանի դրուագները տեսած, եւ լսած է ընդհանրապէս թուրքերէ ու քիւրտերէ: Այս մասին մանրամասնութիւնները կարելի է կարդալ գիրքին 38-51-րդ էջերուն մէջ: Հեղինակը 52-53-րդ էջերուն մէջ «Սպաննուած Հայերու Վիճակագրութիւնը» խորագրին տակ թրքական պարբերաթերթէ մը՝ «Ալ-Մոքաթթամ»-է քաղելով փաստագրական կարեւոր տեղեկութիւններ կը հաղորդէ ընթերցողին: Հայոց Յեղասպանութեան պատասխանատուութեան մեծ մասը Թալաաթի վրայ կ'իյնայ:

Վերջաբանին (էջ 53-57) մէջ, Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն կը թուարկէ Հայոց Յեղասպանութեան պատճառները՝ ըստ թրքական կառավարութեան «փաստարկ»ին, հետեւեալ կէտերուն մէջ.

ա) Վանի նահանգին մէջ հայ ժողովուրդը իսլամներ սպաննած են: Թուրքերը այսպիսի լուրեր տարածած էին գերմանական մամուլին մէջ (տե՛ս Լեփսիոսի Der Totesgang des armenischen Volkes, Potsdam, Tempel-Verlag):

բ) Թուրքերը հայոց մօտ զինամթերք, պայթուցիկ, դոշակ ու այլ փաստեր յայտնաբերած են, զորս կը հաստատեն թէ հայերը անջատ պետութիւն կազմելու նպատակ ունէին: Անոնք ռուսերուն օգնութեան պիտի դիմէին:

Հեղինակը այս երկու կէտերը կը ժխտէ՝ թուրք ականատես վկաներու հաստատումներու վրայ հիմնուելով, հետեւեալ ձեւով. Վանէն Տիգրանակերտ հասած ծանօթ մարդոց եւ թուրք պաշտօնեաներու վկայութեամբ, մինչեւ ռուսերուն Վան մտնելը, թուրքերը հայերէն պահանջած են զինաթափուիլ: Հայերը մերժած են գործադրել այս հրամանը, վախճալով թուրքերու եւ քիւրտերու յարձակումներէն: Սակայն թուրքերը Վանի նահանգին ներքին գաւառներուն մէջ հայերը ձերբակալած, չարչարած ու ջարդած են:

Վան քաղաքին հայերը գաւառներուն մէջ տեղի ունեցած կոտորածները տեսնելով, զինեալ ինքնապաշտպանութեան դիմած են:

Հայոց Յեղասպանութեան կանխամտածուած ոճիր լալուն մասին, հեղինակը կը ներկայացնէ հետեւեալ փաստարկը գոր կը մէջբերեն.

«Թուրքերը հասկացել էին որ հայերը միւս բոլոր ազգերի հետ համեմատած, մշակութային, տնտեսական, ճարտարագիտական, հասարակական ու կրթութեան բնագաւառներում շատ աւելի առաջ էին եւ կարող էին առաջիկայում բանակում եւս կարենոր դիրքերի հասնել: Համոզուած էին այս հարցով եւ վախենում էին, որովհետեւ քաջատեղեակ էին իրենց տկարութիւններին, մասնաւորապէս գիտէին, որ կրթութեան ու առաջդիմութեան մէջ անկարող էին մրցել հայերի հետ»: Հեղինակը Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն կ'եզրակացնէ. «Թուում էր, թէ նրանցից ազատուելու միակ ճանապարհը հայերի բնաջնջումն էր»: Վերջապէս, Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնը կ'ըսէ. «Ղուրանի աւանդութիւնների ու պատմական փաստերի առջեւ բացայայտ են թուրքական կառավարութեան արարքները, որոնք լիովին հակասում են իսլամի սկզբունքներին»:

Հեղինակը կը դիմէ նաեւ եւրոպական պետութիւններուն եւ կը յայտարարէ, թէ անոնք են որ քաջալերած եւ մեղսակից դարձած են թրքական կառավարութեան անմարդկային արարքներուն, որովհետեւ այդ կառավարութեան վատ նկարագրին ծանօթ էին ու գիտէին որ թուրքերը բարբարոս եւ վայրենի ցեղ մըն են:

Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն իր այս յուշագրութիւնը 3 Սեպտեմբեր 1916-ին Պոմպէյի մէջ աւարտած է:

Ծանօթագրութիւն.-

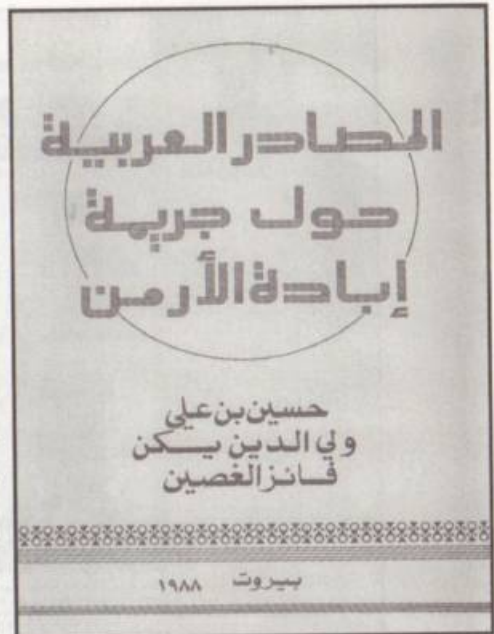
ա) Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնի յուշերը ընդգրկող արաբերէն հրատարակութիւն մը՝ «Արաբական Աղբիւրները Հայոց Յեղասպանութեան Ոճիրին Մասին» խորագրով, «Հայոց Իրաւունքներու Կեդրոնական Յանձնախումբ»ի հրատարակութեամբ (Պէյրութ, 1988, 141 էջ) կը պարունակէ նաեւ Հիւսէյն Պըն Ալիի, թուրքերուն դէմ ըմբոստութեան եւ ապա յեղափոխութեան առաջին ու չորրորդ կոչերուն հրապարակումները, որոնց մէջ լայն տեղ գտած են հայկական ջարդերը եւ թուր-

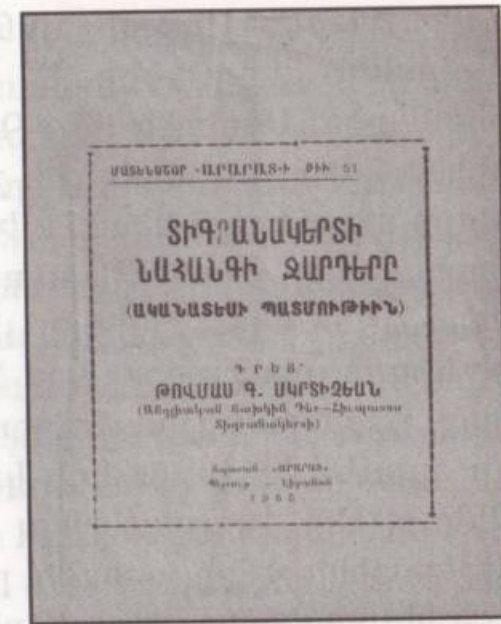
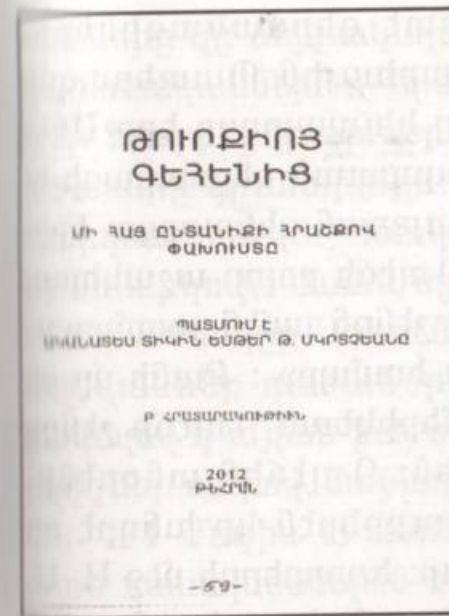
քերու՝ իսլամ կրօնքէն շեղած լալու փաստերը: Գիրքին երկրորդ մասը յատկացուած է Ուէլիտտին Եւքէնի «Գիտցուածը Եւ Անյայտը» խորագրով գրութեան, որուն մէջ նոյնպէս Հայոց Յեղասպանութիւնը լայն տեղ կը գրաւէ: Գիրքին երրորդ մասը արդէն Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյնի «Ջարդերը Հայաստանի Մէջ» խորագրով յուշագրութիւնն է, որուն խորագիրը Հայոց Յեղասպանութեան 100-ամեակի մատենաշար թիւ 1-ին մէջ եղած է «Հայոց Նահատակութիւնը»:

բ) Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտի կայքէջին՝ www.genocide-museum.am/eng/eyewitnesses.php -ի մէջ կը տեսնենք հետեւեալը. «Ֆայիզ Էլ-Ղուսէյն իր վկայութիւնները «Ջարդերը Հայաստանի Մէջ» արաբերէն բնագրով ներկայացուցած է գիրքի մը մէջ, որ հրատարակուած է 1916-ին: Աւելի ուշ, գիրքին գտած ժողովրդականութիւնը պատճառ դարձած է անոր ֆրանսերէն եւ անգլերէն թարգմանութիւններուն եւ հրատարակութիւններուն՝ “Temoignage d'un Arabe musulman sur l'innocence et les massacres des Armeniens” եւ “Martyred Armenia” խորագիրներով համապատասխանաբար»:

Դ) Եսթեր Թ. Սկրտիչեան, «Թուրքիոյ Գեհէնից Մի Հայ Ընտանիքի Հրաշքով Փախուստը», Բ. տպագրութիւն, Թեհրան, 2012 (էջ 59-110):

Եսթեր Թ. Սկրտիչեանի ամուսինը՝ Թովմաս Գ. Սկրտիչեանը 1896-ին սկսած է պաշտօնավարել «British Oriental Consular Service»-ի մէջ եւ 1904-ին Մեծն Բրիտանիոյ դեր-հիւպատոս նշանակուած է Տիգրանակերտի մէջ: (Թովմաս Գ. Սկրտիչեանը իր յուշերը գրի առած է եւ յատուկ գիրքով մը՝ «Տիգրանակերտի Նահանգի Ջարդերը» հրատարակած է, որ ընդգր-

Եսթեր իր ամուսնոյն՝ Թովմասի ողորում ամանակին մէջ
կը նկարագրէ այն տառապանքները, զորս հայ ազգի զաւակ-
ները կրած են թուրք թշնամիին ձեռքէն: Ան իր սեփական
աչքերով տեսածները եւ լսածները գրելով, Հայոց Ցեղասպա-
նութեան կենդանի վկան կ'ըլլայ:

Իլվանեան Տիգրան Էֆենտիին Տիգրանակերտի կառա-
վարական թարգման փրոֆեսէոր Նիկողոս Թէնէքէճեանի
միջոցով Տիգրանակերտէն Խարբերդ լուր կը դրկէ Եսթերի, թէ
բրիտանական հիւպատոսարանը խուզարկուած էր, ինչպէս
նաեւ Մկրտիչեաններուն տունը եւ այգին, զենք փնտռելու
պատրուակով: Եսթեր Խարբերդի իր տան մէջ նախազգու-
շական քայլեր առնելով, իր մօտ գտնուող բոլոր գրութիւնները
կրակի կու տայ:

Պատերազմին սկիզբէն ի վեր Օսմանեան Կայսրութեան
հայ ժողովուրդը թրքական կառավարութեան օգնած էր- իր
ֆիզիքական եւ բարոյական բոլոր միջոցները անոր
տրամադրելով: Հայ երիտասարդները օսմանեան բանակին կը
ծառայէին: Անճնուիրաբար ծառայող այս երիտասարդներուն,
թուրքերը հաշտ աչքով չէին նայեր, հակառակ այն
իրողութեան, որ ռուսական ճակատին վրայ Էնվեր փաշան
ստոյգ վտանգէ ազատողները չորս հայ զինուորներ էին:

կուած է «Վկայարան Հայկական Ցեղասպանութեան» մատն-
նաշարի Ա. գիրքին-ին մէջ, էջ 84 - Յ. Ի.):

Ընթերցողին յիշեցնելու կարգով ըսենք, թէ Թովմաս Գ.
Մկրտիչեանը իր կինն ու զաւակները Խարբերդ դրկած էր: Վեր-
ջիններս քրտական տարագով, բազում չարչարանքներով
յաջողած էին ռուսական գերիշխանութեան տակ գտնուող
հողերը անցնիլ, իսկ ինք իր անձնական եւ դիւանագիտական
միջոցներով, Տիգրանակերտէն փախուստ տուած էր դէպի Փոքր
Սալիտ (Եգիպտոս):

Եսթեր Մկրտիչեանը կը շեշտէ գերմանացիներու հակահայ կեցուածքը Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին: Մեզիրէի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոսը երբ Ամերիկեան Գոլէճ կ'այցելէ իր շուրջը հաւաքուած գերմանացի եւ թուրք սպաներուն կ'ըսէ. « Ինչո՞ւ եմ այդքան զինուորացու երիտասարդներ տեսնում շուկաներում: Գոլէճի բոլոր աշակերտներն էլ լաւ զինուորներ կը լինեն, իսկ շէնքն ամէն յարմարութիւն ունի՝ որպէս զօրանոց ծառայելու համար»: Քանի մը օր ետք, թրքական իշխանութիւնները Ամերիկեան Գոլէճի շէնքը կը գրաւեն եւ զօրանոցի կը վերածեն: Գոլէճին տնօրէնը Բիկզը(Վեր. Իլայաս Բիկզ - խմբ.) թուրքերէն կը խնդրէ որ զիշերօթիկի շէնքը չգրաւեն, բայց ի զուր: Խարբերդի մէջ Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոսը՝ Լեւի Տէյվիսը կը միջամտէ, սակայն որեւէ արդիւնքի չի հասնիր: Ան Կ. Պոլիս՝ Ա. Մ. Ն.ի դեսպանատուն կը հեռագրէ եւ հետեւեալ պատասխանը կը ստանայ. «Առայժմ ոչինչ չենք կարող անել, մեր բոլոր դպրոցների վիճակը նոյնն է»:

Թուրքերը երկրորդ անգամ փրկագին (*պէտէլ*) կը գանձեն Խարբերդի այն հայերէն, որոնք արդէն անգամ մը վճառած էին Անոնք հայերը կը կեղեքէին: Անոնք բանակ տարուածները սկիզբը Հապուսի գիւղին մէջ աշխատեցուցած էին եւ ապա բոլորն ալ հաւաքելով Մեզիրէի «Կարմիր Խոնախ» կոչուած բանտը փոխադրած էին: Անօթի, ծարաւ եւ ուժասպառ հայ երիտասարդները ճամբայ հանուած էին դէպի Տիգրանակերտ, ուր երբեք չէին հասած. 1700 հայ երիտասարդները կոտորուած էին ճամբուն վրայ ամայի վայրի մը մէջ ...

Խարբերդի նահանգին թրքական դժոխային վայրագութիւններուն հեղինակները Մեզիրէի կառավարիչ Զապիթ պէյը, Գոլ-Օրտուի հրամանատար Վեհպի պէյը, Խարբերդի ոստիկանապետ Ռաշիտ պէյը, Խարբերդի գաւառապետ Ասիմ պէյը, Խարբերդի փոխ-ոստիկանապետ արիւնարփու գազան եւ դահիճ Ալի Ռիզա էֆենտին եւ Խարբերդի ոստիկանական հարիւրապետ Լեֆթի պէյն էին:

1915-ի սկիզբը Խարբերդ քաղաքի բոլոր հայ մտաւորա-

կանները կը ձերբակալուին ու կը բանտարկուին: Ապա՝ հայ վաճառականներն ու երեւելի, պատուաւոր եւ ազնուական մարդիկ: Խարբերդի գիւղերէն երեք հազար հայ երիտասարդներ բանտերը կը տարուին: Խարբերդի առաջնորդը՝ Տէր Պսակ Վարդապետն (Տ. Պսակ Ծ. Վրդ. Տէր Խորէնեան- խմբ.) ալ կը բանտարկուի: Ատեն մը ետք բանտարկեալները զիշերով կը տանին Պազըր-Մատեն գիւղաքաղաքին մօտերը եւ ձորի մը մէջ զանոնք դաժանօրէն կը սպաննեն: Ոմանց վրայ նաւթ թափելով կ'այրեն իսկ ուրիշները կը գնդակահարեն: Տակաւին ուրիշներ սուրով, եաթաղանով եւ քարերով կը ջախջախեն:

1 Մայիս 1915-ին Եփրատ Գոլէճի թանկագին ու սիրուած դասախօսներէն Յովհաննէս Պուճիգանեանը կը ձերբակալուի: Պ. Աշուր Եուսուֆ եւ Կարապետ Սողիկեան դասախօսները, ինչպէս նաեւ Տէր Վարդան Քահանան եւ Խարբերդի նահանգի հայ բողոքականներու առջնորդ եւ Հ.Բ.Ը.Մ.ի մասնաճիւղի նախագահ, դասախօս Նիկողոս Թէնէքէճեանը կը ձերբակալուին: Այդ օրերուն Եսթեր իր բոլոր զաւակները հաւաքած տան մէջ, սարսափ կ'ապրէր ու կ'աղօթէր: Թուրքերը բանտին մէջ բոլորն ալ սաստիկ կերպով կը տանջեն: Տէր Վարդանին մօրուքը կը փետտեն անճանաչելի դարձնելու աստիճան: Թուրքերը զանոնք գլխիվար կախելով կը ծեծեն եւ անոնց ձեռքերը եռացած ջուրի մէջ կը թաթխեն: Անոնց հարազատներուն կողմէ բերուած կերակուրները բանտապահները իրենք կը խժռեն, զանոնք սոված ձգելով:

Թուրքերը բռնի ոյժ բանեցնելով, դասախօս Թէնէքէճեանը կը փորձեն ստիպել որ հետեւեալ գրութեան տակ ստորագրէ. «Հայ ազգի 5-ից 75 տարեկանը քոմիթաճի է. հայերը գաղտնի դաւադրութիւններ են կազմակերպում եւ թուրք այրերին հրացանով, իսկ կանանց ածելիով պիտի սպաննեն»: Թէնէքէճեան կը մերժէ ստորագրել այս սուտ վկայութիւնը: Խիստ ոճով սպառնալիքները չեն ազդեր անոր վրայ: Ուստի թուրքերը զանազան ձեւերով կը չարչարեն զայն: Անոր տիկինը՝ Մարթա ամերիկեան միսիոնարութեան միջնորդութիւնը կը խնդրէ: Վերջինս չէզոք դիրք կը բռնէ նկատմամբ: Ասոր վրայ, Մարթա

թուրքերէն կը խնդրէ իր ամուսինը հրացանագարկ ընել...

Դասախօս Յովհաննէս Պուճիգանեան ալ նման չարանքներու կ'ենթարկուի: Ան թուրքերուն մէկ հարցումին պատասխանելով կ'ըսէ. «Ձեռքե՞րս, գլխիս մէջ են դրանք»: Բանտին մէջ թուրքերը Մարտիրոս Մուրատեանին վրայ գաւազանի 1600 հարուածներ կը տեղացնեն ու անոր աչքերը կը փորեն... Ապա Ալի Ռիզա կոչուած հրէշը զայն քացիներու հարուածներու տակ կը սպաննէ: Ծեծի եւ չարչարանքներու տակ բազմաթիւ հայեր կը մեռնին բանտին մէջ:

Խարբերդի նահանգին եւ քաղաքին մէջ ձերբակալութիւններէ, բանտարկութիւններէ եւ սպանդէն ետք զենքերու հաւաքում կը սկսի: Ծեծի ու չարչարանքի տակ, շատերը իրենց թուրք դրացիներէն սուղ գիներով զէնք կը գնէին եւ կառավարութեան կը յանձնէին...

24 Յունիս 1915-ին Խարբերդի թաղերուն մէջ մուսուլման բռնագաղթի հրամանը կու տայ հայերուն: Յուլիսի սկիզբին, Կարինէն եկող հայ բռնագաղթուածներու կարաւանները Խարբերդէն կ'անցնին (էջ 77-78): Ասոնք շատ բաներ կը պատմեն Խարբերդի հայոց:

Հեղինակը՝ Եսթեր Սկրտիչեան «Մեր Ընտանիքի Արտորը» (էջ 80) խորագիրին տակ ամերիկեան միսիոնարութեան թշուառ վիճակը պարզելէ յետոյ, գերմանական միսիոնարութեան մասին հետեւեալը կը գրէ.

«Գերմանացի միսիոնարութիւնը որ լրտեսութեան ժախրոտ բոյն էր եւ որի պետն էր միստր Էհմանը՝ (հեղինակը Էյման գրած է) մի գերմանացի սպայ, դիւային հաճոյքով էր դիտում հայերի տարագրումը, կոտորածն ու ջարդը, եւ, օգնելու, իրեն դիմողներուն գթութեան ձեռք մեկնելու փոխարէն՝ նրանց դուրս էր վռնտում»: Էհմանը խիստ ոճով յանդիմանած էր գուիցերիացի հիւանդապահուիչները, որոնք գերմանական միսիոնարութեան իբրեւ անդամ, թշուառ հայերը կ'ընդունէին ու կը պաշտպանէին: Էհմանը անոնց սպառնացած էր՝ ըսելով, թէ զիրենք թրքական իշխանութիւններուն պիտի մատնէր:

Էհմանի կողմէ վռնտուած հայոց մէջն էին Եսթերն ու

անոր վեց զաւակները: Եսթերի ամուսնոյն՝ Թովմաս Սկրտիչեանի երկու թուրք բարեկամները՝ Վ.-ը եւ Զ.-ն անոր օգնութեան ձեռք կ'երկարեն եւ Խարբերդ մնալու արտօնագիր (վեսիթա) կը բերեն: Սակայն հակառակ արտօնագրի գոյութեան, թուրքերը Եսթերը կը ստիպեն, որ իր տան գոյքերը աժան գինելով վաճառէ թուրք կանանց եւ իր վեց զաւակներով պատրաստուի բռնագաղթուիլ...

Խարբերդի բռնագաղթը քիչ մը կ'ուշանայ: Այս միջոցին Եսթեր կ'այցելէ Մեզիրէի Ամերիկեան Հիւանդանոցի բժիշկ Էթինսընի, որ անոր զաւակներէն երեքին պաշտօն կու տայ հիւանդանոցին մէջ: Եսթերի դուստրը՝ Արաքսը, Երուանդ եւ Ջեմոր որդիները կը սկսին հիւանդանոցին մէջ աշխատիլ: Եսթերը պէտք էր որ իր միւս երեք զաւակները՝ Ալիսը, Արսէնը եւ Արմիւնէն առնելով, բռնագաղթի ճամբան բռնէր...դէպի արաբական անապատները: Եսթերին համար իր երեք զաւակներէն բաժնուիլը շատ դժուար պիտի ըլլար: Ուստի ան Մեզիրէի գաւառապետին մօտ կ'երթայ հոն մնալու արտօնութիւն վերցնելու համար: Գաւառապետը կ'ըսէ անոր, որ պէտք է իսլամանալ եւ թրքանալ Մեզիրէի մէջ կարենալ մընալու համար: Եսթեր կըտրականապէս կը մերժէ այս առաջարկը: Գաւառապետին տիկինը կը միջամտէ եւ հարցը 50 հնչուն ոսկի կաշառք վճարելով կը լուծուի: Այս գումարը Եսթեր Էթինսընէն փոխ կ'առնէ:

«Տասնըհինգ Օր Հիւանդանոցում» (էջ 83-88) վերնագիրով հատուածին մէջ բերուած են, հայոց տառապանքներուն եւ սպանդին ականատես ու ականջալուր Եսթերի յուշերը: Ան իր վեց զաւակներով օրերը Մեզիրէի Ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ կ'անցընէ սարսափելի լուրեր լսելով: Կեանքը այդպէս չէր կրնար գոյատեւել: Գերմանացի սպան՝ Էհմանը գիտէր, թէ Եսթեր իր վեց զաւակներով Մեզիրէի Ամերիկեան Հիւանդանոցը ապաստանած էր: Թուրքերը երկու անգամ հիւանդանոցը կը պաշարեն: Եսթեր իր վեց զաւակներով, եւ ուրիշ հայեր հիւանդանոցին գաղտնի թաքստոցները կը մտնեն:

Եսթեր խիստ հալածանքներու կ'ենթարկուի մատնիչներու կողմէ: Այս միջոցին, Մեզիրէի բանտին՝ «Կարմիր Խոնա-

խ»ին հրդեհը կը պատահի: Ամեն կողմ հայերը կը ձերբակալուէին, կը բանտարկուէին, կը կաղոպտուէին ու կը սպանուէին: Հեղինակը՝ Եսթեր Մկրտիչեանը 92-95-րդ էջերուն մէջ ականատեսներու վկայութիւնները կը ներկայացնէ:

Այդ դժնդակ օրերուն Եսթերը յարմար կը գտնէ իր Զեմոր որդին Տերսիմ դրկել: Նոյն օրերուն Կարինի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոսը հայկական վեց նահանգները կը շրջի կացութիւնը ուսումնասիրելու համար: Հիւպատոսը Եսթերի մասին լսած էր եւ կ'ուզէր որ թուրքերը վերացնէին զայն, որով հետեւ վերջինիս ողջ մնալը, գերմանացիներուն եւ թուրքերուն յագործ դրած ոճիրներու յայտնաբերումը կը նշանակէր ականատես վկայի մը կողմէ, որուն ամուսինը Տիգրանակերտի մէջ Մեծն Բրիտանիոյ նախկին դեր-հիւպատոսն էր:

Եսթերի համար իր հինգ զաւակներով Մեզիրէ մնալը այլեւս վտանգաւոր կը դառնայ: Մկրտիչեանները ուրիշ հայերու խումբով մը կը յաջողին Տերսիմ անցնիլ: Տերսիմի քիւրտերը բոլոր փախստական հայերը կը պաշտպանէին: Եսթերը իր զաւակներով Տերսիմէն Թիֆլիս կը մեկնի: Հոն «Հայկական Շտաբի Բիւրօ»ին հայոց մասին տեղեկագրութիւն մը կը յանձնէ:

Հեղինակը՝ Եսթեր Մկրտիչեանը իր յուշագրութիւնն անակիւն վերջաւորութեան, իր ամուսինին հետեւեալը կ'ըսէ. «Սիրելիդ իմ, Աստուծոյ կրակն էր թափուում հայի գլխին: Հայի հայրենիքը, Տիգրիսի ու Եփրատի դրախտավայրերը, մեր պապենական ՕԶԱԽԸ, Սողոմ-Գոմորի հրաբորբոր տեսարանն էր հազել: Որեւէ մէկը չէր կարող հայի համար վրէժ լուծել, բացի Աստուծոց: Ահաւոր օրեր էին՝ բառի բովանդակ նշանակութեամբ:

Պէտք է ասեմ, որ ջարդերը, կոտորածները, աքսորն ու տարագրումը եւ յարակից խնդիրներն ու դէպքերն այնպիսի սիստեմատիկ կերպով էին տեղի ունենում, որ անհնար է հաւատալ, թէ կարող են միայն թուրք մտքի ծնունդն ու գաղափարը լինել: Սրանք մարդասպան բորենիներ, *թալանչի* գողեր ու աւազակներ են: Ուրիշ՝ մի վերին նենգամիտ ոյժ կար, մի գլուխ, որ վարում էր թուրք մեքենան՝ մի հեռաւոր նպատակի համար:

Թուրքերն այդ ոյժը կոչում էին «*թալիմ Ալաման*», իսկ քուրդերը՝ «*ազլէ Ալաման*», գերմանացու խելքը»:

Իր յուշագրութիւն-անակիւն վերջաբանով, Եսթեր Մկրտիչեան կը յայտնէ իր կողմնակից ըլլալը ազատագրական պայքարին եւ զինեալ ինքնապաշտպանութեան : Իբր օրինակ ան կը նշէ Թայան, Սորան եւ Խալդան քրտացած հայ *աշիրէթ*-ներու ինքնապաշտպանական պայքարը թուրքերուն դէմ: Ապա ան կ'աւելցնէ.

«Ըստ թուրքերի ընդհանուր կարծիքի՝ տեղահանութիւնների ու կոտորածների պատասխանատուութեան կարեւոր թաժինն ընկնում է գերմանացիների վրայ, որոնց միասնականութեան անգամ անմասն չմնացին՝ երդումներով ու ստապա-տիր խոստումներով զինաթափ անելով խեղճ ժողովրդին»:

Խոստ Անթոնիո Կուռիարան, «Ռումբը», սպաներեն թարգմանեց՝ Շուշան Սիրույեան, խմբագիր՝ Գեորգ Եազըճեան, Sirar հրատարակչություն, Սպանիա, 2012, միջակ չափի 440 էջ:

30 Դեկտեմբեր 1980-ին, սպանական «Էլ Փուեպլո» թերթի լրագրող Խոստ Անթոնիո Կուռիարանը պատահաբար ծանոթեց կը վիրավորուի ոտքերէն՝ Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակի տեղադրած մէկ ռումբի պայթիւնին պատճառով, Սպանիոյ մայրաքաղաք Մատրիտի մէջ: Հիւանդանոց տեղափոխուած Կուռիարանը հիւանդանոցին մէջ իսկ կ'որոշէ գիտնալ ռումբը տեղադրողներուն դրդապատճառներն ու հետապնդած նպատակները: Ան կը սկսի հայոց պատմութեան մասին գիրքեր եւ զանազան հրատարակութիւններ ձեռք բերել ու կարդալ, տարբեր նիւթեր հաւաքել եւ ուսումնասիրել: Ան նամակներով եւ հայկական մամուլին մէջ լոյս տեսնող կոչերով այս մասին յաւելեալ նիւթեր կը փնտռէ, ինչպէս նաեւ խողովակներ՝ ռումբը տեղադրածներուն հետ կապ ստեղծելու համար:

Խոստ Անթոնիո Կուռիարան կը յաջողի կապ ստեղծել Հ. Ա. Հ. Գ. Բ.ի հետ, եւ վերջինիս հաւանութեամբ կու գայ Լիբանան՝ հանդիպելու զինք վիրավորած հայ մարտիկներուն եւ անոնց փոխանցելու իր պատգամը՝ թէի Հայ Դատի պայքարն արդար է, սակայն պէտք չէ բիրտ միջոցներու դիմել եւ ամեն գրնով խուսափիլ անմեղ մարդոց վնաս հասցնելէ:

Կուռիարանի հաւաքած նիւթերու շարքին են Հայոց Յեղասպանութենէն վերապրած ու տարբեր երկիրներու մէջ ապաստան գտած հայոց վկայութիւններ, զորս ան տեղադրած է

իր գիրքի 249-277-րդ էջերուն մէջ՝ «Յեղասպանութեան Վկաները» վերնագիրին տակ, յայտնելով, թէ ատոնք «իրենց խայրենիքէն հեռու ապրող ծերունիներու» վկայութիւններ են: Ստորեւ համառօտ կերպով կը ներկայացնեն այդ յուշագրութիւնները:

1) Քառլոս (Կարապետ) Թեքիրեանի՝ Խոստ Անթոնիո Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Նամակագիրն ինքզինք բախտաւոր կը նկատէ 1915-ի թնագաղթէն ողջ դուրս գալու համար: Ան կը յիշէ Գոնիայի նենամեան Գոլէճի տնօրէնին՝ Արմենակ Հայկազեանին նահատակութիւնը Տէր Զօրի ճամբուն վրայ: Արմենակ Հայկազեանը զոհուած էր պարզապէս շատ ուսեալ ըլլալուն համար: «Կրնար ժողովուրդին վնասել», - կ'ըսէին թուրքերը: Ի յիշատակ անոր անուան, Պէյրութի մէջ հիմնուեցաւ Հայկազեան Գոլէճը (որ վերջին տասնամեակներուն վերածուած է համալսարանի - Յ. Ի.): Հայ ֆետայիները միաւորուած էին ազգին պատիւը, իրենց կանանց եւ դուստրերուն ապրելու իրաւունքն ու արժանապատուութիւնը պաշտպանելու համար:

Քառլոս (Կարապետ) Թեքիրեան «Բացատրութիւն» խոսքի գիրքին տակ աւելի կը մանրամասնէ իրողութիւնները. «Քանի որ ամսուան ընթացքին թուրքերը երկու հարիւր հազար հայեր (ծերունիներ, կիներ եւ երեխաներ) գլխատեցին եւ սպանեցին», - կ'ըսէ ան: Հայերը Տէր Զօրի ճամբուն վրայ զոհ կը դառնային թրքական կառավարութեան կողմէ խոստումներ ստացած քիւրտերու յարձակումներուն, առեւանգումներուն եւ ստազակութիւններուն: Շատ մանուկներ արաբներու քով ապաստան գտած են: Անոնց մեծ մասը պատերազմէն ետք որբանոցներու մէջ հաւաքուած եւ հայութեան գիրկը վերադարձուած է:

Վերադառնալով թուրքերու գործած չարիքներուն, Թեքիրեան գլխատումներու, փոր ճեղքելու, ամայի վայրերու մէջ ոսկի ակռաներ կողոպտելու համար սպանութեանց, յղի կանանց փոքրերը պատռելու, սպաննելէ առաջ հայ կղերա-

կաններու եղունգները քաշելու, անոնց լեզուն կտրելու, առնանդամները տաք երկաթով այրելու եւ գանազան ուրիշ խոշտանգումներու մասին կը վկայէ: Երեխաները ոտքերէն կախելով թուրք *ասքեար*ներուն սովորական զուարճութիւնն էր: Ուրը հայ կանանց խաչուիլը եւ ուրիշ յուսահատ աղջիկներու բարձրունքներէն Եփրատ կամովին նետուիլը կ'երեւան այն լուսանկարներուն մէջ, որոնք գերմանացի զինուորներ նկարած են, հակառակ լուսանկարելը արգիլուած ըլլալուն... Կրօնափոխ եղող հայերը մահէն կ'ազատէին, սակայն մեծամասնութիւնը մահը կը նախընտրէր... Այդ օրերուն, Կարապետ տակաւին երեխայ էր:

Վերջապէս, Թեքիրեան Կոտիարանին կը յիշեցնէ, թէ Մ. Ա. Կ.ի Մարդու Իրաւանց Յանձնաժողովը իր պատրաստած տեղեկագիրի 30-րդ յօդուածին մէջ այս եղելութիւնները չէ յիշատակած...

Քառուս (Կարապետ) Թեքիրեան, Քարտոզօ, 98-1, Պուէնոս Այրէս (Արժանքին)

2) Հայկ Պաղտասարեանի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կոտիարանին ուղղած նամակէն.

Նամակագիրը լաւ կը յիշէ, թէ թուրք ոստիկաններն ու զինուորները ինչպէս գրաւեցին հայոց տուները, խանութներն ու եկեղեցիները, երբ ինք տակաւին երեխայ էր: Սկիզբը՝ այրերը եւ ապա՝ 12 տարեկանէն վեր պատանիները տարած են ու շաքաթ մը ետք բոլորն ալ գնդակահարած: Թուրքերը սպաննուածներու կանանց ըսած են, թէ իրենց ամուսինները բանակին մէջ կը ծառայեն՝ երկիրը պատերազմի մէջ ըլլալուն պատճառով... Գնդակահարուածներուն դիակներուն տակը քանի մը հոգի ողջ կը մնայ, որոնք կու գան ու իրենց սիրելիներուն կը հաղորդեն դառն իրականութիւնը... Այս դէպքէն շաքաթ մը ետք, կանայք, աղջիկները, ծերերն ու երեխաները կը բռնագաղթեցուին: Անոնցմով եւ շրջանը ժամանած հայ գաղթականներով 10-15 հազարնոց կարաւաններ կազմուած են եւ բնակավայրերէն դուրս քշուած՝ հեծեալ ոստիկաններու

հսկողութեան տակ: Հայկենց կարաւանը իրենց գիւղին երրորդը էր: Ան կը յիշէ, թէ կ'ընթանար իր մօր հետ՝ աւանակի մը վրայ՝ անձանօթ ուղղութեամբ, նախորդ կարաւաններու զոհերու դիակներուն վրայէն անցնելով: Հայկ Պաղտասարեանի սարսափը մեծ էր... Անոր մանկական ուղեղը պատահածը հասկնալու ի վիճակի չէր:

Թուրք ոստիկանները կարաւանը չոր վայրերէ կ'անցընէին՝ բռնագաղթեալները ծարաւ թողելով: Ետ մնացողները տեղնուտեղը կը գնդակահարուէին, գեղեցիկ աղջիկներն ու կիները թուրք ոստիկաններու կողմէ կ'առեւանգուէին ու կը բռնաբարուէին: Թուրք բնակչութիւնը յաճախ կարաւանին վրայ յարձակելով, կը կողոպտէր: Շատ կանայք իրենց երեսներուն ցեխ կը քսէին՝ առեւանգումէ եւ բռնաբարումէ զերծ մնալու յոյսով: Այս ձեւերով 1.5 միլիոն հայեր ոչնչացան:

Հայկ Պաղտասարեան որբանոց տարուած էր: Ան միակ ողջ մնացողն էր իր բազմանդամ գերդաստանէն:

Հայկ Պաղտասարեան իր նամակին մէջ կը յայտնէ, թէ իր նման հազարաւոր ծերեր կան (յիշեցնենք, որ նամակը գրուած է 1980-ականներու սկիզբին – Յ. Ի.), որոնք կրնան վկայել Հայոց Ցեղասպանութեան մասին: Անոնցմէ աւելի լաւ փաստաթուղթեր ու ականատեսներ չեն կրնար ըլլալ՝ կը հաստատէ ան:

Թուրքիա այս ճշմարտութիւնը կը մերժէ եւ չ'ուզեր անցեալին մասին լսել: Հայ Դատի յանձնախումբեր մեծ պետութիւններու եւ Մ. Ա. Կ.ի դռները թակեցին արդարութեան հասնելու համար, սակայն այդ դարպասները փակուեցան հայոց առջեւ: Ամէն տարի 24 Ապրիլին հայերը աշխարհի գրեթէ բոլոր դեսպանատուները կը դիմէին այս հարցով, մինչդեռ թուրքերը լսել անգամ չէին ուզեր: 20-րդ դարու երկրորդ ցեղասպանութենէն ետք, Գերմանիա ընդունեց իր մեղքը եւ հրեաներուն հատուցեց: Թուրքիա նոյն ձեւ չ'ուզեր վարուիլ, «որպէսզի ահաբեկչութիւնը եւ երկու ժողովուրդներուն միջեւ թշնամութիւնը վերանան»:

Հայկ Պաղտասարեան, Փաթակոնէս, 2711, Պուէնոս Այրէս

3) Նարսիսո Պինայեանի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանին ուղղած առաջին նամակէն.

Նամակագիրը Կուռիարանին կը յանձնարարէ կարդալ որոշ գիրքեր՝ հասկնալու համար թուրքը: Նարսիսո իբր լրագրող գտնուած է զանազան վայրեր եւ շփուած է օտարազգի եւ թուրք անհատներու հետ: Թուրքերը հալածած են Նարսիսոն իբր Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչումը հետապնդող անձ մը: Թրքական դեսպանատունը փորձած է զայն կաշառել՝ լռեցնելու նպատակով:

Նարսիսո Պինայեան, «Լա Նասիօն»ի խմբագիր,
Մորենօ, 195-4-րդ «8», Պուէնոս Այրէս

Նարսիսո Պինայեանի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանին ուղղած երկրորդ նամակէն.

Նարսիսո իմաց կու տայ, թէ Հայոց Յեղասպանութեան վերաբերեալ նիւթեր դրկած է Կուռիարանին:

Նարսիսո կը գրէ, թէ Վանէն Ռուսիա գաղթած իր ազգականները իրեն պատմած են այն բոլոր խժոժութեանց մասին, զորս թուրքերը ի գործ դրած էին հայոց նկատմամբ:

4) Հերմինէ Միսքճեանի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Նամակագիրը իր գրութեան սկիզբը Կուռիարանին ցաւ կը յայտնէ վերջինիս հարուածած փորձանքին համար եւ կատարեալ ապաքինում կը մաղթէ անոր: Հերմինէ Կուռիարանին կը յիշեցնէ թուրքերուն գործած չարիքը հայոց դէմ 1915-1922 ժամանակաշրջանին՝ զայն բնութագրելով իբրեւ «արիւնալի ցեղասպանութիւն»: «Կիներ, երեխաներ, այր մարդիկ, երիտասարդներ եւ ծերեր դաժան մահուան զոհ դարձան», - կը գրէ Հերմինէ, յիշեցնելով Շարլ Ազնաւուրի «Անոնք Ինկան Առանց Պատճառը Գիտնալու...» երգին խօսքերը:

Հերմինէ Միսքճեանի հայրը նահատակուած է 1915-ի Յուլիսին, իսկ ինք արքայութեամբ է իր մօր հետ, ամէն ինչ զրկուած, եւ ստիպուած եղած է մուրալ անապատին մէջ, մինչ

անոր ընտանիքը Անգարայի մէջ թուրքերուն հսկայական հարստութիւններ ձգելով՝ բռնագաղթի մղուած էր: Ըստ նամակագիրին, հայոց նկատմամբ այս վայրագութիւնները ոտքի հանեցին մեր օրերու հայ երիտասարդութիւնը...

Նամակագիրը Կուռիարանի կը դրկէ Հայոց Յեղասպանութեան մասին գիրքեր, յոյս յայտնելով, թէ սպանացի լրագրողը զանոնք կ'ընդունի իբրեւ Յեղասպանութենէն հրաշքով փրկուած կնոջ մը յիշատակը:

Հերմինէ Միսքճեան, թոշակառու բուժքոյր, 9, Քառլօս պողոտայ, Նիս, Ֆրանսա

Հերմինէ յետգրութեան կարգով կը յիշէ, թէ իր հայրը՝ Օննիկ Միսքճեանը եւ հօրեղբայրը՝ Քլեմոնը 27 Յուլիս 1915-ին ձերբակալուած էին Անգարայի մէջ: Այդ օրը 160 հայեր բանտ առաջնորդուած են: Անոնք երկուական հոգի կապուած, Պէյ-նամ գիւղին մօտակայքը տարուած եւ Քիւրիքճի Օղլու լեռան ստորոտը ջարդուած են: Այս մասին գրուած է Գրիգոր Պահապանի յուշերուն՝ «Հազարից Մէկ Էջ» գիրքի 47-րդ էջին մէջ:

5) Տաիտ Ժիլպերի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Հայկական ծագումով Գարոլ Ահարոնեանի ամուսինը՝ խորայեւացի Տաիտ Ժիլպերը ցաւ կը յայտնէ Կուռիարանին՝ պատահած դէպքին համար, սակայն արդարութիւնը շեշտելու համար՝ կ'ըսէ. «Կիսն եւ ես բոլորէն աւելի լաւ գիտենք, թէ որքան կը տանջուի ան, որ կը ցանկայ իր հողերը ետ ստանալ»: Տաիտ կը թելադրէ մարդասիրական ձեռնարկներու միջոցով գրաւել հասարակական կարծիքը եւ Մ. Ա. Կ.ի միջամտութիւնը ձեռք բերել ի նպաստ Հայ Դատին: Միեւնոյն ատեն, Տաիտ Ժիլպեր անուղղակիօրէն կը յայտնէ, թէ Հ. Ա. Հ. Գ. Բ.ի գործունեութիւնը պէտք է սարսափելի ցեղասպանութիւնը կատարող պատասխանատուներուն երկրին մէջ տեղի ունենար եւ ոչ թէ որիշ երկիրներու մէջ:

Տաիտ Ժիլպեր, 25, Վոտուա տաճարի նրբանցք, Նիս, Ֆրանսա

6) Կարապետ Արապեանի՝ Խոսե Անթոնիո Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Այս նամակագիրն ալ Կուռիարանի մարմնական վնասուածքներուն համար ցաւ յայտնելէ յետոյ կը բացատրէ, թէ քենալական Թուրքիան ինչպէս հայերը երկրորդ անգամ բռնագաղթի ենթարկեց: «Ես արքայութեան հետ կ'երթայի... ոտքով, անմարդկային պայմաններու տակ», - կը գրէ ան: Կարապետ Կուռիարանին կը պատմէ հայոց կրած ցաւերն ու նեղութիւնները՝ անօթութիւն, հիւանդութիւն, բանտարկութիւն եւ, ի վերջոյ, մահ: Քենալական շարժման յաջողութիւնները ան իրար հետ չհամաձայնող դաշնակիցներուն անտարբերութեան կը վերագրէ... «Կիներ, ծերեր եւ այրեր նաւահանգիստին մէջ խարսխող նաւերէ օգնութիւն կը խնդրէին: Գրեթէ ոչ մէկը փրկուեցաւ...», - կ'եզրակացնէ ան:

Կարապետ Արապեան, 32, Տիրէն փողոց, 75003, Փարիզ, Ֆրանսա

7) Արուսեակ Գասապեանի՝ Խոսե Անթոնիո Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Նամակագիրը կը յիշէ, թէ ինք ականատես եղած է երկու ջարդերու, առաջինը՝ 1915-ին, երկրորդը՝ 1922-ին՝ Զմիւռնիա քաղաքին մէջ: Առաջին կոտորածին, Արուսեակ կորսնցուցած է իր մօր ամբողջ գերդաստանը: Զմիւռնիոյ հայերը 1915-ին չեն բռնագաղթեցուցած շնորհիւ մարդասէր ու ազնիւ թուրք քաղաքապետ Ռահմի պէյին: Սակայն, կարգ մը հայեր, ինչպէս Արուսեակի մօր գերդաստանը, որ քաղաքի յայտնի սեփականատէրերէն մէկն էր, բռնագաղթեցուցած է դէպի Գոնիա՝ բոլոր ստացուածքները իր ետին ձգելով: Արուսեակ սարսափով իմացած է, թէ թուրքերը ինչ խժոժութիւններ ի գործ դրած են հայոց նկատմամբ: Արուսեակին մայրը թուրք ոստիկաններու ձեռքով առեւանգուած էր եւ անձանօթ հարէմ մը տարուած, իսկ հայրը գնդակահարուած էր: Արուսեակ տակաւին կը յիշէր կրակոցներուն ձայները: Ան իր հօր ընտանիքին հետ դէպի Կոստանդնուպոլիս փախուստ տուած էր եւ ապա վերադար-

ձած Զմիւռնիա, ուր ենթարկուած էր երկրորդ բռնագաղթին՝ 1922-ին՝ ապաստան գտնելով Աթէնքի մէջ:

Արուսեակ Գասապեան, Հիփոքրաթ փողոց, Աթէնք, Յունաստան

8) Ինքնութիւնը բացայայտել չփափաքած լիբանանահայու մը՝ Խոսե Անթոնիո Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Կուռիարանին պատահածին համար ցաւ յայտնելէ յետոյ, նամակագիրը իր վրդովումը կը յայտնէ Հայոց Յեղապանութեան նկատմամբ աշխարհի եւ մանաւանդ միջազգային կազմակերպութեանց ու Ա. Մ. Ն.Ի Քոնկրեսի լռութեան համար: 66 տարի շարունակ հայ ժողովուրդը ջանացած է արդարութեան հասնիլ խաղաղ միջոցներով, սակայն այն օրէն սկսեալ, երբ հայերը ռումբեր սկսած են տեղադրել թրքական թիրախներու դէմ, աշխարհն սկսած է խօսիլ հայոց մասին: Այս միջոցով է միայն, որ Հայկական Հարցը կը տարածուի:

Պուրճ Համմուտ, Լիբանան

9) Լեւոն Տէմիրճեանի՝ Խոսե Անթոնիո Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Նամակագիրը Կուռիարանին կը յայտնէ, թէ 1915-ին իր հօր եւ մօր ընտանիքներէն հարիւրէ աւելի հոգի զոհ գացած է թուրքերու ոճրագործութեանց: Բարի թուրք մը Լեւոնը, անոր մայրն ու եղբայրը պատսպարած է եւ զանոնք 1917-ին Ճարապլուս (Հիւսիսային Սուրիա) հասցուցած: 1915-ին թուրքերը երեք անգամ փորձած են Լեւոնի հայրը դանակով գլխատել, սակայն անոր գործատէրը յաջողած է զայն մահէն ազատել: Ի վերջոյ, Լեւոնի հայրը մահացած է ... վախէն:

Լեւոն Տէմիրճեան, Սուլէյմանիէ, 449 փողոց, 14/12 շէնք, Հալէպ, Սուրիա

10) Հաճի Պետրոսի՝ Խոսե Անթոնիո Կուռիարանին ուղղած նամակէն.

Նամակագիրը կը ցուակցի Կոռիարանին՝ զայն պատուհասած փորձանքին համար, եւ կը դատապարտէ ամէն տեսակի ահաբեկչութիւն, նոյնիսկ եթէ անիկա գործուած ըլլայ թուրքերու դէմ, որովհետեւ, ըստ նամակագիրին, այսօրուան թուրքերը պատասխանատուութիւն չեն կրեր իրենց հայրերու եւ մեծ հայրերու կատարածներուն համար (այս տեսակետը հիմնովին անընդունելի է – խմբ.): Այդուհանդերձ, նամակագիրը Հայ Դատը արդար կը նկատէ եւ կը գրէ, թէ այսօրուան թուրքերը պէտք է ճանչնան Հայոց Ցեղասպանութիւնը:

Նամակին մէջ, Հաճի Պետրոս կը պատմէ իր մեծ հոր ողիսականը: Թրքական բանակին մէջ ծառայած ատեն, ան իր բոլոր հարազատները կորսնցուցած է, եւ ստոյգ մահէն մազապուրծ ազատելով, Բաղէշէն Երեւան հասած է:

Հաճի Պետրոս, Երեւան, Հայաստանի Հանրապետութիւն (Խ. Ս. Հ. Մ.)

11) Սուրէն Թորոյեանի՝ Խոսէ Անթոնիօ Կոռիարանին ուղղած նամակէն.

Նամակագիրը կը նշէ, թէ Հ. Ա. Հ. Գ. Բ.ի ահաբեկչական գործողութիւնները պէտք է կատարուին միայն Թուրքիոյ մէջ եւ ոչ թէ ուրիշ երկիրներու՝ մանաւանդ ոչ Ֆրանսայի ու Ա. Մ. Ն.ի մէջ: Ան երախտապարտ կը զգայ Ֆրանսայի հանդէպ, որ երկու հարիւր հազար հայ գաղթական ընդունած է, իսկ Ա. Մ. Ն.ի հանդէպ՝ «Նիր Իսթ Ռիլիֆ»ին համար:

Տրապիզոնցիի զաւակ ըլլալով, Սուրէն Թորոյեան կը յիշէ, թէ իր պապերը աքսորի կարաւաններուն մէջ մահացած են, իսկ 6 տարեկան հայրը Մեսքէնէի անապատին մէջ իր երկու եղբայրներուն դիակներուն տակէն ողջ դուրս եկած է:

Սուրէն Թորոյեան չի հաւատար բռնի ոյժով լուծումի, սակայն կ'ընդգծէ, թէ շատ երիտասարդներ անոր կը հաւատան:

Սուրէն Թորոյեան, դասախօս, Հալէպ, Սուրիա

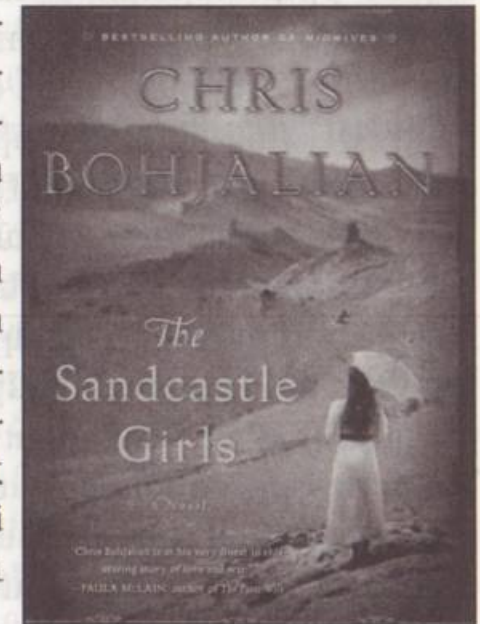
Chris Bohjalian, *The Sandcastle Girls*, Doubleday Publishers, U. S. A., 2012, medium size 300 pages (novel).

Քրիս Պոհճալեան, «Աւագադղեակի Աղջիկները», «Տապլտէյ» հրատարակչութիւն, Ա. Մ. Ն., միջակ չափի 300 էջ (անգլերէն) (վէպ):

Քրիս Պոհճալեանը այս վէպին մէջ կը ներկայացնէ նիւեոր-քաբնակ վիպագիր Լորա Պետրոսեանի գրառումները, զորս վերջինս կատարած է լսելով իր մեծ մօր՝ Էլիզապէթ Էնտիքոթ-Պետրոսեանի եւ մեծ հոր՝ Արմէն Պետրոսեանի յուշերը, որոնք ուղղակիօրէն առնչուած են հայոց Մեծ Եղեռնի տառապանքներուն: «1915-ը, - կ'ըսէ Լորա Պետրոսեան, - սպանութեան տարին է, Մեծ Եղեռնի տարին, որու մասին շատ քիչ բան գիտենք»:

1915-ին, Լորայի մեծ մայրը՝ Էլիզապէթ Էնտիքոթը իր հօր՝ Սայրըս Էնտիքոթի հետ Ա. Մ. Ն.ի Պոսթըն քաղաքէն կ'ուղղուի դէպի Հալէպ: Հայր ու դուստր անդամ էին «Հայաստանի Բարեկամներ» Ընկերութեան, որու առաքելութիւնը տառապեալ հայոց օգնելն էր: Էլիզապէթ վկայեալ հիւանդապահուի էր եւ քիչ մը հայերէն ու թրքերէն գիտէր: Հայրը՝ Սայրըս Էնտիքոթը մեծ դրամատէր էր:

Հալէպի մէջ, Էլիզապէթն ու Սայրըսը տեղոյն Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոսին՝ Ռայըն Տոնըլտ Մարթինի ընկերակցութեամբ կ'այցելեն հայ բռնագաղթեալներուն: Էլիզապէթի նկարագրած առաջին տեսարանը գաղթական հայ կանանց եւ երեխաներու խումբ մըն է, որ թուրք ոստիկաններու հսկողութեան տակ գաղթական ճան ընկնողներն են: Մեցած մաշկով կմախքացած մարմիններ իրենք զիրենք քարշ կու տային դէպի

առաջ... Ետ մնացողները կամ դանդաղօրէն քալողները կը խոշտանգուէին: Երիտասարդ կանանց ստինքները հալած էին եւ անոնց կուրծքերը՝ մարմնին փակած: Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոսը Էլիզապէթի կ'ըսէ, թէ քանի մը տասնեակ հոգի հաշուող այս կիները երբ Չէյթունէն կամ Ատանայէն ճամբայ ելած են, հաւանաբար հազարէ աւելի հոգի կը կազմէին: Թուրքերը վերապրողները տառապանքներու կ'ենթարկէին, որպէսզի մահացողներուն թիւը անընդհատ աճէր: Էլիզապէթը հարց կու տայ, թէ ո՞ր են այրերը...: Հիւպատոսը լաւ գիտէր, թէ այս կիները պիտի չթողուն Հալէպի մէջ եւ թէ զանոնք հարաւ-արեւելքի Սպանդանոցը՝ Սէլ (ան նկատի ունի Տէր Զօրը, որ Հալէպէն արեւելք կը գտնուի - Յ. Ի.) պիտի դրկէին...

Ռայըն Տոնըլտ Մարթին հայ գաղթական կանանց ու երեխաներուն հագուստներ կը հայթայթէ, իսկ Էլիզապէթն ու հայրը զանոնք կը կերակրեն ու անոնց վերքերը կը բուժեն: Էլիզապէթ մտերիմ գրոյց մը կ'ունենայ Նուարդ անունով արտական կնոջ մը հետ, որու բժիշկ ամուսինն անյայտացած էր: Նուարդ Հաթուն (շատ հաւանաբար պէտք է ըլլայ՝ Խաթուն - Յ. Ի.) անունով որք աղջնակի մը հոգ կը տանէր: Նուարդ «ես պիտի չմեռնիմ» եւ «Հաթունը անսպաննելի է» կը հաստատէր:

Ռայըն Մարթին Էլիզապէթի եւ Սայրըսի հետ իր գրոյցներուն մէջ յաճախ «Սպանդանոց» բառը կը գործածէր՝ ակնարկելով Տէր Զօրի: 21 տարեկան Էլիզապէթը, մղուած բուռն հետաքրքրասիրութենէ ու մարդասիրութենէ, հարց կու տայ, թէ իրենք պիտի կարենա՞ն երթալ ու տեսնել այդ «Սպանդանոց»ը: Ռայըն կը պատասխանէ, թէ անպայման կ'այցելեն՝ եթէ կառավարիչէն արտօնութիւն ստանան, ու կ'աւելցնէ. «Թուրքերը չեն ուզեր, որ որեւէ օտար օգնութիւն հասնի հայոց, ոչ ալ կ'ուզեն, որ մենք ականատես դառնանք իրենց ըրածներուն: Անոնք նոյնիսկ Կարմիր Խաչին չեն արտօնած այցելութիւն տալու»:

Էլիզապէթ իր հօր եւ հիւպատոսին հետ ճաշարանի մը մէջ կը ծանօթանայ երկու գերմանացի սպաներու եւ Արմէն Պետրոսեան անունով հայ ճարտարագէտի մը, որ կ'աշխատէր

Պերլին-Պաղտատ երկաթուղագիծի շինարարութեան վրայ: Արմէն իր կինը՝ Զարինը ու ծծկեր երեխան՝ Թալինը կորսնցուցած էր... Գերմանացի սպաներէն մէկը հարիւրապետ էր եւ Էրիք կը կոչուէր, իսկ օգնականը՝ Հելմութ: Անոնք կը խօսին հայոց նկատմամբ թուրքերու գործադրած վայրագութեանց մասին:

Յաջորդ օրը, Արմէն Պետրոսեանը ամերիկեան հիւպատոսարանի համալիրին մէջ կ'այցելէ Էլիզապէթին: Անոնք իրարու հետ երկար գրոյց մը կ'ունենան եւ իւրաքանչիւրը կը պատմէ իր անձնական կեանքին մասին:

Առտու մը, Ռայըն Մարթին հիւպատոսարանի բակին մէջ հայ գաղթական կանանց հաց կը բաշխէ: Նոյն պահուն կը տեսնէ օր մը առաջ ճաշարանի մը մէջ ծանօթացած երկու գերմանացի սպաները, որոնք կը լուսանկարէին հայ կիները, որոնց արտաքին տեսքը սաստիկ տառապանքի դրոշմը կը կրէր: Թրքական կառավարութիւնը խստիւ արգիլած էր լուսանկարելը եւ այս մասին ճեմալ փաշա ըսած էր. «Հայերը լուսանկարելը համահաւասար է պատերազմական որոշ դիրքեր լուսանկարելուն: Լրտեսութիւն է: Դաւաճանութիւն է»:

Այս միջոցին, Արմէնն ու Էլիզապէթը իրարու աւելի յաճախ կը հանդիպին ու կը գրուցեն: Անոնք աւելի մօտէն կը ծանօթանան իրարու, նոյնիսկ Հալէպի փողոցներուն մէջ պտոյտներ կը կատարեն: Արմէնը գաղթական հայ կանանց խումբերուն մէջ տակաւին կը յուսար գտնել իր կինը՝ Զարինը:

Ամէն առտու թուրք ոստիկանները կը շրջագայէին գաղթականայանին մէջ եւ հայ մանուկները կը հաւաքէին: Թուրքերը զանոնք քաղաքէն դուրս հանելով, կը դնէին քարայրի մը մէջ եւ մուտքին մարդկային ոսկորներ այրելով, զանոնք շնչահեղձ կ'ընէին: Նուարդը բազմաթիւ անգամներ յաջողած էր Հաթունը թուրք ոստիկաններու աչքերէն հեռու պահել: Բռնագաղթեալ հայ կիներէն մէկը՝ Անին այս մասին կ'ըսէ. «Վերջ ի վերջոյ, ինչո՞ւ մեծերը սպաննել եւ նոր սերունդը ողջ ձգել: Իմաստ չունի»: Թուրքերուն նպատակն էր բնաջնջել հայ ազգը՝ մեծով-պզտիկով:

Քանի մը օր ետք, առաւօտեան, թուրք զինուորական մը գաղթականացան կու գայ եւ կը յայտարարէ, թէ կանայք ուրիշ վայր մը պիտի փոխադրուին, իսկ երեխաները պիտի տարուին որբանոց, ուր որբերու համար նոր տեղ բացուած էր, քանի որ այնտեղի որբերէն շատերը մահացած էին, աւելի ճիշդ՝ կիսամեռ վիճակով տարուած ու թաղուած էին... Նուարդ կ'որոշէ Հաթունը որբանոց դնել՝ աւելի յարմար լուծում մը չգտնելով:

Էլիզապէթ Էնտիքոթ Հալէպի հիւանդանոցին մէջ կը ծառայէ տոքթ. Սալիտ Աքչամի իբրեւ օգնական հիւանդապահուի: Հիւանդներուն մեծամասնութիւնը հայ կանայք եւ երեխաներ էին, որոնք աքսորի հիւծիչ ճամբաներուն վրայ Հալէպ կոչուած հանգրուանին մէջ հիւանդանալով՝ բուժման կը կարօտէին:

Տոքթ. Սալիտ Աքչամ մարդկային բարձր յատկութիւններով թուրք մըն էր, որ իր պաշտօնը բարեխղճօրէն կը կատարէր: Ան Էլիզապէթի հետ իր գրոյցներուն մէջ կ'ըսէր, թէ թուրքերը հայոց դէմ իրենց գործած չարիքներուն հետեւանքները պիտի կրեն: Էլիզապէթ սրտանց կ'օգնէր բժիշկին:

Օր մը, առտուն, ամերիկեան հիւպատոսարանի համալիրին մէջ Արմէն Էլիզապէթի կը հանդիպի եւ շատ մտերիմ գրոյց կ'ունենայ անոր հետ: Չոյզը համբոյրներ կը փոխանակէ... Արդարեւ, Արմէնն ու Էլիզապէթը իրարու սիրահարած էին: Այդուհանդերձ, Արմէն Պետրոսեան որոշած էր Եգիպտոս մեկնիլ եւ ծառայել բրիտանական բանակին՝ թուրքերուն դէմ կռուելու համար: Շարան-շարան Հալէպ հասնող աքսորական հայ կանանց ու երեխաներուն դէմքերը Արմէն լաւ քննած էր եւ իր կիներ՝ Քարինն ու իր դուստր Թալինը չէր գտած:

Հաթուն որբանոց տարուած էր եւ Նուարդը՝ առանձին մնացած: Նուարդ կը վերյիշէ, թէ Ատանայէն դէպի Հալէպ երկարող ճամբուն վրայ տեղ մը ինչպէս Հաթունն ու ուրիշ երեխայ մը աւազէ դղեակ կը շինէին, երբ նոյն պահուն թուրք ոստիկանները կը հրահանգեն կրկին ճամբայ իյնալ: Յաջորդ օրը թուրք ոստիկանները «հաճելի մարզանք» մը կը սարքեն, որոնք քաղցած հինգ հայ կանանց գլուխները սուրով կը բաժնեն:

Մարմիններէն... Այդ կանանց մէջ էին նաեւ Հաթունի մայրն ու երեք քոյրը... Նուարդ այս վայրագութիւնը իր աչքերովը տեսած էր, սակայն չէր տեսած, թէ ուրիշ կիներ թուրքերու կողմէ խաչուած էին կամ ցիցերու վրայ հանուած: Նուարդ միայն լսած էր այս անմարդկային գազանութեանց մասին: Մինչեւ Հալէպ, Նուարդ Հաթունի հոգ տարած էր իր հնարատրութեանց սահմաններուն մէջ: Նուարդ տակաւին շատ ուրիշ պատահարներ կը վերյիշէր խորասուզուած վիճակի մէջ, երբ նոյն պահուն Էլիզապէթ անոր քով կու գայ եւ երկուքով կը սկսին գրուցել: Ան Էլիզապէթի կ'իմացնէ, թէ գաղթականները ճամբայ պիտի հանեն դէպի Տէր Զօր: Էլիզապէթ կը խորհի Նուարդը այս նոր բռնագաղթէն ազատելու եւ գայն իր քովը պահելու մասին: Քիչ ետք, անոնք կ'որոշեն այցելել Հաթունին՝ որբանոցին մէջ: Էլիզապէթ կը խոստանայ Հաթունը իր քով բերել եւ թոյլ չտալ, որ թուրքերը Նուարդն ու Հաթունը Տէր Զօր աքսորեն:

Նուարդի եւ Էլիզապէթի գրոյցի պահուն, գերմանացի երկու սպաները՝ Էրիքն ու Հելմութը ամերիկեան հիւպատոսարանի համալիրին կից գաղթականին մէջ հայ կիները կը լուսանկարէին: Երկու թուրք ոստիկաններ յանկարծ կը մօտենան անոնց եւ լուսանկարչական գործիքը կը բռնագրաւեն: Ոստիկաններէն մէկը չի բաւականանար մեքենան վերցնելով, եւ՝ դժգոհ ու բարկացկոտ, մեքենան գետնին կը զարնէ ու ջարդուփշուր կ'ընէ:

Արմէն Պետրոսեան Հալէպի երկաթուղիի կայարանին մէջ երկու գերմանացի բարեկամ սպաներէն կը բաժնուի եւ վական կը բարձրանայ: Շատ ճամբայ չէր կտրած, երբ ան կը նկատէ, թէ վակոնին մէջ նստած երկու թուրքերը ուշի-ուշով կը հետեւէին իրեն: Նախորդ օրը Հալէպի մէջ հայ երիտասարդ մը կառավարական թուրք պաշտօնեայ մը սպաննած ու փախած էր: Վակոնին մէջ գտնուող այդ երկուքը Հալէպի կառավարիչին օգնականներն էին: Անոնք կը սկսին հարցուփորձել Արմէնը եւ ինքնութիւնը հաստատող փաստաթուղթ կը պահանջեն անկէ: Արմէն ինքնութեան թուղթ չունէր, քանի որ գայն Խարբերդի իշխանութիւնները գրաւած էին: Արմէն կը փորձէ ինքզինք

պաշտպանել, մանաւանդ որ թուրքերէն մէկը զենքով կը սպառնայ անոր: Ակնթարթային արագ շարժումով մը, ան իր գրիչը թուրքերէն մէկուն ձախ աչքին մէջ կը մխրճէ ուժգին կերպով, միւսն ալ գետին կը տապալէ ու կը տիրանայ անոր զենքին: Եւ այսպէս, Արմէն կը ձերբազատի իրեն սպառնացողներէն եւ վակոնէն վար՝ աւազին վրայ կը նետուի:

Նուարդն ու Էլիզապէթը դարձեալ Հաթունին կ'այցելին որբանոցին մէջ: Նախապէս կարգադրած ըլլալով, անոնք Հաթունը դուրս կը հանեն որբանոցէն եւ իրենց քով՝ ամերիկեան հիւպատոսարանի համալիրը կը տանին: Արդարեւ, այս երկու կանայք միշտ մտահոգ էին Հաթունին մասին եւ չէին ուզեր, որ ան որբանոցը մնար: Այսպիսով, Նուարդն ու Հաթունը ապաստան կը գտնեն Էլիզապէթի քով, մինչ համալիրին կից գաղթականին հայ կիները կը պատրաստուէին դէպի Տէր Զօր քշուելու:

Սայրըս Էնտիքոթ սկիզբը համաձայն չէր, որ Էլիզապէթը գաղթական կին մը եւ աղջնակ մը պահէ իր սենեակին մէջ: Սակայն, վերջ ի վերջոյ, ան հաշտ աչքով կը սկսի նայիլ այդ փաստին:

Վերադառնալով Արմէնի արկածախնդրական ճամբորդութեան, ան յաջորդ օրը կը յաջողի ինքզինք ուրիշ շոգեկառքի մը վակոնէն ներս նետել եւ իր ճանապարհը շարունակել:

Էլիզապէթ իր լսածներն ու տեսածները նամակի մը մէջ պատշաճ կերպով գրի առնելով, կը դրկէ «Հայաստանի Բարեկամներ» Ընկերութեան, Պոսթըն, Ա. Մ. Ն.: Գրած ատեն ան միշտ նկատի կ'առնէ թրքական իշխանութեանց գրաքրոնութիւնը:

Շատ չանցած, «Հայաստանի Բարեկամներ» Ընկերութենէն օգնութիւն կը հասնի Հալէպի եւ Տէր Զօրի մէջ գաղթական հայոց համար: Պարէնը հիւպատոսարանի շէնքին մէջ կը գետնեղուի: Երկու ամերիկացի բժիշկներ եւ Ընկերութեան տիկիններէն մէկը՝ Ալիսիա Ուելզ Հալէպի ամերիկեան հիւպատոսարան կը ժամանեն:

Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոս Ռայլըն Մարթինը գերմանացի

սպաներուն լուսանկարչական ֆիլմերը գրաւող թուրք զինուորին՝ Օրհանին քով գացած էր եւ փորձած էր գնել այդ ֆիլմերը, որոնք հայ գաղթականներուն տառապանքը կը վաւերագրէին: Սակայն Օրհան մերժած էր ծախել զանոնք:

Միւս կողմէ, Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս Իւրիխ Լանկէն իր գրասենեակին մէջ նստած, Պերլինի իր մեծաւորներուն կը գրէր նամակ մը, որ կը սկսէր հետեւալ բառերով. «Այրերու բացակայութեան - բոլորն ալ զինուորագրուած - կիներն ու երեխաներն ինչպէ՞ս կրնային սպառնալիք դառնալ»: Ան պահ մը կը յամենայ «զինուորագրուած» բառին վրայ, զոր ընտրած էր յատուկ կերպով՝ խուսափելու համար թուրք գրաքննիչներու գայրոյթէն: Արդարեւ, նոյնիսկ զինուորագրուած հայ տղամարդիկն իրենց զենքերէն մերկացուած եւ սպաննուած էին, կամ, շատ քիչերը, երկաթուղիի շինարարութեան վրայ տաժանակիր աշխատանքի լծուած: Լանկէն կ'ուզէր իր մեծաւորներուն հասկցնել, թէ ինք Թուրքիոյ մէջ պատահած դէպքերուն բնաւ համաձայն չէր:

Գերմանական զինուորական իշխանութիւնները կ'որոշէն լուսանկարող երկու սպաները պատժել՝ զանոնք Տարտանէլի ճակատը դրկելով: Էրիք եւ Հելմութ շոգեկառքով դէպի Կ. Պոլիս կը մեկնին՝ անցնելով Ատանայէն: Հելմութ կը մտածէր իր լուսանկարած եւ Հալէպի մէջ բռնագրաւուած ֆիլմերուն մասին: Շոգեկառքին պատուհանէն դուրս նայած ատեն, Հելմութ մարդկային զանկերու բլուրներ կը տեսնէ...

Ռայլըն Մարթինը Հալէպի նոր կառավարիչին՝ Ֆարհաթ Սահինին (հաւանաբար պէտք է ըլլայ՝ Շահին - Յ. Ի.) քով կ'երթայ՝ Սայրըս եւ Էլիզապէթ Էնտիքոթներուն ու անոնց ընկերակցող միւս օտարներու խումբին համար Տէր Զօր այցելելու արտօնութիւն վերցնելու: Ամերիկեան առաքելութիւնը նպատակադրած էր Տէր Զօրի հայ գաղթականներուն սննդեղէնի եւ հագուստեղէնի օժանդակութիւն բաշխել: Հիւպատոսը կը յաջողի արտօնութիւնն ստանալ:

Այս միջոցին, Էլիզապէթ նամակ մը կը ստանայ Արմէն Պետրոսեանէն՝ որկուած Գահիրէէն: Քանի մը օր առաջ Էլի-

պաշտպանել, մանաւանդ որ թուրքերէն մէկը գէնքով կը սպառնայ անոր: Ակնթարթային արագ շարժումով մը, ան իր գրիչը թուրքերէն մէկուն ձախ աչքին մէջ կը մխրճէ ուժգին կերպով, միւսն ալ գետին կը տապալէ ու կը տիրանայ անոր գլխին: Եւ այսպէս, Արմէն կը ձերբազատի իրեն սպառնացողներէն եւ վակոնէն վար՝ աւազին վրայ կը նետուի:

Նուարդն ու Էլիզապէթը դարձեալ Հաթունին կ'այցելեն որբանոցին մէջ: Նախապէս կարգադրած ըլլալով, անոնք Հաթունը դուրս կը հանեն որբանոցէն եւ իրենց քով՝ ամերիկեան հիւպատոսարանի համալիրը կը տանին: Արդարեւ, այս երկու կանայք միշտ մտահոգ էին Հաթունին մասին եւ չէին ուզեր, որ ան որբանոցը մնար: Այսպիսով, Նուարդն ու Հաթունը ապաստան կը գտնեն Էլիզապէթի քով, մինչ համալիրին կից գաղթականացին հայ կիները կը պատրաստուէին դէպի Տէր Զօր քշուելու:

Սայրըս Էնտիքոթ սկիզբը համաձայն չէր, որ Էլիզապէթը գաղթական կին մը եւ աղջնակ մը պահէ իր սենեակին մէջ: Սակայն, վերջ ի վերջոյ, ան հաշտ աչքով կը սկսի նայիլ այդ փաստին:

Վերադառնալով Արմէնի արկածախնդրական ճամբորդութեան, ան յաջորդ օրը կը յաջողի ինքզինք ուրիշ շոգեկառքի մը վակոնէն ներս նետել եւ իր ճանապարհը շարունակել:

Էլիզապէթ իր լսածներն ու տեսածները նամակի մը մէջ պատշաճ կերպով գրի առնելով, կը դրկէ «Հայաստանի Բարեկամներ» Ընկերութեան, Պոսթըն, Ա. Մ. Ն.: Գրած ատեն ան միշտ նկատի կ'առնէ թրքական իշխանութեանց գրաքրոնութիւնը:

Շատ չանցած, «Հայաստանի Բարեկամներ» Ընկերութենէն օգնութիւն կը հասնի Հալէպի եւ Տէր Զօրի մէջ գաղթական հայոց համար: Պարէնը հիւպատոսարանի շէնքին մէջ կը գետնեղուի: Երկու ամերիկացի բժիշկներ եւ Ընկերութեան տիկիներէն մէկը՝ Ալիսիա Ուէլզ Հալէպի ամերիկեան հիւպատոսարան կը ժամանեն:

Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոս Ռայլըն Մարթինը գերմանացի

սպաներուն լուսանկարչական ֆիլմերը գրաւող թուրք զինուորին՝ Օրհանին քով գացած էր եւ փորձած էր գնել այդ ֆիլմերը, որոնք հայ գաղթականներուն տառապանքը կը վաւերագրէին: Սակայն Օրհան մերժած էր ծախել զանոնք:

Միւս կողմէ, Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս Իւրիխ Լանկէն իր գրասենեակին մէջ նստած, Պերլինի իր մեծաւորներուն կը գրէր նամակ մը, որ կը սկսէր հետեւալ բառերով. «Այրերու բացակայութեան - բոլորն ալ զինուորագրուած - կիներն ու երեխաներն ինչպէ՞ս կրնային սպառնալիք դառնալ»: Ան պահ մը կը յամենայ «զինուորագրուած» բառին վրայ, զոր ընտրած էր յատուկ կերպով՝ խուսափելու համար թուրք գրաքննիչներու զայրոյթէն: Արդարեւ, նոյնիսկ զինուորագրուած հայ տղամարդիկն իրենց գէնքերէն մերկացուած եւ սպաննուած էին, կամ, շատ քիչերը, երկաթուղիի շինարարութեան վրայ տաժանակիր աշխատանքի լծուած: Լանկէն կ'ուզէր իր մեծաւորներուն հասկցնել, թէ ինք Թուրքիոյ մէջ պատահած դէպքերուն բնաւ համաձայն չէր:

Գերմանական զինուորական իշխանութիւնները կ'որոշէին լուսանկարող երկու սպաները պատժել՝ զանոնք Տարտանէլի ճակատը դրկելով: Երիբ եւ Հելմութ շոգեկառքով դէպի Կ. Պոլիս կը մեկնին՝ անցնելով Ատանայէն: Հելմութ կը մտածէր իր լուսանկարած եւ Հալէպի մէջ բռնագրաւուած ֆիլմերուն մասին: Շոգեկառքին պատուհանէն դուրս նայած ատեն, Հելմութ մարդկային գանկերու բլուրներ կը տեսնէ...

Ռայլըն Մարթինը Հալէպի նոր կառավարիչին՝ Ֆարհաթ Սահինին (հաւանաբար պէտք է ըլլայ՝ Շահին - Յ. Ի.) քով կ'երթայ՝ Սայրըս եւ Էլիզապէթ Էնտիքոթներուն ու անոնց ընկերակցող միւս օտարներու խումբին համար Տէր Զօր այցելելու արտօնութիւն վերցնելու: Ամերիկեան առաքելութիւնը նպատակադրած էր Տէր Զօրի հայ գաղթականներուն սննդեղէնի եւ հագուստեղէնի օժանդակութիւն բաշխել: Հիւպատոսը կը յաջողի արտօնութիւնն ստանալ:

Այս միջոցին, Էլիզապէթ նամակ մը կը ստանայ Արմէն Պետրոսեանէն՝ դրկուած Գահիրէէն: Զանի մը օր առաջ Էլի-

գապէք Արմէնէն ստացած էր ուրիշ նամակ մը, որ դրկուած էր Պաղեստինի Երիքով քաղաքէն: Երկրորդ նամակին մէջ Արմէն կը յայտնէր, թէ իր դուստրը՝ Թալինը մահացած է... Արմէն Գա- հիրէի մէջ կը ջանար միանալ բրիտանական բանակին:

Գերմանացի սպաներուն ֆիլմերը գրաւած Օրիանո ուրիշ երկու զինուորներու հետ իր «քաջագործութեանց» մասին կը գրուցէր Հալէպի երկաթուղիի կայարանին առջեւ: «Մէկ փամփուշտով կարելի է տասը հայ սպաննել», - կը յոխորտար *ասքեարներէն* մէկը: Ապա խօսակցութիւնը կը կեդրոնանայ հայ աղջիկներ բռնաբարելուն վրայ, եւ ահռելի դէպքեր պատահած ըլլալու փաստերը կը ներկայացուին ընթերցողին: Ատանայէն Հալէպ երկարող զարտուղի ճամբուն վրայ ինչն ի չէին պատահած խեղճ հայ տարագրեալներուն...

Այս միջոցին, ամերիկեան հիւպատոսարանին եւ «Հա- յաստանի Բարեկամներ» Ընկերութեան միացեալ պատուիրա- կութիւնը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Տէր Զօր: Ուղեւորութեան երրորդ օրն էր, երբ անոնք ծառերէն գլխիվար կախուած վեց հայ կանանց մարմիններ կը տեսնեն: Այս եւ նման տեսարաններ պատճառ կը դառնան, որ հիւպատոս Ռայլըն Մարթինն անհանգստանայ եւ նոյնիսկ իր ստամոքսին պարունակութիւնը դուրս տայ քանի մը անգամ... Անոր ընկերակցողները գիտէին, թէ Ռայլընը Սպանիա-Ա. Մ. Ն. պատերազմի մասնակից վեթերան մըն է, սակայն այդպիսի տեսարաններու ան չէր հանդիպած կեանքին մէջ... Ալիսիա Ուելզը, որ շատ աւելի փարձառու բարեսիրական գործիչ մըն էր, զանազան տեղեր շրջագայած ու շատ ողբերգութիւններ տեսած ըլլալով հանդերձ, շատ կ'ազդուի, սակայն պաղարիւնութիւնը չի կորսնցներ:

Ճամբորդութեան հինգերորդ օրը ամերիկացիք կը հաս- նին Տէր Զօր՝ իրենց հետ տեղ հասցնելով սննդեղէնի նպաստը: Անմիջապէս 11 ձիաւորներ սրարշաւ վազքով մը կը հասնին եւ կը շրջապատեն ամերիկացիներուն կարաւանը: Հասան Սապրի անունով թուրք հարիւրապետը իրեն ենթակայ քանի մը ենթասպաներով, զինուորներով եւ չէթներով եկած էր ստու-

գելու եկուոր օտարներուն ինքնութիւնը... Ռայլըն Մարթին թրքե- լենով կը յայտնէ իրենց ինքնութիւնն ու գալստեան նպատակը, ապա ան Հասան Սապրիին ցոյց կու տայ Հալէպի կառա- վարիչին ստորագրած արտօնագիրը՝ իրենց այցելութեան եւ սննդեղէնի բաշխման թոյլտուութեամբ: Հասան Սապրի իր ենթականերուն կը հրահանգէ բռնագրաւել սննդեղէնի կառ- քերը: Սկիզբը, հիւպատոսին խնդրանքները արդիւնք չեն տար, սակայն ետքը, երբ Էլիզապէթ Էնտիքոթ Հասան Սապրիին պերճախօս լեզուով կը բացատրէ կացութիւնը, մէջբերումներ ընելով Ղուրանէն, խումբը որոշ արդիւնքի մը կը հասնի: Իր խօսքին մէջ, Էլիզապէթ ի միջի այլոց կ'ըսէ. «Օր մը արդա- րագոյն Աստուածը չարը պիտի պատժէ՝ երեխաներ սպան- նելուն համար»: Հարիւրապետը կը յօժարի իր բռնագրաւած սննդեղէնին միայն կէսը վերադարձնել...

Հեղինակը հոս կրկին կը վերադառնայ Արմէն Պետ- րոսեանին, որ արդէն բրիտանական բանակին միացած ըլլալով, կը մասնակցէ թուրքերուն եւ գերմանացիներուն դէմ Տարտանէլի արիւնալի բախումներուն: Օր մը, բուռն ընդհա- րումներուն ընթացքին, Արմէնը թիրախ դարձած իրենց նաւա- կէն ջուրը նետուելով կը յաջողի ծովեզերք հասնիլ: Նաւակին վրայ քանի մը աւստրալիացի զինուորներ վիրաւորուած էին: Արմէն կը վերյիշէ իր թուրք «բարեկամ»ին՝ Նազիմին խօս- քերը, որ կը խոստանար պաշտպանել Զարինն ու Թալինը՝ երբ անոնք դեռ Խարբերդ կը գտնուէին: Նազիմին պարզապէս դաւաճանած էր Արմէնին, երբ վերջինս Վանի մէջ կը գտնուէր ու հերոսամարտին կը մասնակցէր: Ռուսերու Վան մուտքէն ետք, Արմէն յաջողած էր անցնիլ Խարբերդ՝ փնտռելու համար իր կինն ու դուստրը, սակայն չէր յաջողած զանոնք գտնել: Հոն է, որ ան միացած էր գերմանացի ճարտարագէտներու խումբին եւ անոնց հետ Հալէպ անցած:

Վերադառնալով ամերիկացիներու Տէր Զօր այցելու- րեան, հեղինակը կը գրէ, թէ անոնք սննդեղէնին ետ ստացուած կէսը յաջողած էին հաւասարապէս բաշխել հայ գաղթական- ներուն: Խումբին բժիշկը՝ Փեթի Կրուն, հայ հիւանդներուն բու-

ծումով կը զբաղէր: Քանի մը օր ետք, խումբը Հալէպ կը վերադառնայ:

Հաթուն յաճախ դուրս կ'ելլէր ամերիկեան հիւպատոսարանի համալիրէն, շուկայ կ'երթար եւ շուտով կը վերադառնար: Ան նոյնիսկ կ'այցելէր այն որբանոցը, ուր Նուարդ չէր ուզած որ ինք մնայ:

Այս միջոցին, Էլիզապէթն ու Արմէնը նամակներ կը փոխանակէին աւելի աճող յաճախականութեամբ:

Հաթունն իր հերթական այցելութիւններէն մէկուն ընթացքին Հալէպի շուկային մէջ կը ծանօթանայ Շուշան անունով հայ որբուհիի մը, որ որբանոցի սանուհիներէն էր, ու ամէն օր փախուստ տալով հոնկէ՝ իր ստամոքսին պահանջքը կը գոհացներ: Ան յաճախ ուտելիք կը գողնար եւ ուրիշ փոքրիկ արկածախնդրութիւններ կը կատարէր:

Տարտանէլի ռազմաճակատին վրայ երբ Արմէն Պետրոսեանը բրիտանական բանակին մէջ սաստիկ կոիւներ կը մղէր թուրքերուն եւ գերմանացիներուն դէմ, դիմացի ճակատին մէջն էին Էրիքն ու Հելմութը:

Երբ Հալէպի կառավարիչը ամերիկեան հիւպատոսարան կ'այցելէ, Ռայըն Մարթինը, Սայրըս եւ Էլիզապէթ Էնտիքոթները եւ անոնց միւս ընկերները խիստ ոճով կը դատապարտեն Տէր Զօրի մէջ կատարուած կոտորածները եւ կը բողոքեն հարիւրապետ Հասան Սապրիի դէմ, որ իրենց տարած սննդեղէնին կէսը կողոպտած էր:

Էլիզապէթ Էնտիքոթ Արմէն Պետրոսեանին գրած նամակներէն մէկուն մէջ 12 տարեկան աղջնակի մը Հալէպ հասնելուն մասին կը պատմէ: Այս աղջնակը եկած էր շալկելով իր ծծկեր քոյրը, քանի որ մայրն ու միւս հարազատները օրեր առաջ մահացած էին: Անոնք ճամբայ ելած էին Վանի շրջանի մէկ գիւղէն: Այդ օրերուն, Վանի նահանգէն գաղթական գրեթէ չէր հասներ Հալէպ: Էլիզապէթ իր նամակին մէջ կը յայտնէ, թէ ինք վճռած է Հալէպ մնալ եւ օգնել հայ բեկորներուն: Ան կը յուսար Հալէպի մէջ կրկին տեսնել Արմէնը... Իսկ վերջինս...

Արմէնը պատերազմի ճակատին վրայ մեծ կորովով եւ

գոհունակ սրտով կը կռուի անոնց դէմ, որոնք իր հարազատներն ու իր ազգը կոտորած էին եւ կը շարունակէին կոտորել: Ան ինքն իրեն կ'ըսէ. «Աւելի լաւ է ճակատին վրայ մեռնիլ, կռուելով, քան թէ ոչխարներու պէս մորթուիլ Եփրատի հեղեղատներուն վրայ կամ սովամահ ըլլալ սուրիական անպատներուն մէջ»: Այս ոգիով կռուելով բրիտանական բանակին մէջ, Արմէն իր վաշտին հետ յառաջխաղացք կ'արձանագրէ Տարտանէլի ռազմաճակատին վրայ:

Օրհանը գաղտնի տեղ մը թաղած էր գերմանացի Հելմութէն գրաւած ֆիլմերը, եւ միտքը փոխելով, այժմ կ'ուզէր զանոնք Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոս Ռայըն Մարթինի յանձնել: Օրհանը իրիկուն մը անձամբ կու գայ հիւպատոսին քով եւ անոր կը յայտնէ ֆիլմերուն պահած տեղը:

Օր մը, երեկոյեան, երբ Հաթունը Շուշանի հետ միասին Հալէպի փողոցները կը պտըտէր, բերդին մօտ գտնուող հրապարակին վրայ անոնք դէմ դիմաց կու գան օսմանեան բանակի զինուորական նուագախումբին: Մանկամիտ Շուշանը կը սկսի պարել: Այս տեսարանը երիտասարդ թուրքի մը կը մղէ առեւանգելու Շուշանը: Հաթուն յանկարծական սարսափի առջեւ գտնուելով, կը փախչի եւ տուն կը վերադառնայ:

Օրհանի ցուցմունքով առաջնորդուելով, Ռայըն Մարթին իր օգնականին՝ Տէյվիտ Հիպլըթի հետ միասին ծառի մը տակ թաղուած ֆիլմերուն տեղը կը գտնէ: Զանոնք իրենց հետ առնելով, երկու դիւանագետները հիւպատոսարան կը դառնան:

Արմէնը Կալիփոլիի (Տարտանէլ) ճակատին վրայ բրիտանական ձախող յարձակման մը ընթացքին կը վիրաւորուի ոտքէն եւ Աղեքանդրիոյ հիւանդանոցը կը փոխադրուի: Ան շատ շուտով կ'ապաքինի եւ կ'որոշէ Հալէպ վերադառնալ:

Այդ օրերուն, Արմէնի կինը՝ Քարինը վերապրողներու խումբով մը հասած էր Հալէպ, ապաստան գտած գերմանական հիւպատոսարանի համալիրին մէջ եւ հոն ալ կ'աշխատէր: Քարին Արմէնը կը փնտռէր, առանց վստահ ըլլալու, թէ ան ո՞ղջ էր, թէ՞ ոչ:

Արմէն Պետրոսեան արկածախնդրական ճամբորդու-

թենէ մը ետք կը հասնի Հալէպ՝ անցնելով Տամասկոսէն: Առանց ժամանակ կորսնցնելու, ան կը փութայ ամերիկեան հիւպատոսարանի համալիրը: Երբ ան, պետեւիի հագուստով ծպտուած, համալիրի դարպասին առջեւ կը հանդիպի Էլիզապէթին, երկու սիրահարները կ'ողջագորտուին: Մինչ այդ, Քարինը հիւպատոսարան եկած էր՝ ամուսինին մասին հարցընելու: Ան ճամբուն միւս կողմէն պատահաբար ականատես կ'ըլլայ այս գրկախառնումին: Քարին կը մտածէ, թէ ինք այլեւս ընելիք ոչինչ ունի այս աշխարհին վրայ: Ան կը հասկնայ, թէ զոյգը կը կարծէր, թէ ինք մեռած է իր դստեր՝ Թալինի մօտ: Քարին յուսահատ քայլերով կը հեռանայ այդ վայրէն եւ կ'անհետանայ անծանօթ ուղղութեամբ...

Յաջորդ օրը, Քարինը հիւանդանոց կը բերուի ծանրօրէն վիրաւոր վիճակի մէջ: Ան փորձած էր անձնասպան ըլլալ Հալէպի բերդէն վար նետուելով: Հաթունը անգամ մը տեսած էր Քարինը, երբ քանի մը օր առաջ հիւպատոսարանի դարպասին առջեւ իրեն հետ խօսած էր: Դառն իրականութիւնը պարզ կը դառնայ Էլիզապէթին եւ ան Նուարդը կը դրկէ որպէսզի Արմէնը գտնուի, զայն Քարինի մօտ բերէ: Ճիշդ այդ վայրկեաններուն, Քարին իր հոգին կ'աւանդէ...

Ամերիկեան հիւպատոսարանի համալիրի բակին մէջ Նուարդը կը վերագտնէ իր քրոջ գաւակները՝ դուստրն ու երկու մանչերը: Անոնք որբանոցի սաներէն էին եւ Հաթունի հետ կը խաղային:

Հեղինակը՝ Քրիս Պոհնալեանը իր վեպին մէջ պարբերաբար կը յիշէ Լորա Պետրոսեանի՝ Հայոց Յեղասպանութեան առնչուած ամէնօրեայ փնտռտութները: Լորա Ուոթըրթաունի (Ա. Մ. Ն.) հայկական թանգարանին մէջ տեսած էր իր մեծ մօր՝ Էլիզապէթ Էնտիքոթ-Պետրոսեանի լուսանկարը եւ այդ մասին պրպտումներ կատարած էր:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

- Ա. Կեսար (այնթապցի, գիրքի հեղինակ) 9, 10
Արգար (օսմանեան բանակէն փախած հայ զինուոր) 158, 160
Արրահամ (օսմանեան բանակէն փախած հայ զինուոր) 158
Արրահամ (զինեգործ հայ մը Թեհրանի մէջ) 179
Արրահամեան Արրահամ (Գոնիայի որբանոցի տնօրէն) 79
Արրիկ (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոզն գիւղացի հայ ինքնապաշտպան) 206
Ադամ Չաուշ (Չաթի հերոսամարտի արծիւներէն) 85
Ազիզ պէյ (թուրք ոճրագործ բժիշկ, Մարգուան) 272
Ազնաւոր Շարլ (բուն անունով՝ Վաղինակ Ազնաւորեան, աշխարհահռչակ երգիչ ու երգահան, Ֆրանսա-Չուիցերիա) 288
Ալթունեաններ (պուրսացի) 142, 143, 144
Ալթունեան (բժիշկ, Հալէպ) 146
Ալթունեան (ռուսահայատակ, Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166
Ալթունեան Ասատուր (բժշկապետ, Հալէպ) 146, 201
Ալթունեան Ժանին (վերապրողներու դուստր, գիրքի կազմող, Ֆրանսա) 140, 141
Ալթունեան Հայկ (պուրսացի, ականատես վկայող Վահրամ Ալթունեանի բռնագաղթած եղբայրը) 143, 144

- Ալթունեան Վահան (նիկոմեդիացի, Հաճընի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներէն) 114
Ալթունեան Վահրամ (պուրսացի, ականատես վկայող) 141, 142, 143, 144
Ալի (թուրք ոստիկան, Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վկայ) 165
Ալի (խոյեցի ժողովրդային բժիշկ Հեքիմ Էֆէնտիսարի ճորտերէն, խոյեցի ականատես վկայող Արուսեակ Միրանեան-Հայրապետեանի «ամուսին»ը) 247, 248
Ալի Էֆենտի (Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւալ գիւղի հայոց վրայ յարձակած թուրքերու ղեկավար) 65
Ալի պէյ Հեօյիւքցի Տէլի Պաշը Ահմէտ աղա (Գոնիայի շրջանին մէջ Մուսթաֆա Քեմալի դէմ ապստամբութեան ղեկավար) 80
Ալի Ռիզա (թուրք լրտես-ոստիկան, Կ. Պոլիս) 42, 44, 49, 50
Ալի Ռիզա Էֆենտի (արիւնարփու դահիճ, Խարբերդի փոխ-ոստիկանապետ) 278, 280
Ալիս (Թիֆլիսի Հայ Գաղթականաց Կոմիտէի անդամ՝ Բարսեղովի դուստրը) 175
Ալմաստ Մայրիկ (տե՛ս Խաչատրեան Ալմաստ)
Ակնունի Է. (բուն անունով՝ Խաչատուր Մալումեան, դաշնակցական գործիչ, Մեծ Ե-

դեռնի նահատակ մտաւորական) 130

Ահարոն (Մերաստիոյ նահանգի Թոնուսի գաւառի Գարակէօլ գիւղացի ականատես վկայող Ալմաստի որդեգիրը՝ իր առաջին ամուսնոյն առաջին կնոջմէ ունեցած որդին) 251, 255

Ահարոնեան Գարոլ (ֆրանսաբնակ հայուհի, հրեայի կին) 289

Ահարոնեան Իգնատիոս (Կ. Պոլիս) 50

Ահարոնեան Միհրան (չմշկածագի փախստական) 93

Ահմէտ Ասրմ (թուրք ոստիկանութեան *քոմիսէր*, Կեսարիա) 84

Ահմէտ Ճեմալ փաշա (իթթիհատական եռապետութեան անդամ, օսմանեան Դ. զօրաբանակի հրամանատար, Օսմանեան Կայսրութեան ծովային նախարար, հայոց դահճապետներէն) 79, 99, 111, 215, 216, 232, 267, 268, 295

Ահմէտ շահ Ղաճար (Պարսկաստանի Ղաճար արքայատոհմի վերջին արքան՝ Յուլիս 1909 - Հոկտ. 1925) 245

Աղասի (տե՛ս Թուրսարգիսեան Կարապետ)

Աճառեան Հրաչեայ (աշխարհահռչակ հայագետ, ակադեմիկոս) 255

Աճեմեան (Մերաստիոյ թեմի Առաջնորդ) 77

Աճեմեան Մարտիրոս (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի

Չմշկածագի գաւառակի Մամսա գիւղացի) 90

Աճեմեան Սամուէլ Քահանայ (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակ) 89

Ամիրեան Գրիգոր (զօրահրամանատար Մեպոնիի (Արշակ Ներսեսեանի) թիկնապետ) 166

Ամրիկեան Արմենակ Մանուկի (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ գիւղացի, ականատես վկայող) 239, 240, 241

Ամրիկեան Մաքրոտի (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ գիւղացի, ականատես վկայող) 233

Ամրիկեան Մարգիս (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ գիւղացի, ականատես վկայող) 233

Այլաեան Կարապետ (պոլսաբնակ Հաւա գիւղացի) 67, 68

Այլաեան Յարութիւն (Հաւա գիւղացի ճարտարապետ) 67

Այվազեան Յարութիւն (ծածկանունը՝ Տուրպախ, դաշնակցական գործիչ) 157

«Անարխիստ Մարգիս» (տե՛ս Շերոնց Մարգիս)

Անդրեա (ֆրանսական բանակի գնդապետ, Կիլիկիա) 13

Անի (բռնագաղթեալ հայուհի մը Հալէպի մէջ) 295

Աննա (այնթապցի ականատես վկայող Արշալոյս Բարսեղեանի մայրը) 196, 197, 198, 199, 200

Անոյշ (Ռուսիոյ Վանի հիւպատոս

բանի պահակ Սահակ աղայի դուստրը) 173, 174, 176, 177, 178

Աշեան (Տիկին) (Վեր. Համբարձում Աշեանի տիկինը, Գոնիա) 74, 75, 76

Աշեան Համբարձում Վեր. (Ատանայի 1909-ի ջարդի ականատես վկայող, բռնադատուած հոգեւորական, Գոնիա) 71, 76

Աշենց Յակոբ պապ (տարագրեալ հայ նահատակ, հաւանաբար՝ Մերաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի) 258

Ապահ (բուն անունով՝ Պետրոս Գըմգըմեան, հնչակեան յեղափոխական գործիչ) 34

Ապատի (ֆրանսացի գնդապետ, Այնթապ) 16

Ապպաս Խոճա (թուրք կրօնաւոր, Տիգրանակերտ) 192

Ապտիլ Համիտ Բ. (Օսմանեան Կայսրութեան սուլթան) 34, 65, 137, 168, 169, 180, 182, 188

Առաքել (օսմանեան բանակէն փախած հայ զինուոր) 158

Առաքելեան Գրիգոր (կարսպագարի ուսուցիչ, Հաճընի հերոսամարտին օժանդակող խումբի անդամ) 101

Ասատուր (բռնութեանց զոհ կեսարացի հայ երկաթագործ) 84, 85, 86

Ասիմ պէյ (հայակեր հրէշ, Խարբերդի գաւառապետ) 278

Ասլի պէյ (Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւա գիւղի հայոց բռնացող թուրք) 64

Ասպօ (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ գիւղացի հերոս ինքնապաշտպան մարտիկ) 240, 241

Ավդիշենց Զաւէն Փոխիկի (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ գիւղացի ականատես վկայող Շերոնց-Ավդիշենց Շուշանի որդին) 233

Ավդիշենց Փոխիկ (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ գիւղացի ականատես վկայող Շերոնց-Ավդիշենց Շուշանի ամուսինը) 233

Ատիլէ (ատանացի որբուհի Վերծինի իսլամացուած անունը՝ տե՛ս նաեւ Վերծին) 26

Արամ (տե՛ս Չոլաքեան Արամ)

Արամ Կայծակ (բուն անունով՝ Արամ Թերզեան, Հաճընի հերոսամարտի մասնակից) 37, 38, 39, 111, 118, 119, 121, 122, 124

Արամ Չաուշ (տե՛ս Արամ Կայծակ)

Արամ Չաուշ (Չաքի հերոսամարտի ղեկավարներէն) 121

Արամեան Երուանդ (հայ լեզեռնական վկայող Վահան Արամեանի եղբորորդին) 69

Արամեան Վահան (*սերճան*, Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւա գիւղացի կամաւորական) 68, 69, 70

Արամեանց Հմայեակ (հնչակեան գործիչ, մատնիչ-դաւաճան) 43, 52

Արապեան Կարապետ (ականատես վկայող, Փարիզ) 290

Արաքատեան Մկրտիչ (այնթապցի, Այնթապի ինքնապաշտպանութեան ղեկավար

ներէն) 11
Արթին աղա (Չաթի հերոսամարտի
ղեկավարներէն) 85
Արթին Չաուշ (Հաճընի հերոսա-
մարտի մարտիկներէն) 121
Արդուքեան Յովսէփ (տիտղոս-
ծածկանունը՝ Իշխան,
դաշնակցական ֆետայի,
ռազմական գործիչ) 161
Արշակ (դաւաճան-մատնիչ Գոնիա-
յի մէջ) 74, 75, 77
Արշակ (Էվերէկցի հայ մը Հաճընի
մէջ) 125
Արշակ Չաուշ (տե՛ս Սահակեան
Արշակ)
Արջրացի Յովան (տե՛ս Դարբին-
եան Օհան)
Արսլանեան Գեորգ Ծ. Վրդ. (Զմշ-
կածագ-Չարսանճագի
Առաջնորդ, յետագային՝
Արք., Կ. Պոլսոյ Հայոց
Պատրիարքական Տեղա-
պահ) 93
Աւագ (անպէտք հայ երիտասարդ
մը, խոյեցի ականատես
վկայող Արուսեակ Մի-
րանեան-Հայրապետեանի
երկրորդ ամուսինը) 249
Աւանետեան Արա Յ. (պարսկերէնէ
թարգմանիչ, հաւանաբար՝
Թեհրան) 242
Աւագեան Մերինէ (Վանի նահանգի
Արճակ գիւղացի, բանահա-
ւաք, ազգագրագէտ, ակա-
նատես վկայող Գարեգին
Մովսիսեանի քոյրը) 222
Աւետեան Արծրունի Լեւոն (իրա-
նահայ ազգային) 266
Աւետեան Բագրատ (ծածկանուն-

ները՝ Սիւնիք, Բ. Սիւնիք,
Բագրատ Սիւնիք, հնչակ-
եան գործիչ) 156
Աւետեան Սահակ (Սաֆայիէի
գիւղապետ, Իրանեան
Քիւրտիստան) 178
Աւետի Կարօ (Վանի նահանգի
Արծկէի գաւառի Առէն գիւ-
ղի *ռէս*) 205, 206, 207
Աւետիսեան Խոսրով Միսաքի (Վա-
նի նահանգի Արծկէի գաւա-
ռի Առէն գիւղացի, վկայող
Սարգիս Աւետիսեանի եղ-
բայրը) 208
Աւետիսեան Մարիամ Միսաքի
(Վանի նահանգի Արծկէի
գաւառի Առէն գիւղացի,
ականատես վերապրող)
203, 207, 208
Աւետիսեան (Թերլեմէզեան) Մկրտ-
տիչ (Վանի արմենական-
ներու եւ քաղաքի 1896
թուականի ինքնապաշտ-
պանութեան ղեկավար-
ներէն, նահատակ) 168, 222
Աւետիսեան Մուշեղ (կաղզուանցի,
ականատես վկայող Վա-
ղինակ Աւետիսեանի հօ-
րեղբայրը) 238, 239
Աւետիսեան Նիկեար (Վանի նա-
հանգի Արծկէի գաւառի Ա-
ռէն գիւղացի ականատես
վկայող Սարգիս Աւետիս-
եանի հօրեղբոր դուստրը)
208
Աւետիսեան Սարգիս Միսաքի (Վա-
նի նահանգի Արծկէի գաւա-
ռի Առէն գիւղացի, վերապ-
րող) 203, 207, 208
Աւետիսեան Վաղինակ Սահակի

(կաղզուանցի, ականատես
վկայող) 238, 239
Աւետիսեան Վարդանոյշ (կաղ-
զուանցի ականատես վկա-
յող Վաղինակ Աւետիս-
եանի հօրեղբոր կինը) 238
Աւերիանով Փետր Իվանի (ռուս
գորավար, թուրքերէն գրա-
ւած տարածքներու զին-
ուորական կոմիսար) 176
Անի պէյ (Հաճընի դաժան կառա-
վարիչ) 35
Արշամ Սայիտ (թուրք բժիշկ Հալե-
պի հիւանդանոցին մէջ) 296
Թարլաքեան Յովհաննէս (Հաճընի
հերոսամարտին օժանդա-
կող խումբի անդամ) 101
Թարնակեան Հմայեակ (Խարբերդի
նահանգի Տերսիմի գաւառի
Զմշկածագի գաւառակի
Միսնա գիւղացի) 92
Թարունակեան Սարգիս (չմշկա-
ծագցի, աքսորէն փախուստ
տուած) 90
Թարսեղեան Արշալոյս (այնթապցի,
ականատես վկայող) 196,
197, 198, 199, 200, 201, 202
Թարսեղեան Արսէն (այնթապցի ա-
կանատես վկայող Արշա-
լոյս Թարսեղեանի ամուսի-
նը) 201
Թարսեղեան Եղիսաբէթ (այնթապցի
ականատես վկայող Արշա-
լոյս Թարսեղեանի յուշա-
գիրքի պատրաստողը եւ
Արշալոյսի դուստրը) 196,
197, 201
Թարսեղեան Հռիփսիմէ (այնթապցի
ականատես վկայող Արշա-
լոյս Թարսեղեանի եղբոր

կինը) 200
Թարսեղով (Թիֆլիսի մէջ Հայ Գաղ-
թականաց Կոմիտէի ան-
դամ) 175
Թարսեղով Ալիս (Թիֆլիսի մէջ Հայ
Գաղթականաց Կոմիտէի
անդամ Թարսեղովի դուս-
տրը) 175
Բորբոսեան Յովսէփ (Այնթապի
ինքնապաշտպանութեան
նահատակ) 16
Բորոյեան Սմբատ (ծածկանուն-
ները՝ Սմբատ, Մախլուտօ,
դաշնակցական ֆետայի,
ռազմական գործիչ) 161
Բօշենց (տե՛ս Համբարձումեան Գե-
որգ)
Գալէմքեարեան Աւետիս (դաշնակ-
ցական, Այնթապի ինքնա-
պաշտպանութեան ղեկա-
վարներէն) 9, 11
Գալիկեան Հրայր (հնչակեան ղե-
կավար գործիչ, Վան)
170, 171
Գամպօ (Ֆրանսայի դեսպանը Կ.
Պոլսոյ մէջ) 184, 190, 193
Գայեան Միհրան (Հաճընի 1920-ի
Ինքնապաշտպանութեան
Բարձրագոյն Խորհուրդի
անդամ, նահատակ) 40, 114
Գառնիկ (Վանի նահանգի Արծկէի
գաւառի Առէն գիւղացի
Մարիամ Աւետիսեանի
ամուսինը) 208
Գասապեան Արուսեակ (գմիւռնիա-
ցի ականատես վկայող)
290, 291
Գասպար (Կարսի մարզի Օղուզի
գիւղացի Եղիազար Սար-
գսեանի (Թումանեանի)

ազգականը) 235
 Գասպարեան Գաբրիէլ Վրդ. (Փաս-
 քալ, այնթապցի, յուշագրող
 ականատես վկայող) 9
 Գասպարեան Յակոբ (ազշէհիբցի
 վերապրող, Արժանքին) 106
 Գավազեան Յակոբ (ամերիկացի
 միսիոնար տոքթ. Տատի
 անձնական գրագիրը,
 Գոնիա) 78
 Գատրի պէյ (կեսարացի թուրք մը)
 85
 Գարա Սարգիս (տե՛ս Մարխասեան
 Սարգիս)
 Գարակէօզեան Կարապետ (չմշկա-
 ծագցի փախստական) 93
 Գարամանեան Անդրէաս (ծածկա-
 նունը՝ Տաւրոս, կարսպա-
 ցարցի ականատես վկա-
 յող, յուշագիրքի հեղինակ)
 96, 98, 99, 100, 101, 102,
 104, 105
 Գարամանեան Փանոս (կարսպա-
 ցարցի, ականատես վկա-
 յող Անդրէաս Գարաման-
 եանի հօրեղբայրը) 99, 107
 Գարամանուկեան Յակոբ (այն-
 թապցի, յուշագրող
 ականատես վկայող) 9
 Գարաքեահեայեան Սերոբ (Տրա-
 պիզոնի շրջանին մէջ փար-
 քիզան) 164
 Գարեգին Նժդէհ (Տէր Յարութիւն-
 եան, գորահրամանատար,
 ազգային գաղափարախօս)
 254
 Գարեգինենք (տե՛ս Մովսիսեաններ)
 Գաւաթեան Արշակ (ծածկանունը՝
 Քեռի, դաշնակցական ֆե-
 տայի, ռազմական գործիչ)
 244

Գափամանեան Սէթ (վանեցի յայտ-
 նի վաճառական) 170
 Գեւո (Վանի նահանգի Արծկէի գա-
 ւառի Առէն գիւղի գգիրը)
 204
 Գէորգ Դ. Քերեսթեան Կոստանդ-
 նուպոլսեցի Կաթողիկոս
 Ամենայն Հայոց 220
 Գէորգ Չաւուշ (Ղազարեան, ֆետա-
 յապետ) 211
 Գըժըզան (քրտական ցեղախումբ,
 Բալուի շրջան) 66
 Գըլըճ Ալի (Այնթապի շրջանին մէջ
 քննական ոյժերու ընդ-
 հանուր հրամանատար) 15
 Գըրպըլըզեան Արթին Չաւուշ (Հա-
 ճընի հերոսամարտի մաս-
 նակից) 120, 121
 Գոզան օղլու Տոդան (Կիլիկիոյ քե-
 մալական ոյժերու ընդհա-
 նուր հրամանատար) 117
 Գոնիալեան Սարգիս (դերձակ, Կ.
 Պոլիս) 43
 Գուգունեան Մակի (էլէկտրական
 ճարտարագէտ Վարդան
 Գուգունեանի տիկինը) 4
 Գուգունեան Վարդան (էլէկտրա-
 կան ճարտարագէտ, Քա-
 քար) 4
 Գույումճեաններ (Յակոբենք)
 (Ատանա-Մերսին) 22, 23,
 24, 25
 Գույումճեան Ալեքսանդր (ատանա-
 ցի, յուշագրող ականատես
 վկայող Յակոբ Գույումճ-
 եանի կրտսեր եղբայրը,
 նահատակ) 21, 23, 25
 Գույումճեան Աննա (ատանացի
 յուշագրող ականատես
 վկայող Յակոբ Գույումճ-
 եանի մայրը, նահատակ)

20, 21, 22, 23, 24, 25
 Գույումճեան Բարսեղ (ատանացի
 յուշագրող ականատես
 վկայող Յակոբ Գույումճ-
 եանի հօր հօրեղբորոր-
 դին) 21
 Գույումճեան Գրիգոր (ատանացի,
 յուշագրող ականատես
 վկայող Յակոբ Գույումճ-
 եանի եղբայրը, անյայտ
 կորած Մեծ Եղեռնի ժամա-
 նակ) 21, 23, 25
 Գույումճեան Երենիա (կիւմիշմա-
 տնցի-ատանացի, յուշագ-
 րող ականատես վկայող
 Յակոբ Գույումճեանի հայ-
 րը, նահատակ) 20, 21, 22,
 23, 24, 25
 Գույումճեան Երուանդ (ատանացի,
 յուշագրող ականատես
 վկայող Յակոբ Գույումճ-
 եանի եղբայրը, նահա-
 տակ) 21, 23, 25
 Գույումճեան Կարապետ (հաճընցի
 ականատես վկայող Եր-
 ուանդ Փոստալճեանի
 որբանոցի ընկերը) 232
 Գույումճեան Միսաք (ատանացի,
 յուշագրող ականատես
 վկայող Յակոբ Գույումճ-
 եանի եղբայրը, անյայտ
 կորած Մեծ Եղեռնի ժամա-
 նակ) 21, 23, 25
 Գույումճեան Յակոբ (ատանացի,
 յուշագրող ականատես
 վկայող - տե՛ս նաեւ Հա-
 սան) 20, 21, 23, 24, 25, 26,
 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33
 «Գրաշար Արթին» (տե՛ս Հիտայէթ)
 Գրգեաշարեաններ (Հաճըն) 71

Գրգեաշարեան Պետրոս (ծածկա-
 նունը՝ Քարծայր, հաճընցի,
 մանկավարժ, ականատես
 վկայող, յուշագրութեան
 հեղինակ) 71, 72, 73, 74, 75,
 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83
 «Գրիգոր» (Շաւարշ Միսաքեանի
 ծածկանուններէն. տե՛ս նա-
 եւ Միսաքեան Շաւարշ) 48
 Գրիգոր (այնթապցի ականատես
 վկայող Արշալոյս Բարսեղ-
 եանի մօրեղբայրը) 196
 Գրիգոր (ականատես վկայող Դա-
 ւիթ Ղազարեանի մեծ հօր
 եղբայրը) 211
 Գրիգոր Զօհրապ (գրող, օսմանեան
 խորհրդարանի երեսփո-
 խան, Մեծ Եղեռնի նահա-
 տակ) 44, 50, 130, 268
 Գրիգոր Էֆենտի (եղեսիացի հայ մը
 Հալէպի մէջ) 61
 Գրիգոր Լուսատրիչ (տե՛ս Սուրբ
 Գրիգոր Լուսատրիչ)
 Գրիգոր Պահապան (յուշագիրքի
 հեղինակ) 289
 Գրիգորեան Ալեքսան (յիշատակա-
 րան-գիրքի պատրաստող)
 43
 Գրքեան Գէորգ (Այնթապի մէջ մոր-
 քուած հայ երիտասարդ) 60
 Դանիէլ Վարուժան (Զպուքեար-
 եան, բանաստեղծ, Մեծ Ե-
 ղեռնի նահատակ) 128
 Դարբինեան Հրանդ (վանեցի, ակա-
 նատես վկայող Միրաք
 Սարհատեանի ընկերը)
 175, 176
 Դարբինեան Սամուէլ (դաշնակցա-
 կան գործիչ, Կ. Պոլիս)
 48, 50

Դարբինեան Օհան (ծածկանունը՝
Յովան, Վանի նահանգի
Արջրայ գիւղացի) 204, 205,
207
Դաւիթենք (տե՛ս Ղազարեաններ)
Դաւօ (Դեերցի Դաւօ, դաշնակցա-
կան ֆետայի, ապա՝
մատնիչ-դաւաճան) 169
Դերոյեան Զարուիի (Դաշնակցա-
կան գործիչ, նահատակ
Տիգրան Դերոյեանի քոյրը)
223
Դերոյեան Տիգրան (ծածկանուն-
ները՝ Վազգէն, Վազգէն Տե-
րոյեան, դաշնակցական
գործիչ, նահատակ) 223
Դեւ Թորոս (տե՛ս Տարտաղանեան
Թորոս)
Դրօ (տե՛ս Կանայեան Դրաստա-
մատ)
Եագուպ պէյ (Տրապիզոնի շրջանին
մէջ թուրք ջարդարար Իս-
մայիլ պէյի եղբայրը) 163
Եագուպեաններ (զէյթունցի) 135
Եագուպսոն Մարի (դանիացի միսիո-
նարուիի, հայ որբերու
խնամող) 132
Եազըճեան Գէորգ (լրագրող, հրա-
պարակագիր, խմբագիր,
պատմաբան) 221, 284
Եասեան Արթուր (բուն անունով՝
Արշաւիր Սահակեան,
մատնիչ-դաւաճան, Կ.
Պոլիս) 44, 52
Եարճանեան Ատոմ (տե՛ս Սիա-
մանթօ)
Եէքէն Ուէլիէտտին (հայանպաստ
թուրք գրող) 275
Եկարեան Արմենակ (վանեցի, ար-

մենական կազմակերպու-
թեան զինուորական
գործիչ, Վանի 1896-ի եւ
1915-ի ինքնապաշտպա-
նութեանց ղեկավարներէն)
170, 171
Եկէնգատէ Մուսթաֆա (թրքական
նստիկանութեան *քոմիսէր*,
Կեսարիա) 84
Եղիազարեան (տե՛ս Շիրին)
Եղիշէ (վանեցի Սահրատեաններու
տան սպասուիի Իսկուիիի
որդին) 167
Եուսուֆ աղա (թուրք երեւելի մը,
Լեռնային Կիլիկիա) 124
Եուսուֆ Աշուր Պ. (դասախօս,
նահատակ, Խարբերդ) 279
«Եպիսկոպոս» (հայ ֆետայիի մը
ծածկանունը) 161
Եսայեան Զապէլ (գրող, վկայող) 98,
107, 108
Եսայեան Յարութիւն Ա. Քինյ. (Բեր-
իոյ թեմի Առաջնորդական
Տեղապահ) 111
Եսայի (Հին Կտակարանի մար-
գարէ) 3
Երամեան Խոսրով (Պէյրութի Ամե-
րիկեան Համալսարանին
մէջ երկրաչափութեան
դասախօս) 128
Երամեան Համբարձում (վանեցի
մանկավարժ եւ տնօրէն,
գիրքերու հեղինակ) 167,
168, 169
Երուանդ Աւագ (տե՛ս Կոտիկեան
Գարեգին)
Երուխան (բուն անունով՝ Երուանդ
Սրմաքէշխանլեան, գրող,
խմբագիր, Մեծ Եղեռնի
նահատակ) 130
Եփրեմ (ականատես վկայող Դաւիթ

Ղազարեանի մեծ հօր եղ-
բայրը) 211
Եփրեմենք (տե՛ս Հայրապետեան-
ներ, խոյեցի)
Զախարոֆ (յոյն մեծահարուստ,
Ատանա) 20
Զանիէլ Զաւուշ (տե՛ս Թորոսեան
Զանիէլ)
Զանտերս Լիման ֆոն (գօրավար,
օսմանեան բանակի գեր-
մանացի խորհրդատու) 51
Զապիթ պէյ (Մեզիրէի հայակեր
վալի) 278
Զաւարեան Սիմոն (Հ. Յ. Դ.ի հիմ-
նադիրներէն) 155
Զարիեան (Զարիեւ) Յակոբ (Եա-
քով) (բժիշկ, դաշնակցա-
կան գործիչ, Հայաստանի
արեւմտեան հատուածի
ռուս զինուորական կոմի-
սարի քաղաքացիական
օգնական) 176
Զեմլիաք (տե՛ս Նանումեան Յարութիւն)
Զէքի պէյ (տե՛ս Սալեհ Զէքի պէյ)
Զիւլֆինազ (ազգասէր հայ կին մը
Գոնիայի մէջ) 76
Զմրութ (Զմրութատ) (Մեքաստիոյ
նահանգի Թոնուսի գաւառի
Գարակէօլ գիւղացի ակա-
նատես վկայող Ալմաստի
դուստրը առաջին ամուսի-
նէն) 251
Զուլալ (տե՛ս Կարապետեան Լեւոն)
Զօհրապեան Կարին (ֆրանսերէնէ
հայերէնի թարգմանիչ) 140
Զօրավար Անդրանիկ (տե՛ս Օզան-
եան Անդրանիկ)

Էթքինսըն (Մեզիրէի հիւանդանոցին
մէջ ամերիկացի բժիշկ) 281
Էլիսանեան Գարեգին (Խարբերդի
նահանգի Տերսիմի գաւառի
Զմշկածագի գաւառակի
Կարմրի գիւղացի, նահա-
տակ Տ. Ատովմ Քահանայ
Քիւրքճեանի փեսայի հօ-
րեղբորորդին, հաւանա-
բար՝ նոյնպէս նահատակ)
91
Էլիսանեան Վահան (Խարբերդի
նահանգի Տերսիմի գաւառի
Զմշկածագի գաւառակի
Կարմրի գիւղացի, նահա-
տակ Տ. Ատովմ Քահանայ
Քիւրքճեանի փեսան,
նոյնպէս նահատակ) 91
Էհման Եոհաննէս (գերմանացի
միսիոնար եւ լրտես սպայ,
Խարբերդ)
280, 281
Էյման (տե՛ս Էհման)
Էյուպ պէյ (աքսորի պատասխանա-
տու, Հալէպ) 111
Էնվեր փաշա (իթքիհատական եռա-
պետութեան անդամ, Օս-
մանեան Կայսրութեան
ռազմական նախարար,
հայոց դահճապետներէն)
47, 79, 169, 277
Էնտիքոթ-Պետրոսեան Էլիզապէթ
(ամերիկացի հիւանդապա-
հուիի Հալէպի մէջ, ականա-
տես վկայող) 293, 294, 295,
296, 297, 298, 299, 301,
302, 304
Էնտիքոթ Սայրըս (ամերիկացի վա-
ճառական, «Հայաստանի
Բարեկամներ» Ընկերու-
թեան անդամ, ականատես

վկայող Էլիզապեթ Էնտի-
քոթ-Պետրոսեանի հայրը)
293, 294, 298, 299, 302
Էվիխանեան Կ. (Հաճընի հեռագրա-
տան տնօրէն) 121
Էրիք (գերմանացի հարիւրապետ,
Հալէպ-Տարտանէյ) 295,
297, 299, 302
Էփրիկեան Սուրիաս Վրդ. (Մխի-
թարեան միաբան, «Բնաշ-
խարհիկ Բառարան»ի հե-
ղինակ) 10
Էֆթէխար (տե՛ս Հեքիմ Էֆթէխար)
Ըշըր (Տոքթոր) (ամերիկացի միսիո-
նար, Վան) 171
Թագութեան Գաբրիէլ (գիրքի հեղի-
նակ) 43
Թադէոսեան ընտանիք (ազշէհիրցի)
106
Թադէոսեան Յարութիւն (ազշէհիր-
ցի, Մեծ Եղեռնի նահա-
տակ) 105, 106
Թաթարեան Մինաս Ա. (հայ կամա-
տոր լեգէոնական, յուշագրող
ականատես վկայող) 53,
54, 56, 59
Թաթլեան Արշալիր Պ. (ծածկա-
նունը՝ Քաղցրունի, կեսա-
րացի, յուշագրող) 86, 87
Թաթլեան Ֆլորենցա Կ. (յուշագրող
ականատես վկայող Արշալիր
Պ. Թաթլեանի մայրը, Մեծ
Եղեռնի նահատակ) 86
Թալաաթ (տե՛ս Մեհմէտ Թալաաթ
փաշա)
Թահիր պէյ (Վանի նահանգա-
պետ) 170
Թահմագեան Սուրէն
(տրապիզոնցի, Միսաք Թորլաք-

եանի դատավարութեան
ընթացքին՝ վկայ) 166
Թայան (հայկական ծագումով
քիւրտ *աշիքէք*, Տերսիմ) 283
Թայարտա Անտրէ (Միսի ֆրանսա-
ցի կառավարիչ) 116, 117
Թարգոնք ընտանիք (Կարինի նա-
հանգի Բաշկերտ գիւղացի)
209, 210
Թաւոգճեան Ներսէս Քահանայ
(այնքապցի, յուշագրող
ականատես վկայող) 9
Թելեան Թադէոս (Հաճընի հերասա-
մարտի ղեկավարներէն)
117
Թեհլիրեան Սողոմոն (վրիժառու)
265
Թեհլիրեան (նահատակ երիտա-
սարդ, Այնթապ) 17
Թերզեան (Տոքթոր) (հաճընցի,
Հաճընի հերոսամարտի
կազմակերպիչներէն) 114
Թերզեան Արամ (տե՛ս Արամ
Կայծակ)
Թերզեան Յակոբ (ղեղագործ, գիր-
քի հեղինակ, Մեծ Եղեռնի
նահատակ) 98
Թերզեան Յակոբ (Վանի 1915-ի
ինքնապաշտպանութեան
նահատակ) 171
Թերզեան Պետրոս (Հաճընի 1920-ի
Ինքնապաշտպանութեան
Բարձրագոյն Խորհուրդի
անդամ) 114, 117, 122
Թերզիպաշեան Աւետիս (Վանի քա-
ղաքապետ, արմենական,
ապա ռամկավար ազատա-
կան ղեկավար գործիչ) 176
Թերլէմէզեան Միհրան (վանեցի
դաշնակցական գործիչ Կ.
Պոլսոյ մէջ) 45

Թերլէմէզեան Տաճատ (վանեցի,
դաշնակցական ֆետայի,
վրիժառու) 169
Թերլէմէզեան Փանոս (Վանի 1915-
ի Հերոսամարտի Զինուո-
րական Մարմնի անդամ,
անուանի գեղանկարիչ) 171
Թեքիրեան Քառլոս [(Կարապետ)
(ականատես վկայող, Պուէ-
նոս Այրէս) 285, 286
Թէնէքէճեան Մարթա (նահատակ
դասախօս Նիկողոս Թէնէ-
քէճեանի տիկինը) 279
Թէնէքէճեան Նիկողոս (դասախօս,
Խարբերդի Հ.Բ.Ը.Մ.-ի
մասնաճիւղի նախա-
գահ, բողոքական համայն-
քի առաջնորդ, նահատակ)
277, 279
Թէքնէճեան Աբրահամ (օսմանեան
բանակի հայ զինուոր, շատ
հաւանաբար՝ Գոնիայէն
տարուած) 78
Թիքիւնճեան (վանեցի յայտնի վա-
ճառական) 170
Թլկատինցի (բուն անունով՝ Յով-
հաննէս Յարութիւնեան,
գրող, մանկավարժ, դպրոցի
հիմնադիր-տնօրէն) 127
Թնճուկեան Ատոմ (բարերար, մեկե-
նաս) 150
Թնճուկեան Սեւլա (բարերար, մեկե-
նաս, Ատոմ Թնճուկեանի
կինը) 150
Թոլայեան Երուանդ (երգիծագիր,
խմբագիր) 130
Թոլոյեան (տե՛ս Թոլայեան
Երուանդ)
Թորլաք Յակոբ (տրապիզոնցի, ազ-
գային վրիժառու Միսաք
Թորլաքեանի հայրը) 154

Թորլաքեան Գալուստ (տրապիզոն-
ցի դաշնակցական, Տրա-
պիզոնի նահանգի հայ
ինքնապաշտպաններու
ղեկավարներէն) 153, 157
Թորլաքեան Միսաք (տրապիզոնցի,
ազգային վրիժառու) 150,
152, 153, 154, 155, 156, 157,
158, 159, 160, 161, 162, 164,
165
Թորոյեան Սուրէն (տրապիզոնցի
ականատես վերապրողի
որդի, վկայող, Հալէպ) 292
Թորոսեան Զանիէլ (Զանիէլ *Չա-
ւուշ*, եղկատցի, Հաճընի
հերոսամարտի ղեկավար-
ներէն) 38, 39, 112, 114, 117,
122, 123
Թումաճանեան Միհրան (երաժշտա-
գէտ, Կիւրին) 147
Թումայեան Հայկ (զէյթունցի գեղա-
նկարիչ) 133
Թուրսարգիսեան Ասատուր (հա-
ճընցի երեսէլի) 34
Թուրսարգիսեան Կարապետ (ծած-
կանունը՝ Աղասի, հնչակ-
եան յեղափոխական գոր-
ծիչ) 36
Թուրսարգիսեան-Շխրտըմեան
Հնազանդ (հաճընցի, ալա-
նատես վկայող Եսթեր Կո-
տիկեանի մայրը) 35, 36
Թուրսարգիսեան Պօղոս պէյ (հա-
ճընցի, ոստիկանութեան
գնդապետ, Կիլիկիա) 113,
115
Թուրսարգիսեան Սարգիս (հաճըն-
ցի, ալանատես վկայող
Եսթեր Շխրտըմեան-Կո-
տիկեանի մօրական մեծ
հայրը) 36

Թուֆան պէյ (չէքէապետ, Հաճընի շրջան) 123

Թոփալ Վաղարշակ (տե՛ս Մատիլեան Վաղարշակ)

Թոփալեան Կիլպէրք (յուշագրող Պետրոս Զարծայրի գրքոյկի կենսագրութեան հեղինակ) 71

Թոփալեան Սոկրատ (հաճընցի երեսելի) 34

«Թոփճի» (տե՛ս Քեշիշեան Համբարձում)

Ժամկոչեան Բենիամին (վաստակաշատ մանկավարժ եւ տնօրէն, Ատանա-Պէյրութ) 32

Ժամկոչեան Յովհաննէս (Հաճընի հերոսամարտի մասնակից) 118, 119

Ժիլպեր Տաւիտ (ֆրանսաբնակ իսրայէլացի հրեայ, Գարոլ Ահարոնեանի ամուսինը) 289

Իբրանոսեան Հաճի աղա (աքսորական) 46

Իզգէթ (արաբ չաուշ, ոստիկանապետ Հալէպի մօտ) 111

Իլվանեան Տիգրան Էֆենտի (Տիգրանակերտի կառավարական քարգման) 277

Ինճէեան Հրաչ Սենեքերիմի (ծածկանունը՝ Հ.Ս. Նրբունի, չմշկածագցի, յուշագրող ականատես վկայող) 93

Իշխան (տե՛ս Արդութեան Յովսէփ)

Իշխան (տե՛ս Պօղոսեան Միքայէլեան) Նիկողայոս)

Իպրահիմ աղա (Տերսիմի քրտա-

կան քրքատեաց Խոժալի ցեղի պետ) 95

Իսաաք պէյ (անճնական դատախազ, Կ. Պոլիս) 165

Իսկահատեան Յարութիւն (լիբանանահայ քաղաքաշինարար երկրաչափ, մատենաշարի պատրաստող) 1, 5, 6, 7, 8

Իսկահատեան Փանոս (կարսապազարցի, Հաճընի հերոսամարտին օժանդակող խումբի անդամ) 101

Իսկէնտէր (հայ պաշտօնեայ Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ՝ գերմանացիներուն քով) 29, 30, 31

Իսկուհի (վանեցի հայուհի, Սարհատեաններու տան սպասուհին) 167

Իսմայիլ պէյ (ջարդարար թուրք մը, Տրապիզոնի նահանգ) 162, 163

Իտարէ (տե՛ս Իպրահիմ աղա)

Իւրնեճեան Սամուէլ (Չաքի հերոսամարտի ղեկավարներէն) 85

Լաթօ (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ռզմ գիւղի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներէն, նահատակ) 241

Լանկէ Իւրիիս (Հալէպի մէջ Գերմանիոյ հիւպատոս) 299

Լաչինեան Կարապետ (սսեցի, ոստիկանութեան հարիւրապետ, Կիլիկիա) 113

Լեմպըրթ Ռոպրթ Ա. (բժիշկ, Ամերիկեան Նպաստամատոյցի Այնթապի վարիչ) 9, 14

Լեւոնեան Ասատուր (տե՛ս Լեւոնեան Ատուր)

Լեւոնեան Ատուր (Այնթապի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներէն) 9, 11, 200

Լեւոնեան Լեւոն (այնթապցի, մանկավարժ, յուշագրող ականատես վկայող) 9

Լեփսիոս Եոհաննէս (ղոկտոր, գերմանացի հայասէր գործիչ) 47, 273

Լեֆքի պէյ (Խարբերդի ոստիկանական հայակեր հարիւրապետ) 278

Լուսիկ (ականատես վկայող Զապէլ Պաղտասարեանի քոյրը) 224

Լուսինեան Արշամ (փախստական հաճընցի Գոնիայի մէջ) 73, 81

Լուսնբազ (այնթապցի ականատես վկայող Արշալոյս Բարսեղեանի քոյրը) 196

Խաթուն (տե՛ս Հաթուն)

Խալդան (հայկական ծագումով քիւրտ աշիրէթ, Տերսիմ) 283

Խալիլ (Զէյթունի թուրք գայմագամ) 135, 136

Խալիլ փաշա (Էնվեր փաշայի ազգականը, թուրք զօրահրամանատար կովկասեան ճակատին վրայ) 172

Խայեան Համասփիւռ (տրապիզոնցի տիկին մը, Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166

Խաներանեան Արուս (գանձակցի տիկին մը, Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166

Խանճեան Աղասի (վանեցի, հնչակ-

եան, ապա՝ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավար գործիչ) 170, 173, 174

Խաչատուրեան Ա. (Փրոֆէսոր) (աքսորական մտաւորական) 45

Խաչատրեաններ (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի) 253

Խաչատրեան Ալմաստ (Սեբաստիոյ նահանգի Թոնուսի գաւառի Գարակէօլ գիւղացի, ականատես վկայող) 251, 252, 255, 256, 264

Խաչատրեան Ահարոն Ղուկասի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի Ղուկասի եւ Սեբաստիոյ նահանգի Թոնուսի գաւառի Գարակէօլ գիւղացի ականատես վկայող Ալմաստի որդին) 255

Խաչատրեան Գաբրիէլ Ղուկասի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի Ղուկասի եւ Սրբուհիի որդին, նահատակ) 259

Խաչատրեան Գրիգոր Ղուկասի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի Ղուկասի եւ Սրբուհիի որդին, նահատակ ծծկեր երեխայ) 257, 258

Խաչատրեան Ղազարոս Ղուկասի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի, Ղուկասի եւ Սրբուհիի որդին) 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264

Խաչատրեան Ղուկաս Յովսէփի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի, ականա-

տես վերապրող) 253, 254, 255, 256

Խաչատրեան Մարիցա Դուկասի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի Դուկասի եւ Սրբուհիի դուստրը) 256, 264

Խաչատրեան Սրբուհի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի Դուկաս Խաչատրեանի առաջին կինը) 253, 255, 256, 257, 259, 260, 263

Խաչատրեան Փարիզ Դուկասի (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղացի Դուկասի եւ Սրբուհիի դուստրը, նահատակ) 258

Խաչենք (տե՛ս Խաչատրեաններ)

Խաչեր աղա (յուշագրող Պետրոս Քարծայրին ապաստան տուած հայ մը Գոնիայի մէջ) 83

Խարմանտայեանները (Յարութիւն Կալենցի գերդաստանը) 145, 147, 148

Խարմանտայեան Ալմաստ (Յարութիւն Կալենցի մայրը) 147, 148

Խարմանտայեան Սամուէլ (Յարութիւն Կալենցի եղբայրը) 145, 146, 147, 148

Խարմանտայեան Վարդեվառ (Յարութիւն Կալենցի երէց եղբայրը) 145, 146, 147, 148, 149

Խարմանտայեան Տիրատուր (Յարութիւն Կալենցի հայրը) 147

Խղաթեան-Մխիթարեան Մարգարիտ (Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւ-

ղացի, ականատես վկայող) 225, 226

Խմբապետ (տե՛ս Սվաճեան Գեորգ)

Խողիկեան Կարինէ (արձակագիր, խմբագիր, Երեսան) 251

Խոժալի (քրտական թրքատեաց ցեղախումբ, Տերսիմի գաւառի Անպտղայ գիւղ) 95

Խոյեան Վահան Քահանայ (տրապիզոնցի, արքայական) 166

Խոսրովեան Հմայեակ (փաստաբան, Կ. Պոլիս) 165

Խորշուտ պէկ (Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղի բռնատէր) 211

Խորշիտ պէյ (պաշտօնեաներու մեծաւոր, Հալէպ) 111

Խրիմեան Հայրիկ (Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Վանեցի Կարողիկոս Ամենայն Հայոց) 168

Ծաղիկեան Ստեփան (խոտորջուրցի, ազգային վրիժառու) 162, 164

Կալենց Արմինէ (Յարութիւն Կալենցի տիկինը, նկարչուհի եւ գիրքի հեղինակ) 145, 146, 149

Կալենց Հայկ (Յարութիւն Կալենցի կրտսեր եղբայրը) 145, 146, 147, 148, 149

Կալենց Յարութիւն (հռչակաւոր նրկարիչ, բուն մականունը՝ Խարմանտայեան) 145, 146, 147, 148, 149

Կանայեան Դրաստամատ (ծածկանունը՝ Դրօ, դաշնակցական ֆետայի, կուսակցական եւ պետական գործիչ) 161, 164

Կարապետ (ատաբազարցի գաղթական պատանի Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ՝ գերմանացիներուն քով) 27, 28

Կարապետ (ականատես վկայող Չապէլ Պաղտասարեանի եղբայրը) 224

Կարապետ Չաւուշ (Հաճընի հերոսամարտի մասնակից) 39

Կարապետեան Լեւոն (ծածկանունը՝ Չուլալ, դաշնակցական գործիչ) 156

Կարապետեան Պետրոս (սեբաստացի կամաւոր, վրիժառու, նահատակ Կիլիկիոյ մէջ) 56

Կարապետեան Սամուէլ (հայկական ճարտարապետութեան նուիրեալ ուսումնասիրող, Երեսան) 203

Կարեան Համբարձում (Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւալ գիւղացի) 63, 64

«Կարմիր Սուլթան» (տե՛ս Ապտիլ Համիտ Բ.)

Կարօ (դաշնակցական գործիչ) 244

Կեաւոր Ալի (Չաւէն Շխրտըմեանի իսլամացուած անունը, տե՛ս նաեւ Շխրտըմեան Չաւէն) 125

Կեցոյեան Յովհաննէս (թուրքերու կողմէ մորթուած հայ մը) 61

Կէչիճեան Արշակ (հաճընցի բանտարկեալ) 110

Կէտիկեան Աւագ (Շար գիւղացի, ականատես վկայող) 107, 108

Կեօզեան Գրիգոր (ծածկանունը՝ Պուկարացի Գրիգոր, դաշնակցական գործիչ) 169, 170, 171, 176, 177

Կեօզեան Կորիւն Գրիգորի (վանե-

ցի Գրիգոր եւ Մարօ Կեօզեան ամուլի որդին) 176

Կեօզեան Մարօ (Կեօզեան Գրիգորի կինը) 167, 169, 176

Կեօվտէրէեան Կարապետ (ատանացի փաստաբան, հնչակեան գործիչ) 72

Կ. Թաթեան Ֆլորենցա (յուշագրող Արշալիր Պ. Քաղցրունի-Թաթեանի մայրը) 86

Կիզիրեան Կարապետ (հաճընցի նահատակ) 35

Կիւլէսէրեան Աստուածատուր (այնքացի, յուշագրող ականատես վկայող) 9

Կիւլէսէրեան Տրդատ (այնքացի, յուշագրող ականատես վկայող) 9

Կիւլիզար (հայ մատնիչ կին, Գոնիա) 9

Կիւրեղեան Արամ Յարութիւնի (սեբաստացի ականատես վերապրող) 227, 228, 229, 230, 231

Կիւրեղեան Արմենակ Յարութիւնի (սեբաստացի ականատես վկայող, ականատես վկայող Արամ Կիւրեղեանի եղբայրը) 229, 230, 231

Կիւրեղեան Արուսեակ Յարութիւնի (սեբաստացի նահատակ, ականատես վկայողներ Արամ եւ Արմենակ Կիւրեղեաններուն քոյրը) 231

Կիւրեղեան Չարուհի Յարութիւնի (սեբաստացի, ականատես վկայողներ Արամ եւ Արմենակ Կիւրեղեաններուն քոյրը) 231

Կիւրեղեակ Իսկուհի Յարութիւնի (սեբաստացի նահատակ,

ականատես վկայողներ Արամ եւ Արմենակ Կիրեղեաններուն քոյրը) 231

Կիրեղեան Հայգուարթ Յարութիւնի (սեբաստացի մահատակ, ականատես վկայողներ Արամ եւ Արմենակ Կիրեղեաններուն քոյրը) 228, 231

Կիրեղեան Յարութիւն (սեբաստացի, ականատես վերապրողներ Արամ եւ Արմենակ Կիրեղեաններուն հայրը) 227

Կլատսթոն Ուիլերմ Իուրթ (Մեծն Բրիտանիոյ քաղաքական եւ պետական գործիչ, վարչապետ) 182

Կոմիտաս Վարդապետ (Սողոմոնեան, արդի հայկական երաժշտութեան հիմնադիր) 44

Կոստանեաններ (Քէօսթէնեաններ) (Սիվրիհիսար) 237

Կոստանեան (Քէօսթէնեան) Ազնի Սարգիսի (սիվրիհիսարցի, ականատես վկայող Պօղոս (Ստեփան) Կոստանեանի (Քէօսթէնեանի) քոյրը) 236

Կոստանեան (Քէօսթէնեան) Կոստան Սարգիսի (սիվրիհիսարցի, ականատես վկայող Պօղոս (Ստեփան) Կոստանեանի (Քէօսթէնեանի) եղբայրը) 236, 237, 238

Կոստանեան (Քէօսթէնեան) Պօղոս (Ստեփան) Սարգիսի (սիվրիհիսարցի, ականատես վկայող) 236, 237, 238

Կոտիկեան Գարեգին (ծածկանունը՝ Երուանդ Աւագ, վանեցի Արժանքինի մէջ, ականա-

տես վկայող Եսթեր Կոտիկեանի երկրորդ ամուսինը) 41

Կուլօղլեան Յովհաննէս (վանեցի, արմենական կազմակերպութեան գործիչ) 171

Կուպոն (գօրավար, Այնթապի ֆրանսացի կառավարիչ) 123

Կուտիարան Խոսէ Անթոնիօ (սպանացի լրագրող, գիրքի հեղինակ) 284, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 292

Կուրօ Հանրի Ժոզէֆ Էօմէն (գօրավար, Արեւելքի ֆրանսական գորքերու ընդհանուր հրամանատար) 120

Կրու Փեթի (ամերիկացի բժիշկ, Հալէպ-Տէր Զօր) 301

Հաթուն (հայ որբուհի, Հալէպ) 294, 295, 296, 297, 298, 302, 303, 304

Հալաճեան (որբանոցի պատասխանատու Այնթապի մէջ) 201

Հաճեան (եպիսկոպոս, Սեբաստիոյ հայ կաթողիկէներու Առաջնորդ) 185, 188

Հաճի Աւետիսեան Տիրուհի (յուշագրող Պետրոս Քարծայրին ապաստան տուած հայ կին մը Գոնիայի մէջ) 77, 78

Հաճի Էսլամի (խոյեցի ականատես վկայող Խոսրով Շահպաղեանի բարեկամը) 249, 250

Հաճի Պետրոս (վերապրողի որդի, վկայող, Երեւան) 291, 292

Համագասպ (գոմէշներու հօտի սեփականատէր, հաւանաբար՝ Էջմիածինի շրջան) 208

Համբար (օսմանեան բանակէն փախած հայ զինուոր) 158, 162

Համբարձումեան Գեորգ (ծածկանունները՝ Բօշենց, Տէֆնեան, Էվերէկցի, յեղափոխական) 43

Համզա (Երուանդ Շխարտըմեանի իսլամացուած անունը, տե՛ս նաեւ Շխարտըմեան Երուանդ) 124

Հայկ (Մեծ Եղեռնէն վերապրող, Արժանքին) 102, 103, 104

Հայկազեան Արմենակ (ղոկտոր, Գոնիայի ճենանեան Գոլէճի տնօրէն) 72, 285

Հայկազեան Յ. Վեր. (մահատակ հոգեւորական, Գոնիա) 78

Հայկազուն (կարնեցի կամաւոր զինուոր, մահատակ) 14

Հայկենք (բռնագաղթուած Հայկ Պաղտասարեանի ընտանիքը) 287

Հայկուհի (հայ կին, Գոնիա) 75, 76

Հայտար (Զէյթունի վրայ յարձակած թուրք հրամանատար) 139

Հայտար պէյ Ռիֆաթ (անճնական դատախազ, Կ. Պոլիս) 165

Հայրապետեաններ (խոյեցի) 244, 245

Հայրապետեան Եփրեմ (խոյեցի, մահատակ, ականատես վկայող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի ամուսինը) 243, 244, 245, 246, 247, 248

Հայրապետեան Լիանա Եփրեմի (խոյեցի մահատակ Եփրեմ Հայրապետեանի եւ ականատես վկայող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետ-

եանի դուստրը) 244, 246, 247, 248, 249

Հայրապետեան Լուսիկ Եփրեմի (խոյեցի մահատակ Եփրեմ Հայրապետեանի եւ ականատես վկայող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի դուստրը) 244

Հայրապետեան Մինաս (շուշեցի, Միսաթ Թորլաքեանի դատաւարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166

Հանըմեան Արտաւազդ (դաշնակցական ղեկավար գործիչ) 53

Հաննուշ Էֆենտի (կերպասեղէնի աստրի վաճառական, Մեզիրէ) 132

Հաս (Տոքթոր) (օտարազգի, հիւանդանոցի վարիչ Ատանայի մէջ) 41

Հասան (յուշագրող ականատես վկայող Յակոբ Գույումճեանի իսլամացուած անունը - տե՛ս նաեւ Գույումճեան Յակոբ) 26

Հասան Չաւուշ (չէքէապետ, Մարաշի շրջան) 60

Հասան պէյ (որբանոցի տնօրէն, Տամասկոս) 216

Հասան Սապրի (թուրք հարիւրապետ Տէր Զօրի մէջ) 300, 301, 302

Հասօ (Վանի մահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ գիւղի բռնատէրներէն) 240

Հարունեան Յաբէթ (ոստիկանապետ, Հաճըն) 113

Հելմութ (գերմանացի ենթասպայ, Հալէպ-Տարտանէյ) 295, 297, 299, 302

«Հերոս» (տե՛ս Սաչեան Ասատուր)
 «Հերոս Հաճի» (տե՛ս Մխսի Պաղ-
 տիկեան Պաղտասար)
 Հեքիմ Էֆթեխար (խոյեցի ժողովրդ-
 դային բժիշկ, խոյեցի նա-
 հատակ Եփրեմ Հայրա-
 պետեանի «Քարեկամ»ը) 245, 246, 247
 Հեքիմեան Գարեգին (սեբաստացի,
 բժիշկ) 183, 188, 190, 191
 Հեքիմեան Համբարձում (չմշկա-
 ծագցի, արքային փախուստ
 տուած) 90
 Հեքիմեան Ռուբեն Քահանայ (Զմր-
 կածագի Առաջնորդական
 Փոխանորդ) 88
 Հիպոքր Տէյվիտ (Հալեպի մէջ Ա. Մ.
 Ն.ի հիւպատոսի օգնական) 303
 Հիտայէթ (կրօնափոխ հայ կաթողիկ,
 ապա՝ առաքելական վար-
 դապետ, դաւաճան) 42, 44,
 49, 50
 Հիւսէյն (Ատանայի մօտիկ ագարա-
 կի մը սեփականատէր բա-
 րի թուրք մը) 261
 Հիւսէյն Անի պէյ (օսմանեան բա-
 նակի գնդապետ, Ատանա)
 109, 110
 Հիւսէյն Իպն Ալի (պատուոյ տիտղոս-
 ար՝ Շէրիֆ, Հիճազի հոգեւոր
 եւ աշխարհիկ առաջնորդը) 199, 274
 Հիւսէյն Պըն Ալի (տե՛ս Հիւսէյն Իպն
 Ալի)
 Էլ-Հիւսէյն Ֆայիզ (տե՛ս Էլ-Ղուսէյն
 Ֆայիզ)
 Հնդո (Բաղէշի նահանգի Մուշի գա-
 ւառի Շէյխ Եուսուֆ գիւղա-
 ցի) 211
 Հոմանդիոս (տե՛ս Չէլեպեան Անդ-

րէաս Եպս.)
 Հռիփսիմէ (Արշալոյս Բարսեղեանի
 մօր՝ Աննայի եղբօր կինը) 200
 Հրանդ (տե՛ս Հնդո)
 Հրանդ (Սիրաք Սարհատեանի ըն-
 կերը) 176
 Ղազար (դաշնակցական գործիչ)
 157
 Ղազար (Բաղէշի նահանգի Մուշի
 գաւառի Խարսի
 գիւղապետ, ականատես
 վկայող Դաւիթ Ղազար-
 եանի մեծ հայրը) 211
 Ղազարեաններ (Դաւիթներ) (Բա-
 ղէշի նահանգի Մուշի գա-
 ւառի Խարս գիւղացի) 212
 Ղազարեան Ազատ Ղազարի (Բա-
 ղէշի նահանգի Մուշի գա-
 ւառի Խարս գիւղացի, ակա-
 նատես վկայող Դաւիթ Ղա-
 զարեանի հայրը) 211, 212
 Ղազարեան Ազնիւ (Բաղէշի նա-
 հանգի Մուշի գաւառի
 Խարս գիւղացի ականա-
 տես վկայող Դաւիթ Ղա-
 զարեանի հօրեղբօր կինը)
 212
 Ղազարեան Արմենակ Ազատի (Բա-
 ղէշի նահանգի Մուշի գա-
 ւառի Խարս գիւղացի, ա-
 կանատես վկայող Դաւիթ
 Ղազարեանի եղբայրը) 212
 Ղազարեան Դաւիթ Ազատի (Բա-
 ղէշի նահանգի Մուշի գա-
 ւառի Խարս գիւղացի, ա-
 կանատես վկայող) 211, 212
 Ղազարեան Զաքար Ղազարի (Բա-
 ղէշի նահանգի Մուշի գա-
 ւառի Խարս գիւղացի, ա-
 կանատես վկայող Դաւիթ

Ղազարեանի հօրեղբայրը)
 211
 Ղազարեան Հայկազն Գ. (գիրքի
 խմբագիր) 88, 92
 Ղազարեան Մխիթար (Բաղէշի նա-
 հանգի Մուշի գաւառի
 Խարս գիւղացի, ականա-
 տես վկայող Դաւիթ Ղա-
 զարեանի եղբօրորդին) 212
 Ղազարեան Յակոբ Ղազարի (Բա-
 ղէշի նահանգի Մուշի գա-
 ւառի Խարս գիւղացի, ա-
 կանատես վկայող Դաւիթ
 Ղազարեանի հօրեղբայրը)
 211, 212
 Ղազարեան Պօղոս Ղազարի (Բա-
 ղէշի նահանգի Մուշի գա-
 ւառի Խարս գիւղացի, ա-
 կանատես վկայող Դաւիթ
 Ղազարեանի հօրեղբայրը)
 211, 212
 Ղազարեան Սերոբ Ղազարի (Բա-
 ղէշի նահանգի Մուշի գա-
 ւառի Խարս գիւղացի, ա-
 կանատես վկայող Դաւիթ
 Ղազարեանի հօրեղբայրը)
 211
 Ղալիպ փաշա (գօրավար, Գոնիայի
 քեմալական կուսակալ) 81
 Ղաճարներ (Պարսկաստանի ար-
 քայատոհմ՝ 18-րդ դարի
 վերջ - 1925) 245
 Ղամպէրի Օսման (Էվերէկցի թուրք
 մը) 113, 117
 Ղարաճեհէնէն (տե՛ս Քէշիշեան
 Արդէնպապ)
 Ղուկասեան-Եագուպեան Լիւսի
 (գէյթունցի վիպերգասաց)
 133
 Ղուկասեան Հեղմար (գրող եւ յուշա-
 գիրքի հեղինակ Մարկօ

Ղուկասեանի մայրը) 254
 Ղուկասեան Մարկօ (բասենցի, հայ-
 րենաբնակ գրող) 251, 253,
 254, 256, 265
 Էլ-Ղուսէյն Ֆայիզ (ականատես ա-
 րաք վկայող, յուշագրութե-
 ան հեղինակ) 266, 267,
 268, 269, 271, 272, 273, 274,
 275
 Ճալապրեօր Կարճ Մանուկ (Էլմոն-
 ցի, հայ ինքնապաշտպան
 մարտիկ, Տրապիզոնի նա-
 հանգ) 153
 Ճանօ (Յարութիւն Կալենցի մեծ
 հօր հայրը, Կիւրին) 147
 Ճաւահիր Խանում (Ալեքսանդրա-
 պոլի Քազաչիյ Փոսթի որ-
 բանոցին մէջ որբերու խնա-
 մող) 235
 Ճելալ պէյ (Հալեպի հայանպաստ
 կուսակալ) 86
 Ճելալէտտին (Այնթապի մութասար-
 րիֆ) 14, 17
 Ճեմալ Ազմի (Տրապիզոնի նահան-
 գապետ, հայոց դահճա-
 պետներէն) 162, 163
 Ճեմալ փաշա (տե՛ս Ահմէտ Ճեմալ
 փաշա)
 Ճենտերեճեաններ (Միվրիհիսար)
 237
 Ճենտերեճեան-Կոստանեան
 (Քօսթէնեան) Մարիցա
 (սիվրիհիսարցի, ականա-
 տես վկայող Պօղոս (Ստե-
 փան) Կոստանեանի (Քօս-
 թէնեանի) կինը) 236
 Ճեպեճեան Սարգիս (Ճեպեճի, կե-
 սարացի, ձիաւորներու
 վաշտապետ Անդրանիկի

գործառնախն մեջ, Հանրնի 1920-ի հերոսամարտի ընդ-
հանուր հրամանատար,
նահատակ) 37, 39, 113, 114,
117, 118, 119, 121, 122, 124
Ճեպենի (տե՛ս Ճեպենեան Սարգիս)
Ճեպեն պեյ որդի Թահիր պեյի
(Վանի նահանգապետ)
170, 171, 172
Ճեզմի պեյ (թուրք երեւելի մը Լեռ-
նային Կիլիկիոյ մեջ) 124
Ճիյերեան Արամ որդի Սանթուրի
(հաճընցի դաւաճան) 35
Ճիյերեան Սանթուր (հաճընցի) 35
Ճիյերեան Տիգրան (Հանրնի 1920-
ի Ինքնապաշտպանութեան
Բարձրագոյն Խորհուրդի
անդամ) 114
«Ճին Թորոս» (տե՛ս Տարտաղան-
եան Թորոս)
Ճորտանօ Ռալֆ (շարժարուեստի
բեմադրիչ) 230
Ճումշուտ խան Ճիւանշիր (Ատրը-
պէյնանի ներքին գործոց
նախարար հայակեր Պէհ-
պուր խան Ճիւանշիրի
եղբայրը) 165
Մագմանեան Յովհաննէս (Հ. Հ.ի
բանակի գնդապետ, 30
Հոկտ. 1920-ին Կարսի անկ-
ման նախօրեակին՝ անձ-
նասպան) 221
Մագմանով (տե՛ս Մագմանեան
Յովհաննէս)
Մագրիկ (քրտական ցեղախումբ մը)
223, 236
Մաթոսեան Ներսէս (Խարբերդի
նահանգի Տերսիմի գաւառի
Չմշկածագի գաւառակի
Միսնա գիւղացի) 92

Մալեան Ազատ Գաբրիէլի (հաճըն-
ցի տղեկ, հաճընցի ակա-
նատես վկայող Եսթեր Շը-
խըրտըմեան-Կոտիկեանի
որդին) 39
Մալեան Գաբրիէլ (հաճընցի)
36, 38, 39
Մալեան Մարիամ (հաճընցի Ասու-
նայի մեջ) 40
Մալեան Վշտուի Գաբրիէլի (հա-
ճընցի աղջնակ, հաճընցի
ականատես վկայող Եսթեր
Շխըրտըմեան-Կոտիկեանի
ղուստըր) 39
Մալխաս (տե՛ս Յովսէփեան Արտա-
շէս)
Մահպուլեան Աննիկ (հայ կին մը
Գոնիայի մեջ) 77
Մամիկոնեան Վարդան (մշեցի ֆե-
տայի) 224
Մայքըլ Առլեն Կրտսեր (հայազգի
օտարագիր գրող) 140
Մանասերեան ընտանիք (Վանի
նահանգի Արճակի գաւառի
Խառակոնիս գիւղացի) 219
Մանասէեան Մկրտիչ (նիկոմեդ-
իացի, Հանրնի հերոսա-
մարտի ղեկավարներէն)
114
Մանիսաճեան Միհրան (Հանրնի
1920-ի Ինքնապաշտպա-
նութեան Բարձրագոյն
Խորհուրդի անդամ) 114
Մանկասարեան Թադէ (մեզիրեցի,
նահատակ մտաւորական
երիտասարդ) 127, 128, 130,
132
Մանկասարեան Տիգրան (մեզիրեցի,
յուշագրող, նահատակ մը-
տաւորական Թադէ Ման-
կասարեանի եղբայրը) 127,

128, 129, 130, 131, 132
Մանկրեան Արամ (հաճընցի) 35
Մանուկ (Գոնիայի մեջ կախաղան
հանուած եղկաթցի հայ
երիտասարդ) 81
Մանուկ (Ֆետայի մը, Տրապիզոնի
շրջան) 154
Մանուկեան Արամ (տե՛ս Յովհան-
նիսեան Սարգիս)
Մանուկեան Կաբալ (Վանի նահան-
գի Շատախի գաւառի Թադ
աւանցի ականատես վկա-
յող Ռաշիտ Մանուկեանի
կինը) 236
Մանուկեան Ռաշիտ Կարիկի (Վա-
նի նահանգի Շատախի
գաւառի Թադ աւանցի,
ականատես վկայող) 236
Մանուշեան Միսաք (գրող, Ֆրան-
սայի ազգային հերոս) 230
Մառի (բուն մականունով՝ Քիւրքճե-
եան, դաշնակցական կին
գործիչ Կ. Պոլսոյ մեջ) 45,
48
«Մասոն Ֆորեսթ» (հաւանաբար՝
ֆրանսացի մտաւորական
մը) 181
Մատամ Կօլիս (ֆրանսացի թրքա-
նապատ թղթակցուի մը
Գոնիայի մեջ) 82
Մատըր Լայմըն (Ձէյթուն այցելած
օտար կին մը, հաւանա-
բար՝ միսիոնարուի) 134
Մատիլեան Վաղարշակ (ծածկա-
նունները՝ Սարիատ, Թո-
փալ Վաղարշակ, սիրմե-
նեցի ֆետայի, Տրապիզոնի
նահանգ) 153, 154, 155
Մարալ (տե՛ս Փափախեան Փիլոս)
Մարգար (Բաղէշի նահանգի Մուշի
գաւառի Խարս գիւղացի

Սմբատ Միսիթարեանի ըն-
կերը եւ Սմբատի դստեր՝
Ազնիւի ամուսինը) 226
Մարգարիտ (ականատես վկայող
Չապէլ Պաղտասարեանի
քոյրը) 225
Մարդինենք (Ալեքսանդրապոլի
շրջանի Եղանլար գիւղացի,
ականատես վկայող Բագ-
րատ Սարգսեանի (Թու-
մանեանի) ընտանիքին
ծանօթը) 235
Մարգպետ (բուն անունով՝ Ղազա-
րոս Ղազարոսեան, դաշ-
նակցական գործիչ) 45, 46
Մարթին Ռայլըն Տոնըլտ (Ա. Մ. Ն.ի
հիւպատոսը Հալէպի մեջ)
293, 294, 295, 298, 299, 300,
301, 302, 303
Մարիամ (արաբի մը քով պահուող
հայ աղջիկ մը, Կազա, Պա-
ղեստին, տե՛ս նաեւ Յաս-
միկ) 68, 69
Մարինոս (Սերաստիոյ նահանգի
Թոնուսի գաւառի Գարա-
կէօլ գիւղացի, ականատես
վկայող Ալմաստ Խաչա-
տրեանի քոյրը) 252, 255
Մարխասեան Սարգիս (ծածկա-
նունը՝ Գարա Սարգիս,
ինքնապաշտպան մար-
տիկ, Տրապիզոնի նահանգ)
154
Մարկոսեան Լաուրա (ֆրանսերէնէ
հայերէն թարգմանչուի,
Երեւան) 180, 188
Մարկոսեան Ռազմիկ (նախկին
քաղաքական բանտարկ-
եալ, պետական ծառայող,
խմբագիր, գիրքի մեկենաս)
180, 189

Մարտիկ (տե՛ս Մարտիսանեան Մարտիրոս)

Մարտիրոսեան Հեղինէ (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Խորասար գիւղացի, նահատակ Տ. Մարտիրոս Քինյ. Մարտիրոսեանի դուստրը, հրաշքով փրկուած) 91

Մարտիրոսեան Մարտիրոս Քահանայ (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Խորասար գիւղացի, նահատակ) 89, 90, 91

Մարօ (վանեցի հայուի, ականատես վկայող Սիրաք Մարհատեանի դրացուիին, Պուկարացի Գրիգորի ապագայ կինը) 167, 169, 176

Մարօ (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղացի Մելիք Ապրէի քոյրը) 204

Մաւեան Մեսրոպ (հայ ֆետայի Տրապիզոնի նահանգին մէջ) 162

Մաքսապետեան եղբայրներ (Սիրաք Մարհատեանի ծանօթներէն, Համատան) 178

Մելիք Ապրէ (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառի Առէն գիւղացի) 204, 205, 206, 207

Մելիք Մարտօ (Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւա գիւղի հայոց հակաքրքական պայքարի ղեկավար) 64

Մելիք-Թանգեան Ներսէս Եպս. (1917-էն՝ Արք. Ատրպատականի թեմի 1912-1948 ժամանակաշրջանի Առաջնորդ) 244

Մելքոնեան (ռուսական բանակի հայազգի գնդապետ Տիմոնի մէջ) 178

«Մեծ Մարդասպանը» (տե՛ս Ապտիւլ Համիտ Բ.)

Մեծատուրեան Վ. (ինքնապաշտպանութեան մարտիկ, Սեբաստիոյ եւ Կարինի նահանգներ) 56, 58, 59

Մեծատուրեան Վահան (ղաշնակցական գործիչ Կ. Պոլսոյ մէջ) 45

Մեծն Մուրատ (տե՛ս Պոյաճեան Համբարձում)

Մեհմէտ Ալի շահ Ղաճար (Պարսկաստանի բռնատէր արքայ՝ 19 Յունուար 1907 - պաշտօնապէս՝ 1909 Յուլիս, իրողապէս՝ 1912) 244

Մեհմէտ Թալաաթ փաշա (իբրիստական եռապետութեան անդամ, Օսմանեան Կայսրութեան ներքին գործոց նախարար, ապա՝ վարչապետ, հայոց դահճապետներէն) 79, 86, 130, 141, 169, 265, 273

Մեհմէտ պէյ (հայերէնէն օսմաներէն դատական թարգման, Կ. Պոլիս) 51

Մեհմէտ պէյ (ազարակատէր, Ռասիւլ-Այն) 61

Մեհմէտ Ռեշատ Ե. (Օսմանեան Կայսրութեան սուլթան) 271

Մեհմէտ օղլի (հաճընցի ականատես վկայող Երուանդ Փոստալճեանի իսլամացումը անունը, տե՛ս նաեւ Փոստալճեան Երուանդ) 232

Մեհմէտ Օնպաշի (թուրք մարդասպան եւ բանտարկեալ ոստիկան, Կ. Պոլիս) 51

Մերիամ (ատանացի յուշագրող ականատես վկայող Յակոբ Գույումճեանի մօրաքրոջ քրքացումը անունը) 20, 21

Մերիէ (Ֆրանսայի հիւպատոսը Կարինի մէջ, ականատես վկայող) 184, 190, 192, 193

Մերիլ Ճոն Ի. (ամերիկացի, Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճի նախագահ, Այնթապ) 9, 14

Մերճանօֆ Գրիգոր (ղաշնակցական գործիչ, «Նեմեսիս» գործողութեանց շարքի պատասխանատուներէն) 44, 46, 48

Մերճեան Գրիգոր (ղաշնակցական պուկարահպատակ գործիչ, հաւանաբար՝ Գրիգոր Մերճանօֆ) 48

Մերքել Անկէլա (Գերմանիոյ վարչապետուհի) 265

Մեցցի (Միսաք Թորլաքեանի փաստաբաններէն, Կ. Պոլիս) 165

Մեհմէտ Ալի (կեսարացի թուրք երկրաչափ) 85

Միլոյեան Արմենակ (ղաշնակցական գործիչ) 157

Միհրանեաններ (խոյեցի) 243

Միհրանեան Աղասի (խոյեցի, ականատես վերապրող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի կրտսեր եղբայրը) 243

Միհրանեան-Հայրապետեան Արուսեակ (խոյեցի, ականատես վերապրող) 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249

Միհրանեան Զարուհի (խոյեցի, ականատես վերապրող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի քոյրը) 243, 248, 249

Միհրանեան Նիքոլա (խոյեցի, ականատես վերապրող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի երէց եղբայրը) 243, 247, 248

Միհրանեան Վարդուհի (խոյեցի, ականատես վերապրող Արուսեակ Միհրանեան-Հայրապետեանի եղբօր կինը) 243, 248

Մինասեան Աբրահամ (կարմուճցի, ականատես վկայող Մարթա Պարտիզպանեան-Մինասեանի ամուսինը) 213, 214, 215

Մինասեան Լուսին (ականատես վկայողի յուշերը պատմող, Հայաստանի Հանրապետութիւն) 213

Մինասեան Մարի Աբրահամի (ականատես վկայող Մարթա Պարտիզպանեան-Մինասեանի դուստրը) 215

Մինասեան Միքայէլ (փրոֆեսոր, Վանի 1915-ի ինքնապաշտպանութեան Զինուորական Մարմինի անդամ) 171

Մինասեան Սկրտիչ Աբրահամի (կարմուճցի, ականատես վկայող Մարթա Պարտիզպանեան-Մինասեանի որդին) 214, 215

Մինասեան Սահակ Աբրահամի (ականատես վկայող Մարթա Պարտիզպանեան-Մինասեանի որդին) 214, 215

եանի որդին) 215

Միսաքեան Շաւարշ (հրապարակագիր, խմբագիր, հասարակական եւ կուսակցական գործիչ, տե՛ս նաեւ «Գրիգոր», «Վարագ») 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52

Միսքեան Հերմինէ (ականատես վերապրող, Նիս, Ֆրանսա) 288, 289

Միսքեան Բլեմոն (ականատես վերապրող Հերմինէ Միսքեանի հօրեղբայրը) 289

Միսքեան Օննիկ (ականատես վերապրող Հերմինէ Միսքեանի հայրը) 289

Միտիր (հաւանաբար՝ տիտղոս է, Զէյթուն այցելած ոչ-տեղացի մը) 134

Միսաքեան Շաւարշ (հրապարակագիր, խմբագիր, հասարակական եւ կուսակցական գործիչ, տե՛ս նաեւ «Գրիգոր», «Վարագ») 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52

Միսիթարեան Ազնիւ Սմբատի (Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող Մարգարիտ Խլղաթեան-Միսիթարեանի դուստրը) 226

Միսիթարեան Աղունի Սմբատի (Բաղէշի ահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող Մարգարիտ Խլղաթեան-Միսիթարեանի դուստրը) 226

Միսիթարեան Էմմա Լեւոնի (Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի

Խարս գիւղացի ականատես վկայող Մարգարիտ Խլղաթեան-Միսիթարեանի թոռնուհին) 226

Միսիթարեան Ռեհան Սմբատի (Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող Մարգարիտ Խլղաթեան-Միսիթարեանի դուստրը) 226

Միսիթարեան Վանօ (Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառի Խարս գիւղացի, ականատես վկայող Մարգարիտ Խլղաթեան-Միսիթարեանի տագրող որդին) 226

Միսի Պաղտիկեան Պաղտասար («Հերոս Հաճի», Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւա գիւղի հայոց հակաբարձական պայքարի ղեկավարներէն) 64, 65

Մկրտիչեաններ (Թովմաս Գ. Մկրտիչեանի ընտանիքը) 277, 282

Մկրտիչեան Ալիս (յուշագրող ականատես վկայող Եսթեր Մկրտիչեանի դուստրը) 281

Մկրտիչեան Արաքս (յուշագրող ականատես վկայող Եսթեր Մկրտիչեանի դուստրը) 281

Մկրտիչեան Արմինէ (յուշագրող ականատես վկայող Եսթեր Մկրտիչեանի դուստրը) 281

Մկրտիչեան Արսէն (յուշագրող ականատես վկայող Եսթեր Մկրտիչեանի որդին) 281

Մկրտիչեան Եսթեր Թ. (ականատես վերապրող, յուշագրութեան

հեղինակ, Տիգրանակերտի անգլիական դեր հիւպատոս՝ Թովմաս Մկրտիչեանի տիկինը, Խարբերդ) 266, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283

Մկրտիչեան Երուանդ (յուշագրող ականատես վկայող Եսթեր Մկրտիչեանի որդին) 281

Մկրտիչեան Զենոբ (յուշագրող ականատես վկայող Եսթեր Մկրտիչեանի որդին) 281, 282

Մկրտիչեան Թովմաս Գ. (Տիգրանակերտի Բրիտանական դեր-հիւպատոս, ականատես վկայող, յուշագրութեան հեղինակ Եսթեր Մկրտիչեանի ամուսինը) 275, 276, 277, 280

Մկրտիչեան Յարութիւն (*մուխթար*, ուսուցիչ, դաւաճան) 42, 49, 51, 52

Մոխթար (խոյնեցի իսլամ մը, խոյնեցի ականատես վկայող Խոսրով Շահպազեանի հօր գործաւորը) 250

Մովսիսեաններ (Գարեգիններ) (Վանի նահանգի Թիմարի գաւառի Արճակ գիւղացի) 223

Մովսիսեան Գարեգին Մովսէսի (Վանի նահանգի Թիմարի գաւառի Արճակ գիւղացի, ականատես վկայող) 222, 224

Մովսիսեան Եղիշէ Մովսէսի (Վանի նահանգի Թիմարի գաւառի Արճակ գիւղացի, ակրոքիմիկոս, ականատես վկայող Գարեգին Մովսիսեանի եղբայրը) 222

Մութաֆեան-Կիւրեղեան Ալիս (սամսոնցի, ականատես վկայող Արամ Կիւրեղեանի կինը) 230

Մուհամմէտ Իպն Ապտալլահ (իսլամ կրօնի հիմնադիր-մարգարէն) 189

Մուշեան Արամ (հաճընցի) 40

Մուշեղ (ուրիշ ծածկանունով՝ Չարխի-Ֆալաք) 49

Մուսա պէկ աղա (քիւրտ բռնակալ Կեցանի մէջ, հաւանաբար Վանի նահանգի Մոկսի գաւառ) 240

Մութաֆա աղա (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ գիւղի բռնատէրներէն) 240

Մութաֆա Բեմզի (Մութաֆա Քեմալի դէմ ապստամբութեան ամենէն աչքառու ղեկավարը Գոնիայի շրջանին մէջ) 80

Մութաֆա Քեմալ (յետագային՝ Աթաթիւրք, Թուրքիոյ Հանրապետութեան հիմնադիր-նախագահը) 15, 17, 18, 67, 73, 74, 79, 113, 120, 121, 134, 262

Մուսօ (հայ ինքնապաշտպան մարտիկ, Վանի նահանգ) 206

Մուրատ (տե՛ս Պոյաճեան Համբարձում)

Մուրատեան Մարտիրոս (նահատակ, Խարբերդ) 280

Մուրատեան Սամուէլ (ղոկտոր, փրօքետոր, Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ՝ ամպիոնի վարիչ) 242

Մուրթուլա պէկ (Շատախի եւ Մոկսի հայանապատ *գայմագամ*) 234

Մարրեան Մկրտիչ (ծածկանունը՝

Բիժա, զիմարացի հայդու-
կապետ, նահատակ) 57, 58
Մարդեան Չաւն Սկրտիչի (դոկ-
տոր, պատմաբան, դպրոցի
տնօրէն) 6
Մսո (հայոց նկատմամբ բարեա-
ցական քիւրտ մը Սեբաս-
տիոյ նահանգի գիւղերէն
մէկուն մէջ) 59
Յակոբ (տե՛ս Հիտայէթ)
Յակոբեան (տե՛ս Շիրին)
Յակոբենք (տե՛ս Գոյումճեաններ)
Յակոբճան (ատանացի յուշագրող
ականատես վկայող Յակոբ
Գոյումճեանի հօրաքրոջ
որդին, գաղթական, Հալէպի
մէջ) 32
Յասմիկ (Կազայի մէջ արաբի մը
քով պահուող հայուհի
Մարիամին բուն անունը) 69
Յարութին (օսմանեան բանակի կի-
րասոնցի հայ զինուոր) 158
Յարութին աղա (պուրսացի արքո-
րական) 142
Յարութինեան Արմէն (լիբանանա-
հայ գործարար, «նամակա-
գիր», մեկենաս) 4, 201
Յարութինեան Միմի (Մալքի) (լի-
բանանահայ գործարար,
«նամակագիր» եւ մեկենաս
Արմէն Յարութինեանի կի-
նը) 4, 201
Յարութինեան-Քոհէն Ռոզմարի
(յուշագիրքի հեղինակ, խո-
յեցի ականատես վերապ-
րող Արուսեակ Միհրան-
եան-Հայրապետեանի թոռ-
նուհին) 242, 245, 249

Յարութիւններ (տե՛ս Խարմանտա-
յաններ)
Յիսուս Քրիստոս 63
Յովակիմ (Վանի գերմանական որ-
բանոցի տնտեսվար) 218
Յովան (տե՛ս Դարբինեան Օհան)
Յովհաննէս (Կարինի նահանգի
Բասենի գաւառի Արուճազ-
րակ գիւղացի, ականատես
վկայող Յովհաննէս Յով-
հաննիսեանի մեծ հայրը)
208
Յովհաննէսեան Կարօ (լիբանանա-
հայ տնօրէն եւ ուսուցիչ,
խմբագիր, հասարակական
գործիչ) 150
Յովհաննէսեան Տամշիր (Վանի նա-
հանգի Մոկսի գաւառի Ռզմ
գիւղացի ականատես վկա-
յողներու պատմածները
գրառող) 233
Յովհաննիսեան Դշխուհի Սուրիա-
սի (Կարինի նահանգի Բա-
սենի գաւառի Արուճազրակ
գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Չարդար Սուրիա-
սի (Կարինի նահանգի Բա-
սենի գաւառի Արուճազրակ
գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Թուխօ (Կարինի
նահանգի Բասենի գաւառի
Թարխոճա գիւղացի ակա-
նատես վկայող Յովհաննէս
Յովհաննիսեանի մայրը)
209
Յովհաննիսեան Համբար Սուրիասի
(Կարինի նահանգի Բասե-
նի գաւառի Արուճազրակ
գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Հրանդ Սուրիասի
(Կարինի նահանգի Բասե-

նի գաւառի Արուճազրակ
գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Յովհաննէս Սուր-
իասի (Կարինի նահանգի
Բասենի գաւառի Արուճազ-
րակ գիւղացի, ականատես
վկայող) 208, 209, 210
Յովհաննիսեան Նահապետ Սուր-
իասի (Կարինի նահանգի
Բասենի գաւառի Արուճազ-
րակ գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Պետրոս (Կարինի
նահանգի Բասենի գաւառի
Արուճազրակ գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Սահանդուխտ
Սուրիասի (Կարինի նա-
հանգի Բասենի գաւառի Ա-
րուճազրակ գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Սասուն Սուրիասի
(Կարինի նահանգի Բասե-
նի գաւառի Արուճազրակ
գիւղացի) 209
Յովհաննիսեան Սարգիս (ծածկա-
նունը՝ Արամ Մանուկեան,
դաշնակցական եւ պետա-
կան գործիչ) 171, 173, 224
Յովհաննիսեան Սուրիաս (Կարինի
նահանգի Բասենի գաւառի
Արուճազրակ գիւղացի, ա-
կանատես վկայող Յով-
հաննէս Յովհաննիսեանի
հայրը) 208, 209
Յովհաննիսեան Վահան Սուրիասի
(Կարինի նահանգի Բասե-
նի գաւառի Արուճազրակ
գիւղացի) 209
Յովսէփ (ատանացի վերապրող,
ականատես վկայող, յու-
շագրող Մինաս Ա. Թաթար-
եանի բարեկամը) 59, 61, 62
Յովսէփեան Արտաշէս (ծածկա-

նունը՝ Մալխաս, դաշնակ-
ցական գործիչ) 156, 157
Յովսէփեան Հրանդ Վրդ. (Կ. Պոլիս)
51
Յովսէփեան Պօղոս (ծածկանունը՝
Չալուք Պօղոս, հայ ինքնա-
պաշտպան մարտիկներու
ղեկավարներէն, Տրապի-
զոնի նահանգ) 153, 154
Յովօ (Վանի նահանգի Արծկէի
գաւառի Աւեն գիւղացի
վերապրող Սարգիս Աւե-
տիսեանի հօրեղբօր
դստեր ամուսինը) 208
Նադր քեռի (հայդուկապետ, Մուշի
շրջան) 211
Նազարբէկեան Թովմաս (գօրա-
վար) 164
Նազարեան Թովմաս (Խարբերդի
նահանգի Տերսիմի գաւառի
Չմշկածաղի գաւառակի
Մուռնա գիւղի վարժարանի
հոգաբարձու) 95
Նազարեանց Լիպարիտ (խմբագիր,
հասարակական գործիչ) 47
Նազիմի (ականատես վկայող Ար-
մէն Պետրոսեանի թուրք
«բարեկամ»ը) 30, 301
Նախանգ Մելիք (Կարսի մարզի Օ-
ղուզլի գիւղացի Եղիազար
Սարգսեանի (Թուման-
եանի) ազգականը) 235
Նախշունեան Եղիա (Վանի 1915-ի
ինքնապաշտպանութեան
նահատակ) 171
Նանումեան Յարութին (ծածկա-
նունը՝ Չեմիաք, դաշնակ-
ցական գործիչ) 157, 161,
164
Նասիպեան Կարապետ (Գոնիայի

Ճենանեան Գոլէճի ուսուցիչ) 72
Նարոյեան Մեսրոպ Եպս. (յետագային՝ Արք., Կ. Պոլսոյ պատրիարք) 51
Նեճէք պէյ (չմշկածագցի յուշագրող ականատես վկայող Շաւարշ Վեցմատեանի հօր ծանօթ յիսնապետներէն) 94
Ներսէս-Պետրոս ԺԹ. Թարմունի (Կաթողիկոս-Պատրիարք Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկէ Հայոց) 5
Ներսէսեան Արշակ (ծածկանունը՝ Մեպուհ, դաշնակցական ֆետայի, պետական եւ ռազմական գործիչ) 161, 166
Նիքողաւ (Հայաստանի արեւմրտեան հատուածը գրաւած ռուսական զօրքերու ընդհանուր հրամանատար) 173
Նշան (հայ պաշտօնեայ Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ՝ գերմանացիներուն քով) 29
Նուարդ (աքսորական հայուհի Հալէպի մէջ) 294, 295, 296, 297, 298, 302, 304
Նուրիկեան Բենիամին (խարբերողի, գիւղագիր, խմբագիր) 127
Նրբունի Հ. Ս. (տե՛ս Ինճէեան Հրաչ Մենքերիմի) 93
Շաղիբգատ Իպրահիմ (թուրք հրոսակապետ, Տրապիզոնի նահանգ) 154
Շաղիբգատ Հագգը (թուրք հրոսակապետ, Տրապիզոնի նա-

հանգ) 154
Շաղիբգատ Միքտար (թուրք հրոսակապետ, Տրապիզոնի նահանգ) 154
Շաքիգատ Իսմայիլ պէյ (օսմանեան կառավարութեան ղեկաւորող թուրք ջարդարար, Տրապիզոնի նահանգ) 161
Շալվարճի Յարութիւն (հաճընցի երեւելի) 34
Շահան (շատ հաւանաբար՝ բուն անունով՝ Քերովքէ Տերտերեան, հնչակեան յեղափոխական գործիչ) 34
Շահան պէյ (չեթեապետ Այնթապի շրջանին մէջ) 12
Շահանդուխտ (բուն անունով՝ Սամիդուխտ Պերթիզեան, գրող, հրապարակագիր, խմբագիր) 7
Շահանեան Խորէն (ականատես վկայող Անդրէաս Գարսանեանի հօրաքրոջ որդին, Հաճընի հերոսամարտին օժանդակող խումբի անդամ) 101
Շահապ պէյ (գնդապետ, օսմանեան 15-րդ զօրաբաժինի ընդհանուր հրամանատար, Կեսարիա) 85
Շահինեան Գրիգոր (լիբանանահայ մանկավարժ, խմբագիր, հասարակական գործիչ) 140
Շահպազեաններ (խոյեցի) 250
Շահպազեան Խոսրով (խոյեցի ականատես վկայող) 249, 250
Շահպազեան Տէր Մեսրոպ (Մերասիոյ նահանգի Իշխանի գիւղի քահանան) 257
Շաղոյեան Լեւոն (Լեւոն փաշա,

Վանի 1915-ի ինքնապաշտպանութեան Զինուորական Մարմինի փոխ-անդամ) 171
Շարաֆ պէյ (քրտական Մագրիկ ցեղի աշիրէթապետ, հայոց ջարդարար) 223, 236
Շարիֆ պէյ (Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւալ գիւղին վրայ յարձակած զաւանդու հրամանատար) 65
Շարմտան վարդապետ (գիրքի հեղինակ) 189, 191
Շերոնց Գարուն (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ գիւղացի, ականատես վկայող Շերոնց-Ավդիշենց Շուշանի եղբայրը, նահատակ) 233
Շերոնց Մաքրուհի (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ գիւղացի ականատես վկայող Շերոնց-Ավդիշենց Շուշանի մայրը) 234
Շերոնց-Ավդիշենց Շուշան (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ գիւղացի, ականատես վկայող) 233, 234
Շերոնց Մարգիս (Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ գիւղացի) 234
Շեքի (մարաշցի Մեղրակ Սարաֆեանի իսլամական անունը, տե՛ս նաեւ Սարաֆեան Մեղրակ) 216
Շերիֆ (տե՛ս Հիւսէյն Իպս Ալի)
Շեփըրտ (ամերիկացի բժիշկ, Այնթապ) 14
Շիշմանեան (տեղակալ [քէփըրը] Արարայի բարձրունքը գրոհած հայ լեգէոնականներու

հրամանատար) 54, 70
Շիշմանեան (շատ հաւանաբար՝ հայդուկ Տերսիմի Քեռի) 81
Շիրին (Վանի նահանգի Արճակի գաւառի Խառակոնիս գիւղի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչ-ղեկավար) 217, 218, 219
Շիքրի պէյ (վաճառական մը Մըծքին-Նուսէյպիի մէջ) 31, 32
Շխրտըմեան-Կոտիկեան Եսթեր (հաճընցի, ականատես վկայող) 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41
Շխրտըմեան Երուանդ (Հաճընի հերոսամարտի ղեկավարներէն Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեանի կրտսեր եղբայրը, տե՛ս նաեւ Համգա) 124
Շխրտըմեան Զաւէն (Հաճընի հերոսամարտի ղեկավարներէն Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեանի կրտսեր եղբայրը, տե՛ս նաեւ Կեաւոր Ալի) 124, 125
Շխրտըմեան Կարապետ (հաճընցի) 34
Շխրտըմեան Մանուկ (հաճընցի) 40
Շխրտըմեան Մեսրոպ Գ. (Հաճընի 1920-ի Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ, ականատես վկայող) 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126
Շխրտըմեան Յարութիւն (հաճընցի) 34, 35
Շխրտըմեան Նազարէթ (հաճընցի, ականատես վկայող Եսթեր Շխրտըմեան-Կոտիկեանի

նահատակ հորեղբայրը) 35, 36

Շխարտըմեան Պարոյր (ականատես վկայող Եսթեր Շխարտըմեան-Կոտիկեանի եղբայրը) 35

Շխարտըմեան Սառա (հաճընցի, ականատես վկայող Եսթեր Շխարտըմեան-Կոտիկեանի քույրը) 40

Շխարտըմեան Սմբատ (Հաճընցի հերոսամարտի մասնակից) 121

Շխարտըմեան Տիգրան (հաճընցի բանտարկեալ) 110

Շնորհատրեան Սարգիս (հաճընցի մատնիչ) 110

Շնորհք (Սեբաստիոյ նահանգի Թոնուսի գաւառի Գարակէօլ գիւղացի ականատես վկայող Ալմաստի գաւակը առաջին ամուսինէն) 251

Շուրիսով (ռուսական բանակի հարիւրապետ, Վանի նահանգի Մոկսի գաւառի Ոգմ գիւղացի ականատես վկայող Արմենակ Ամրիկեանի ծանօթը) 241

Շուշան (Հալէպի որբանոցի սանուհի) 302, 303

Ովսաննա (արաբ պետեւիներու քով բռնութեամբ պահուող հայ աղջիկ մը, Հիւսիսային Սուրիա) 61

Ուզունեան Յովհաննէս (հաճընցի ականատես վկայող Երուանդ Փոստալճեանի մօրեղբայրը) 232

Ուէլզ Ալիսիա (ամերիկուհի, «Հայաստանի Բարեկամներ»

Ընկերութեան անդամ Հալէպի մէջ) 298, 300

Ուլուպէկեան (Տիկիմ) (Գոնիա) 75

Ուլուպէկեան Կարապետ (Գոնիայի Դենանեան Գոլէճի ուսուցիչ) 72

Չագըճի (հայ կամաւորներու հրամանատար, Ատանայի շրջան) 86

Չալեան Կարապետ (Հաճընցի գալմազամ, նահատակ) 113, 115, 116, 118, 119, 122

Չալոք Պողոս (տե՛ս Յովսէփեան Պողոս)

Չախիճեան Յովհաննէս (հաճընցի ականատես վկայող Երուանդ Փոստալճեանի որբանոցի ընկերը) 232

Չայճեան Յակոբ (Հաճընցի 1920-ի Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ) 114

Չանտըր Թէպեր (Նազարէք Շխարտըմեանի սպաննած թուրք սպայ, Հաճըն) 35

Չարիսի-Ֆալաք (տե՛ս Մուշեղ)

Չաւուշ Մուսթաֆա (թուրք ոստիկանապետ, Հալէպ) 86

Չաւտարեան Աւետիս (Հաճընցի Ազգային Խորհուրդի ատենապետ) 115

Չափութեան Աւետիս (մարաշցի, դաւաճան սպաննող) 215

Չենիմեան Յարութիւն (հայ ֆետայի) 160

Չէլէպեան Անդրէաս Եպս. (Տիգրանակերտի հայ կաթողիկէ Առաջնորդ) 270

Չէրքէզ Մեհմետ (Սեբաստիոյ մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս ա-

կանատես վկայող Մօրիս Բարլիէի օգնականը) 185, 186

Չիչէքեան Կարապետ Յարութիւնի (ծածկանունը՝ Ծաղկունի, կեսարացի յուշագրող) 84

Չոլաքեան Արամ (Զէյթունի 1920-22 թուականներու ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներէն, նահատակ) 135, 138

Չրաքեան Տիրան (ծածկանունը՝ Ինտրա, բանաստեղծ, իմաստասէր, Հայոց Յեղապանութեան նահատակ) 132

Պալապան Խոճա (տե՛ս Պալապանեան Սարգիս)

Պալապանեան Սարգիս (Պալապան Խոճա, այնքապցի վաստակաշատ մանկավարժ, յուշագրող ականատես վկայող) 9

Պալաքեան Գրիգորիս Վրդ. (ականատես վկայող, «Հայ Գողգոթան» յուշագրութեան հեղինակ) 43

Պահատրեան Մինաս (հաճընցի) 35

Պաղտասարեան Գուրգէն Վարոսի (Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի ճալա գիւղացի, ականատես վկայող Ռուբէն Պաղտասարեանի եղբայրը) 225

Պաղտասարեան Զապէլ Սահակի (Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի ճալա գիւղացի ականատես վկայող Ռուբէն Պաղտասարեանի կինը) 224, 225

Պաղտասարեան Հայկ (ականատես վկայող, Պուէնոս Այրես) 286, 287

Պաղտասարեան Հռիփսիմէ Վարոսի (Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի ճալա գիւղացի, ականատես վկայող Ռուբէն Պաղտասարեանի քույրը) 225

Պաղտասարեան Ռուբէն Վարոսի (Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի ճալա գիւղացի, ականատես վկայող) 224, 225

Պաղտասարեան Վարդիթեր (Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի ճալա գիւղացի ականատես վկայող Ռուբէն Պաղտասարեանի մայրը) 225

Պաղտասարեան Վարոս (Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի ճալա գիւղացի, ականատես վկայող Ռուբէն Պաղտասարեանի հայրը) 224, 225

Պաղտասարեան Քնարիկ Ռուբէնի (Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի ճալա գիւղացի ականատես վկայող Ռուբէն Պաղտասարեանի դուստրը) 224

Պայիրեան (Պատուելի) (քարոզիչ Բորիսի որբանոցին մէջ) 263

Պայժառ (հայ պաշտօնեայ Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ՝ գերմանացիներուն քով) 29, 31

Պայքով Պորիս (Միսաք Թորլաքեանի դատաւարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166

Պանաֆշե (խոյեցի հայ կին) 245
 Պապայեան Խոսրով (աքսորական մտաւորական) 45
 Պապանեկ վարժապետ (դպրոցի տնօրէն, Հաճըն) 109
 Պապիկեան Կարապետ (չմշկածագցի, յուշագրող ականատես վկայող Ներսէս Պապիկեանի հայրը) 92
 Պապիկեան Ներսէս (չմշկածագցի, յուշագրող ականատես վկայող) 91, 92
 Պատգամեան (Խարմանտայեաններու մախկին մականուններէն, Անի) 145
 Պարգեւ (Սեբաստիոյ մահանգի Թոմուսի գաւառի Գարակէօլ գիւղացի ականատես վկայող Ալմաստի որդին առաջին ամուսինէն) 251
 Պարսումեան Գէորգ (այնքապցի յուշագրող) 9
 Պարսումեան Տիգրան (փաստաբան, Կ. Պոլիս) 165
 Պարտիզպանեան-Սինասեան Մարթա (կարմուճցի, ականատես վկայող) 213, 214, 215
 Պարտիզպանեան Վարդան (կարմուճցի, ականատես վկայող Մարթա Պարտիզպանեան-Սինասեանի եղբայրը) 214
 Պեռար Վիքթոր (ֆրանսացի հայասեր գործիչ) 193
 Պետիկ (տե՛ս Պետրոսեան Ալեքսանդր)
 Պետրի պէյ (Կ. Պոլսոյ ոստիկանութեան ընդհանուր տեսուչ) 50
 Պետրի պէյ (թուրք զօրահրամանա-

տար Հիւսիսային Սուրիոյ Թէլ Էլիֆ գիւղին մէջ) 62
 Պետրոս աղա (փախստական եւ հալածական հայ Գոնիայի մէջ, յուշագրող Պետրոս Բարձայրի խցակիցը) 79
 Պետրոս Էֆենտի (Խարբերդի մահանգի Բալուի գաւառի Հաւալ գիւղի հայոց հակաթրքական պայքարի հերոսներէն) 64
 Պետրոսեան Աղեքսանդր (ծածկանունները՝ Պետիկ, Պետո, Վանի դաշնակցականներու եւ քաղաքի 1896 թուականի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներէն, մահատակ) 168, 223
 Պետրոսեան Արմէն (հայ ճարտարագէտ Հիւսիսային Սուրիոյ գերմանացիներուն քով, ականատես վկայող) 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304
 Պետրոսեան Թալին (ականատես վկայող Արմէն Պետրոսեանի դուստրը, մահատակ) 295, 296, 300, 301, 304
 Պետրոսեան Լորա (նիւեորքաբնակ վիպագիր) 293, 304
 Պետրոսեան Բարին (ականատես վկայող Արմէն Պետրոսեանի կինը) 295, 296, 301, 303, 304
 Պետո (տե՛ս Պետրոսեան Աղեքսանդր)
 «Պէկ» (Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի Ճալա գիւղացի Վարոս Պաղտասարեանի թուրք զինուորական բարեկամը) 225

Պէհպուր խան Ճիւանշիր (Ատրպէյ՝ ճանի ներքին գործոց մախարար, հայակեր ճիւաղ) 150, 151, 152, 165, 166
 Պէսիմ (թրքական ոստիկանութեան *քոմիսէր*, Կեսարիա) 84
 Պըլտեան Գրիգոր (դոկտոր, փրօֆեսոր, ֆրանսաբնակ գրող, իմաստասէր, թարգմանիչ, Սորպոնի համալսարանի դասախօս) 141
 Պըրքլի (քրիտանական բանակի հարիւրապետ, դատական ատեանի անդամ, Կ. Պոլիս) 165
 Պինայեան-Գարմոնա Նարսիսո (արժանքինահայ լրագրող, ականատես վերապրողի ժառանգորդ) 288
 Պիլպիլզատ (թուրք երեսէլի, Այնթապ) 16
 Պշերի Չաթօ (քիւրտ աւագակապետ, Վանի մահանգի Արծկէի գաւառ) 204
 Պոկտանովիչ Ադամ (պաքուցի, Միսաք Թորլաքեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վրկայ) 166
 Պոհճալեան Քրիս (յուշագրական գեղարուեստական վէպերու հեղինակ, Ա. Մ. Ն.) 293, 304
 Պոյաճեան Արամ (հաճընցի դաւանան) 35
 Պոյաճեան Խաչիկ (օսմանեան բանակի կիւմիշխանցի զինուոր) 158
 Պոյաճեան Համբարձում (ծածկանունները՝ Մուրատ, Մեծն Մուրատ, ֆետայապետ, հնչակեան գործիչ, օսմանեան խորհրդարանի երես-

փոխան, մահատակ) 46, 90
 Պուկարացի Գրիգոր (տե՛ս Կեօգեան Գրիգոր)
 Պուճիզանեան Յովհաննէս (Խարբերդ, մահատա դասախօս) 279, 280
 Պույյոն Ֆրանքլին (ֆրանսացի դիւանագէտ, թուրքերու քով բանագնաց) 120
 Պուռնութեան Նազարէթ (վանեցի յայտնի վաճառական) 170
 Պրեմոն Էտուար (գնդապետ, Կիլիկիոյ ֆրանսացի կառավարիչ) 55, 56, 115
 Պօղոս Նուպար փաշա (ազգային գործիչ, Հ. Բ. Ը. Մ.ի գլխաւոր հիմնադիրը եւ առաջին մախսագահը) 53, 70
 Պօղոսեան (Միքայէլեան) Նիկողայոս (ծածկանունները՝ Իշխան, Վանայ Իշխան, դաշնակցական գործիչ, դաւադրութեամբ մահատակուած) 170
 Պօղոս պէյ (տե՛ս Թուրսարզիսեան Պօղոս)
 Ջահվարիկ (Վանի մահանգի Մոկսի գաւառի Ոգն գիւղի բռնատէրներէն Մուսթաֆա աղայի որդին) 240
 Ջլաւտեան Սկրտիչ Վրդ. (Տիգրանակերտի Առաջնորդական Տեղապահ) 270
 Ռահմի պէյ (Չմիւռնիոյ մարդասէր թուրք քաղաքապետ) 290
 Ռաշիտ պէյ (հայակեր Խարբերդի ոստիկանապետ) 278
 Ռեշատ պէյ (Կ. Պոլսոյ ոստիկանութեան քաղաքական

բանտարկեալներու բաժնի պետ) 49
 Ռէս Կարօ (տե՛ս Աւետի Կարօ)
 Ռիքաթսըն-հաթ (քրիտանական բանակի յիսնապետ, դատախազ, Կ. Պոլիս) 165
 Ռուբէն Երկաթ (Հաճընի 1920-ի Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ) 114
 Ռուբէն Սեւակ (Չիլիկեցի, բրժիշկ, բանաստեղծ, Մեծ Եղեռնի նահատակ) 131
 Ռոքֆերիէ (Ֆրանսայի հիւպատոսը Կարինի մէջ, ականատես վկայող) 193, 194
 Սալեհ Ջէքի պէյ (Կեսարիոյ, ապա՝ Տէր Զօրի արիւնարբու եւ հայատեաց կառավարիչ) 45, 84, 85, 86
 Սալուք (Սուրիոյ արաբ գերդաստաններէն, որմէ կը սերի ականատես վկայող Ֆայիզ էլ-Ղուսէյնը) 266
 Սահակ (ականատես վկայող Զապէլ Պաղտասարեանի հայրը, հաւանաբար՝ Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառի ճալա գիւղացի) 224, 225
 Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոս Կիլիկիոյ 46, 115, 232
 Սահակ աղա (վանեցի, Ռուսիոյ Վանի մէջ հիւպատոսարանի պահակ) 173, 174
 Սահակեան Արշակ (Արշակ Չաւուշ, վանեցի, Հաճընի հերոսամարտի ղեկավարներէն) 39, 112, 121, 122
 Սամի (թրքական ոստիկանութեան

քովիստ, Կեսարիա) 84
 Սամուէլ (ծածկանունը՝ Վարդգէս, դաշնակցական գործիչ, Կ. Պոլիս) 44, 51
 Սաչեան Ասատուր (պատուանունը՝ «Հերոս», հաճընցի, Հաճընի հերոսամարտի մասնակից) 38, 100, 119, 120
 Սապահ-Գիւլեան Ստեփան (իրնչակեան ղեկավար գործիչ եւ գաղափարախօս) 53
 Սապրի (Այնթապի քեմալական մուքաթարրիֆ) 17, 18
 Սառա (արաբ բարի կին, Տէր Զօր) 198
 Սարաճեան Պետրոս Արք. (Հաճընի քեմի Առաջնորդ, յետագային՝ Պետրոս Ա. Սարաճեան Կաթողիկոս Կիլիկիոյ) 112, 114, 116
 Սարաֆեան Սեդրակ (մարաշցի ականատես վերապրող, տե՛ս նաեւ Շեքի) 215, 216, 217
 Սարգիսեան Գրիգոր (այնթապցի բժիշկ, յուշագրող ականատես վկայող) 9
 Սարգիսեան Սեպուհ Արք. (Թեւրանի հայոց քեմի Առաջնորդ) 266
 Սարգսեան Գեղամ Կարապետի (Վանի նահանգի Արճակի գաւառի Խառակոնիս գիւղացի, ականատես վերապրող) 217, 218, 219, 220
 Սարգսեան Նուպար (Վանի նահանգի Արճակի գաւառի Խառակոնիս գիւղացի ականատես վերապրող Գեղամ Սարգսեանի մայրը) 217, 218, 219
 Սարգսեան Շողակաթ (Կարսի մար-

զի Օդուլի գիւղացի, ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) հօրական մեծ մայրը) 234
 Սարգսեաններ (Թումանեաններ, Բագրատներ) (Կարսի մարզի Օդուլի գիւղացիներ) 235
 Սարգսեան (Թումանեան) Արդուն Եղիազարի (Կարսի մարզի Օդուլի գիւղացի, ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) եղբայրը) 234
 Սարգսեան (Թումանեան) Բագրատ Եղիազարի (Կարսի մարզի Օդուլի գիւղացի, ականատես վկայող) 234, 235
 Սարգսեան (Թումանեան) Բագրատ Եղիազարի (Կարսի մարզի Օդուլի գիւղացի, ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) եղբայրը) 234, 235
 Սարգսեան (Թումանեան) Դերենիկ Եղիազարի (Կարսի մարզի Օդուլի գիւղացի, ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) եղբայրը) 234, 235
 Սարգսեան (Թումանեան) Եղիազար (Կարսի մարզի Օդուլի գիւղացի, ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) եղբայրը) 234, 235
 Սարգսեան (Թումանեան) Եւկիմե Եղիազարի (Կարսի մարզի Օդուլի գիւղացի, ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) եղբայրը) 234, 235
 Սարգսեան (Թումանեան) Խանում (Կարսի մարզի Օդուլի գիւղացի ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի

(Թումանեանի) մայրը) 234
 Սարգսեան (Թումանեան) Ռաֆայէլ Եղիազարի (Կարսի մարզի Օդուլի գիւղացի, ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) եղբայրը) 234, 235
 Սարգսեան (Թումանեան) Սոնա (Կարսի մարզի Օդուլի գիւղացի ականատես վկայող Բագրատ Սարգսեանի (Թումանեանի) հօր հօրաքոյրը) 234
 Սարեան Գոհար (տրապիզոնցի, Միսաթ Թորլաքեանի դատաւարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166
 Սարիատեաններ (Վանի Այգեստանի բնակիչ) 174
 Սարիատեան Արաքսի (վանեցի, ականատես վկայող Սիրաք Սարիատեանի քոյրը) 167, 173
 Սարիատեան Արմենակ (վանեցի, ականատես վկայող Սիրաք Սարիատեանի եղբայրը) 167, 175
 Սարիատեան Կարապետ (վանեցի, ականատես վկայող Սիրաք Սարիատեանի եղբայրը) 167, 173, 174
 Սարիատեան Հայկանոյշ (վանեցի, ականատես վկայող Սիրաք Սարիատեանի Արմենակ եղբոր կինը) 167, 174
 Սարիատեան Յարութիւն Քահանայ (Վանի Այգեստանի բնակիչ) 167, 175, 177, 179
 Սարիատեան Սիրաք (ականատես վկայող, գիրքի հեղինակ) 167, 168, 169, 170, 172, 173,

174, 175, 176, 177, 178, 179
 Սարհատ (տե՛ս Մատիլեան Վա-
 դարշակ)
 Սարուխանեան Մարտիրոս (ծած-
 կանունը՝ Մարտիկ, Վանի
 հնչակեաններու եւ քաղաքի
 1896 թուականի ինքնա-
 պաշտպանութեան ղեկա-
 վարներէն, նահատակ) 168,
 222
 Սերաստացի Մուրատ (Խրիմեան,
 ֆետայի) 209, 257
 Սեղրակ (Այնթապի շրջանի Պէշ-
 կէօզ գիւղին մէջ նահա-
 տակ) 12
 Սեղրակ (այնթապցի, ականատես
 վկայող Արշալոյս Բարսեղ-
 եանի հայրը) 196, 197, 199,
 200
 Սեթօ (Վանի նահանգի Արծկէի գա-
 ւառի Առէն գիւղացի Սելիք
 Ապրէի քրոջ որդին) 204
 Սենեքերիմ Արծրունի թագաւոր
 Վասպուրականի (1021-ին
 տեղափոխուած է Սերաս-
 տիա) 257
 Սեպուհ (տե՛ս Ներսէսեան Արշակ)
 Սերոբ Աղբիւր (տե՛ս Վարդանեան
 Սերոբ)
 Սըվշընեան Գրիգոր (Հաճընի 1920-
 ի Ինքնապաշտպանութեան
 Բարձրագոյն Խորհուրդի
 անդամ) 114
 Սիահմատ փաշա (Վանի նահանգի
 Արծկէի գաւառի Առէն գիւ-
 ղը շրջապատած օսման-
 եան զօրքի հրամանատար)
 206, 207
 Սիամանթօ (բուն անունով՝ Ատոմ
 Եարճանեան, բանաստեղծ,
 Մեծ Եղեռնի նահատակ) 43

Սիլիէ (Ֆրանսայի հիւպատոսը
 Տրապիզոնի մէջ, ականա-
 տես վկայող) 193
 Սիլիէր (տե՛ս Սիլիէ)
 Սիլիկեան Մովսէս (ցարական քա-
 նակի գնդապետ, Հ. Հ. Ի քա-
 նակի զօրավար) 164
 Սիմատնեան Պօղոս (դաշնակցա-
 կան գործիչ Տրապիզոնի
 մէջ) 157
 Սիմոնեան Ռուբէն Արգարի (գիրքի
 հեղինակ) 254
 Սիրույեան Շուշան (սպաներէնէ
 հայերէն թարգմանչուի,
 Երեսան) 284
 Սիւլէյման (Ջէյթունի *գայմագամ*)
 136
 Սիւնիք (տե՛ս Աւետեան Բագրատ)
 Սիւրէյյա հանըմ Աղայեւ (դատա-
 կան թարգման) 165
 Սմբատ (տե՛ս Բորոյեան Սմբատ)
 Սմիթ (գերմանացի երկրաչափ,
 Հիւսիսային Սուրիա) 61, 62
 Սմկօ (քիւրտ աւագակապետ
 Պարսկահայքի եւ Իրան-
 եան Քիւրտիստանի մէջ)
 177
 Սողիկեան Կարապետ (դասա-
 խօս, Խարբերդ, նահա-
 տակ) 279
 Սոնա (դաշնակցական գործիչ
 Սամուէլ Դարբինեանի
 նշանածը, Կ. Պոլիս) 50
 Սորան (հայկական ծագումով
 քիւրտ *աշիրէթ*, Տերսիմ) 283
 Սուլթանիէ (քրտուի մը Հիւսիսային
 Սուրիոյ մէջ) 26, 27
 Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ 96
 Սուրբ Ժոզէֆ (հաւանաբար՝ Հին
 Կտակարանի Յովսէփը՝

Յակոբի որդին) 184
 Սվաճեան Գեորգ (ծածկանունը՝
 Խմբապետ, այնթապցի,
 յուշագրող ականատես
 վկայող) 9
 Ստամպուլցեան Խորէն Քահանայ
 (ալեքսանդրապոլցի, Կար-
 սի 1920-ի անկման ակա-
 նատես վկայող) 220, 221,
 222
 Ստամպուլցեան Համբարձում Գրի-
 գորի (տե՛ս Ստամպուլցեան
 Խորէն Քահանայ)
 Սփերի (Հեր) (Վանի գերմանական
 որբանոցի տնօրէն) 218
 Սօւէ (Մայրիկ) (տե՛ս Վարդանեան
 Սօւէ)
 Վ. (Թովմաս Սկրտիչեանի Թուրք
 բարեկամներէն) 281
 Վազգէն (տե՛ս Դերոյեան Տիգրան)
 Վահագն Հայրիկ (տե՛ս Տաթեւեան
 Վահան)
 Վահէ Հայկ (բուն անունով՝ Հայկ
 Տինճեան, խարբերդցի,
 գիւղագիր) 127
 Վահրամենք (տե՛ս Ալթունեաններ)
 Վաղարշակ Վրդ. (Պաղեստինի մէջ)
 68
 Վայէճեան Միքայէլ (փախստական
 հաճընցի Գոնիայի մէջ) 73,
 81
 Վանս (Բաղէշի նահանգի Մուշի
 գաւառի Շէյխ Եուսուֆ գիւ-
 ղացի) 211
 Վանտալ Ալպէրք (ֆրանսացի
 պատմաբան եւ գրող, կոմս)
 182
 «Վարազ» (Շաւարշ Միսաքեանի
 ծածկանուններէն, տե՛ս նա-
 եւ Միսաքեան Շաւարշ) 47

Վարդան (Վանի նահանգի Մոկսի
 գաւառի Ոգմ գիւղի ինքնա-
 պաշտպանութեան կազմա-
 կերպիչներէն) 241
 Վարդանեան Սերոբ (ծածկանուն-
 պատուանունները՝ Աղբիւր
 Սերոբ, Սերոբ Աղբիւր, Սե-
 րոբ փաշա, հայդուկապետ)
 204, 205, 211
 Վարդանեան Սօւէ (Սօւէ Մայրիկ,
 հայդուկապետ Սերոբ Աղ-
 բիւրի կինը, ֆետայի կին)
 204
 Վարդգէս (տե՛ս Սամուէլ)
 Վարդգէս (բուն անունով՝ Յովհան-
 նէս Սերէնկիլեան, դաշ-
 նակցական գործիչ, օսման-
 եան խորհրդարանի երես-
 փոխան, նահատակ) 130,
 268
 Վարդուհի (հայ կին մը Հալէպի շըր-
 ջանին մէջ) 61
 Վարդուհի (այնթապցի ականատես
 վկայող Արշալոյս Բարսեղ-
 եանի մօրաքոյրը) 196
 Վարժապետեան Գաբրիէլ (դատա-
 կան թարգման, Կ. Պոլիս)
 165
 Վարժապետեան Խորէն (այնթապ-
 ցի դաշնակցական, Այնթա-
 պի ինքնապաշտպանու-
 թեան կազմակերպիչներէն)
 11
 Վեհալի պէյ (հայակեր, *գոլ-օրտուի*
 հրամանատար) 278
 Վերժին (ատանացի որբուհի աղջը-
 նակ մը Հիւսիսային Սուր-
 իոյ մէջ - տե՛ս նաեւ Ատիլէ)
 26
 Վերժին (Տիկին) (դաշնակցական

գործիչ Գրիգոր Մերճանօֆի քոյրը, Կ. Պոլիս) 48
 Վեցմատեան Արթահամ (չմշկածագցի, յուշագրող ականատես վկայող Շաւարշ Վեցմատեանի երեք եղբայրը, նահատակ) 94
 Վեցմատեան Շաւարշ (չմշկածագցի, արքային փախուստ տուած, յուշագրող ականատես վկայող) 90, 94, 95
 Վիշապեան Գեորգ (դաշնակցական գործիչ, նահատակ) 46
 Վլատիմիր (տե՛ս Տիմիթրիեւ Վլատիմիր)
 Տազեսեան Անդրանիկ (դոկտոր, լիբանանահայ պատմա-բանասէր) 133, 138
 Տաթևեան Վահագն (Վահագն Հայրիկ, դաշնակցական գործիչ, Ատանայի օսմանեան որբանոցի տնօրէն, նահատակ) 232, 233
 Տամատեան Միհրան (Ֆետայի, հնչակեան, ապա՝ վերակազմեալ հնչակեան եւ ռամկավար ազատական ղեկավար գործիչ) 53, 55, 70, 115, 116
 Տանէլեան Եագուպ (Այնթապի ինքնապաշտպանութեան մասնակից խմբապետ, յուշագրող ականատես վկայող) 9
 Տանձիկեան Մարտիրոս (հայ ինքնապաշտպան մարտիկ Սեբաստիոյ նահանգին մէջ, նահատակ) 57
 Տատ Ուիլերմ Ս. (ամերիկացի միսիոնար, Գոնիա) 73, 78
 Տարտաղանեան Թորոս (ծածկա-

նունը՝ «Ճին Թորոս», հաճրնցի ոստիկան, Կարս Պազարի հայոց 1909-ի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչ եւ ղեկավար) 97, 98, 107
 Տեփոյեան Մարտիրոս (Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւալ գիւղացի Կիլիկիոյ մէջ) 69
 Տեմիրճեան Լեւոն (ականատես վկայող, Հալէպ) 291
 Տեմիրճեան Սողոմոն (Սեբաստիոյ նահանգի Լիսանլու գիւղացի, ականատես վկայող) 264, 265
 Տէյվիս Լեալի (Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոսը Խարբերդի մէջ) 278
 Տէր Արթինենց Սափօ (կաղզուանցի, ականատես վկայող Վաղի-նակ Աւետիսեանի հօրական մեծ հայրը) 238
 Տէր Գրիգոր Քահանայ (Վանի թեմի Առաջնորդական Տեղապահ) 170
 Տէր Եղիայեան Զաւէն Արք. (Կ. Պոլսոյ պատրիարք) 45
 Տէր Թորոս Քահանայ (Հաճըն) 34
 Տէր Իսահակ (քանտարկեալ քահանայ, Տիգրանակերտ) 271
 Տէր Խորէն Քահանայ (Հաւալի մօտ՝ Իսապէկ գիւղի քահանան) 66
 Տէր Խորէնեան Պսակ Ծ. Վրդ. (Խարբերդի նահանգի Առաջնորդ, նահատակ) 279
 Տէր Վարդան Քահանայ (Խարբերդ, նահատակ,) 279
 Տէր Վարդանեան Արմենակ (հաճրնցի) 35
 Տերոյեան Յովսէփ (Այնթապի մէջ

մորթուած հայ երիտասարդ) 60
 Տերոյեան վազգէն (տե՛ս Դերոյեան Տիգրան)
 Տերտէրեան Գասպար (ազգային վրիժառու Միսաք Թորլաբեանի մանկութեան ընկերներէն) 154
 Տերտէրեան Միհրան (Պանք Օթոմանի երբեմնի ընդհանուր տնօրէն) 132
 Տէֆճեան (տե՛ս Համբարձումեան Գեորգ)
 Տըլամոք (գօրավար, Սուրիոյ մէջ ֆրանսական ոյժերու ընդհանուր հրամանատար) 13
 Տիգրան (Հ.Յ.Դ.-ի Տիգրանակերտի Կեդրանական Կոմիտէի անդամ, նահատակ,) 270
 Տիգրան Ծամհուր (բուն մականունը՝ Ամոնեան, ծածկանունը՝ Ֆերիտ Դեմիլ, դաշնակցական գործիչ) 45
 Տիմիթրիեւ Նիքոլա (Շաւարշ Միսաքեանի ծածկանուններէն, տե՛ս նաեւ Միսաքեան Շաւարշ) 49
 Տիմիթրիեւ Վլատիմիր (Կ. Պոլսոյ մէջ Պուլկարիոյ ղեսպանատան մէջ աշխատող, թրքական լրտես) 43, 47, 48, 49, 52
 Տուրպախ (տե՛ս Այվազեան Յարութիւն)
 Տրդատ (պաֆրացի նահատակ, Հաճըն) 35
 Տրդատեան Հաճի (Հաճընի 1920-ի Ինքնապաշտպանութեան Բարձրագոյն Խորհուրդի անդամ) 114

Րաֆֆի (բուն անունով՝ Յակոբ Մելիք-Յակոբեան, վիպագիր, հրապարակագիր, ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարախօս) 66, 154
 Րիկզ Իլայաս Վեր. (Խարբերդի Ամերիկեան Գոլէճի տնօրէն) 278
 Յիկօ Բաւէլ (ռուս, Միսաք Թորլաբեանի դատավարութեան ընթացքին՝ վկայ) 166
 Փայթոս (գէյթունցի որբ տղայ մը Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ) 61
 Փանայոթի (Սեբաստիոյ մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս, ականատես վկայող Մօրիս Քարլիէի յոյն օգնականը) 183, 184, 185, 186, 187, 191
 Փասքալ (տե՛ս Գասպարեան Գարիէլ Վրդ.)
 Փալով (Կ. Պոլսոյ մէջ Պուլկարիոյ ղեսպանատան թարգման) 46
 Փափազեան Արամ (Խարբերդի նահանգի Բալուի Հաւալ գիւղացի, ականատես վկայող Տիգրան Ս. Փափազեանի եղբայրը) 63, 64, 66
 Փափազեան Արմենակ (Խարբերդի նահանգի Բալուի Հաւալ գիւղացի, ականատես վկայող Տիգրան Ս. Փափազեանի եղբայրը) 63, 64, 66
 Փափազեան Աւագ (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Միսնա գիւղացի, նահատակ) 92

Փափագեան Դաիթ (վանեցի, Վանի ինքնապաշտպանութեան Զինուորական Մարմինի փոխ-անդամ) 171

Փափագեան Հաճի պէյ (բեօհրէնկցի, Չաթի հերոսամարտի ղեկավարներէն) 85

Փափագեան Տէր Պաղտասար (Խարբերդի մահանգի Բալուի Հաւալ գիւղացի, ականատես վկայող Տիգրան Ս. Փափագեանի հորեղբայրը) 64

Փափագեան Տիգրան Ս. (Խարբերդի մահանգի Բալուի գաւառի Հաւալ գիւղացի, ականատես վկայող, զիւրքի հեղինակ) 63, 64, 65, 66, 67

Փափախեան Փիլոս (ծածկանունը՝ Մարալ, դաշնակցական գործիչ) 156, 161

Փերէս Շիմոն (Խարայէլի մախագահ) 265

Փիլիպպոսեան Իւղաքեր (յուշագրող Պետրոս Բարձայրի սպասուիին եւ անոր ապաստան տուողը, Գոնիա) 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83

Փոլիս Կարապետ (լրտես-դաւան, Կ. Պոլիս) 52

Փոստալճեան Երուանդ Յակոբի (հաճընցի, ականատես վկայող, տե՛ս նաեւ Մեհմէտ օղլի) 231, 232, 233

Փոստալճեան Յակոբ (հաճընցի, Հաճընի հերոսամարտի մասնակից մահատակ, ականատես վկայող Երուանդ Փոստալճեանի հայրը) 231

Ք. (Թովմաս Սկրտիչեանի Թուրք բարեկամներէն)

Քալաշօ (քիւրտ մը Մուշի գաւառին մէջ, հաւանաբար՝ Մառնիկ գիւղ) 212

Քայթանեան Յակոբ (հայ բանտարկեալ, Տիգրանակերտ) 270, 271

Քաջբերունի (Զէյթուն այցելած ոչտեղացի մը) 134

Քատրի պէյ (Տրապիզոնի մահանգապետ) 155

Քարավայր (գերմանացի երկրաչափ մը Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ) 31

Քարլիէ Էմիլի (ականատես վկայող, Սեբաստիոյ մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս Մօրիս Բարլիէի կինը) 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191

Քարլիէ Ժան (Սեբաստիոյ մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս Մօրիս Բարլիէի եւ կնոջ՝ Էմիլիի որդին) 183, 184

Քարլիէ Մօրիս (ականատես վկայող, Սեբաստիոյ մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս) 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191

Քարձայրենք (տե՛ս Գրգեաշարեաններ)

Քարձայր Պետրոս (տե՛ս Գրգեաշարեան Պետրոս)

Քեհէեան Կարապետ (Հաճընի հերոսամարտին օժանդակող խումբի անդամ) 101

Քեռի (տե՛ս Գաւաֆեան Արշակ)

Քերենսքի Ալեքսանդր (փաստաբան, Ռուսիոյ Ժամանակաւոր Կառավարութեան մախագահ) 175, 176, 254

Քէթնճեան Միրզա (բռնադատուած բժիշկ, Կ. Պոլիս) 43

Քէլ Հաճի (հաճընցի անպատկառ թուրք մը) 115

Քէլէշեան Միսաք (սսեցի, յուշամատենի հեղինակ) 96, 98

Քէշիշեան Արդէնպալ (ծածկանունը՝ Ղարաճեհէնճեմ, թումիկիցի, Հաճընի հերոսամարտի ղեկավարներէն, մահատակ) 118, 121

Քէշիշեան Համբարձում (Հաճընի հերոսամարտի մասնակից, քնդանօթածիգ՝ «Թովմի») 38

Քէշիշեան Ստեփան Էֆենտի (Սեբաստիոյ թեմի առաջնորդարանի աշխատող) 77

Քէշեան Բիւզանդ (Կ. Պոլսոյ «Բիւզանդիոն» օրաթերթի խմբագրապետ, աքսորական մտաւորական) 44

Քէշէճեան Յովսէփ (հաճընցի) 38

Քէրէթ (գօրավար, Կիլիկիոյ մէջ ֆրանսական զօրքերու ընդհանուր հրամանատար) 11

Քերիմ պէյ (թուրք ոստիկան Հաճընի մէջ) 109

Քէրիկեան Յաքէթ (Այնթապի մէջ մորթուած հայ երիտասարդ) 60

Քէօւէ Միքայէլ (դաշնակցական գործիչ) 157

Քէօւէեան Գալուստ (Տրապիզոնի շրջանին մէջ՝ *փարթիզան*) 164

Քէօւէեան Սեդրակ (տրապիզոնցի, օսմանեան բանակի թնդանօթածիգ) 157, 158, 161

Քըրր Ֆիլիփ (Սըր) (Մեծն Բրիտանիոյ Կ. Պոլսոյ դեսպան) 166

Քիրէճեան Արմենակ (Հաճընի *գայմագամ*) 113, 114, 115

Քիւրքճեան Ատովմ Բահանայ (Խարբերդի մահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Կարմրի գիւղացի, մահատակ) 89, 91

Քիւրքճեան Արշաիր (Խարբերդի մահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Կարմրի գիւղացի, մահատակ Տ. Ատովմ Բենյ. Քիւրքճեանի որդին, նոյնպէս մահատակ) 89

Քիւրքճեան Գարեգին (Խարբերդի մահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Կարմրի գիւղացի, մահատակ Տ. Ատովմ Բենյ. Քիւրքճեանի որդին, նոյնպէս մահատակ) 89

Քիւրքճեան Եղսօ (Խարբերդի մահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Կարմրի գիւղացի, մահատակ Տ. Ատովմ Բենյ. Քիւրքճեանի դուստրը) 89, 90

Քիւրքճեան-Էլիսանեան Մաննիկ (Խարբերդի մահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկածագի գաւառակի Կարմրի գիւղացի, մահատակ Տ. Ատովմ Բենյ. Քիւրքճեանի դուստրը) 91

Քիւրքճեան Մառի (տե՛ս Մառի)

Քիւրքճեան Միրզական (կեսարացի, մեքենագէտ-փականագործ վարպետ) 85, 86

Քիւրքճեան Տիրուհի (Խարբերդի

նահանգի Տերսիմի գաւառի
Չմշկածագի գաւառակի
Կարմրի գիւղացի, նահա-
տակ Տ. Ատովմ Բինյ.
Քիւրքճեանի երեցկինը) 89
Քրքճեան Ֆիլօ (դաշնակցական
կին գործիչ Կ. Պոլսոյ մէջ)
48
Օգանեան Անդրանիկ (ֆետայա-
պետ, զօրավար, ազգային
հերոս) 37, 70, 112, 113, 161,
164, 178, 210, 212, 233, 234,
241, 244, 245, 246, 254, 255
Օղլուքեան Կարապետ (Հաճընի
1920-ի Ինքնապաշտ-
պանութեան Բարձրագոյն
Խորհուրդի անդամ) 114
Օմարի Չաթօ (քիւրտ աւագակա-
պետ, Վանի նահանգի
Արծկէի գաւառ) 204, 205,
206
Օսմանճեաններ (Գոնիա) 75
Օսմանճեան Եսքեր (հայ կին մը,
Գոնիա) 75
Օտեան Երուանդ (երգիծագիր, աք-
սորական մտատրական)
166
Օրիորդ Շամիրամ (յուշագրող
Պետրոս Զարծայրի սպա-
սուհի Իւղաբեր Փիլիպ-
պոսեանի մօրաքոյրը,
Գոնիա) 77
Օրիան (հայ տարագրեալներ լու-
սանկարած գերմանացի
սպաներու գործիքը գրա-
ւած թուրք զինուոր, Հիւսի-
սային Սուրիա) 299, 300,
303
Օ'Քանըր (բրիտանական բանակի
հարիւրապետ, դատական

ատեանի անդամ, Կ. Պոլիս)
165
Ֆախրի փաշա (Եղեսիոյ հերոսա-
մարտին հայկական բաղի-
րը ռմբակածող թուրք
զօրա-
հրամանատար) 268
Ֆարիաթ Սահին (Հալէպի կառա-
վարիչ) 299
Ֆերիտ Ճեմիլ (տե'ս Տիգրան
Ծամհուր)
Ֆերմանեան (Խարմանտայ-
եաններու նախկին
մականոններէն, Անի) 147
Ֆիլ Ճ. Ֆ. (հիւանդանոցի պաշտօն-
եայ, Կ. Պոլիս) 165
Ֆորմըն (Միս) (որբանոցի պատաս-
խանատու Այնթապի մէջ)
201
Ֆունտուգեան Երուանդ («Նեմե-
սիս» գործողութեանց շար-
քի մասնակից) 151
Ֆուռութիէ (ֆրանսական բանակի
հարիւրապետ, Պաղեստի-
նի ռազմաճակատ) 54
Ֆրիզայի (բրիտանական բանակի
հազարապետ, դատական
ատեանի նախագահ, Կ.
Պոլիս) 165
Ֆրիիւրսըն (Օրիորդ) (անգլիացի, որ-
բանոցի պատասխանատու
Այնթապի մէջ) 201
Altounian Janine 140
Bohjalian Chris (author of novels, U.
S. A.) 293

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ԶԱՆԱԶԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆՑ ՑԱՆԿ

Արգարեան Վարժարան (Ատա-
նա) 32, 261
Ազ Գայա (գիւղ Հաճընի եւ Միսի մի-
ջեւ, Կիլիկիա) 110, 120
Ազ Տաղ (տե'ս Չաթ)
Ազէհիր (քաղաք, Գոնիայի նա-
հանգ) 106
«Ագոստի Պարանոց» (կիրճ, Կիլի-
կա) 101
Ազգային Արամեան Վարժարան
(Մեքաստիա) 227, 231
Ազգային Միութեան Երկսեռ Վար-
ժարան (Ջէյթուն) 135
Ագրպէյճան 150
Աթէնք 165, 291
Ալ Ճեւազ (տե'ս Արծկէ)
Ալա Տաղ (լեռ Գոնիայի մօտ) 80
Ալաճա (գիւղ, Գոնիայի նահանգ)
142
Ալայոթ (բնակավայր, Պուրսայի
նահանգ) 141, 142
Ալաշկերտ (գաւառ, Կարինի նա-
հանգ) 213, 255
Ալեքսանդրապոլ 209, 210, 220, 222,
235, 239
Ալէյ (աւան, Լեռնալիբանան) 201,
267
Ալթունեան հիւանդանոց (Հալէպ)
201
Ալիս գետ (Գըզլլ Ըրմաք, Մեքաս-
տիոյ նահանգ) 182
Ախուրեան (գետ) 234
Ականց (քաղաք, Վանի նահանգ)
203
Ակն (քաղաք, Մեքաստիոյ նահանգ)
58, 82, 95, 206
Ակոբ (ղիւրք մը Վանի Այգեստանին

մէջ) 171
Աղասիա (գիւղ, Հալէպէն հիւսիս)
143
Աղանատուն (գիւղ Էջմիածինի
մօտ) 207
Աղեքսանդրիոյ հիւանդանոց (Ե-
գիպտոս) 303
Աղեքսանտրէք (նաւահանգիստ) 70
Աղձնեաց Աշխարհ (Աղձնիք, Մեծ
Հայքի 15 աշխարհներէն)
239
Աղսու (գետ, հաւանաբար՝ Կիլիկ-
իա) 215
Ամանոսի լեռներ (Կիլիկիա) 55
Ամասիա (քաղաք, Մեքաստիոյ նա-
հանգ) 181
Ա. Մ. Ն. (տե'ս Ամերիկայի Միաց-
եալ Նահանգներ)
Ամերիկա (տե'ս նաեւ Ամերիկայի
Միացեալ Նահանգներ) 43,
56, 70, 90, 102, 161, 235,
271
Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ
(Ա. Մ. Ն., տե'ս նաեւ Ամե-
րիկա) 9, 33, 53, 67, 68, 70,
188, 256, 259, 264, 291, 292,
293, 294, 298, 300, 303, 304
Ամերիկացի միսիոնարներու դպրոց
(Հաճըն) 39
Ամերիկեան Գոլէճ (Այնթապ) (տե'ս
Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճ)
Ամերիկեան Գոլէճ (Գոնիա) 146
Ամերիկեան Գոլէճ (Խարբերդ) 278
Ամերիկեան Հիւանդանոց (Գոնիա)
73
Ամերիկեան Հիւանդանոց (Մեզիլթէ)
281

Այաշ (աւան, Անգարայի նահանգ, հայ մտաւորականութեան արտոբայրերէն) 44, 45, 130

Այգեստան (Վանի քաղաքամաս) 167, 168, 169, 170, 171, 172, 222, 236

Այնթապ 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 60, 105, 123, 125, 196, 197, 199, 200, 201, 215, 262

Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճ (տե՛ս Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճ)

Այնթապի Գոլէճ (տե՛ս Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճ)

Այնթապի Լատինաց վանք 15

Այրան (գիւղ, Ամանուսի լեռներ, Կիլիկիա) 55, 69

Այրանճա (գիւղ, Գոնիայի նահանգ) 142

Անագարբա (քաղաք, Կիլիկիա) 96

Անգարա 18, 80, 237, 289

Անգլիա (տե՛ս նաեւ Մեծն Բրիտանիա) 233, 267

Անդրյորդանան 99

Անթարին (գիւղ Հալէպէն հիւսիս) 143

«Անթարքիտաս» տպարան (Պուէնոս Այրէս) 96

Անթիլիաս (Պէյրութի արուարձան, Լեռնալիբանան) 53, 71, 78, 100, 140

Անթիլիասի որբանոց (Լեռնալիբանան) 100, 217

Անի (մայրաքաղաք) 145, 147, 224, 239

Անպտղայ (գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառ) 95

Աշկիւնի (թրքաբնակ գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկաձագի գաւառակ) 89

Աշտարակ (գիւղ, յետագային՝ քաղաք, Հ. Հ.) 210

Ապագլը (գիւղ, Անգարայի նահանգ) 238

Ապաղայի դաշտ (Վասպուրական) 207

Ապու Հարար (անապատ, Հիւսիսային Սուրիա) 143

Առէն (գիւղ, Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 203, 205, 206, 207

Առէնի լիճ (Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 203, 204

Առինջկուս (տե՛ս Առնջկուս)

Առնջան (գիւղ, Բաղէշի նահանգի Մուշի գաւառ) 212

Առնջկուս (գիւղ, Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 204, 207

Ավանաթ (տե՛ս Ուէյնաթ)

Ատանա 20, 21, 22, 23, 32, 34, 36, 37, 38, 40, 55, 56, 59, 68, 70, 71, 81, 86, 97, 100, 109, 112, 113, 115, 116, 117, 120, 123, 136, 144, 146, 199, 232, 260, 261, 262, 294, 296, 299, 300

Ատանայի Բողոքականներու Ժողովարան 15

Ատանայի հայոց որբանոց 41

Ատրեաման (քաղաք, Խարբերդի նահանգ) 95, 238

Ատիլ ճեւազ (տե՛ս Արծկէ)

Ատրպատական 244

Արաբական Ծով 252

Արաբիա 98

Արաբկիր (քաղաք, Սեբաստիոյ նահանգ) 82, 91, 92, 95

Արաբ-Փունար (Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ հայոց արքայա-

վայրէն) 268

«Արագ» տպարան (Նիկոսիա) 109

Արածանի (թրքացուած անունով՝ Մուրատչայ) 89, 92, 134, 213, 231, 258

Արամեան Վարժարան (Գատը Գիւղ, Կ. Պոլիս) 230

Արարա (բարձրունք, Պաղեստին) 54, 56, 68, 98, 101, 105

Արարատ (լեռ) 140

Արարատի մարզ (Հ. Հ.) 208

«Արարատ» տպարան (Պուէնոս Այրէս) 96

Արդուին (քաղաք, Կարինի նահանգ) 169

Արեւելեան Հայաստան (տե՛ս Հայաստանի արեւելեան հատում)

Արեւելք 193

Արեւմտահայաստան (տե՛ս Հայաստանի արեւմտեան հատում)

Արեւմտեան Հայաստան (տե՛ս Հայաստանի արեւմտեան հատում)

Արժանքին 34, 41, 102, 104, 286

Արծկէ (Արծկի, Ատիլ ճեւազ, Ալ ճեւազ, քաղաք եւ գաւառ, Վանի նահանգ) 203, 204

Արծկի (տե՛ս Արծկէ)

Արճակ (գիւղ, Վանի նահանգի Թիմարի գաւառ) 170, 177, 217, 222

Արճակի լիճ (Վանի նահանգի Թիմարի գաւառ) 217, 218, 222

Արմաւիրի համալսարան (Հիւսիսային Կովկաս, Ռուսիա) 243

Արմաւիրի մարզ (Հ. Հ.) 213

Արմենիա (տե՛ս Հայաստան)

Արմտան (գիւղ, Կարինի նահանգի Կամախի գաւառ) 58

Արուճագրակ (գիւղ, Կարինի նահանգի Բասենի գաւառ) 208, 209

Արջարակ (տե՛ս Արուճագրակ)

Արջրայ (գիւղ, Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 204, 205

Արտահան (քաղաք, Կարինի նահանգ) 169

Արփաշայ (տե՛ս Ախուրեան)

Աքչրայ (տե՛ս Արջրայ)

Աֆեանց (գիւղ, Տրապիզոնի նահանգ) 153

Աֆիոն Գարահիսար (քաղաք, Անգարայի նահանգ) 82, 142, 237

Բաբերդ (քաղաք, Կարինի նահանգ) 45, 154, 158

Բագրատունեաց Վարժարան (Սեբաստիոյ նահանգի Իշխանի գիւղ) 257

Բագրեւանդ (գաւառ, Կարինի նահանգ) 213

Բագի-Թագ (վայր Ադրակի շրջանին մէջ) 168

Բալահովիտ (Խարբերդի նահանգ) 63, 68

Բալու (քաղաք, Խարբերդի նահանգ) 63, 68, 94

Բաղարջ (թրքաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 57

Բաղէշ (Պիթլիս) 82, 132, 211, 234, 240, 241, 272, 292

Բաշ-Ապարան (գիւղ, ներկայիս՝ Ապարան քաղաք) 164

Բաշ-Շորագեալ (գաւառ, Կարսի մարզ) 224, 234

Բաշաղակ (գիւղ Մեգիդի մօտ, Խարբերդի նահանգ) 128

Բաշգեղ (գիւղ, Կարինի նահանգի Ներքին Բասենի գաւառ)

ռակ) 209, 210
 Բասեն (գաւառ, Կարինի նահանգ, տե՛ս նաեւ Ներքին Բասեն) 208, 220, 255
 Բարկաթ (հայաբնակ գիւղ, Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 204, 207
 Բարկուշատ (տե՛ս Բարկաթ)
 Բարվար (գաւառ, Վանի նահանգ) 239, 240
 Բերդեհէմի իտալական գիշերօթիկ վարժարան 100
 «Բերա Փալաս» (պանդոկ, Կ. Պոլիս) 150, 151
 Բերիա (տե՛ս նաեւ Հալէպ) 110, 111
 Բերկրի (քաղաք եւ գաւառ, Վանի նահանգ) 174, 177, 207
 Բինակ (գիւղ, Կարսի մարզ) 234
 Բինկեան (գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 57, 58
 Բիւթանիա (շրջան արդի Թուրքիոյ հիւսիս-արեւմուտքը) 46
 Գաթմա (գաղթական Հալէպէն հիւսիս) 23, 86, 143, 146
 Գահիրէ 299, 300
 Գանձակ (քաղաք) 166
 Գառնի (գիւղ Երեւանի մօտ) 234
 Գատը Գիւղ (Կ. Պոլսոյ թաղամաս) 230
 Գարա Եփրեմ (գիւղ Եդեսիոյ մօտ) 268
 Գարաթաշ (ծովեզերեայ գիւղ Ատանայի մօտ) 262
 Գարակէօլ (գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգի Թոնուսի գաւառ) 251, 252
 Գարահիսար (լեռ, Վանի նահանգի Աղբակի շրջանին մէջ՝ Պարսկահայքի սահմանին մօտ) 168

Գարահիսար (հաւանաբար՝ Շապին Գարահիսար, քաղաք, Սեբաստիոյ նահանգ) 184
 Գարաման (աւան, Գոնիայի նահանգ) 142
 Գարլըք (դաշտ Հալէպի մօտ) 110, 111
 Գաւաշ (գաւառ, Վանի նահանգ) 170
 Գաւառական Բարձրագոյն Վարժարան (Խարբերդ) 128
 Գաւառական Ժողով (Տամասկոս, 1915) 267
 Գեաղուկի ձոր (Վանի նահանգի Աղբակի գաւառ) 223
 Գերմանիա 46, 47, 265, 278, 282, 287, 299
 Գէորգեան Դեմարան (Ս. Էջմիածին) 220
 Գըզըլ Ըրմաք (տե՛ս Ալիս գետ)
 Գըրտէտի միսիոնարներու աղջրկանց վարժարան (Հաճընի մօտ) 36
 Գըրտէտի միսիոնարներու որբանոց (Հաճընի մօտ) 37
 Գլխըտեղ (հայաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 257
 Գողգոթա (բարձրունք, Երուսաղէմ) 25, 67, 100, 196, 258
 Գոմոր (Սուրբ Գրային քաղաք) 282
 Գոնիա 45, 46, 47, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 102, 142, 146, 147, 148, 263, 285, 290
 Գոնիայի Ամերիկեան հիւանդանոց 73
 Գոնիայի բանտ 80
 Գոնիայի որբանոց 79, 83
 Գորտոպա (քաղաք, Արժանքին) 34, 41
 Գում Գափու (Կ. Պոլսոյ թաղամաս) 129

Գոփուշ (Հաճընի թաղերէն) 112, 114
 «Գրական Հայրենիք» ՓԲԸ («Հայաստան» հրատարակչութիւն) (Երեւան) 180
 Գօզանլը (թրքական թաղամաս, Այնթապ) 16
 Դավոա (հայաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 257
 Դատեն (գիւղ, Խարբերդի նահանգ) 128
 Դարեժ (Թարիզ քաղաք, Պարսկահայք) 177, 244, 247, 248, 250
 Դիլիջան 210
 Դուին (տե՛ս Ներքին Դուին)
 Դուին Հայկական (տե՛ս Ներքին Դուին)
 Եարըմատաքէօյի (տե՛ս Կարաքէշիշ)
 Եգեական Ծով 253
 Եգիպտոս 10, 33, 36, 56, 68, 168, 276, 296
 Եդեսիա (Ուրֆա) 11, 33, 61, 90, 92, 125, 130, 191, 193, 194, 195, 199, 213, 214, 229, 231, 238, 268, 269
 Եղանլար (գիւղ, Ալեքսանդրապոլի շրջան) 235
 Եղեգի (գիւղ, Խարբերդի նահանգ) 128
 Եոզկաթ (քաղաք) 82, 238
 Եորէնճէ (թրքաբնակ գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկաձագի գաւառակ) 89
 Երեւան (քաղաք եւ նահանգ) 145, 149, 161, 162, 167, 176, 177, 180, 196, 203, 207, 208, 210, 220, 221, 222, 225, 231, 236,

239, 241, 242, 251, 253, 255, 292
 Երեւանի թեմական դպրոց 220
 Երեւանի 5-րդ որբանոց 208
 Երեւանի Պետական Համալսարան 255
 Երզնկա 44, 45, 59, 95, 131
 Երիզա (աւան, Կարինի նահանգ) 130
 Երիքով (քաղաք, Պաղեստին) 300
 Երուսաղէմ 109
 Երուսաղէմի մէջ Հ. Բ. Ը. Մ.ի որբանոց 100
 Երոպա 67, 187
 Եփրատ 57, 59, 89, 90, 91, 92, 93, 105, 134, 148, 197, 198, 199, 228, 252, 270, 271, 282, 286, 303
 «Եփրատ» Գոլէճ (Խարբերդ) 127, 279
 Զառա (աւան, Սեբաստիոյ նահանգ, տե՛ս նաեւ Զիմառա) 184, 191
 «Զարթօնք» տպարան (Պէյրութ) 133
 Զեֆանոս (գիւղ, Տրապիզոնի նահանգ) 153
 Զէյթուն 21, 34, 36, 69, 125, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 216, 294
 Զէյթունի Ազգ. Միութեան երկսեռ վարժարան 135
 Զենճիրլի Պողազ Երի (վայր Լեռնային Կիլիկիոյ մէջ) 40
 Զիարէթ (գիւղ, Հիւսիսային Սուրիա) 144
 Զիմառա (աւան, Սեբաստիոյ նահանգ, տե՛ս նաեւ Զառա) 57, 58
 Զմիւռնիա (Իզմիր) 109, 226, 290, 291

«Զօրեան» Հաստատութիւն (Պոս-
թոն, Ա. Մ. Ն.) 230

Էգրու (գիւղ, Յորդանան) 216

Էլեմոնց (գիւղ, Տրապիզոնի նա-
հանգ) 163

«Էպիմեդեր» որբանոց (Մարաշ) 217

Էջմիածին (քաղաք) 174, 175, 207,
219, 220, 234, 241

Էջմիածինի պետական որբանոց
219

Էսենքէն (տե՛ս Ճալա)

Էսենքըլ (տե՛ս Բարկաթ)

Էսկիշէհիր (քաղաք, Գոնիայի նա-
հանգ) 82, 237

Էվերէկ (աւան, Կեսարիոյ շրջան)
43, 84, 86

Էրզգրում (տե՛ս Կարին)

Էրէյլի (աւան եւ շրջան, Գոնիայի
նահանգ) 82, 86, 102, 142,
144

Էրքենագ (գետակ, հաւանաբար՝
Կիլիկիա) 215

Էօրիւք Էօրու (գիւղ, Գոնիայի նա-
հանգ) 142

Էֆենտի (թրքաբնակ գիւղ Սեւանայ
լիճի ափին) 210

Թաղ (աւան, Վանի նահանգի Շա-
տախի գաւառ) 236

Թանտուրլուխ (գիւղ Տրապիզոնի եւ
Կարինի միջեւ) 159

Թարխոնա (գիւղ, Կարինի նահան-
գի Բասենի գաւառ) 209

Թարիզ (տե՛ս Դարեժ)

Թափարէզ (գիւղ Վանի նահանգի
Բերկի քաղաքին մօտ) 174

Թաքթա Քէօփրի (գիւղ եւ կայա-
րան, Կիլիկիա) 142

Թեհրան 167, 179, 266, 275

Թեհրանի ֆրանսական դպրոց 179

Թէլ Էլիֆ (գիւղ, Հիսիսային Սուր-
իա) 61, 62

Թըրլան (գիւղ, Հաճընի շրջան) 123

Թիմար (գաւառ, Վանի նահանգ)
170

Թիֆլիս 161, 164, 175, 222, 224, 235,
239, 282

Թլան (Կիլիկիոյ Աթոռին պատկա-
նող գիւղ-ազարակ, Կիլիկ-
իա) 40

Թոնուս (գաւառ, Սեբաստիոյ նա-
հանգ) 251

Թորգոմեան Վարժարան (Կարս
Պազար) 96, 97, 101

Թորմէ (շրջան, Տրապիզոնի նա-
հանգ) 164

Թութլու Գույու (վայր մը Այնթապի
շրջանին մէջ) 12

Թուղուտ (գիւղ, Կարինի նահանգի
Կամախի գաւառ) 58

Թուրքիա (տե՛ս նաեւ Օսմանեան
Պետութիւն) 41, 69, 141,
144, 155, 230, 266, 275, 287,
290, 292, 299

Թրակիա 46

Թրիփուլի (նաւահանգիստ, Լիբա-
նան) 145, 238

Ժալ Էլ-Տիպի որբանոց (Լեռնալի-
բանան) 217

Ժանինա (քնակավայր, Յունաս-
տան) 191

Ժըմմէյզի (քաղամաս, Պէյրութ) 83

Իգտիր (քաղաք, Սուրմալուի գա-
ւառ) 173, 174, 176, 177, 213,
219, 226

Իգուլիի բանտ (Եփրատի եզերքը,
Խարբերդի նահանգ) 93

Ինճէտէրէ (թրքաբնակ գիւղ Ալեք-
սանդրապուլի եւ Կարսի

միջեւ) 235

Իշխանի (գիւղ, Սեբաստիոյ նա-
հանգ) 253, 255, 256, 257,
258

Իսանլու (տե՛ս Լիսանլու)

Իսապէկ (գիւղ Հաւաի մօտ) 66

Իսլահիէ (հայոց աքսորավայրերէն,
Կիլիկիա) 69, 142

Իսրայէլ 265

Իտալիա 100

Իրան (տե՛ս նաեւ Պարսկաստան)
167

Իւզ-Պէկ (գիւղ, Խարբերդի նահան-
գի Տերսիմի գաւառի Չմըշ-
կածագի գաւառակ) 90

Իւնիէ (շրջան, Տրապիզոնի նա-
հանգ) 164

Իւշքիլիսէ (տե՛ս Ս. Յովհաննէս
վանք, Բագրեւանդ)

Լալոյի Մավրակ (գիւղ, Կարսի
մարզ) 234

Լեռնեան-Հայկազնեան Վարժա-
րան (Հոռմ) 100

Լէզք (գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ)
57

Լէզք (գիւղ, Վանի նահանգի Հայոց
Չորի գաւառակ) 218

Լիբանան 32, 38, 53, 55, 56, 71, 78,
100, 102, 132, 140, 145, 201,
215, 238, 252, 262, 267, 284,
291

Լիճք (գիւղ, Կարինի նահանգի Կա-
մախի գաւառ) 58

«Լիմուշ» հրատարակչութիւն (Երե-
ւան) 242

Լիւնիերս (Պուէնոս Այրէսի արուար-
ձան) 106

Լիոն (քաղաք, Ֆրանսա) 144, 264

Լիսանլու (գիւղ, Սեբաստիոյ նա-
հանգ) 264, 265

Խ. Ս. Հ. Մ. 292

Խանասոր (դաշտ Վասպուրականի
եւ Պարսկահայքի միջեւ)
236

Խանձառ (հայաբնակ գիւղ, Սե-
բաստիոյ նահանգ) 257

«Խաչեր Գալուստեան» Մանկա-
վարժական Կեդրոն (Ան
թիլիաս, Լիբանան) 140

Խառակոնիս (գիւղ, Վանի նահանգի
Արճակի գաւառ) 174, 217,
218

Խասեր քաղ (Չմշկածագ քաղաք)
91

Խասխեր (աւան, Վանի նահանգի
Մոկսի գաւառ) 240

Խասսա (գիւղ, Կիլիկիա) 69

Խարասար (գիւղ, Չմշկածագ) 89,
90, 91

Խարաֆի (պաշտպանական դիրք
մը Այնթապի մէջ) 18

Խարբերդ (քաղաք եւ նահանգ) 82,
88, 93, 95, 127, 128, 129,
267, 276, 277, 278, 279, 280,
281, 297, 301

Խարբերդի ամերիկեան որբանոց
132

Խարբերդի բանտ 132

Խարշուն (տե՛ս Զրառատ)

Խարս (գիւղ, Բաղէշի նահանգի Մու-
շի գաւառ) 211, 212, 225,
226

Խարց (տե՛ս Խարս)

Խնուս (աւան, Կարինի նահանգ)
158, 241

Խնուսներ 212

Խոյ (քաղաք, Պարսկահայք) 177,
243, 244, 245, 246, 249, 250,
254

Խոշն-Դուռ (անտառ Խարբերդի
նահանգի Բալուի գաւառի

Հաւատ գիտլին մօտ) 64
 Խոռանց (հայաբնակ գիտ, Վանի
 նահանգի Արծկէի գաւառ) 204
 Խարասար (գիտ, Խարբերդի նա-
 հանգի Տերսիմի գաւառի Չմշկա-
 ծագի գաւառակ) 80, 90, 91
 Խորհրդային Հայաստան (տե՛ս նա-
 եւ Հայաստան) 170, 202,
 208, 210, 215, 222, 225, 235,
 238
 Խրիմ (թերակղզի, Ռուսիա, այժմ՝
 Ուքրաինա) 152
 Ծինկիլա (մեծ մասամբ հայաբնակ
 գիտ, Տրապիզոնի նահանգի
 Շանայի շրջան) 152,
 162
 Ծովակ (թրքացուած՝ Կէօլճիք, լիճ
 եւ գիւղակ, Խարբերդի նա-
 հանգ) 92, 128
 Ծովք (տե՛ս Ծովակ)
 Կազա (քաղաք եւ հատուած, Պա-
 դեստինի հարաւ-արեւմուտ-
 քը) 68
 Կաթողիկէ մայրապետներու աղջը-
 կանց վարժարան (հաւա-
 նաբար՝ Հաճըն) 36
 Կալաֆկա (հայաբնակ գիտ, Տրա-
 պիզոնի նահանգի Շանայի
 շրջան) 152, 153
 Կալիփոլի (նեղուց, տե՛ս նաեւ Տար-
 տանէլ) 303
 Կաղզուան (քաղաք, Կարսի մարզ)
 221, 238, 239
 Կամախ (աւան, Կարինի նահանգ)
 58
 Կանչա (լեռ, Մոկսի գաւառ) 240
 Կապան (աւան, Կիլիկիա) 97
 Կասմա (գիտ, Սեբաստիոյ նա-
 հանգ) 58
 Կարաքէշիշ (գիտ, Վանի նահանգի
 Արծկէի գաւառ) 204
 Կարին (Էրզրում, քաղաք եւ նա-
 հանգ) 45, 50, 157, 158, 159,
 161, 164, 184, 193, 207, 208,
 209, 220, 267, 268, 280, 282
 Կարճկան (գաւառ, Վանի նահանգ)
 170, 240
 Կարմիր Խոնախ (քանտ, Մեզիրէ,
 Խարբերդի նահանգ) 94,
 278, 281
 Կարմիր Ծով 252
 Կարմիր Վանք (գիտ, Կարսի մարզ)
 234
 Կարմուճ (գիտ, Եդեսիոյ շրջան)
 213, 214
 Կարմրի (գիտ, Խարբերդի նահան-
 գի Տերսիմի գաւառի Չմշ-
 կածագի գաւառակ) 89, 91
 Կարմրի գիտի մզկիթ (Խարբերդի
 նահանգի Տերսիմի գաւառի
 Չմշկածագի գաւառակ) 93
 Կարս 42, 164, 169, 209, 210, 220,
 221, 222, 224, 234, 239
 Կարս (յետագային՝ Կարս Պազար
 քաղաք, Կիլիկիա, տե՛ս նա-
 եւ Կարս Պազար) 96
 Կարս Պազար (քաղաք, Կիլիկիա,
 տե՛ս նաեւ Կարս, Կիլիկիա)
 96, 97, 98, 99, 101, 104, 105,
 107, 108, 119, 125, 136
 Կեդրոնական Բանտ (Կ. Պոլիս) 51
 Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճ
 (Այնթապ) 9, 14, 201
 Կեսարիա (քաղաք, Անգարայի նա-
 հանգ) 20, 21, 45, 82, 84, 85,
 86, 146
 Կեցան (հաւանաբար՝ Վանի նա-
 հանգի Մոկսի գաւառ) 241
 Կզնուք (գիտ, Գողթն գաւառ, Նա-

խիջեւանի շրջան) 254
 Կէլիկ (Հաճընի թաղերէն) 112, 114,
 121
 Կէօլճիք (տե՛ս Ծովակ)
 Կէօլտուզու (տե՛ս Առէնի լիճ)
 Կէօյնիկ (լեռներ Հաճընի մօտ) 118
 Կիլիկիա 5, 13, 18, 32, 35, 39, 40, 41,
 44, 46, 55, 56, 67, 69, 70, 96,
 98, 100, 101, 102, 107, 108,
 115, 156, 157, 217, 232, 240
 Կիպրոս 32, 33, 54, 68, 109, 124, 125,
 262
 Կիւզէլ (հայաբնակ գիտ, Վանի նա-
 հանգի Արծկէի գաւառ) 204
 Կիւզէլիմ (թրքաբնակ գիտ Հաճընի
 մօտ) 38
 Կիւլիզարդ (գիտ, Լոռիի շրջան) 174,
 175
 Կիւլիշէն (թրքաբնակ գիտ Հաճընի
 մօտ) 38, 39
 Կիւմիշ-Մատեն (քաղաք, Խարբեր-
 դի նահանգ) 20, 92
 Կիւնէյիկ (տե՛ս Խարս)
 Կիւշանա (հայաբնակ գիտ, Տրապի-
 զոնի նահանգի Շանայի
 շրջան) 152, 153, 154, 158,
 160, 161, 162
 Կիւրին (քաղաք, Սեբաստիոյ նա-
 հանգ) 145, 146, 147, 148,
 187, 190
 Կոթուր (ծոր Վանի նահանգի ու
 Պարսկահայքի սահմանին
 վրայ) 177
 Կոճերեր (գիտ, Վանի նահանգ) 204
 Կոստանդնուպոլիս 42, 43, 45, 46,
 47, 48, 50, 67, 78, 94, 107,
 108, 110, 111, 113, 129, 132,
 144, 150, 165, 180, 181, 184,
 189, 190, 191, 230, 231, 238,
 240, 262, 266, 278, 290, 299
 Կոստանդնուպոլսոյ Կեդրոնական

քանտ 51
 Կոստանդնուպոլսոյ Հարպիէ (նախ-
 կին զինուորական վարժա-
 րան) 165
 Կոստանդնուպոլսոյ պուլկարական
 հիւանդանոց 48
 Կովկաս 67, 90, 156, 161, 164, 165,
 187, 254
 Կովտուն (հայաբնակ գիտ, Սեբաս-
 տիոյ նահանգ) 257
 Կորնթոս (քաղաք, Յունաստան) 262
 Կորնթոսի որբանոց 262
 Կուռուպաշ (գիտ, Վասպուրական)
 223
 Կուտինա (Քէօթահիա, քաղաք,
 Պուրսայի նահանգ) 82, 141
 Կրիցուգիտ (գիտ, հաւանաբար՝
 Ալաշկերտի շրջան) 213
 Կրոմիլա (գիտ, Տրապիզոնի նա-
 հանգ) 153
 Հ.Բ.Ը.Մ.-ի Խարբերդի մասնաճիւղ
 279
 Հ. Յ. Դ.-ի Տիգրանակերտի Կեդ-
 րոնական Կոմիտէ 270
 Հազար-Պապա (լեռ, Խարբերդի
 նահանգ) 128
 Հազարի (գիտ, Խարբերդի նահան-
 գի Տերսիմի գաւառի Չմշ-
 կածագի գաւառակ) 90
 Հալաճեան տղոց որբանոց (Այն-
 թապ) 201
 Հալէպ (տե՛ս նաեւ Բերիա) 16, 22,
 23, 27, 28, 32, 45, 46, 59, 61,
 86, 92, 106, 110, 111, 134,
 143, 144, 146, 148, 149, 199,
 201, 215, 217, 238, 258, 259,
 260, 261, 268, 291, 292, 293,
 294, 295, 296, 297, 298, 299,
 300, 301, 302, 303, 304

Հալեպի բերդ 304
 Հալեպի հիւանդանոց 148, 296, 304
 Հալեպի որբանոց 61
 Հաճըն 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 71, 75, 76, 97, 98, 100, 101, 105, 107, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 135, 136, 231, 262
 Համա (քաղաք, Սուրիա) 111, 258
 «Համազգային» տպարան (տե՛ս «Վահէ Սէքեան» տպարան)
 Համամ (հայոց արքայազններէն, Հիւսիսային Սուրիա) 143, 144
 Համամլու (գիւղ, յետագային՝ Սպիտակ քաղաք) 210
 Համատան (քաղաք, Իրան) 178
 Համբարձում Երամեանի միջնակարգ վարժարան (Վան) 167
 Համգաքարակ (լեռ, Կարսի մարզ) 234
 Համշէն 152
 Հայաստան (տե՛ս նաեւ Արմենիա, Խորհրդային Հայաստան, Հայաստանի արեւելեան հատուած, Հայաստանի արեւմտեան հատուած, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Հայկական Լեռնաշխարհ) 40, 45, 47, 66, 85, 98, 102, 130, 140, 141, 165, 169, 182, 220, 230, 239, 242, 252, 275, 284, 293, 298, 300
 Հայաստանի արեւելեան հատուած (Արեւելեան Հայաստան, տե՛ս նաեւ Հայաստան) 67, 145, 169, 234, 241, 242, 244
 Հայաստանի արեւմտեան հատ-

ուած (Արեւմտահայաստան, Արեւմտեան Հայաստան, տե՛ս նաեւ Հայաստան) 46, 145, 156, 176, 242, 244, 251, 253
 Հայաստանի Հանրապետութիւն (տե՛ս նաեւ Հայաստան) 32, 112, 165, 203, 220, 230, 292
 Հայկ Աւան (Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառի Հաւալ գիւղին հին անունը, տե՛ս նաեւ Հաւալ) 63
 Հայկազեան Գոլէճ (յետագային՝ համալսարան, Պէյրութ) 285
 Հայկազեան Կեդրոնական Վարժարան (Վան) 223
 Հայկական Լեռնաշխարհ (տե՛ս նաեւ Հայաստան) 242
 «Հայկական Շտաբի Բիւրօ» (Թիֆլիս) 282
 Հայմանա (քաղաք, Անգարայի շրջան) 238
 «Հայոց Իրաւունքներու Կեդրոնական Յանձնախումբ» (Պէյրութ, Լիբանան) 274
 Հայոց Ձոր (գաւառակ, Վանի նահանգ) 170, 241
 Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ (Ծիծեռնակաբերդ-Երեւան) 275
 «Հայրենիք» տպարան (Պոսթըն) 9
 Հայֆա (նաւահանգիստ, Պաղեստին) 68
 Հաւորան (շրջան, հարաւային Սուրիա) 266, 267
 Հապապ (տե՛ս Հաւալ)
 Հապուսի (գիւղ, Խարբերդի նահանգ) 278
 Հասան-Գալէ (քաղաք, Կարինի

նահանգ) 209
 Հասան-Չէլէպի (գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 227, 231
 Հասան պէյի որբանոց (Տամասկոս) 216
 Հասան Պէյլի (աւան, Ամանոսի շրջան) 142
 Հասան Օվա (գիւղ, Կարինի նահանգի Կամախի գաւառ) 58
 «Հարիւրամեակ Հայոց Յեղասպանութեան» հրատարակութիւն (Թեհրան, Իրան) 266
 Հարս (տե՛ս Խարս)
 Հաւալ (գիւղ, Խարբերդի նահանգի Բալուի գաւառ, տե՛ս նաեւ Հայկ Աւան) 63, 64, 65, 66, 67, 68
 Հաւլապար (քաղամաս, Թիֆլիս) 175
 Հեքիմենց թաղ (Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառի Չմըշկաձագի գաւառակի Սիսնա գիւղ) 93
 Հիճազ (Արաբական թերակղզիի արեւմտեան հատուածը, ուր կը գտնուին իսլամութեան երկու գլխաւոր սրբավայրերը) 199
 Հին Շուկայ (Հաճընի) 122
 Հիւսիսային Սուրիա 143, 291
 Հիփոքրաք փողոց (Աթէնք) 291
 Հոմս (քաղաք, Սուրիա) 264
 Հոռմ 100
 Ղազը Մաղարա (գիւղ, հաւանաբար՝ Սեբաստիոյ նահանգ) 257
 Ղալաթիա (Կ. Պոլսոյ քաղամաս) 49
 Ղալտին (հայաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 257
 Ղանլը Պազար (վայր Հաճընի շրջ-

ջանին մէջ) 122
 Ղասպըներ (տե՛ս Զէօւտէտէրէ)
 Ղավրազ (հայաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 257
 Ղավրդվը (գիւղ, Անգարայի նահանգ) 238
 Ղարաեոլ լեռ (Կարսի մարզ) 234
 Ղարաքիլիսա (տե՛ս Ղարաքիլիսէ քաղաք)
 Ղարաքիլիսա (գիւղ, Ալաշկերտի շրջան) 174, 213
 Ղարաքիլիսէ (քաղաք, ներկայիս՝ Վանաձոր) 164, 209, 220, 239
 Ղարլըխ (տե՛ս Գարլըք)
 Ղարխուն (տե՛ս Ջրառատ)
 Ղարս (տե՛ս Խարս)
 Ղարս (գիւղ, Ալեքսանդրապոլի շրջան) 235
 Ղշլաղ (գիւղ, Նոր Պայագիտի շրջան, ներկայիս՝ Հ. Հ.ի մէջ) 241
 Ղոչասար (հայաբնակ գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ) 257
 Ճալա (գիւղ, Կարսի մարզի Բաշ-Շորագեալի գաւառ) 224
 Ճանիկ (գիւղ, հաւանաբար՝ Վանի նահանգ) 177
 Ճառանց (գիւղ, Վանի նահանգի Առնջկոսի գաւառ) 207
 Ճարապլուս (գիւղ, Հիւսիսային Սուրիա) 291
 Ճենանեան Գոլէճ (Գոնիա) 72, 285
 Ճենիկ (բնակավայր, հաւանաբար՝ Եոզկաթի շրջան) 238
 Ճիհան (աւան, Կիլիկիա) 40, 70, 123, 124
 Ճիհան (գետ) 99
 Ճոշարա (գիւղ, Տրապիզոնի շրջան) 153

Մալաթիա 77, 79, 82, 227, 228, 238
 Մամիրեթ-իւ-Ազիզ (տե՛ս նաեւ
 Խարբերդ) 267
 Մամսա (գիւղ, Խարբերդի նահանգի
 Տերսիմի գաւառի Չմշկա-
 ծագի գաւառակ) 89, 90, 92
 Մայմուճուղ (գիւղ, Շիրակի մարզ)
 224, 225
 Մայտըն (հրապարակ Ջէյթունի մէջ)
 139
 Մանըսխան (Հաճըն) 114
 Մանտաւոն (գիւղ, Գոնիայի նա-
 հանգ) 142
 Մառնիկ (քրտաբնակ գիւղ, Բաղէշի
 նահանգի Մուշի գաւառ) 212
 Մատրիտ 284
 Մարաշ 10, 11, 12, 15, 59, 60, 69, 75,
 97, 133, 134, 135, 138, 199,
 215, 217, 262
 Մարգուան (Մերգիֆիոն, աւան,
 Բաղէշի նահանգ) 272
 Մարմարիօ (քաղաք Փոքր Ասիոյ
 մէջ՝ Եգէական Ծովու
 ափին) 82
 Մարսէյ (նաւահանգիստ, Ֆրանսա)
 54, 70, 91, 144
 Մարտին (քաղաք, Տիգրանակերտի
 նահանգ) 15, 28, 271
 Մեզարէ (տե՛ս Մեզիրէ)
 Մեզզէ (գիւղ Տամասկոսի մօտ, յե-
 տագային՝ քաղաքի թաղա-
 մասերէն) 216
 Մեզիրէ (քաղաք, Խարբերդի նա-
 հանգ) 92, 94, 127, 128, 129,
 130, 131, 132, 189, 278, 281,
 282
 Մեզիրէի Ազգային Վարժարան 127
 Մեզիրէի Ամերիկեան Գոլէճ 278
 Մեզիրէի Ամերիկեան Հիւանդանոց

281
 Մեզիրէի կեղոռնական բանտ 94
 Մեզիրէի քափուշիններու վարժա-
 րան 129
 Մեզիրէի Ֆրանսական Գոլէճ 94
 Մեծ Շանա (գիւղ, Տրապիզոնի նա-
 հանգի Շանայի շրջան) 152
 Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կարո-
 ղիկոսութեան տպարան
 (Անթիլիաս, Լիբանան) 53,
 71, 78, 140
 Մեծն Բրիտանիա (տե՛ս նաեւ Անգ-
 լիա) 166, 171, 275, 282
 Մեղրի (քաղաք) 210
 Մեհիտիէ (գիւղ, Գոնիայի նահանգի
 Էրէլլիի շրջան) 102
 Մեսէչուսեց (նահանգ, Ա. Մ. Ն.) 9
 Մեսրոպեան Վարժարան (Չմշկա-
 ծագ քաղաք) 91
 Մեսթնէ (հայոց եղեռնավայրերէն,
 Հիւսիսային Սուրիա) 143,
 292
 Մերճիմէկլի (գիւղ, Կիլիկիա) 40
 Մերսին (նաւահանգիստ, Կիլիկիա)
 20, 32, 69, 70, 83, 100, 262
 Մերտենէք (գիւղ, Կարսի մարզ) 221
 Մերքէզ Գովուշ (բանտ Կ. Պոլսոյ
 մէջ) 51
 «Մէքթալի Իրատի» (թրքական
 վարժարան, Ատանա) 109
 Միլա (կղզի Միջերկրական Ծովում
 մէջ) 54
 Մինոսի (գիւղ, Տրապիզոնի
 նահանգ) 153
 Միջագետք 99
 Միջերկրական Ծով 82, 253
 Միս Ֆորմընի երկսեռ որբանոց
 (Այնթապ) 201
 Միտիաթ (գաւառակ, Տիգրա-
 նակերտի նահանգ) 272
 Մծբին (Նիսիպիս, Նուսէյպիս, քա-

ղաք, Տիգրանակերտի նա-
 հանգ) 27, 28, 31, 60, 61, 62
 «Մշակ» տպարան (Պէյրութ) 63
 Մոխրաբերդ (գիւղ, Վանի նահանգ)
 125
 Մոկաց Աշխարհ (տե՛ս Մոկս)
 Մոկս (քաղաք եւ գաւառ, Վանի նա-
 հանգ) 170, 234, 239, 240,
 241
 Մոնարքա (վայր Կիպրոսի մէջ) 54
 Մոնրոն-լէ-Պէն (գիւղ, Լիոնի շրջան,
 Ֆրանսա) 264
 Մորենո (թաղամաս, Պուէնոս Այրէս)
 288
 Մուլլա (քաղաք Փոքր Ասիոյ մէջ՝
 Եգէական Ծովու ափին) 82
 Մուշ (քաղաք, Բաղէշի նահանգ)
 161, 211, 212, 272
 Մուռնա (գիւղ, Խարբերդի նահանգի
 Տերսիմի գաւառի Չմշկա-
 ծագի գաւառակ) 94, 95
 Մուռնա գիւղի վարժարան (Խար-
 բերդի նահանգի Տերսիմի
 գաւառի Չմշկաւծագի
 գաւառակ) 95
 Մուսուլ (քաղաք, Իրաք) 29, 134,
 252, 270
 Մուտրոս (կղզի, Եգէական Ծով) 10
 Մուրատ(չայ) գետ (տե՛ս Արածանի)
 Յայնկոյսներ (Վանի թաղամաս)
 223
 Յանկոյսների նախակրթարան
 (Վան) 223
 Յորդանան 216
 Յունաստան 32, 36, 56, 102, 107,
 152, 165, 191, 226, 238, 262,
 291
 Նազարէթ (քաղաք, Պաղեստին) 100
 Նախիջեւան 145, 254

«Նայիրի» (հրատարակչութիւն,
 Երեւան) 145
 Ներսէսեան Վարժարան (Սիվրի-
 հիսար) 236
 Ներսէսեան Վարժարան (Ս. Սար-
 գիս եկեղեցոյ կից, Սեբաս-
 տիա) 227
 Ներսիսեան Վարժարան (Թիֆլիս)
 222, 224
 Ներքին Աղբաշ (գիւղ Երեւանի մօտ)
 208
 Ներքին Բասեն (գաւառ, տե՛ս նաեւ
 Բասեն) 209
 Ներքին Դուին (Դուին, Դուին Հայ-
 կական, գիւղ, Արարատի
 մարզ, Հ. Հ.) 208
 Նիկողոսեան Վարժարան
 (Այնթապ) 200
 Նիկոսիա 109
 Նիկոն (քաղաք, Անգարայի
 նահանգ) 82
 Նինուէ (գիւղ, Յորդանան) 216
 Նիս (քաղաք, Ֆրանսա) 289
 Նիսիպիս (տե՛ս Մծբին)
 Նոր Պայազիտ (աւան, ներկայիս՝
 Գաւառ քաղաք, Հ. Հ.) 241
 Նուսէյպիս (տե՛ս Մծբին)
 Շանա (շրջան, Տրապիզոնի նա-
 հանգ) 152, 162, 163
 Շանա (գետ, Տրապիզոնի նահանգ)
 152
 Շապին Գարահիսար (քաղաք, Սե-
 բաստիոյ նահանգ) 125, 184
 Շատախ (գաւառ, Վանի նահանգ)
 170, 234, 236
 Շար (գիւղ Հաճընի մօտ) 107, 112,
 122, 136
 Շարտէրէ (գիւղախումբ Հաճընի
 մօտ) 112

Շեխուսով (տե՛ս Շէյխ Եուսուֆ)
 Շէյխ Եուսուֆ (Շեխուսով, Բաղէշի
 նահանգի Մուշի գաւառ)
 211
 Շէյխ Ճամիսի (մզկիթ, Այնթապ) 16
 Շըմլան (գիւղ, Ալէյի գաւառ, Լեռնա-
 լիբանան) 201
 Շիրակի մարզ (Հ. Հ.) 138, 224
 Շնկաղ (թրքաբնակ գիւղ, Խար-
 բերդի նահանգի Տերսիմի
 գաւառի Չմշկածագի
 գաւառակ) 89
 Շոռլու (գիւղ, հաւանաբար՝ Երե-
 ւանի նահանգ) 210
 Շումրա (գիւղ, Գոնիայի նահանգ)
 142
 Ոզմ (գիւղ, Վանի նահանգի Մոկսի
 գաւառ) 233, 239, 240, 241
 Ոստան (քաղաք, Վանի նահանգ)
 241
 Ուէյնաթ (գիւղ, Հիւսիսային Սուր-
 իա) (հեղինակը գրած է
 Ավայնաթ, ինչ որ սխալ է)
 29, 30
 Ուլաշ (հայաբնակ գիւղ, Սեբաս-
 տիոյ նահանգ) 257
 Ուլու Գըշլա (Մեծ Զօրանոց) (Պո-
 զանքիի շրջան) 142
 Ուոթըրթաունի հայկական թան-
 գարան (Ա. Մ. Ն.) 304
 Ուրմիա (քաղաք, Պարսկահայք)
 178
 Ուրֆա (տե՛ս Եդեսիա)
 Չաթ (Ազ Տաղ, գաւառակ, Եոզկաթի
 գաւառ) 85
 Չայ (երկաթուղիի կայարան Աֆիոն
 Գարահիսարի մօտ) 237
 Չայիր Տիզի (անմարդաբնակ վայր,
 հաւանաբար՝ Տիգրանա-

կերտի նահանգ) 59
 Չանդըրը (աւան, Անգարայի նա-
 հանգ, հայ մտաւորակա-
 նութեան արտորավայ-
 րերէն) 44, 45, 130
 Չաչուտ Փոս (անտառ, Տրապիզոնի
 նահանգ) 153
 Չարշամպա (շրջան, Տրապիզոնի
 նահանգ) 164
 Չարչապուր թաղ (Ատանա) 36
 Չարսանճագ (շրջան, Խարբերդի
 նահանգ) 93, 94, 95
 Չէլէմիկ (լեռ, Խարբերդի նահանգ)
 128
 Չինարլը Ճամի (մզկիթ, Այնթապ)
 15
 Չիվրիլ (քաղաք Փոքր Ասիոյ մէջ՝
 հաւանաբար՝ Եգէական
 Շովու ափին) 82
 Չխուրախարս (տե՛ս Խարս)
 Չմշկածագ (քաղաք եւ գաւառակ,
 Խարբերդի նահանգի Տեր-
 սիմի գաւառ) 88, 89, 90, 91,
 93, 94, 95
 Չորք Մարգպան (Տօթք Եոլ, աւան,
 Ամանուսի շրջան) 40, 105,
 125
 Չուխուր թաղ (Չմշկածագ) 91
 Պագըր-Մատէն (գիւղաքաղաք,
 Խարբերդի նահանգ) 279
 Պագար Եոլու (անդունդ Լեռնային
 Կիլիկիոյ մէջ) 40
 Պագարաղան (գիւղ, Աֆիոն Գարս-
 հիսարի շրջան) 237
 Պաթում (նաւահանգիստ, Վրաս-
 տան) 152, 161, 162, 164,
 225, 253
 Պալէ (քաղաք, հաւանաբար Անգա-
 րայի նահանգ) 238
 Պախչաճըք (տե՛ս Պախչէ)

Պախչէ (աւան, Կիլիկիա) 20, 21, 69
 Պահչէ (տե՛ս Պախչէ)
 Պաղեստին 54, 68, 99, 100, 300
 Պաղտատ 19, 30, 62, 134, 178, 214,
 261, 295
 Պայագիտ (գաւառ, Կարինի
 նահանգ) 207
 Պանք Օթոման 132
 Պաշգալէ (գաւառ, Վանի նահանգ)
 170
 Պապ (գիւղ Հալէպէն հիւսիս) 143,
 258
 Պասրա (քաղաք, Իրաք) 252, 268
 Պարսից Շոց 252
 Պարսկահայք (Մեծ Հայքի 15 աշ-
 խարհներէն) 178, 242, 243,
 244, 254
 Պարսկաստան (տե՛ս նաեւ Իրան)
 168, 175, 177, 223, 236, 241
 244, 245, 252
 Պաքու 150, 166, 210
 Պերին 295, 299
 Պէյնամ (գիւղ, Անգարայի նահանգ)
 289
 Պէյրութ 1, 5, 7, 20, 41, 42, 55, 68, 70,
 83, 84, 88, 96, 109, 120, 127,
 133, 138, 149, 150, 201, 216,
 238, 274, 285, 289
 Պէյրութի Ամերիկեան Համալսա-
 րան 128
 Պէյրութի Ամերիկեան հիւանդանոց
 217
 Պէշկէքաշ (Կ. Պոլսոյ թաղամաս) 42
 Պէշկէօզ (գիւղ Բիլիս քաղաքին
 մօտ) 12
 Պինկէօլ (հայաբնակ գիւղ, Սեբաս-
 տիոյ նահանգ) 257
 Պոզանքի (աւան, հայոց գլխաւոր
 արտորավայրերէն, Գոն-
 իայի նահանգ) 82, 142
 Պոլավատին (վայր մը Թուրքիոյ

մէջ) 237
 Պոլիս (տե՛ս Կոստանդնուպոլիս)
 Պոմպէյ (Հնդկաստան) 268, 274
 Պոյալու 1 (գիւղ, Անգարայի
 նահանգ) 238
 Պոյալու 2 (չշփոթել նախորդին հետ
 - գիւղ, Անգարայի նահանգ)
 238
 Պոյունճուք (տե՛ս Շէյխ Եուսուֆ)
 Պոսթըն (քաղաք, Ա. Մ. Ն.) 9, 230,
 293, 298
 Պոսթոն (տե՛ս Պոսթըն)
 Պորտօ (նաւահանգիստ, Ֆրանսա)
 53
 Պուէնոս Այրէս 41, 96, 106, 286, 287,
 288
 Պուկարիա 46, 47, 48, 49, 102
 Պուլդուրլու (երկաթուղային կայա-
 րան, Պոզանքիի շրջան)
 142
 Պուրճ Համմուտ (Պէյրութի հայա-
 շատ հիւսիսային ար-
 ուարձան) 291
 Պուրսա (քաղաք Թուրքիոյ արեւ-
 մուտքը) 141, 144
 Ջրառատ (գիւղ, Արմաւիրի մարզ, Հ.
 Հ.) 213
 Ռագա (տե՛ս Կագա)
 Ռայաք (գիւղ, Լիբանանի Պեքաայի
 հովիտ) 215, 216
 Ռաս-իւ-Այն (գիւղ, Հիւսիսային
 Սուրիա, հայոց եղեռնա-
 վայրերէն) 24, 61, 90
 Ռասշետոքա (գիւղ, Հիւսիսային
 Կովկաս, Ռուսիա) 239
 Ռաքքա (քաղաք, Հիւսիսային
 Սուրիա) 92, 93, 144
 Ռիզէ (նաւահանգիստ, Տրապիզոնի
 նահանգ) 155

Ռոտոս (կղզի, Յունաստան) 35, 36
 Ռումանիա 68, 211
 Ռումլու (բերդ եւ քրքաբնակ գիւղ
 Հաճընի մօտ) 38, 117, 123
 Ռուսաստանի Կայսրութիւն (տե՛ս
 նաեւ Ռուսիա) 209
 Ռուսիա (տե՛ս նաեւ Ռուսաստանի
 Կայսրութիւն) 145, 167, 171,
 172, 173, 175, 176, 239, 243,
 247, 288
 Ռուսաստան (տե՛ս նաեւ Ռուսիա)
 145
 Սալմաստ (գաւառ, Պարսկահայք)
 177, 178
 Սալոնիկ (նաւահանգիստ, Յունաս-
 տան) 226, 238, 263, 264
 Սահակ-Մեսրոպեան Վարժարան
 (Հաճըն) 112
 Սամսոն (նաւահանգիստ Սեւ Ծովի
 քրքական ափին) 181, 191
 Սային-Ղալէ (բնակավայր, Պարս-
 կահայք) 178
 Սասուն 161
 Սարայ (գաւառ, Վանի նահանգ)
 170, 177
 «Սարգիսեան եւ Ընկ.» տպարան
 (Պէյրութ) 84
 Սարդարապատ (գիւղ, Էջմիածինի
 շրջան) 165, 219
 Սարիղամիշ (աւան, Կարսի մարզ)
 164, 169, 210, 221
 Սաֆայիէ (գիւղ, Իրանեան Քիւր-
 տիստան) 178
 Սեբաստիա (Սվազ) 45, 50, 77, 82,
 147, 180, 181, 182, 183, 184,
 185, 187, 188, 190, 191, 227,
 231, 238, 251, 253, 255, 256,
 259, 261, 264
 «Սեղեզիկ» բանտ (Գոնիա) 72
 Սելանիկ (տե՛ս Սալոնիկ)

Սելիմ (գիւղ, Կարսի մարզ) 164
 Սելիմիէ (քաղաք, Համայի նահանգ,
 Սուրիա) 259
 Սեւ Ծով 82, 152, 155, 164, 253
 Սեւանայ լիճ 210, 226
 Սեւերակ (աւան, Տիգրանակերտի
 նահանգ) 61, 92, 238
 Սեքիլի (գիւղ, Անգարայի նահանգ)
 238
 Սեն Փօլ Գոլէճ (Ատանա) 21
 Սէլ (տե՛ս նաեւ Տէր Զօր) 294
 Սիհուն (գետ, Կիլիկիա) 40
 Սինճար լեռ (եգիպտացի շրջան
 Իրաք-Սուրիա սահմանին
 վրայ) 29, 30
 Սիպերիա (երկրամաս, Ռուսիա)
 253, 254
 Սիս (քաղաք, Կիլիկիա) 96, 98, 100,
 101, 105, 110, 113, 116, 117,
 118, 120, 123, 124, 136
 Սիսնա (գիւղ, Խարբերդի նահանգի
 Տերսիմի գաւառի Չմշկա-
 ծագի գաւառակ) 91, 92, 93
 Սիվրիհիսար (քաղաք, Անգարայի
 նահանգ) 236, 237
 Սիտրովա (գիւղ, Գոնիայի նահանգ)
 142
 Սիւրմենէ (գիւղ, Տրապիզոնի նա-
 հանգի Շանայի շրջան) 152
 «Սիփան» տպարան (Գորտոպա,
 Արժանքին) 34
 Սկաֆիրա (գիւղ, Տրապիզոնի
 նահանգ) 153
 Սղերդ (գաւառ, Վանի նահանգ) 240
 Սողոմ (Սուրբ Գրային քաղաք) 282
 Սուէզի ջրանցք (Եգիպտոս) 252
 Սուլթանապատ (քաղաք, Իրանեան
 Քիւրտիստան) 178
 Սուլէյմանիէ (Հալէպի հայաշատ
 քաղաքներէն) 291
 Սուլսումի (նաւահանգիստ, Ար-

խագիա) 152, 155, 162
 Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի
 (Հաճըն) 38, 109
 Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի
 (Չմշկածագ քաղաք) 91
 Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի
 (Կարս Պազար) 96, 97, 99
 Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի
 (Զէյթուն) 135
 Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի
 (Կարս) 220
 Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի
 (Սեբաստիոյ նահանգի
 Թոնուսի գաւառի
 Գարակէօլ գիւղ) 251
 Սուրբ Բարթողիմէոսի վանք (Աղ-
 բակի գաւառ) 168, 223
 Սուրբ Յակոբ եկեղեցի (Սեբաստիոյ
 նահանգի Թոնուսի գաւառի
 Գարակէօլ գիւղ) 251
 Սուրբ Յակոբայ վանք (Հաճընի
 մօտ) 37, 119, 120, 125
 Սուրբ Յովհաննու վանք (օտար-
 ներու համար՝ Իւլքիլիսէ,
 Կարինի նահանգի Բագ-
 րեւանդի գաւառ) 213
 Սուրբ Նիկողայոս եկեղեցի (Սե-
 բաստիոյ նահանգի Իշ-
 խանի գիւղ) 257
 Սուրբ Սարգիսի եկեղեցի (Հաճըն)
 37, 114, 118, 121
 Սուրբ Սարգիս եկեղեցի (Սեբաս-
 տիա) 227
 Սուրիա 13, 32, 56, 99, 102, 106, 146,
 252, 262, 264, 266, 291, 292
 Սուրիոյ Կուսակալական Ձինուտ-
 րական Սպայակոյտի Բա-
 ժանմունք (Տամասկոս) 267
 Սուրմալու (Հայաստանի արեւել-
 եան հատուած) 207
 Սոֆիա 44, 48

«Սպանդանոց» (տե՛ս նաեւ Տէր
 Զօր) 294
 Սպանիա 284, 300
 Սպիտակ (քաղաք, տե՛ս Համամլու
 գիւղ)
 Սվազ (տե՛ս Սեբաստիա)
 Սվանվերտի (գիւղ, Սեւանի շրջան)
 226
 Սրբոց Առաքելոց եկեղեցի (Կարս)
 220, 221
 Սօսեր (լեռ եւ աղբիւր, Սեբաստիոյ
 նահանգ) 57, 58
 Վահան Տէրեան փողոց (Երեւան)
 251
 «Վահէ Մէքեան» տպարան (Պէյ-
 րութ) 88, 150
 Վահկա (գիւղ, Լեռնային Կիլիկիա)
 39, 40, 124
 Վան (քաղաք եւ նահանգ) 125, 161,
 167, 168, 169, 170, 171, 172,
 173, 175, 176, 177, 178, 182,
 203, 206, 207, 217, 218, 222,
 223, 230, 236, 239, 241, 273,
 288, 301, 302
 Վանայ լիճ 203, 204
 Վանի գերմանական որբանոց 217,
 218
 Վանքեր (լեռ, Մոկսի գաւառ) 240
 Վասպուրական (Մեծ Հայքի 15 աշ-
 խարհներէն) 170, 173, 176,
 223, 236, 255, 257
 Վար (գիւղ Պարսկահայքի մէջ,
 Խոյի մօտ) 246
 Վարագայ Վանք (Վանի մօտ) 223
 Վարագայ վանքի Ժառանգաւորաց
 դպրոց (Վանի նահանգ)
 222, 223
 Վարչական Խորհուրդ (Տամաս-
 կոս, 1915) 267
 Վերին Ղարխուն (տե՛ս Զրառատ)

Վերանշեհիր (քաղաք, Տիգրանակերտի նահանգ) 61
Վիճկացուկ (հայաբնակ գիւղ, Վանի նահանգի Արծկէի գաւառ) 204
Վլատիկակազ (քաղաք, Հիւսիսային Կովկաս, Ռուսիա) 239
Վոտուա տաճարի նրբանցք (Նիս, Ֆրանսա) 289
Վրաստան 242
Տաղստան (երկրամաս, Հիւսիսային Կովկաս, Ռուսիա) 212
Տամասկոս 110, 134, 199, 201, 202, 216, 267, 304
«Տապլտէյ» հրատարակչութիւն (Ա. Մ. Ն.) 293
Տարսոն (քաղաք, Կիլիկիա) 100, 142
Տարսոնի Սէյնթ Փօլզ Գոլէճ 124
Տարտանէլ (նեղուց, տե՛ս նաեւ Կալիփոլի) 299, 301, 302, 303
Տերսիմ (գաւառ, Խարբերդի նահանգ) 57, 66, 88, 90, 93, 94, 95, 131, 282
Տէյիքմէն Տէրէ (ծոր, Տրապիզոնի նահանգ) 162
Տէնիզլի (քաղաք Փոքր Ասիոյ մէջ՝ Եգէական Ծովու ափին) 82
Տէվէ Պօյնու (բնակավայր, Խարբերդի նահանգ) 92
Տէր Զօր (քաղաք, Հիւսիսային Սուրիա, հայոց մեծագոյն եղեռնավայրը, տե՛ս նաեւ Սէլ, «Սպանդանոց») 8, 24, 42, 45, 67, 90, 93, 98, 99, 105, 110, 111, 134, 144, 196, 197, 198, 199, 200, 259, 261, 285, 294, 297, 298, 299, 300, 301, 302
Տիարպէքիր (տե՛ս Տիգրանակերտ)
Տիգրանակերտ (Տիարպէքիր) 59,

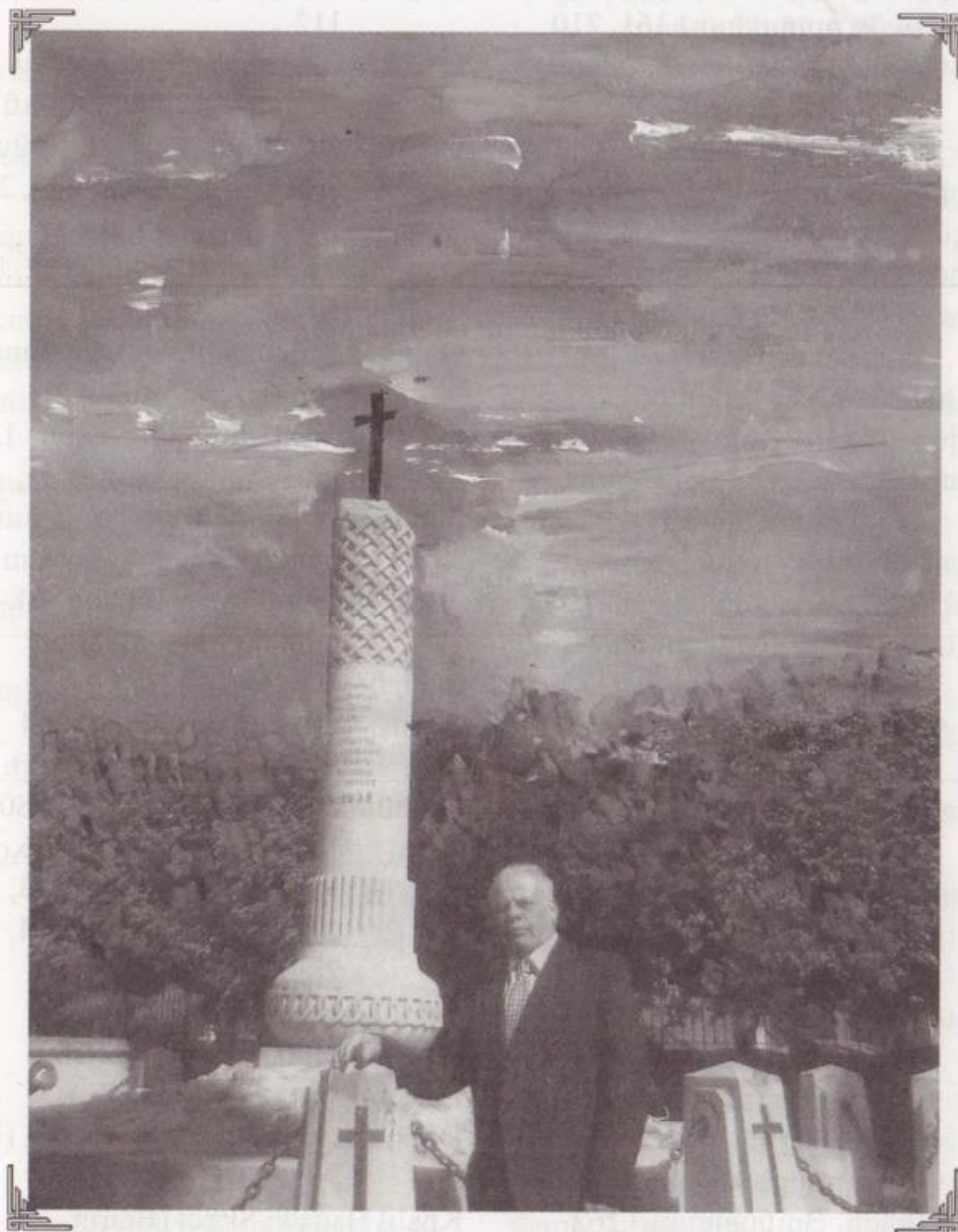
82, 134, 184, 190, 192, 238, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 282
Տիգրանակերտի նահանգ (տե՛ս Տիգրանակերտ)
Տիգրիս 252, 270, 271, 282
Տիլման (քաղաք, Պարսկահայքի Սալմաստի գաւառ) 177, 178
Տիվրիկ (քաղաք, Սեբաստիոյ նահանգ) 57, 82, 184
Տիրաքլար (գիւղ, Ալեքսանդրապոլի շրջան) 209
Տիւրէն փողոց (Փարիզ) 290
Տիփսի (հայոց եղեռնավայրերէն, Հիւսիսային Սուրիա) 143
Տրապիզոն 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 193
Տրապիզոնի Ազգային Վարժարան 155
Տօլաման (վայր Հաճընի մօտ) 37
Փաքակոնէս (Պուէնոս Այրէսի թաղամասերէն) 287
Փաքրինջ (գիւղ, հաւանաբար՝ Էջմիածինի մօտ) 208
Փալան Թէօքէն (բերդ Կարինի եւ Խնուսի խաչմերուկին) 158
Փարիզ 36, 42, 70, 141, 180, 230, 231, 253, 255, 290
Փեսանդաշտ (գիւղախումբ, Մոկս) 171
Փքի Շան (պարտէզ, Կ. Պոլիս) 150
Փիջար (բնակավայր, Պարսկահայք) 178
Փոր Սայիտ (նաւահանգիստ, Սուրիայի ջրանցքի ափին, Եգիպտոս) 54, 68, 100, 134, 276
Փոքր Ասիա 236
Փոքր Շանա (գիւղ, Տրապիզոնի նա-

հանգի Շանայի շրջան) 152
Քազաչիյ Փոսթի որբանոց (Ալեքսանդրապոլ) 235
Քազինհան (գիւղ, Գոնիայի նահանգ) 142
Քաղաքամէջ (Վանի կեդրոնը) 169, 172
Քաղաքամէջի բանտ (Վան) 172
Քանաքեռ (գիւղ, յետագային՝ Երեւանի թաղամաս) 161, 210
Քառլօն պողոտայ (Նիս, Ֆրանսա) 289
Քավուշուք (տե՛ս Առնջկուս)
Քատիքլար (գիւղ, Կարսի մարզ) 234
Քարշըեաքա (տե՛ս Խոռանց)
Քարտա որբանոց (Ատանա) 232
Քարտոգօ (Պուէնոս Այրէսի թաղամաս) 286
Քաւալա (գիւղ, Յունաստան) 263
Քենմախ (տե՛ս Կամախ)
Քեսկին-Մատէն (քաղաք, Անգարայի նահանգ) 238
Քէօքահիա (տե՛ս Կուտինա)
Քէօհնէ (գիւղ, Եոզկաթի շրջան) 238
Քէօսէտէրէ (կամ՝ Ղասպըներ, Սեբաստիոյ թաղերէն) 227
Քիլիս (քաղաք, Կիլիկիա) 12, 16, 199, 215, 217
Քիրազ Օլուխ (վայր, Հաճընի շրջան) 122
Քիրինիա (գիւղ, Յունաստան) 263
Քիրիքճի Օղլու լեռ (Անգարայի շրջան) 289
Քիրում (թրքաբնակ գիւղ Հաւաի մօտ) 66
Քիրտ Մահալլէսի (թաղամաս, Այնթապ) 16
Քրի (աւան, Խարբերդի նահանգ) 94
Քորֆու (կղզի, Յունաստան) 262
Քուլվերան (գիւղ, Կարսի մարզ) 234

Քոնլ (գիւղ, Վանի նահանգի Առնջկուսի գաւառ) 207
Քսանթի (քաղաք եւ շրջան, Յունաստան) 263
Քսանթիի հիւանդանոց (Քսանթի քաղաք, Յունաստան) 263
Օղուզլի (գիւղ, Կարսի մարզ) 234, 235
Օպրուխ (վայր մը Հաճընէն հիւսիս) 112
Օսմանեան Կայսրութիւն (տե՛ս Օսմանեան Պետութիւն)
Օսմանեան Պետութիւն (տե՛ս նաեւ Թուրքիա) 7, 128, 159, 242, 277
Օսմանիէ (աւան, Կիլիկիա) 22, 86, 142
Օրիորդ Ֆրիիքսընի երկսեռ որբանոց (Այնթապ) 201
Օրուլ (գիւղ, Այնթապի շրջան) 12
Ֆարէվէնք (գիւղ, Խարբերդի նահանգի Տերսիմի գաւառ) 92
Ֆէնէսէ (աւան Էվէրէկի կից, Կեսարիոյ շրջան) 43
Ֆըրընըղլար (գիւղ) 228
Ֆիւմէլ (քաղաք, Ֆրանսա) 264
Ֆոնուզ (գիւղ, Զէյթունի շրջան) 135
Ֆրանսա 32, 53, 55, 56, 102, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 233, 256, 262, 263, 264, 267, 289, 290, 292
Ֆրանսիա (տե՛ս Ֆրանսա)
Beirut 4
Doubleday հրատարակչութիւն (U. S. A.) 293
Khalil Badawi Street (Beirut, Lebanon) 4

Lebanon 4
 Sirar հրատարակչություն (Սպանիա) 284
 U. S. A. (տե՛ս նաեւ Ա. Մ. Ն., Ամերիկա) 293
 Armenie 140

Cilicie 4
 Les Belles Lettres հրատարակչություն (Փարիզ) 140
 Paris 140
 Tempel-Varlag (publishing house in Potsdam, Germany) 273
 Potsdam (suburb of Berlin) 273

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ամեն. եւ Գերերջ. Ներսէս-Պետրոս ԺԹ. Թարմունի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկէ Հայոց Կաթողիկոս-Պատրիարքի Գնահատագիրը «Վկայարան Հայկական Տեղասպանութեան» Մատենաշարին մասին	5
Դոկտ. Զաւէն Մարրլեան, «Երկու Խօսք»	6
Մամուլի Արձագանգներ	7
Ա. Կեսար, «Այնթապի Գոյամարտը»	9
Յակոբ Գույումճեան, «Արիւնոտ Անապատ»	20
Եսթեր Կոտիկեան, «Մեծ Եղեռնի Փոքրիկ Յուշարձանը»	34
Շաւարշ Միսաքեան, «Տերեւներ Դեղնած Յուշատետրէ Մը»	42
Մինաս Ա. Թաթարեան, «Կամաւորի Մը Յուշերը - Ա., Բ. եւ Գ. Մասեր»	53
Տիգրան Ս. Փափագեան, «Պատմութիւն Բալուի Հաւալ Գիւղի»	63
Պետրոս Բարձայր, «Ծակէ Ծակ», Ա. գրքոյկ	71
Պետրոս Բարձայր, «Ծակէ Ծակ», Բ. գրքոյկ	78
Զանազան Հեղինակներ, «Արձագանգ- 35 Ամեակ Կեսարիոյ Աղքատախնամ Ընկերութեան»	84
Հայկազն Գ. Ղազարեան (դասաւորեց եւ խմբագրեց), «Պատմագիրք Չմշկածագի»	88
Անդրէաս Գարամանեան (Տաւրոս), «Տարագրեալի Մը Յուշերը», Ա. հատոր	96
Անդրէաս Գարամանեան (Տաւրոս), «Տարագրեալի Մը Յուշերը», Բ. հատոր	104
Մեսրոպ Գ. Շխրտըմեան, «Մոռցուած Դէպքեր Եւ Դէմքեր Հաճնոյ 1920-ի Հերոսամարտէն»	109
Թադէ Մանկասարեան, «Եօթանասուն Տարիներ Ետք - Յուշեր»	127
Լիւսի Դուկասեան-Եագուպեան, «Եղբերգ Ձէյթունի»	133

Ժանին Աթունեան, «Բա՛ց միայն Իմ Դիմաց ճամբաներն Արմենիոյ»	140
Արմինէ Կալենց, «Ներքի Ինձ Յարութիւն» (Յուշեր - Արմինէն Յարութիւն Կալենցի Մասին)	145
Միսաք Թորլաքեան, «Օրերուս Հետ»	150
Սիրաք Սարհատեան, «Կեանքիս Յուշերից»	167
Էմիլի Քարլիէ, «Կոտորածների Մէջ»	180
Եղիաաբէք Բարսեղեան, «Եղեռնից՝ Վերածնունդ»	196
Սամուէլ Կարապետեան(մախազծի հեղինակ), «Յուշագրական Ժառանգութիւն»	203
Ռոզմարի Յարութիւնեան-Քոհէն, «Վերապրած Խոյեցի Արուեսակը»	242
Մարկո Ղուկասեան, «Անվերնագիր... 1915 (Փաստագրութիւն)»	251
Զանազան Հեղինակներ, ա) Ֆայիզ Էլ Ղուսէյն, «Հայոց Նահատակութիւնը»	266
բ) Եսթեր Թ. Սկրտիչեան, «Թուրքիոյ Գեհէնից Մի Հայ Ընտանիքի Հրաշքով Փախուստը»	275
Խոսէ Անթոնիօ Կոտիարան, «Ռումբը»	284
Քրիս Պոհճալեան, «Աւագադրեակի Աղջիկները», Chris Bohjalian, "The Sandcastle Girls"	293
Անձնանուններու Ցանկ	305
Տեղանուններու Եւ Զանազան Հաստատութեանց Ցանկ	347

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ ՄԻՄԻ ԵՒ ԱՐՄԵՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ

1. Ծառուկեան, Անդրանիկ (թարգմ. Հրաչ Սահակեան). Էնէս Պիլէ Թֆուլէ (Պէյրուս, 1987)
2. Հաւատով Խոստովանիմ (Պէյրուս, 1992)
3. Հախվերդեան, Լեւոն. Մենք Եւ Մեր Ժամանակը (Պէյրուս, 1997)
4. Վարդան, Լեւոն. Հայկական Տասնհինգը Թուրք Մատենագիտութեն Եւ Մամուլին Մէջ Եւ Մենք (Պէյրուս, 1998)
5. Ծառուկեան, Անդրանիկ. Առկայծող Հայեր Եւրոպայի Լոյսերուն Մէջ (Հալէպ, 1999)
6. Հախվերդեան, Լեւոն. Մենք Եւ Մեր Դժուար Օրերը (Երեւան, 2000)
7. Չէքիեան, Հայր Լեւոն. Ինքնութեան Խճանկար (Պէյրուս, 2001)
8. Թորանեան, Թորոս. Ամբողջական Գրագետը Ռոպեր Հատտէճեան (Հալէպ, 2002)
9. Հատտէճեան, Ռոպեր. Դանիէլ Վարուժանի, Սիպիլի, Իգնա Սարըաս-լանի Բանաստեղծութիւնները Հայ Ուսանողներու Մտերմութեան Մէջ (Պէյրուս, 2003)
10. Այգեկցի, Վարդան Վրդ (թարգմ. Պարթեւ Վրդ. Կիւլիւմեան). Խրատներ (Անթիլիաս, 2002)
11. Տերտերեան, Մեթր Գասպար. Եկեղեցի-Պետութիւն Յարաբերութիւններ Եւ Նոր Աղանդաւորներ. Ներածական Ակնարկ (Պէյրուս, 2004)
12. Հախվերդեան, Լեւոն. Ինչպէս Դիտել Ներկայացումը (Պէյրուս, 2004)
13. Հատտէճեան, Ռոպեր. Յուշատետր - 52. Իսթանպուլահայ Նոր Բանաստեղծութեան Վեպը. Կարպիս Ճանճիկեան, Հայկազուն Գալուստեան Եւ Միւսները Իսթանպուլ, 2004)
14. Առաքելեան, Սերգէյ. Երուանդ Ղազանչեան (Երեւան, 2004)
15. Տոմար Արձանագրութեան Հայ Ազգային Միութեան. Ատենագրութիւն Այնթապի Ինքնապաշտպանութեան (1920) (Պէյրուս, 2005)
16. Խրլոպեան, Փրոֆ. Գեորգ. Յեղասպանագիտութիւն (Պէյրուս, 2006)
17. Մուրատեան, Արմէն. Խելքիս Փջածներէն Եւ Այլ Էջեր (Պէյրուս, 2005)
18. Շէյքսպիր (թարգմ. Յովհաննէս Խան Մասեհեան). Արքայ Լիր (Երեւան, 2006)

19. Հատտեճեան, Ռոպեր. Յուշատետր - 57. Գրադարանիս Սոցցուած Գիրքերը (Իսթանպուլ, 2006)
20. Հատտեճեան, Ռոպեր. Առաստաղ. Առաստաղին Միւս Կողմը (Երեւան, 2006)
21. Միքէլէան, Յակոբ. Բաց Պատուիւհան. Նշմարներ (Հալէպ, 2006)
22. Գալոյեան, Սերգէյ. Պարոյր Սեւակ. Չուտ Սովետական Սպանութիւն (Երեւան, 2007)
23. Օհանեան, Փաքալ. Հիմէյթ էլ-Ինսէն ուալ-Իպետթ էլ-ժէմաիյէ պի-Եետտ Էտ-Տաուլի Էթ-Թըրքիյի Տըտ Էշ-Շաապ էլ-Էրմէնի (թարգմ. Նանոր Միքայէլեան-Քէլիքեան (Պէյրուք, 2007)
24. Հատտեճեան, Ռոպեր. Յուշատետր - 59. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Զուլիսներուն Մէջ. Հատոր Ա. (Իսթանպուլ, 2007)
25. Հատտեճեան, Ռոպեր. Յուշատետր - 60. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Զուլիսներուն Մէջ. Հատոր Բ. (Իսթանպուլ, 2007)
26. Հատտեճեան, Ռոպեր. Յուշատետր - 61. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Զուլիսներուն Մէջ. Հատոր Գ. (Իսթանպուլ, 2008)
27. Յարութիւնեան, Արմէն. Նամակներ Պէյրուքէն. Հատոր Ա. (Պէյրուք, 2008)
28. Հախվերդեան, Լեւոն եւ Յարութիւնեան, Արմէն. Կեանքը Նամակագրութեան Մէջ. Լեւոն Հախվերդեանի եւ Արմէն Յարութիւնեանի Նամակավրական Երկիստութիւնը (Երեւան, 2008)
29. Տերտերեան, Մերթ Գասպար. Հրապարակագրական Էջեր. Հայեացք եւ Կեցուածք (Պէյրուք, 2008)
30. Հատտեճեան, Ռոպեր. Յուշատետր 62. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Զուլիսներուն Մէջ. Հատոր Դ. (Իսթանպուլ, 2008)
31. Մուրատեան, Կարպիս Ե. Ակնարկներ. Ութերորդ Գիւղէն (Իսթանպուլ, 2008)
32. Հատտեճեան, Ռոպեր. Յուշատետր 63. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Զուլիսներուն Մէջ. Հատոր Ե. (Իսթանպուլ, 2009)
33. Հատտեճեան, Ռոպեր. Յուշատետր 64. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Զուլիսներուն Մէջ. Հատոր Զ. (Իսթանպուլ, 2009)
34. Հատտեճեան, Ռոպեր. Յուշատետր 65. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Զուլիսներուն Մէջ. Հատոր Է. (Իսթանպուլ, 2010)
35. Յակոբեան, Ժագ. Լիւոյշ Ա Տոչոր ... (Պէյրուք, 2010)
36. Ֆազլեան, Պերճ. Մտորումներ Թատրոնի Մասին (Պէյրուք, 2010)
37. Պ. Յակոբեան, Մաքրուիի. Մանկութեանս Փողոցներուն Մէջ (Իսթանպուլ, 2010)
38. Յարութիւնեան, Արմէն. Նամակներ Պէյրուքէն. Հատոր Բ. (Պէյրուք, 2010)
39. Հատտեճեան, Ռոպեր. Յուշատետր 66. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Զուլիսներուն Մէջ. Հատոր Ը. (Իսթանպուլ, 2010)
40. Հատտեճեան, Ռոպեր. Յուշատետր 67. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Զուլիսներուն Մէջ. Հատոր Թ. (Իսթանպուլ, 2010)
41. Հատտեճեան, Ռոպեր. Մեր Մայրենի Լեզուն Մահամերձի Անկողինին Մէջ (Պէյրուք, 2011)
42. Իսկահատեան, Յարութիւն. Վկայարան Հայկական Յեղասպանութեան. Գիրք Գ. (Պէյրուք, 2011)
43. Յակոբեան, Ժագ. Յաւերժօրէն Զոյդ ... (Պէյրուք, 2011)
44. Հատտեճեան, Ռոպեր. Յուշատետր 68. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Զուլիսներուն Մէջ. Հատոր Ժ. (Իսթանպուլ, 2012)
45. Հատտեճեան, Ռոպեր. Պտոյտ Մը Հայոց Լեզուի Բառարանին Մէջ. Հատոր Ա. (Իսթանպուլ, 2012)
46. Իսկահատեան, Յարութիւն. Վկայարան Հայկական Յեղասպանութեան. Գիրք Դ. (Պէյրուք, 2012)
47. Հատտեճեան, Ռոպեր. Պտոյտ Մը Հայոց Լեզուի Բառարանին Մէջ. Հատոր Բ. (Իսթանպուլ, 2013)
48. Մսըրլեան, Չաւեն. Մամուլէն Փրցուած Էջեր (մամուլի տակ)
49. Յարութիւնեան Արմէն. Նամակներ Պէյրուքէն. Հատոր Գ. (մամուլի տակ)

9(47.925)6

7-80

leg

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ARMENIENS STATES
ПРОВНЦИИ АРМЕНИИ

Uzunluk 1:3 000 000
Scale 1:3 000 000
Mesure 1:3 000 000

Հոգևոր՝ Ս.Ս. Աղաբաբյան
Արտ.՝ Ս.Ս. Աղաբաբյան
Արտ.՝ Ս.Ս. Աղաբաբյան

